

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЮСУПОВ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 343.98 (477) (091)

**ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМІНАЛІСТИКА В УКРАЇНІ У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.
(ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність»
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В. В. Юсупов**

Науковий консультант **Іщенко Андрій Володимирович**, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

Київ–2018

АНОТАЦІЯ

Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (доктора права) за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» (081 – Право). – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2018.

У дисертації визначено концептуальні засади розвитку криміналістики в Україні, здійснено комплексне дослідження прогностичних шляхів розвитку криміналістичних знань у напрямі протидії злочинності.

Розроблено періодизацію розвитку криміналістичних знань в Україні, запропоновано відповідні періоди й етапи. Критеріями періодизації обрано найважливіші напрями і тенденції розвитку криміналістики, що відображають закономірні криміналістичні події та процеси.

Сформульовано визначення криміналістичних знань у широкому значенні як систематизованої інформації про закономірності злочинної діяльності і закономірності збирання, дослідження, оцінки та використання доказів у різних видах юридичних процесів, що пізнані суб'єктами, які застосовують ці дані у своїй професійній діяльності; у вузькому значенні криміналістичні знання – це сукупність відомостей з криміналістики й інших спеціальних юридичних дисциплін, що набута під час навчання та професійної діяльності слідчими, прокурорами, суддями, захисниками (адвокатами). Розмежовано криміналістичні і спеціальні знання. Встановлено, що в законодавчих і підзаконних актах України містяться вимоги щодо володіння особами, яких залучають у судочинство як спеціалістів або експертів, знаннями з науки, техніки, мистецтва, ремесла, релігії, економіки та медицини.

Досліджено становлення і розвиток уявлень про предмет криміналістики, запропоновано його сучасне визначення. Окреслено структуру предмета криміналістики, до якої віднесено закономірності злочинної діяльності та діяльності

з розслідування кримінальних правопорушень, судового їх розгляду. Визначені закономірності злочинної діяльності як об'єктивно зумовлені, повторювані, стійкі взаємозв'язки та взаємозалежності між такими її структурними елементами, як мета, об'єкт, суб'єкт, засоби, результат, механізм, що виражені в навколишньому середовищі у вигляді матеріальних та ідеальних слідів. Аргументовано сучасну необхідність вивчення специфіки використання положень криміналістики під час вирішення справ про цивільні, адміністративні, господарські, митні, податкові та інші правопорушення, зокрема й для встановлення юридичних фактів. Предмет криміналістики визначено як вивчення закономірностей злочинної діяльності, діяльності з розслідування кримінальних правопорушень, судового їх розгляду, специфіки використання даних криміналістики під час вирішення справ про цивільні, адміністративні, господарські, митні, податкові й інші правопорушення, встановлення юридичних фактів.

Висвітлено генезу позицій дослідників щодо системи криміналістики як науки та системи навчальної дисципліни «Криміналістика». Предмет криміналістики є системоутворювальним чинником криміналістичних знань. Визначено, що система науки криміналістики містить загальну й особливу частини, до загальної частини науки криміналістики віднесено загальнотеоретичні положення з підрозділами: предмет, система і завдання криміналістики; історія криміналістики; становлення та розвиток криміналістичних теорій; методологічні засади криміналістики; криміналістична ідентифікація і діагностика; до особливої – криміналістичну техніку, криміналістичну тактику, криміналістичну методику. Обґрунтовано залишення чотирьохелементної системи навчального курсу з криміналістики: загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика.

З моменту створення (1913 р.) судово-експертні установи системи юстиції України розроблювали криміналістичні засоби й методи, не припиняючи цієї роботи, що забезпечило фундаментальну базу практичної та науково-дослідної діяльності у сфері криміналістики і судової експертизи. Встановлено, що криміналістичні прийоми та засоби протидії злочинності активно розвивалися в довідково-

реєстраційних органах поліцейських частин, з яких почалася історія сучасних підрозділів Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. Особливостями розвитку криміналістики в експертних закладах охорони здоров'я визначено її трансформації відповідно до реорганізаційних етапів судово-медичної служби, зокрема створення судово-медичних інспектур, паралельному проведенню судово-медичних досліджень як лікарськими експертними закладами, так і Київським, Одеським і Харківським інститутами науково-судових експертиз.

Проаналізовано розвиток криміналістики в навчальних закладах і наукових та науково-дослідних установах системи освіти. Уточнено початок викладання криміналістики та судової експертології в українських закладах вищої освіти.

Досліджено питання висвітлення в криміналістичних виданнях тенденцій розвитку криміналістичних знань, окреслено головні напрями розвитку криміналістики, які оприлюднювали під час окремих наукових заходів, що проходили на території України у ХХ – на початку ХХІ ст. Розглянуто сучасний стан криміналістики у вітчизняних судово-експертних установах Міністерства юстиції й експертних підрозділах Міністерства внутрішніх справ.

Визначено перспективні напрями розвитку криміналістики, що обумовлені сучасними завданнями цієї науки та виявляються в низці тенденцій загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики й процесу вдосконалення криміналістичної підготовки юристів. Встановлено, що розвиток вітчизняної науки криміналістики безпосередньо пов'язаний з науково-технічним прогресом в Україні, змінами кримінального та кримінального процесуального законодавства, долученням вітчизняної науки до світової.

За своєю сутністю, завданнями, принципами розвиток криміналістика передбачає інтеграцію та диференціацію наукового знання. Ці процеси зумовлюють розширене використання положень криміналістики в кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському судочинствах, антикорупційній, податковій, прикордонно-охоронній, митній, нотаріальній, мистецькій та інших видах діяльності.

Ключові слова: криміналістика, предмет криміналістики, система криміналістики, криміналістичні знання, періодизація розвитку криміналістичних знань, судово-експертні установи, Експертна служба Міністерства внутрішніх справ України.

SUMMARY

Yusupov V. V. Forensic science in Ukraine in the XX – early XXI centuries (historical and theoretical research). – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of the Doctor of Law in specialty 12.00.09 «Criminal Process and Forensic Science; Forensic Examination; Operational Search Activity» (081 – Law). – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2018.

The dissertation outlines the conceptual foundations for the development of the forensic science in Ukraine, a comprehensive study of the prognostic ways of forensic science development in the area of combating crime is made.

A periodization of the development of forensic knowledge in Ukraine has been developed, and appropriate periods and stages have been proposed. The criteria for periodization was defined as the most important trends and ways in the forensics development, which reflect the logical forensic events and processes.

The author formulated the definition of forensic knowledge in the broad sense as the systematization of information about the consistent patterns of criminal activity and collection, research, evaluation and use of evidence in various types of legal processes that are known by the entities that apply this data in their professional activities; in the narrow sense forensic knowledge – is the sum of forensics and other specific legal disciplines information acquired during the training and professional activities of investigators, prosecutors, judges, lawyer. Forensic and special knowledge are delimited. It is established that legislative and subordinate acts of Ukraine contain requirements for the possession of persons involved in the legal process as specialists or experts with knowledge of science, technology, arts, crafts, religion, economics and medicine.

The author studied the formation and development of the subject of the forensics, its modern definition is proposed. The structure of the subject of the forensics is outlined, which classified the activity of the investigation of criminal offenses, judicial consideration. The patterns of criminal activity are defined as objectively predetermined, repetitive, stable interrelationships and interdependence between such structural elements as a goal, object, subject, means, result, mechanism, which are expressed in the environment in the form of material and perfect tracks. The modern need to study the specifics of the use of the provisions of the forensics during the civil, administrative, commercial, customs, tax and other offenses, as well as for establishing legal facts, is argued. The subject of the forensics is defined as the activity of investigating criminal offenses, their judicial consideration, the specifics of the use of the forensic data during the settlement of cases of civil, administrative, economic, customs, tax and other offenses, the establishment of legal facts.

The genesis of the researcher's positions regarding the system of the forensics as a science and system of educational discipline «Forensics» is highlighted. It is discussed that the subject of the forensics is a system-forming factor in forensic knowledge. It is determined that the system of science of forensic science consists of general and special parts, the general part of science of the forensics includes the general theoretical positions with units: the subject, the system and the tasks of the forensics; the history of the forensics; the formation and development of the forensic theories; the methodological principles of the forensics; the forensic identification and diagnostics; the special part includes: the forensic technology, the forensic tactics, the forensic methodology. The author justified to leave the four elements training course «Forensics»: the general theory of the forensics, the forensic technology, the forensic tactics and the forensic methods.

That since the creation of the forensic institutions in the justice system in 1913, they have been developing forensic means and methods without ceasing this work, which provided a fundamental basis for practical and research activities in the field of forensic science and forensic expertise. It was established that forensic techniques and means of counteracting crime were actively developed in the registration police units

which became the basis for modern units of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The peculiarities of the development of the forensics in the medical forensic institutions have been determined by its transformation in accordance with the reorganization stages of the forensic medical service, in particular with the creation of forensic medical inspectorates. Forensic medical expertises were conducted by the medical forensic institutions and the Kyiv, Odesa and Kharkiv forensic institutes.

The forensics development in educational institutions and scientific and research institutions of the educational system are analyzed. The beginning of forensic expert studies in Ukrainian higher education institutions is specified.

The issue of clarification in the forensic publications of the trends in the forensic knowledge development was explored, the main directions of the forensics development which were made public during certain scientific events taking place on the territory of Ukraine during the XX – early XXI centuries were outlined. The present state of the forensics in the domestic judicial-expert institutions of the Ministry of Justice and forensic divisions of the Ministry of Internal Affairs is considered.

The perspective directions of the forensics development, conditioned by the modern tasks of this science, are determined in a number of tendencies of the general theory of the forensics, forensic technology, forensic tactics, forensic methods and the process of perfection of the forensic preparation of lawyers. It has been established that the development of the national forensic science is directly related to scientific and technological progress in Ukraine, changes in the criminal and criminal procedural legislation, the admission of domestic science to the world.

That in its essence, tasks, and principles of the forensic science development involves the integration and differentiation of scientific knowledge. These processes determine the widespread use of the forensic science provisions in criminal, civil, administrative, economic, anti-corruption, tax, border security, customs, notarial, artistic and other.

Keywords: the forensics, the subject of the forensics, the system of the forensic science, the forensic knowledge, the periodization of the forensic knowledge development, the forensic institutions, the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 556 с.
2. Столітній шлях судової експертизи в Україні (1918–2018 рр.) : монографія / [авт.-укл.: О. М. Ключев, О. П. Угровецький, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. ; за ред. О. М. Ключева]. Харків : Золоті сторінки, 2018. 336 с.
3. Юсупов В. В. Становлення та розвиток судової експертології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 185–192.
4. Юсупов В. В. Розвиток криміналістики в Київській, Одеській, Харківській наукових школах: головні етапи та персоналії. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. Вип. 1. С. 143–151.
5. Юсупов В. В. Розвиток науки криміналістики в навчальних закладах 1920–1940 років. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2 (81). С. 142–150.
6. Юсупов В. В. Передумови створення експертних установ в Україні за часів Російської імперії на початку XX століття. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 5 (84). С. 211–218.
7. Юсупов В. В. Становлення та розвиток судово-експертних установ на теренах України (1914–1917 рр.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 6 (85). С. 151–161.
8. Юсупов В. В. Становлення експертних підрозділів органів внутрішніх справ України у 1918–1923 роках. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 2 (18). С. 243–249.
9. Юсупов В. В. Діяльність кабінетів науково-судової експертизи в Україні у 1918–1923 рр. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2012. Вып. 57. С. 227–234.
10. Юсупов В. В. Нормативно-правове забезпечення діяльності судово-експертних установ в УСРР у 1923–1931 рр. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2 (4). С. 163–173.

11. Юсупов В. В. Генезис криминологических и криминалистических отдельных научных теорий в аспекте противодействия преступности в современных условиях. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. Вип. 2 (6). С. 161–166.

12. Юсупов В. В. Криміналістичні музеї: поняття та генеза розвитку. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 2 (20). С. 258–265.

13. Юсупов В. В. Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 35–47.

14. Юсупов В. В. Криміналістичні періодичні видання на початку ХХ століття в Україні. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 1 (23). С. 45–50.

15. Юсупов В. В. Сліди пальців рук: історія виявлення, фіксації, дослідження. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2 (24). С. 190–201.

16. Юсупов В. В. Періодизація розвитку криміналістики: проблеми термінології та визначення критеріїв. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (12). С. 119–210.

17. Ольховенко С. І., Юсупов В. В. Окремі питання взаємодії експертів-криміналістів та інспекторів-криміналістів, їх адаптація в умовах реформування системи МВС України. *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1 (25). С. 18–22.

18. Юсупов В. В. Наукова спадщина професора М. В. Салтевського (до 100-річчя з дня народження українського вченого-криміналіста). *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 212–221.

19. Юсупов В. В. Передумови виникнення основ криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2. С. 363–373. (Серія юридична).

20. Юсупов В. В. Розвиток українських судово-медичних закладів у ХХ столітті. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2017. Вип. 17. С. 446–456.

21. Юсупов В. Сучасні напрями розвитку криміналістики в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3 (265). С. 163–166.

22. Юсупов В. В. Анализ современных концепций общей теории судебной экспертизы. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*. Минск, 2012. Вып. 2/32. С. 131–135.

23. Юсупов В. В. Полицейское право и криминалистика: вопросы соотношения. *Проблемы криминалистической науки, следственной и экспертной практики*. Омск, 2015. Вып. 8. С. 71–79.

24. Юсупов В. В. Формирование криминалистических знаний: исторический аспект. *Актуальные вопросы права, образования и психологии*. Могилев, 2017. Вып. 5. С. 110–121.

25. Yusupov V. Development of forensic institutions in Ukraine in the second half of the XX century. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2017. № 4 (20). P. 396–406.

26. Юсупов В. В. Современные взгляды на систему криминалистики. *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы*. 2018. Т. 8. № 2 (251). С. 98–108. (Серия 4. Правазнаўства).

27. Yusupov V., Tiutiunyk R. Development of the general forensic theoretical principles in Ukraine. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2018. № 1 (21). P. 242–249.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Юсупов В. В. До питання про місце криміналістики в системі наук. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 29–30 трав. 2009 р.). Луцьк, 2009. С. 703–704.

2. Юсупов В. В. Анализ современных взглядов на объект криминалистики. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 603–604.

3. Юсупов В. В. Об'єкт криміналістики: проблеми визначення. *Криміналістика у протидії злочинності*: тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 16 жовт. 2009 р.). Київ, 2009. С. 253–256.

4. Юсупов В. В. Научные исследования Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз: история и современность.

Актуальные проблемы юридической экспертологии на современном этапе : сб. материалов IV заоч. Междунар. науч.-практ. конф. (Красноярск, 22 окт. 2009 г.). Красноярск, 2009. С. 178–182.

5. Юсупов В. В. Питання періодизації історії криміналістики в Україні. *Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених* : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 квіт. 2010 р.). У 2 ч. Ч. 2. Київ, 2010. С. 382–384.

6. Юсупов В. В. Судова експертологія: проблеми становлення. *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи* : зб. матеріалів засідання круглого столу (Севастополь, 10–11 черв. 2010 р.). Харків, 2010. С. 33–35.

7. Юсупов В. В. Розвиток криміналістики в навчальних закладах України. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 809–814.

8. Юсупов В. В. Роль экспертных учреждений в обучении специалистов: исторический аспект. *Современное состояние развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. в рамках проекта «Российско-украинские криминалистические чтения на Слобожанщине» (Белгород, 25–26 марта 2011 г.). В 2 т. Т. 2. Белгород, 2011. С. 163–166.

9. Юсупов В. В. Реформування органів досудового слідства: деякі історичні аспекти. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 29 берез. 2012 р.). Київ, 2012. С. 210–212.

10. Юсупов В. В. Проблеми періодизації криміналістики в Україні. *Криміналістична наука: витоки, сучасність та перспективи* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. В. К. Лисиченка та 92-річчю з дня народж. І. Я. Фрідмана (Ірпінь, 23 груд. 2011 р.). Ірпінь, 2012. С. 265–268.

11. Юсупов В. В. Развитие науки криминалистики в учебных заведениях в первой половине XX века. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика* : сб. науч. ст. Междунар. науч.-практ. конф. (Санкт-Петербург, 18–19 июня 2012 г.). СПб., 2012. С. 158–164.

12. Юсупов В. В. Історичні витoki сучасної системи судово-експертних установ Міністерства юстиції України. *Сучасні тенденції розвитку судової експертизи* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Сімферополь, 20–21 верес. 2012 р.). Сімферополь, 2012. С. 62–65.

13. Юсупов В. В. Правовий статус експерта відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України. *Розкриття злочинів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 8 листоп. 2012 р.). Київ, 2012. С. 45–47.

14. Юсупов В. В. Реформування судово-експертних установ в Україні: історичний аналіз законодавства. *Реформування системи кримінальної юстиції в Україні: кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Ірпінь, 16 груд. 2012 р.). Ірпінь, 2012. С. 359–361.

15. Юсупов В. В. Роль Харківського НДІСЕ ім. Заслуженого професора М. С. Бокаріуса в розвитку науково-дослідної діяльності вітчизняних експертних установ на етапі їх становлення. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення Харків. наук.-дослід. ін-ту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). Харків, 2013. С. 54–56.

16. Юсупов В. В. Окремі питання призначення експертиз за КПК України. *Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень* : зб. матеріалів круглого столу (Київ, 10 квіт. 2014 р.). Київ, 2014. С. 358–361.

17. Юсупов В. В. З історії словесного портрету. *Актуальні проблеми розслідування злочинів* : зб. тез доп. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 лип. 2014 р.). Київ, 2014. С. 219–223.

18. Юсупов В. В. Конгрес криміналістів як міжнародне об'єднання криміналістів та фахівців з кримінального процесу. *Судово-експертне забезпечення кримінального процесу* : матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 29 трав. 2014 р.). Київ, 2014. С. 139–142.

19. Юсупов В. В. Поняття та сутність антикорупційної експертизи. *Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5 груд. 2014 р.). Харків, 2014. С. 322–325.

20. Юсупов В. В. Наукова школа кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 січ. 2015 р.). Київ, 2015. С. 216–220.

21. Юсупов В. В. Нормативна складова техніко-криміналістичного забезпечення виявлення слідів пальців рук: нові сторінки історії. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах* : тези доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 жовт. 2015 р.). Львів, 2015. С. 250–252.

22. Юсупов В. В. Окремі питання нормативного регулювання участі поліграфологів у кримінальних провадженнях. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у світлі вимог сучасного Кримінального процесуального кодексу України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 26 листоп. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 148–149.

23. Юсупов В. В. Научная школа криминалистики Национальной академии внутренних дел и ее связи с другими научными школами и центрами. *Уголовный процесс и криминалистика: история и современность: криминалистические чтения памяти заслуженного деятеля науки Республики Беларусь, доктора юридических наук, профессора Н. И. Порубова* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 3 дек. 2015 г.). В 2 ч. Ч. 2. Минск, 2015. С. 303–307.

24. Юсупов В. В. Проблеми адаптації інспекторів-криміналістів в умовах реформування системи МВС України. *Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 берез. 2016 р.). Дніпропетровськ, 2016. С. 119–122.

25. Юсупов В. В. Огляд слідів правопорушення, виявлених поліцейськими під час поверхневої перевірки. *Актуальні питання експертно-криміналістичного*

забезпечення правоохоронної діяльності : зб. матеріалів конф. (Київ, 25 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 345–349.

26. Юсупов В. В. Сутність науки криміналістики та її періодизація. *Strategie pre rozvoj pravnej vedy vo svete vedy* : zbornik (Sladkovicovo, Slovenska republika, 28–29 okt. 2016). Sladkovicovo, 2016. С. 198–201.

27. Юсупов В. В. Актуальные проблемы периодизации криминалистики. *Ә 80 Әубәкіров оқулары* : Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (19 ақпан 2017 ж.) = *Аубакировские чтения* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (19 февр. 2017 г.). Алматы, 2016. С. 369–372.

28. Юсупов В. В. Криміналістичні знання: передумови виникнення та сучасне розуміння. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 1013–1016.

29. Юсупов В. В. Правоохоронна діяльність та правозастосовна практика як передумови для виникнення криміналістичних знань. *Правоохоронна діяльність: історія, сучасний стан, перспективи розвитку* : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті видатного науковця О. Ф. Граніна (Київ, 23 берез. 2017 р.). Київ, 2017. С. 196–198.

30. Юсупов В. В. Современные взгляды на периодизацию криминалистики. *Борьба с преступностью: теория и практика* : тезисы докл. V Междунар. науч.-практ. конф. (Могилев, 31 марта 2017 г.). Могилев, 2017. С. 214–216.

31. Юсупов В. В. Поняття «спеціальні знання» у законодавстві України. *Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування* : зб. матеріалів конф. (Київ, 20 квіт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 434–437.

32. Юсупов В. В. Наукова школа професора М. В. Салтевського: формування та головні напрями досліджень. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (Харків, 7–8 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 12–14.

33. Юсупов В. В. Періодизація розвитку криміналістичних знань в Україні. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). У 2 ч. Ч. 1. Київ, 2017. С. 305–307.

34. Юсупов В. В. Перспективні напрями розвитку криміналістики у сучасних умовах. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : тези доп. Міжнар. наук-практ. конф., присвяч. 85-річчю д-ра юрид. наук, проф. Н. І. Клименко (Київ, 27 лют. 2018 р.). Київ, 2018. С. 406–407.

35. Юсупов В. В. Перспективные направления развития криминалистики. *Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики* : сб. ст. Междунар. науч. конф. (Могилев, 29–30 мая 2018 г.) / [редкол.: Ю. П. Шкаплеров (председ.) и др.] . Могилев : Могилев. ин-т МВД, 2018. С. 104–109.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Криміналістика : підручник / [В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко та ін.]. Київ : Центр учб. літ., 2015. 544 с.

2. Бахин В. П., Чернявский С. С., Юсупов В. В. Мастерство раскрытия преступлений : пособие. Киев : Полищук А. В., 2014. 96 с.

3. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 65883. Програмний продукт «Мультимедійний підручник “Криміналістика”» / [О. О. Алексєєв, В. В. Арешонков, В. В. Юсупов та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. – № 65883 ; заяв. 04.04.2016 ; зареєстр. 06.06.2016. (заявка № 66228).

4. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 66596. Програмний продукт «Навчальна інформаційно-довідкова програма “Робоче місце експерта з трасологічних експертиз”» / [Ю. О. Мазниченко, О. О. Садченко, В. В. Юсупов, Ю. Ю. Орлов, Т. В. Пуйко] ; Нац. акад. внутр. справ. – № 66596 ; заяв. 17.05.2016 ; зареєстр. 13.07.2016. (заявка № 66978).

5. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 73857. Програмний продукт «Інформаційно-довідкова програма “Автоматизоване робоче місце слідчого”» / [Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, В. В. Юсупов та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. – № 73857 ; заяв. 20.07.2017 ; зареєстр. 18.09.2017. (заявка № 74183).

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ	
КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАНЬ.....	34
1.1. Передумови зародження основ криміналістичних знань.....	34
1.2. Формування криміналістичних знань і виникнення	
криміналістики як науки.....	67
1.3. Сучасний підхід до криміналістичних знань.....	96
Висновки до розділу 1.....	122
 РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ	
ПРО ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛІСТИКИ.....	128
2.1. Трансформація підходів до визначення предмета криміналістики.....	128
2.2. Структура предмета криміналістики.....	150
2.3. Предмет криміналістики як системоутворювальний чинник	
криміналістичних знань.....	171
Висновки до розділу 2.....	192
 РОЗДІЛ 3. КРИМІНАЛІСТИКА В УКРАЇНІ	
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	195
3.1. Започаткування діяльності державних криміналістичних установ.....	195
3.2. Становлення криміналістики в науково-технічних підрозділах	
органів внутрішніх справ.....	223
3.3. Розвиток криміналістики в експертних закладах	
системи охорони здоров'я.....	243
3.4. Розвиток криміналістики в навчальних закладах	
і науково-дослідних установах.....	264
3.5. Криміналістичні видання та наукові заходи як засоби	

поширення криміналістичних знань.....	296
Висновки до розділу 3.....	323
 РОЗДІЛ 4. КРИМІНАЛІСТИКА В УКРАЇНІ	
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	331
4.1. Розвиток криміналістики в судово-експертних установах Міністерства юстиції.....	331
4.2. Розвиток криміналістики в органах досудового розслідування та експертно-криміналістичних підрозділах Міністерства внутрішніх справ.....	355
4.3. Перспективні напрями розвитку криміналістики.....	381
Висновки до розділу 4.....	412
 ВИСНОВКИ.....	416
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	423
ДОДАТКИ.....	501

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АН	– Академія наук
АР	– Автономна Республіка
АРМ	– автоматизоване робоче місце
АРСР	– Автономна Радянська Соціалістична Республіка
ВУЦВК	– Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГУ	– Головне управління
ГУМ	– Головне управління міліції
ДНДЕКЦ	– Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
ЕОМ	– електронно-обчислювальна машина
КК	– Кримінальний кодекс
КПК	– Кримінально-процесуальний (Кримінальний процесуальний) кодекс
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
МОГП	– Міністерство охорони громадського порядку
МОЗ	– Міністерство охорони здоров'я
НАВС	– Національна академія внутрішніх справ
НДІ	– науково-дослідний інститут
НДІСЕ	– науково-дослідний інститут судових експертиз
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
НКОЗ	– Народний комісаріат охорони здоров'я
НКЮ	– Народний комісаріат юстиції
НСЕ	– науково-судова експертиза
НТВ	– науково-технічний відділ (відділення)
НТГ	– науково-технічна група
ОВС	– органи внутрішніх справ

РНК	– Рада народних комісарів
РСМ	– робітничо-селянська міліція
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РУ	– районне управління
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
УВС	– Управління внутрішніх справ
УМВС	– Управління Міністерства внутрішніх справ
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Суттєві зміни в кримінальному судочинстві, які відбулися після набрання чинності КПК України 2012 р. та проведення низки реформ органів кримінальної юстиції, зумовили зміну наявних і виникнення нових принципів, положень і процедур розслідування й судового розгляду кримінальних правопорушень. Унаслідок цього трансформувалися умови, вимоги, порядок застосування криміналістичних засобів та методів. Зазначене викликає проблеми в правозастосовній практиці, а саме щодо використання криміналістичних знань суб'єктами кримінальної процесуальної діяльності, набутих під час навчання та роботи в практичних підрозділах. Зокрема, аналіз статистичних даних Генеральної прокуратури України засвідчує коливання та поступове зниження рівня розкриття злочинів останніми роками (2013 р. – 39,7 %; 2014 р. – 37,6 %; 2015 р. – 33,3 %; 2016 р. – 26,9 %; 2017 р. – 37,9 %; I півріччя 2018 р. – 36,1 %).

Тому запити практики актуалізують потребу в розробленні адекватних сучасним умовам засобів, прийомів і методів протидії злочинності, що будуть запроваджені в практичну діяльність та враховані в освітньому процесі юридичних закладів вищої освіти.

У зв'язку із цим важливого значення набуває вітчизняний історико-правовий досвід як під час реформування правової системи, органів кримінальної юстиції загалом, так і щодо визначення шляхів розвитку окремих галузей юридичної науки, передусім криміналістики.

Змістовна складова криміналістики, вивчення її історії та зв'язків з іншими галузями наукового знання завжди були в осередку уваги учених і криміналістів-практиків. Проте відсутність комплексного дослідження розвитку цієї науки на підставі використання наукознавчих підходів обмежував можливості повного, усебічного пізнання інформаційної сутності криміналістики та її генези. Без простеження зв'язку між зміною засобів, прийомів і методів розслідування кримінальних правопорушень у різні періоди розвитку криміналістики неможливо

розробити дієвий сучасний криміналістичний інструментарій, спрогнозувати перспективні напрями протидії злочинності органами досудового розслідування, прокуратури та судом.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці вітчизняних та іноземних учених: Ю. П. Аленіна, І. А. Алієва, Л. І. Аркуші, Л. Ю. Ароцкера, О. Ф. Аубакірова, В. Д. Басая, І. В. Басистої, В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, Р. С. Белкіна, Т. В. Варфоломеевої, В. І. Василичука, А. І. Вінберга, Г. П. Власової, І. О. Возгріна, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, В. Я. Горбачевського, І. В. Гори, М. В. Даньшина, Ф. М. Джавадова, А. В. Дулова, С. В. Євдокіменко, В. А. Журавля, Г. О. Зоріна, А. В. Іщенко, Н. С. Карпова, О. А. Кириченка, Н. І. Клименко, І. І. Когутича, В. А. Колесника, О. Н. Колесніченка, В. П. Колмакова, В. О. Коновалової, І. І. Котюка, В. С. Кузьмічова, А. М. Кустова, В. В. Лисенка, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, В. Т. Малярєнка, Г. А. Матусовського, А. В. Мовчана, О. І. Мотляха, Г. М. Мухіна, Д. Й. Никифорчука, В. Т. Нора, О. В. Одерія, Ю. Ю. Орлова, В. Л. Ортинського, І. В. Пирога, М. А. Погорецького, І. В. Рогатюка, О. С. Саїнчина, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, Д. Б. Сергєєвої, Е. Б. Сімакової-Єфремян, Р. Л. Степанюка, В. М. Стратонова, О. В. Таран, О. Ю. Татарова, С. І. Тихенка, В. В. Тіщенко, В. В. Топчія, Л. Д. Удалової, І. Я. Фрідмана, В. Г. Хахановського, П. В. Цимбала, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька, М. Г. Щербаковського, Б. В. Щура та ін.

Розвиток криміналістики в різних державах світу та СРСР зокрема досліджували Р. С. Белкін (1999), Н. Л. Бікмаєва (2006), І. Б. Зінкевич (1980), О. У. Зіцер (1938), В. М. Колдаєв (2005), І. П. Крилов (1966), Т. Матисяк (1980), А. І. Миронов (1979), І. В. Постіка (1991), С. А. Смірнова (2002), Ю. Торвальд (1966), Р. Ф. Шайдуллін (2009) та ін. Криміналістичні знання, міжнаукові зв'язки криміналістики, генезу українських державних установ та органів, що розробляли криміналістичні засоби й методи, розглядали на монографічному рівні такі вчені: Р. В. Гурак (2005), М. В. Даньшин (2013), Р. Г. Домбровський (1974), А. В. Іщенко

(1997), Н. І. Клименко (1993), І. І. Когутич (2010), В. О. Комаха (2002), Ю. І. Краснобаєв (1976), Г. А. Матусовський (1980), С. П. Мітричев (1954), О. М. Моїсєєв (2011), Я. Пещак (1974), І. В. Пиріг (2015), Г. О. Стрілець (2009), О. В. Челишева (2003), Б. М. Шавер (1935). Окремі криміналістичні аспекти в становленні органів, що здійснювали розкриття та розслідування злочинів, висвітлювали: О. М. Бандурка, М. П. Водько, А. Ф. Возний, Я. Ю. Кондратьєв, І. М. Королишин, П. П. Михайленко, Р. С. Мулукаєв, Д. Й. Никифорчук, Н. Ю. Панич, В. С. Печніков, О. М. Піджаренко, М. А. Погорецький, Д. С. Рижов, О. О. Самойленко, В. М. Чисніков, О. Н. Ярмиш. Напрацювання цих учених створили фундаментальне підґрунтя для подальшого наукового пошуку.

Водночас комплексного дослідження особливостей формування на теренах України криміналістики як практичної діяльності й науки та прогнозування шляхів її подальшого розвитку досі не здійснено. Підлягає з'ясуванню низка питань щодо зародження в додержавний період, виникнення, становлення та розвитку криміналістичних знань в Україні. Потребує детального вивчення сучасне поняття криміналістичних знань, співвідношення їх зі спеціальними знаннями. У контексті нинішніх трансформаційних процесів постає необхідність аналізу окремих інститутів криміналістики – її системи, предмета і його структури. Також не здійснено комплексного дослідження розвитку криміналістики в криміналістичних установах системи юстиції, МВС, охорони здоров'я. Науковий аналіз становлення криміналістики в минулі часи та в умовах сьогодення забезпечить ґрунтовний підхід до розроблення ефективного інструментарію протидії злочинності, її прогнозованим виявам, створення засобів для їх стримання та нейтралізації.

Викладене засвідчує актуальність теми дослідження, обумовлює її теоретичну та практичну значущість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., затвердженої Указом Президента України від 20 травня 2015 р., Стратегії розвитку системи

МВС України до 2020 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р., Концепції реформування освіти в Міністерстві внутрішніх справ України, затвердженої наказом МВС України від 25 листопада 2016 р. № 1252, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275. Дисертаційна робота відповідає Основним напрямам наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 рр., схваленим рішенням Вченої ради НАВС від 26 грудня 2017 р. (протокол № 28/1), річним планам науково-дослідних робіт академії. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради НАВС від 24 листопада 2009 р. (протокол № 19), внесено до переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави та права, розглянутих і схвалених відділеннями Національної академії правових наук України (реєстр. № 1112, 2010 р.).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на підставі вивчення архівних матеріалів, вітчизняної та зарубіжної криміналістичної літератури, нормативно-правових актів різних періодів, аналізу діяльності вітчизняних криміналістичних установ сформулювати концептуальні засади становлення криміналістики в Україні та запропонувати перспективні шляхи її розвитку.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*:

- з’ясувати передумови зародження основ криміналістичних знань і подальшого їх формування;
- розробити періодизацію розвитку криміналістичних знань в Україні;
- визначити сучасний підхід до поняття криміналістичних знань з огляду на історичні тенденції їх розвитку, дослідити сутність і види цих знань;
- охарактеризувати предмет криміналістики, висвітливши етапи формування уявлень про нього та сучасне розуміння, обґрунтувати його структуру;
- визначити систему криміналістики, її елементи, ураховуючи відмінності між наукою і навчальною дисципліною «Криміналістика»;

- встановити етапи розвитку криміналістики у вітчизняних криміналістичних установах систем юстиції, МВС, охорони здоров'я, виокремити особливості цих процесів;

- висвітлити розвиток криміналістики у закладах вищої освіти та науково-дослідних установах України;

- виявити тенденції розвитку криміналістичних знань у XX – на початку XXI ст., які поширювали в друкованих виданнях;

- узагальнити актуальні напрями розвитку криміналістики, що оприлюднені під час окремих наукових заходів на території України у XX – на початку XXI ст., з'ясувавши їх вплив на вдосконалення криміналістичної діяльності;

- запропонувати перспективні напрями розвитку криміналістики в Україні.

Об'єкт дослідження – закономірності становлення криміналістики і розвиток застосування її положень у практиці протидії злочинності на теренах України в різні історичні періоди.

Предмет дослідження – криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження).

Методи дослідження. Під час підготовки дисертації використано загальнонаукові методи (спостереження, опису, порівняння, класифікації) з метою виявлення закономірностей, що притаманні розвитку вітчизняної криміналістики, і спеціальні методи.

Зокрема, за допомогою *історичного методу* вдалося проаналізувати процес зародження та виникнення криміналістичних знань на теренах України в хронологічній послідовності, чинники й умови, що обумовлювали їх формування, розглянути трансформацію уявлень про предмет криміналістики, дослідити в динаміці внесок дослідників-криміналістів і фахівців криміналістичних установ у розвиток криміналістики (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, розділ 3, підрозділи 4.1, 4.2). *Історіографічний метод* надав можливість усебічно висвітлити стан дослідженості теми, доробок науковців для розвитку криміналістичних знань у різні часи, комплексно осмислити тенденції використання природничих і технічних знань у правозастосовній практиці, об'єктивно охарактеризувати

зв'язок нових криміналістичних знань із надбаннями криміналістів попередніх періодів, уникнути суб'єктивізму в оцінюванні процесу становлення криміналістики в Україні (розділ 1, підрозділ 2.1, розділи 3 і 4). Завдяки застосуванню *термінологічного методу* проаналізовано поняття «криміналістичні знання», «спеціальні знання», «предмет криміналістики», «судова експертиза», обґрунтовано тлумачення інших криміналістичних термінів, що містилися в історичних нормативних документах сфери правоохоронної діяльності (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1).

З метою забезпечення комплексного наукового підходу до розгляду предмета криміналістики, його структури, системи криміналістичної науки використано *системно-структурний метод* (розділ 2); *формально-логічний* – під час аналізу предмета криміналістики як системоутворювального чинника та перспективних шляхів розвитку науки криміналістики (підрозділи 2.3, 4.3); *моделювання* – для розроблення й обґрунтування пропозицій щодо формування нового предмета криміналістики, розвитку цієї науки (підрозділи 2.1, 2.2, 4.3). Для розмежування та визначення спільних і відмінних ознак криміналістичних і спеціальних знань, зіставлення особливостей розвитку криміналістики в експертних установах систем юстиції, МВС, охорони здоров'я застосовано *порівняльно-правовий метод* (підрозділи 1.2, 1.3, 3.1–3.3). *Статистичні методи (підрахунок середніх значень і коефіцієнта кореляції)* використано під час анкетування слідчих, інспекторів-криміналістів Національної поліції, судових експертів, адвокатів, суддів, наукових співробітників і викладачів, вивчення матеріалів експертної, слідчої та судової практики (підрозділи 1.3, 2.2, 2.3, розділи 3 та 4).

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять: статистичні й аналітичні матеріали МВС України, Генеральної прокуратури України, Державної судової адміністрації України; постанови Пленуму Верховного Суду України; результати вивчення матеріалів експертної, слідчої та судової практики різних років; 36 документів із Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України,

архівів МВС України, м. Києва; зведені дані опитування 460 слідчих, інспекторів-криміналістів Національної поліції, судових експертів, адвокатів, суддів, наукових співробітників і викладачів юридичних закладів вищої освіти Вінницької, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської областей та м. Києва (протягом 2013–2017 рр.).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших комплексних узагальнень теорії та практики зародження, виникнення та розвитку криміналістичних знань в Україні, на підставі чого окреслено перспективні напрями поступу вітчизняної криміналістики. У роботі сформульовано низку положень, висновків і пропозицій, нових у концептуальному аспекті та важливих для юридичної науки і практики, зокрема:

вперше:

- розроблено періодизацію розвитку криміналістичних знань в Україні за критеріями, що визначають найважливіші криміналістичні події та процеси, пов'язані з виникненням нових напрямів, течій і тенденцій їх розвитку, запропоновано виокремлювати такі періоди: перший – зародження основ криміналістичних знань та їх формування (з XI ст. до кінця XIX ст.); другий – виникнення криміналістики як науки та її розвиток (з кінця XIX ст. до середини XX ст.); третій – розвиток криміналістики як самостійної юридичної науки, навчальної дисципліни та практичної діяльності (із середини XX ст. до 1991 р.); четвертий – сучасний стан розвитку криміналістики в Україні (з 1991 р. й донині);

- встановлено передумови зародження основ криміналістичних знань, що полягали у передбаченому в законі обов'язку з'ясування обставин учинених злочинів, впровадженню судових процедур використання різних джерел при дослідженні правопорушень, зокрема обізнаних осіб, які володіли відповідними знаннями, унаслідок чого зрештою було сформульовано суспільний запит на розроблення об'єктивних засобів і методів розкриття вчинених правопорушень;

- з'ясовано шляхи імплементації криміналістики в практичну діяльність та освітньо-науковий простір українських губерній Російської імперії в кінці XIX –

на початку XX ст., що охоплювали: прийняття нормативних актів з окремих напрямів протидії злочинності, поширення наукових видань криміналістичного змісту, використання криміналістичних методів і засобів, презентованих під час наукових заходів, створення державних криміналістичних установ, вивчення основ криміналістики в освітньому процесі, активне запровадження криміналістичних знань у практичну діяльність з протидії злочинності;

– у структурі предмета криміналістики визначено закономірності злочинної діяльності як об'єктивно зумовлені, повторювані, стійкі взаємозв'язки і взаємозалежності між такими її елементами, як мета, об'єкт, суб'єкт, засіб, результат, механізм, що виражені в навколишньому середовищі у вигляді матеріальних та ідеальних слідів;

– запропоновано структуру системи науки криміналістики, до елементів загальної частини якої віднесено загальнотеоретичні положення з такими підрозділами: предмет, система і завдання криміналістики; історія криміналістики; становлення та розвиток криміналістичних теорій; методологічні засади криміналістики; криміналістична ідентифікація й діагностика; до елементів особливої частини – криміналістичну техніку, криміналістичну тактику, криміналістичну методику;

– окреслено етапи розвитку криміналістики у вітчизняних криміналістичних установах систем юстиції, МВС, охорони здоров'я, які виокремлено на підставі змін у їхній діяльності, пов'язаних із тенденціями у сфері криміналістики та прийняттям основоположних нормативно-правових актів щодо розслідування кримінальних правопорушень і судово-експертної діяльності;

– виявлено особливості розвитку криміналістики у вітчизняних експертних закладах системи охорони здоров'я в першій половині XX ст., що полягали в судово-експертній діяльності судово-медичної інспектури; паралельному проведенні криміналістичних і судово-медичних досліджень у Київському, Одеському, Харківському інститутах науково-судової експертизи;

– охарактеризовано головні напрями розвитку криміналістики протягом XX ст., які висвітлювали в криміналістичних виданнях та оприлюднювали під час

окремих наукових заходів, що проходили на території України, із узагальненням дискусійних питань та окресленням ролі практичних органів, закладів вищої освіти, наукових і науково-дослідних установ у впровадженні сформованих рекомендацій;

удосконалено:

– поняття «криміналістичні знання», які в широкому значенні потлумачено як систематизовану інформацію про зміст предмета криміналістики, а у вузькому – через кореляцію з їхніми суб'єктами – слідчими, прокурорами, суддями, захисниками (адвокатами); окреслення історичних тенденцій виникнення, формування, розвитку та сучасного стану криміналістичних знань, їх класифікації; відмежування від спеціальних знань, які використовують у кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському процесах;

– визначення видів спеціальних знань, що застосовують особи, залучені у кримінальне, цивільне, адміністративне, господарське судочинство для проведення експертизи або дослідження об'єктів, явищ і процесів;

– етапи становлення предмета криміналістики, що охоплюють визначення сутності цієї науки, починаючи з позиції Г. Гросса і закінчуючи сучасними підходами;

– поняття предмета криміналістики шляхом включення до нього специфіки використання даних криміналістики під час вирішення справ про цивільні, адміністративні, господарські, митні, податкові та інші правопорушення, встановлення юридичних фактів;

– обґрунтування тези про поділ науки криміналістики на загальну й особливу частини, що відповідає двоєдиному об'єкту вивчення криміналістики, логічним принципам співвідношення загального й особливого;

– положення щодо витоків криміналістики в підрозділах Експертної служби МВС України, пов'язаних із видами діяльності довідково-реєстраційних підрозділів поліцейських частин (антропометричних станцій, дактилоскопічних і довідково-реєстраційних бюро);

– наукові позиції щодо перспективних шляхів розвитку загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики під час визначення відповідних прогностичних напрямів, запропонованих на підставі аналізу практики протидії злочинності в Україні й опитування працівників правоохоронних органів, суддів, наукових та науково-педагогічних працівників;

дістало подальший розвиток:

– перелік чинників, які обумовили виникнення в кінці XIX – на початку XX ст. криміналістики як упорядкованої системи наукового знання, що полягали в удосконаленні правоохоронної діяльності та процедури судочинства внаслідок оновленого законодавства, унормуванні порядку залучення досягнень природничих і технічних наук у процесі здійснення правосуддя, заснуванні окремих криміналістичних установ, розвитку юридичної освіти, поширенні видань і започаткуванні періодики криміналістичного змісту;

– історико-правові дослідження походження окремих понять судової експертології, зокрема аргументовано, що в Статуті кримінального судочинства 1864 р. експертизу названо «испытанием», «исследованием»; розрізняли поняття «спеціальні знання» (ширша дефініція) і «спеціальні відомості»;

– розмежування суб'єктів криміналістичних і спеціальних знань, на підставі чого доведено, що в кримінальних провадженнях слідчі, прокурори, захисники (адвокати), судді є суб'єктами криміналістичних знань, спеціалісти та експерти – суб'єктами спеціальних знань;

– аргументація щодо формування в сучасних умовах реформування правоохоронних органів і суду нового предмета криміналістики, що пов'язано зі зміною принципів, положень і процедур кримінальних проваджень і судового розгляду кримінальних справ;

– наукові погляди щодо запровадження навчальної дисципліни «Криміналістика» в закладах вищої освіти шляхом висвітлення початку її викладання в університетах; упровадження вивчення криміналістичних дисциплін у процес підготовки поліцейських та інших правоохоронців; змін у вивченні

криміналістики у зв'язку з різними державно-політичними подіями; встановлення початку викладання судової експертології в закладах вищої освіти на теренах України;

– окреслення напрямів криміналістичних досліджень в українських наукових і науково-дослідних установах у першій половині XX ст. на підставі розгляду й узагальнення напрацювань учених.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані й аргументовані в дисертації висновки впроваджено та може бути використано в:

– *законотворчій діяльності* – для вдосконалення законодавства у сфері судової експертизи щодо визначення спеціальних знань, порядку їх використання під час судово-експертної діяльності (лист НАВС від 26.05.2017 № 46/33 ВР; довідка Інституту законодавства Верховної Ради України від 01.06.2017 № 22/257-1-15);

– *практичній діяльності* – під час розроблення та вдосконалення відомчих нормативно-правових актів, використання методичних рекомендацій (акти Головного слідчого управління Національної поліції України від 22.05.2018, Управління забезпечення прав людини Національної поліції України від 14.05.2018); в інформаційному забезпеченні проведення окремих видів експертних досліджень у Полтавському науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України (акт від 18.06.2018); у роботі Центру судової експертизи та експертних досліджень Державної судової адміністрації України (акт від 10.05.2018);

– *освітньому процесі* – для підготовки лекцій, а також під час проведення різних видів занять із дисциплін: «Криміналістика», «Методика розслідування окремих видів злочинів», «Розслідування окремих видів злочинів» (акти Національної академії внутрішніх справ від 14.10.2014 та 23.10.2015, Харківського національного університету внутрішніх справ від 13.04.2018, Одеського державного університету внутрішніх справ від 22.05.2018, Львівського державного університету внутрішніх справ від 24.05.2018, Університету

державної фіскальної служби України від 25.05.2018, Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука від 22.06.2018); під час підготовки експертів у процесі їх навчання та стажування (акти Харківського і Київського науково-дослідних інститутів судових експертиз від 17.04.2018 та 25.06.2018 відповідно);

– *науково-дослідній діяльності* – під час створення програмних продуктів (свідоцтва Державної служби інтелектуальної власності України про авторські права від 06.06.2016 № 65883; від 13.07.2016 № 66596; від 18.09.2017 № 73857); у процесі здійснення наукових досліджень Харківським і Київським науково-дослідними інститутами судових експертиз (акти від 17.04.2018 та 25.06.2018 відповідно), Вінницьким, Закарпатським, Полтавським, Тернопільським, Хмельницьким науково-дослідними експертно-криміналістичними центрами МВС України (акти від 19.07.2018, 04.06.2018, 18.06.2018, 14.06.2018 і 04.06.2018 відповідно); під час наукового формування музею Міністерства внутрішніх справ України (акт від 12.06.2012).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Сформульовані в ній узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі самостійно здійснених досліджень. В опублікованих у співавторстві працях власні теоретичні розробки дисертанта становлять не менше ніж 50 %. Наукові ідеї та висновки, що належать співавторам опублікованих праць, у дисертації не використано.

Апробація матеріалів дисертації. Теоретичні положення та висновки дисертації оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах, засіданнях круглих столів, зокрема: «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 29–30 травня 2009 р.); «Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики» (Одеса, 9 жовтня 2009 р.); «Криміналістика у протидії злочинності» (Київ, 16 жовтня 2009 р.); «Актуальные проблемы юридической экспертологии на современном этапе» (Красноярськ, 22 жовтня 2009 р.); «Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених» (Київ, 23 квітня 2010 р.); «Сучасні проблеми розвитку

судової експертизи» (Севастополь, 10–11 червня 2010 р.); «Криміналістика ХХІ століття» (Харків, 25–26 листопада 2010 р.); «Современное состояние развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине» (Белгород, 25–26 березня 2011 р.); «Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів» (Київ, 29 березня 2012 р.); «Криміналістична наука: витоки, сучасність та перспективи» (Ірпінь, 23 грудня 2011 р.); «Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика» (Санкт-Петербург, 18–19 червня 2012 р.); «Сучасні тенденції розвитку судової експертизи» (Сімферополь, 20–21 вересня 2012 р.); «Розкриття злочинів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України» (Київ, 8 листопада 2012 р.); «Реформування системи кримінальної юстиції в Україні: кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми» (Ірпінь, 16 грудня 2012 р.); «Актуальні питання судової експертизи та криміналістики» (Харків, 7–8 листопада 2013 р.); «Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень» (Київ, 10 квітня 2014 р.); «Актуальні проблеми розслідування злочинів» (Київ, 1 липня 2014 р.); «Судово-експертне забезпечення кримінального процесу» (Київ, 29 травня 2014 р.); «Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики» (Харків, 5 грудня 2014 р.); «Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки» (Київ, 23 січня 2015 р.); «Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах» (Львів, 16 жовтня 2015 р.); «Процесуальне та криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у світлі вимог сучасного Кримінального процесуального кодексу України» (Одеса, 26 листопада 2015 р.); «Уголовный процесс и криминалистика: история и современность» (Мінськ, 3 грудня 2015 р.); «Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні» (Дніпропетровськ, 17 березня 2016 р.); «Актуальні питання експертно-криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності» (Київ, 25 листопада 2016 р.); «Strategie pre rozvoj pravnej vedy vo svete vedy» (Сладковічово, Словацька Республіка, 28–29 жовтня 2016 р.); «Аубакировские чтения» (Алмати, 19 лютого 2017 р.); «Актуальні проблеми кримінального права,

процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності» (Хмельницький, 3 березня 2017 р.); «Правоохоронна діяльність: історія, сучасний стан, перспективи розвитку» (Київ, 23 березня 2017 р.); «Борьба с преступностью: теория и практика» (Могильов, 31 березня 2017 р.); «Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування» (Київ, 20 квітня 2017 р.); «Актуальні питання судової експертизи та криміналістики» (Харків, 7–8 листопада 2017 р.); «Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи» (Київ, 24 листопада 2017 р.); «Теорія і практика судової експертизи і криміналістики» (Київ, 27 лютого 2018 р.); «Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики» (Могильов, 29–30 травня 2018 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, що містять чотирнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (882 найменування на 78 сторінках) і шістьох додатків на 64 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 564 сторінки, з них основний текст – 407 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАНЬ

1.1. Передумови зародження основ криміналістичних знань

Нині на теоретичному рівні всіх наукових досліджень в Україні, зокрема юридичних, необхідно здійснити критичне оцінювання систем знань, що вже сформовані, пояснити факти зовнішнього світу шляхом висвітлення суті досліджуваної події, закономірності взаємозв'язку теперішнього й тенденцій майбутнього розвитку соціуму [637, с. 4].

Правовий світогляд в історії соціального поступу, а саме в історії правознавства, не лише вбирає в себе й акумулює здобутки теоретичного та практичного досвіду, він є формою руху людського правового мислення, що якісно змінюється, перебудовується під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх суперечностей – між конкретно-історичними суспільними фактами й обставинами, а також між сформульованими абстракціями та реальними явищами [637, с. 3].

У процесі розвитку людина розумна навряд чи могла задовольнятися схематичними знаннями про своє найближче оточення. Умови життя вимагали ґрунтовнішої інформації, ніж та, яку можна було отримати за допомогою безпосереднього сприйняття навколишнього світу. Потреба добування їжі зумовлювала необхідність визначення місць скупчення тварин, на яких полювали. Людина почала розвідувати місця їх водопою, любовних ігор, годування тощо. Безпосереднє споглядання за подіями, що цікавили дослідника, було неможливим. Унаслідок цього людина була вимушена застосовувати інший, складніший, шлях отримання життєво важливої інформації.

За слідами на поверхні землі, шматками шкірного покриву, що лишилися на корі дерев або гострому камінні, загубленим пір'ям людина навчилася визначати тварин і птахів, на яких полювала.

Пізнання прихованої інформації з повсякденних явищ, як і безпосереднє її сприйняття, приводило до певних результатів. Зокрема, на шляху прямування тварин до водопою встановлювали пастки, засідки тощо.

Із цього приводу Р. С. Белкін зауважував, що й досі дивують герої куперівських книг, які здатні за слідами, що помітні лише їм, виявити й наздогнати і лисицю, і хитромудрого, як лисиця, ворога [29, с. 6]. Ці знання та діяльність, що ґрунтується на них, забезпечували накопичення запасів харчування, зменшували затрати людських ресурсів на полювання.

Саме потреби повсякденного життя, зазначає В. І. Авдієв, змушували людину уважно слідкувати за явищами природи, щоб об'єктивно розуміти їхню сутність. Спостерігаючи за природними явищами, людина ще боязко й невміло намагалася їх систематизувати, складаючи, переважно, з практичною метою списки звірів, рослин, каміння [1, с. 104]. Так акумулювали перші знання в галузях математики, природознавства, медицини, астрономії.

Усі свої здобутки давні люди передавали новим поколінням. Дослідник М. К. Камінський стверджує, що здавна в більшості народів світу високо цінували слідопитів, тобто осіб, які за слідами минулих подій могли відтворити їхні зміст і динаміку. Слідопити завжди входили до відособленої групи соціуму, у межах якої й відбувалося накопичення знань, з одного боку, а з іншого – передання їх тим, хто навчався [243, с. 68–69]. Зазначене підтверджує В. В. Тіщенко, зауважуючи, що в Стародавній Індії було створено особливу касту слідознавців – кхої, яких із дитинства готували до розшуку злочинців за їхніми слідами [365, с. 27–28].

У процесі історичного розвитку суспільства практична діяльність людини, спрямована на використання одержаних знань, набувала дедалі складніших форм, а згодом виокремилася в самостійну діяльність. Люди, споглядаючи матеріальні об'єкти пізнання, навчилися спочатку зіставляти, вимірювати їх, а потім виявили спільність між вимірюванням і перерахунком різних об'єктів, унаслідок чого було

встановлено кількісне відношення між матеріальними об'єктами. Згодом воно набуло знакового вираження та знайшло застосування в практичній діяльності. Сформувалися особливі групи людей, які володіли знаннями про кількісні відношення та спеціальними навичками роботи з числами. Вони займалися вимірюванням земельних ділянок, підрахунком різних предметів і речей, що призначалися для розподілу між членами громади або для торгівлі й обміну [84, с. 342]. У Стародавньому Єгипті особу, що здобула освіту, опанувала науку, називали «рех хету» (той, що знає речі) [1, с. 255].

У процесі суспільного розподілу праці виникає особливий тип діяльності, який пов'язувався із завданням практичного використання, зміни матеріального світу, природи і суспільства, який мав на меті продукування теоретичного знання (а також зберігання, накопичення, передання, розподіл знань, навчання). Це й була спеціальна діяльність зі створення загальних понять, ідей, принципів, яка в межах суспільства організувалася в особливий процес. Послугуючись спеціальними знаннями, певна група людей долучалася до формування та засвоєння систем наукових знань, розроблення різних теоретичних систем, систем ідеології, етики, витворів мистецтва [84, с. 343].

Таким чином, із загального пізнання навколишніх матеріальних об'єктів виокремилися знання спеціальні, які використовували з певною метою.

Розслідування злочинів має давню історію. У часи виникнення держави та права постала необхідність установлення істини в різних випадках порушення правил поведінки, норм закону. Тому особи, яким доручали розглядати цивільні суперечки або кримінальні правопорушення, вимушені були вдаватися до застосування знань, що виходили за межі їхніх уявлень про деякі обставини події.

Дослідження витоків криміналістичних знань в Україні А. В. Іщенко пов'язує з певними специфічними обставинами, наголошуючи, що передумови й напрями використання досягнень науки і техніки в кримінальному судочинстві майже не вивчали, трапляються лише поодинокі згадки про це [235, с. 40]. Зокрема, виникнення криміналістичних знань висвітлено в працях В. Д. Басая [256], Р. С. Белкіна [31; 39], А. І. Вінберга [94], А. В. Іщенко [235; 237];

Н. І. Клименко, О. А. Кириченка [270], В. М. Колдаєва [293], В. О. Коновалової [305], І. П. Крилова [392], В. С. Кузьмічова [398], С. І. Тихенка, В. К. Лисиченка [694], М. В. Салтевського, В. М. Малишева [619], А. П. Сапуна, М. Я. Сегая [626], В. М. Чиснікова [758], В. Ю. Шепітька [775] та ін.

Виникнувши одночасно з державою, кримінальна юстиція, зазначає Р. С. Белкін, одразу ж мала розв'язувати проблему обрання шляхів, що вели до істини в правосудді. У священних книгах іудеїв, християн, мусульман (П'ятикнижжі, Біблії, Корані) трапляються описи прийомів відкриття такої істини – допиту, обшуку, впізнання тощо. Це були емпіричні рекомендації та настанови, що ґрунтувалися на життєвому досвіді, їх застосовували в межах наявних процесуальних процедур звичаєвого або писаного права [30, с. 1]. Тобто однією з передумов зародження основ криміналістичних знань були потреби давніх правителів виявляти реальні обставини вчинених правопорушень.

Зародження основ та розвиток криміналістичних знань безпосередньо пов'язані з необхідністю виявляти осіб, які вчинили протиправні діяння (віровідступництво, порушення звичаїв, злочини тощо). Визначальним елементом встановлення істини було виявлення особи, яка вчинила протиправне діяння [224, с. 40].

На підставі вивчення літературних джерел можна дійти висновку, що криміналістичні знання використовували вже під час розслідування злочинів стародавні державні органи. Про це свідчать й історичні нормативні документи. Так, об'єктивний аналіз передумов виникнення криміналістичних знань, формування певної їх системи, особливостей розроблення й застосування засобів і методів слід здійснювати саме в контексті наявної в конкретний період сукупності правових норм, правових відносин [235, с. 41].

Криміналістичні знання на ранніх етапах протидії злочинності, слушно зауважує А. В. Іщенко, доцільно тлумачити як знання з різноманітних галузей практики, ремесла, мистецтва та науки, які юристи пристосовували для виконання завдань правосуддя [235, с. 40–41]. Формування криміналістичних знань, на переконання В. Ю. Шепітька, відбувалося в межах процесу (процедури),

притаманного тогочасному суспільству (наприклад, інквізиційний процес був пов'язаний з отриманням зізнання від допитуваного шляхом тортур) [366, с. 49].

Погляди на діяльність із дослідження доказової інформації під час розслідування злочинів були не завжди однозначними, а її сучасне трактування не цілком відображає її сутність на ранніх етапах розвитку суспільства. Уявлення про використання криміналістичних знань у розслідуванні злочинів видозмінювалися відповідно до тенденцій розвитку судової діяльності. Тому необхідно проаналізувати ті положення законів, які стосувалися доказів і використання їх у судовій діяльності та юридичній практиці загалом.

У наукових джерелах описано історичні події, що свідчать про виникнення суспільної потреби досліджувати явища, процеси та події за допомогою спеціальних засобів і методів, зокрема використовуючи знання, уміння та навички певних осіб – фахівців із конкретної сфери діяльності [824, с. 366]. Так, у VII–VI ст. до н. е. в Лідії чеканили монети, у зв'язку з чим поширеним стало фальшивомонетництво. На запит уповноважених осіб держави було здійснено матеріалознавчі дослідження. Зокрема, підроблені монети виявляли шляхом порівняння вмісту металевого сплаву за кольором ліній, які залишали монета-еталон і та, яку перевіряли, на чорному сланці, ретельно обробленому оливковою олією. Близько 250 р. до н. е. в Сицилії механік, фізик, математик та інженер Архімед (287–212 рр. до н. е.) визначив щільність сплаву та виявив факт розкрадання золота ювеліром, якому було замовлено виготовлення корони для царя Сіракуз [227, с. 11]. Відомо, що в державах Стародавнього Сходу розвивалися такі галузі наукових знань, як математика, астрономія, медицина, природознавство, історія, філологія [1, с. 104–110, 255–262].

Необхідність вирішувати конфлікти між людьми, досліджувати правопорушення завжди була складним завданням. У первісному суспільстві його було покладено на голову общини, фараона, царя, іншого правителя. Згодом правителі почали залучати для дослідження обставин правопорушень, встановлення істини та покарання винних спеціальних посадових осіб – суддів. Зокрема, судова влада у Скіфському царстві належала царям. Спільно з ними

жерці як відокремлена соціальна верства, ймовірно, провадили судочинство [203, с. 8]. Крім того, судочинство у слов'ян тісно пов'язане з розвитком звичаєвого права. Держава почала захищати звичаї, їх охороняли вже не одноплемінники, а спеціально визначені особи (вожді, дружинники, жерці). У цьому аспекті ми цілком поділяємо думку В. Ю. Шепітька, згідно з якою історія криміналістичних знань розпочинається з виникнення перших типів держави і права, коли формувалися певні правила поведінки, звичаї та закони, з'явилися перші чиновники, які мали розкривати окремі види злочинів, встановлювати істину [777, с. 14].

Виникнення перших порушників законів зумовило потребу в уведенні спеціальних правил і методів щодо розкриття й розслідування злочинів, установлення злочинців. Призначалися певні чиновники, які повинні були розкривати окремі види злочинів, встановлювати істину [781, с. 344].

З плином часу для об'єктивної перевірки повідомлених свідчень, дослідження речових доказів судді стали запрошувати спеціалістів [369, с. 27]. Наприклад, 447 р. до н. е. у Стародавньому Римі запроваджено квесторів – посадових осіб і помічників консула в судових і фінансових справах [227, с. 8]. У стародавніх Китаї та Індії для виявлення й затримання злочинців залучали спеціальних агентів [66, с. 64]. Дослідники Л. М. Бостан і С. К. Бостан виявили, що в I ст. н. е. в Стародавньому Римі при префектові міста, передусім – при префектові варти, запроваджували посади професійних слідчих-поліцейських. У розслідуванні тяжких злочинів підставою карного судочинства став допит (*inquisitio*), що проводили слідчий або суддя [66, с. 135]. Тому розшукова діяльність щодо осіб, яких обвинувачували в учиненні злочинів проти імператора, членів його сім'ї, вищих посадових осіб, була покладена на спеціальні чини, яких призначав імператор. В особливих випадках (змова проти імператора та державного устрою) організацію розшуку проводив особисто імператор [181, с. 246].

Деякі стародавні правові акти, наприклад, Кодекс законів царя Хаммурапі, Закони XII таблиць Стародавнього Риму, Закони Ману, містили рекомендації криміналістичного змісту щодо збирання, дослідження й оцінки доказів, призначені для використання суддями [825, с. 366]. Вони були пов'язані з

клятвами, випробуванням вогнем, водою, каліченням, клеймуванням, іншими ордалями [810, с. 1013–1014]. На способи встановлення істини під час розслідування правопорушень суттєво впливала релігія, зокрема, судочинство здійснювали жерці, брахмани та ін.

Так, Кодекс законів вавилонського царя Хаммурапі – один з найдавніших і найкраще збережених законодавчих кодексів стародавнього Вавилону, укладений близько 1780 р. до н. е. Норми Кодексу Хаммурапі визначали такі злочини, як крадіжки (§ 6–26), злочини проти статевої свободи і статевої недоторканності (§ 130), злочини проти особи, її життя, честі й гідності (§ 195–221) тощо. Аналіз цих норм дає підстави стверджувати, що на той час існували правові відносини з приводу вчинення правопорушень, у яких уже фігурували письмові документи – договори, показання свідків як докази перед судом. Розрізняли свідків зі сторони обвинувачення й захисту (так, спірну річ мали описати як свідки з боку господаря, так і свідки з боку покупця викраденої речі (§ 9). У разі очевидності обставин учинення злочину Кодекс не вимагав показань свідків і не передбачав пом'якшувальних обставин. Пошук викраденого майна було покладено на старосту громади – рабіанума (§ 23) [290]. Виконуючи ці обов'язки, староста громади мав отримати його опис, дізнатися індивідуальні ознаки, володіти методами розшуку майна, знати правову процедуру.

У Кодексі законів царя Хаммурапі йшлося про лікарів і їхню відповідальність. Параграфи 206, 215, 217–219, 221, 223 передбачали покарання лікаря за невдалі операції. Це були одні з перших осіб, що володіли професійними знаннями, про яких було зазначено в стародавніх законах і яких за необхідності залучали досліджувати рани [835, с. 197].

У Законах XII таблиць Стародавнього Риму (451–450 pp. до н. е.) визначено ступені заподіяння тілесних ушкоджень і відповідальність за них: а) *membrum ruptum* – пошкодження кінцівок людського тіла; б) *os fractum* – пошкодження внутрішньої кістки або тяжке тілесне ушкодження [2, с. 121]. Диференціювання ступенів тілесних ушкоджень свідчить про використання медичних знань під час їх

дослідження. У нормативному акті деталізовано наслідки протиправних дій, що є результатом розвитку діяльності з їх розслідування.

У стародавніх Римі й Афінах доказами, які використовували під час судового процесу, були документи, показання свідків, закріплені клятвами [66, с. 119, 134].

Лікарів залучали для засвідчення факту застосування отрути в разі настання раптової смерті. Одна з перших згадок про злочинне застосування отрути датована V ст. до н. е. Зокрема, мати царя Персії Артаксеркса I (464–423 рр. до н. е.) через ревності отруїла невістку Статиру [227, с. 10].

Розтин трупів під час муміфікації надав можливість лікарям Стародавнього Єгипту вивчати будову та функціонування людського організму. Поступово розвивалися медичні знання, з'являлися нові терміни в анатомії для позначення частин тіла й органів людини тощо [1, с. 259].

Спеціальних суддів у стародавні часи, зокрема у Вавилоні, не було. Судова справа в межах роду знаходилася у віданні громади, «старійших та іменитих людей» роду, а згодом – міста. Невдовзі громадські та храмові суди втратили своє значення. Судовими функціями наділили чиновників, яких призначав цар (намісників – шакканакку, керівників місцевості – рабіанум та ін.). Виникають норми процесуального права, які вимагають від суддів не лише отримувати показання свідків, що скріплені клятвою, а й особисто «досліджувати справу» [1, с. 78]. Тому рівень правових та спеціальних знань цих осіб постійно зростав.

Якщо під час розслідування порушень закону суддя не міг встановити істину, вдавалися до ордалій – суду Божого. Так, ст. 2 Кодексу законів Хаммурапі передбачала, що звинувачення в сумнівному випадку «перевіряли» водою. Звинуваченого кидали в річку. На відміну від варварської Європи, де змушений був тонути невинний (вода – чиста субстанція, яка грішника не приймає), у Вавилоні смерть обвинуваченого підтверджувала його провину [431, с. 24].

У Законах XII таблиць ішлося про таку слідчу дію, як обшук. У пункті 15а Таблиці VIII зазначено про «формальний обшук», а п. 15б встановлював, що під час проведення обшуку обшукуваний не повинен був мати жодного одягу, крім

полотняної пов'язки, і тримати в руках чашу [200]. Закони XII таблиць передбачали поняття «спійманий у крадіжці на гарячому».

Важливим історичним нормативно-правовим актом стали Закони Ману, укладені в період між II ст. до н. е. і II ст. н. е. в Стародавній Індії. Питання правосуддя містилися в главі VIII Законів. Злочини поділяли на: державні, проти власності, проти особи й ті, що посягають на відносини в сім'ї. Основним джерелом доказів за Законами Ману були показання свідків, причому для суду вони мали різну цінність залежно від приналежності свідка до певної варни (прошарку суспільства). Якщо свідки входили до різних варн, перевагу надавали свідченням брахмана (ст. 68). Як доказ могли застосовувати випробування вогнем, водою тощо. Закони Ману розрізняють категорії свідків, види їхніх показань, містять норми про відповідальність за давання неправдивих показань, численні вказівки про місце та час правопорушення, які, відповідно, потрібно було встановлювати. Закони Ману в сумнівних випадках вимагали наявності речових доказів. Верховний суд чинив цар із брахманами. Крім цього, судові інстанції були й у всіх адміністративних одиницях Стародавньої Індії. У судочинстві цієї держави використовували поняття «місце правопорушення», «час правопорушення», є описи зовнішнього вигляду речей, кольору, їхні кількісні характеристики тощо [200]. Зазначене свідчить, що діяльність уповноважених осіб передбачала наявність умінь описувати людей, предмети за певними параметрами. Робота зі встановлення обставин правопорушень потребувала знань у галузі математики та природознавства. Такими знаннями, очевидно, володіли брахмани й інші особи, які чинили правосуддя.

Наступним аспектом, що характеризує зародження основ криміналістичних знань, є описання ознак зовнішності людей у зв'язку з необхідністю дослідити обставини злочину, використання цих даних у розшуковій діяльності. У літературі збереглися відомості про те, що 14 р. до н. е. виявлено письмові свідчення про використання ознак зовнішності людини для її розшуку, а саме: «Молодий раб Арістотена... ім'я Герман, прізвище Нейлос, народився в Бамбіко (Сирія), віком близько 18-ти років, середній на зріст, безбородий, з

прямими ногами, з ямочкою на підборідді, з бородавкою, схожою на чечевицю на лівому крилі носа, з рубцем через лівий кутик рота, татуйований варварськими буквами на правому зап'ястку...» [235, с. 46]. У давньоіндійських законах «Артхашастра» було зазначено, що якщо людина вчинила крадіжку, то клеймо ставили у вигляді собаки, якщо він убивця – у вигляді безголового тіла, якщо вчинив перелюб із жінкою вчителя – у вигляді жіночого статевого органу, а якщо пиячить – у формі вивіски пивниці [227, с. 11]. У Стародавньому Римі за часів Юлія Цезаря злісним наклепникам ставили тавро на лобі [66, с. 134].

Про використання ознак зовнішності злочинців під час розслідування можна стверджувати й на підставі звичаїв Київської Русі IX–XI ст., коли злочинців карали шляхом відрубання різних органів. Калічення передбачало відрізання пальців рук у кишенькового злодія, руки – у хулігана, язика – у наклепника; клеймування – випалювання на тілі людини певних знаків. Ознаки покарань винних містили інформацію про те, що особа раніше вчинила злочин, який саме, скільки разів, а також що її можуть підозрювати в учиненні іншого аналогічного злочину [227, с. 17].

Знання про клейма та конкретні калічення допомагало встановити наявність «судимості» в підозрюваного, визначити вид злочину, деякі інші характеристики особи.

У стародавніх державах затребуваними були знання, необхідні для дослідження дорогоцінних металів, грошових знаків у зв'язку з масовим їх підробленням. У цій діяльності застосовували знання з природознавства.

«Салічна правда» (507–511) є пам'яткою стародавнього германського права. Аналіз засвідчує, що в документі розрізнено такі головні види доказів у кримінальному судочинстві: власне зізнання, показання свідків, викриття на місці злочину, документи. Окремі норми «Салічної правди» описували способи вчинення деяких протиправних дій, приховування їх, були присвячені слідам злочинів і питанням розшуку, який, до речі, ґрунтувався на показаннях свідків. Тобто знання про протиправну діяльність було елементарно, схематично систематизовано для використання під час розслідування правопорушень.

Так, у ст. XI «Про крадіжки або зломи, учинені вільними» визначено види злому, способи проникнення в житло під час крадіжок (злом запору, підбирання ключа тощо). Стаття XLI «Про людиновбивство збіговиськом» містила відомості про деякі види приховування вбивств: скидання в колодязь, річку, прикривання гіллям тощо [615, с. 21, 42].

Аналіз ст. XVII «Про рани» дає змогу припустити, що для встановлення виду тілесних ушкоджень залучали лікарів [615, с. 26]. Крім того, у «Салічній правді» є згадки про документи, які надавали суду. Зокрема, ідеться про лікарські свідоцтва про хворобу, що підтверджували неможливість явки відповідача до суду [168, с. 360].

Стаття XXXVII «Салічної правди» «Про переслідування за слідами» передбачала: якщо хтось втратить унаслідок крадіжки бика, або коня, або іншу тварину, та, йдучи слідами, знайде його протягом трьох діб, а той, хто веде тварину, заявить, що купив або обміняв її, той, що йшов слідами, повинен довести, що це його власність [615, с. 38]. Положення цієї статті свідчать про наявність на ті часи діяльності з вивчення слідів і пошуку тварин за характерними слідами. Дослідник стародавнього права Р. Дарест щодо проаналізованої статті застосовує вислів «розшук худоби за гарячими слідами» [168, с. 365], що означало виявлення викраденої худоби протягом трьох днів. Про розшук раба та будь-якої речі йшлося в ст. XLVII цієї пам'ятки [615, с. 48–49].

За «Салічною правдою» справу порушували не інакше, як за зверненням потерпілої сторони, яка сама формулювала обвинувачення та надавала докази (обвинувальний процес). Суддя обмежувався доказами, які надавали сторони. Якщо обвинувачений не визнавав вину – практикували ордалії або суд Божий. Часто організовували судовий поєдинок [431, с. 95].

У давні часи для дослідження документів і почерку залучали спеціально навчених осіб. Засновували спеціальні заклади, у яких навчали спеціалістів із письма й документів. Наприклад, відомо про існування шкіл у Стародавньому Вавилоні, що діяли при храмах і палацах, у яких готували писарів, чиновників і жерців. Система спеціальної підготовки передбачала вивчення богослов'я, права,

медицини та музики [1, с. 108]. У 978–1015 роках у Києві було засновано один з перших навчальних закладів з підготовки фахівців у галузі документознавства. Після закінчення цього навчального закладу відбирали «печатників» – зберігачів княжої печатки, «метальників» – судових секретарів, переписувачів, дяків [227, с. 17].

Судочинство у слов'ян було тісно пов'язане з традиціями звичаєвого права. З плином часу звичаї стали фіксувати в письмових документах – договорах, збірниках прав тощо. Одним із найдавніших таких збірників, що регулював суспільні відносини на теренах нашої держави, була «Руська правда» [584, с. 64–132] – пам'ятка давнього права Київської Русі. У ній міститься зведення законів, що походять зі звичаїв, які сформувалися між давньоруськими народами на початку II тисячоліття. Дослідник І. Я. Терлюк слушно зауважує, що «Руська правда» як найдавніший збірник давньоукраїнського права стала також джерелом російського, білоруського та литовського права [692, с. 23]. Саме тому вивчення цієї пам'ятки допомагає з'ясувати передумови зародження основ криміналістичних знань на територіях зазначених держав.

У науковій літературі списки «Руської правди» прийнято розділяти на три основні редакції: коротку, просторову (або поширену) та скорочену. Найдавніша «Руська правда» була укладена князем Ярославом 1016 р. [513, с. 74–75]. Це був звід норм як матеріального, так і процесуального права, у якому містилися відомості про те, які діяння слід вважати злочинами, які призначати покарання, як необхідно «розбирати» справу і вершити суд.

Злочином («обідою») у документі позначали будь-яке завдання кому-небудь матеріальної чи моральної шкоди. На той час у Київській Русі не розрізняли кримінальні та цивільні правопорушення. Будь-яке правопорушення – чи вбивство, чи несплату боргу – однаково називали «обідою» [692, с. 24]. Судовий процес відбувався усно, тому доказами в ньому були: власне визнання; свідки, якими могли стати тільки вільні люди; присяга (клятва); ордалії (суд Божий); речові докази (сліди побиття, рани, тіло вбитого тощо). Крім того, в давні часи на Русі не було спеціальних органів та осіб, які мали виконувати розшукові і слідчі функції, – діяла приватна помста [536, с. 9].

«Руська правда» вперше у слов'ян нормативно закріпила процес затримання злодія та розшуку вбивці, а також визначила три етапи досудового розслідування: «заклич», «звід» і «гоніння слідом», які ще називають методами розшуку злочинців [533, с. 74]. Дві форми розслідування злочинів за «Руською правдою» виокремлює А. В. Іщенко: а) пошук за слідами – «гоніння слідом»; б) послідовні очні ставки між потерпілими й особами, які були причетні до викрадених речей, – «звід» [227, с. 18]. Розшукували злочинця потерпілий і його родичі.

Так, до закличу вдавалися тільки в разі зникнення майна, наділеного цілком визначеними індивідуальними ознаками. На думку М. А. Погорецького, звід передбачав процедуру пошуку особи («конечняго татя»), яка незаконно привласнила чужу річ, і повернення цієї речі власникові шляхом опитування різних людей для з'ясування походження майна, на яке претендує потерпілий [533, с. 74]. У межах міста (громади) «звід» продовжували до третьої людини [692, с. 39].

Стаття 38 «Руської правди» встановлювала спеціальну процедуру розшуку вкраденої челяді. «Звід» у такому разі проводив власник тільки до третього відповідача, у якого він брав челядина замість свого вкраденого, а відповідач за допомогою показань впізнаного раба вів «звід» аж до «конечняго свода». Коли справжнього злодія було виявлено, відбувався обмін челядинами між третім відповідачем і позивачем, а «кінцевий тать» відшкодовував збитки позивачеві та сплачував князю продаж [533, с. 74–75].

За межами міста або громади переслідування запідозреного злодія чи вбивці не здійснювали. Вважалося, що злочинець перебував там, де зникають його сліди. Якщо ж слід утрачено на великій дорозі чи в степу, розшук припиняли. Або ж до кого слід заводив, того вважали злочинцем, якщо він «не відвів слід». Якщо переслідування втікача за слідом («гоніння слідом») не завершувалося успіхом, то громада, до якої приводив слід, повинна була або видати злочинця, або сама відповідати за злочин [692, с. 39]. Тобто «гоніння слідом» передбачало відшукання злочинця, який не був упійманий на місці злочину, за залишеними слідами та показаннями очевидців і свідків.

На нашу думку, крім усних опитувань про ознаки злочинця або викраденої речі, «гоніння слідом» потребувало й дослідження матеріальних слідів – різного виду відбитків.

Отже, у X–XII ст. у процесі розслідування закон керувався формальним припущенням, що там, куди приводив слід, злочинець і перебуває. Розшукові дії в Київській Русі як один із засобів розкриття злочинів проводили лише за наявності індивідуальних ознак (особливостей) речі, майна, худоби, які протиправно присвоїв злочинець, або опису ознак людини, її прикмет (викрадена челядь). У такій розшуковій дії, як «заклич», потрібно було описати викрадений або загублений предмет, зазначити його індивідуальні ознаки. Для цього застосовували знання з математики, природознавства, медицини, анатомії, числові значення певних вимірів. Ці знання використовували в діяльності з розкриття злочинів і судовій практиці. Поступово закладалися основи процедури проведення слідчих (розшукових) дій.

Право судового переслідування належало потерпілому: позивач із власної ініціативи розшукував винного та мстився йому, убиваючи або вимагаючи від нього матеріальну винагороду. Навіть убивство, у разі відсутності позивача з боку загиблого, не породжувало кримінально-правові відносини [328, с. 6].

У «Руській правді» міститься положення, що передбачає можливість убивства злодія, якого застали на місці злочину. Таке вбивство було дозволено в момент виявлення злочину, а якщо крадія позбавили життя вже через певний час після викриття – винний мав сплатити віру. Для дослідження обставин такого вбивства в давній пам'ятці права зазначено: коли злодія вбито, то увагу слід акцентувати на положенні його тіла. Якщо ноги його лежать зовні дверей, то платять віру, якщо ж ноги знаходяться всередині – убивство вважають законним [168, с. 196].

Аналіз тексту і коментарів до «Руської правди» не дає підстав стверджувати про текстуальне відображення в ній можливості або необхідності проведення яких-небудь досліджень або залучення для цього обізнаних осіб. Водночас для визначення міри покарання за різні злочини серед видів доказів виокремлено показання свідків, а також матеріальні сліди. Про це окремо зазначено в ст. 29, де

встановлено відповідальність за завдання тілесних ушкоджень: «Аже придёт кровав муж на двор или синь, то видока ему не искати...»; у ст. 69–70 ідеться про виявлення пошкоджень, знарядь злочину на місці крадіжки бобрів, заміни знаків власності, зокрема, на бджолиних вуликах (ст. 71). Також у документі акцентовано на значенні крові як речового доказу. Щодо речових доказів зауважено: «...а поличное то, что выймут из клетки из-за замка; а найдут во дворе или в пустой хоромине, а не за замком, что то не поличное» [3, с. 39]. Було встановлено вимоги до предметів пошуку залежно від місця виявлення під час проведення такої слідчої дії, як обшук.

У статті 77 «Руської правди» йдеться про необхідність не тільки враховувати наявність слідів, а й здійснювати їх дослідження з метою встановлення напрямку руху злочинця. Залежно від того, куди направлені сліди злочинця – до села, за межу території общини, до великої дороги або безлюдного місця, – визначали й міру покарання [235, с. 48] та подальші розшукові дії.

Доходимо висновку, що на ранніх стадіях діяльності посадових осіб з розслідування злочинів та судового розгляду були випадки залучення відомостей з таких галузей науки, як математика, природознавство, медицина, які активно розвивалися.

Оскільки «Руська правда» діяла в Київській Русі, розташування якої відповідає території сучасної України, є підстави стверджувати, що нормативне закріплення використання знань із різних галузей науки, ремесла починається на цих землях саме із цієї пам'ятки права. Тобто зародження основ криміналістичних знань в Україні безпосередньо пов'язане з «Руською правдою», датованою XI ст. Про витоки доказового права, що тісно пов'язано з криміналістичними знаннями, з часів Руської Правди періоду Київської Русі зазначають В. І. Галаган та І. Ю. Саліхова [115, с. 27]. О. А. Кириченко і В. Д. Басай пишуть, що появу наукових знань, які використовувалися у боротьбі зі злочинністю й відправленням правосуддя, можна дослідити з давніх часів, з перших правових актів, таких як «Руська правда», договори Русі з іноземними державами, тощо [256, с. 4].

На думку А. В. Іщенка, процес формування передумов виникнення криміналістичних знань мав такі особливості: по-перше, діяльність з використання спеціальних знань нормативні акти того часу не регулювали; по-друге, фактично використання спеціальних знань суттєво активізувалося, про що свідчать результати аналізу законодавчих актів, юридичної, історичної та джерелознавчої літератури; по-третє, у зазначених джерелах є згадки про найпоширеніші напрями використання спеціальних знань: а) виявлення та дослідження слідів, що вказують на протиправне користування лісовими угіддями; б) дослідження слідів злочинців для встановлення напрямків їх пересування; в) встановлення фізичного стану тварин; г) дослідження отрути, зілля; д) дослідження фальшивих грошей (монет); е) дослідження документів; по-четверте, у нормах права є свідчення про посадових осіб, яких залучали до розслідування злочинів, а також про розгляд правопорушень фахівцями-практиками [235, с. 53–54].

У пам'ятках стародавнього права містилися спершу поодинокі, а згодом і частіші відомості про використання різноманітних знань і професійних навичок у розслідуванні злочинів. До дослідження обставин різних правопорушень запрошували осіб, які володіли професійними знаннями: лікарів, чеканників монет, хіміків, писарів, осіб, які вміли «читати» сліди на місці злочину.

Передумови зародження основ криміналістичних знань виникали у своєрідному правовому середовищі. Брак сталої практики залучення знань із науки, техніки, ремесла та мистецтва під час дослідження обставин неочевидних злочинів зумовлював звернення до Божого суду (ордалій), коли можливостей для справжнього розшуку та виявлення злочинців, дослідження й використання доказів не було. Така ситуація спричиняла невдоволення широких верств населення, формувала соціальний запит суспільства на уведення в судочинство та застосування наукових знань про розслідування порушень закону.

На підставі анкетування наукових і практичних працівників ми встановили, що передумовами зародження криміналістичних знань у практиці розкриття злочинів були: необхідність під час вирішення конфліктів і спорів з приводу

протиправних діянь використовувати допомогу обізнаних осіб, які володіли знаннями в галузях науки, ремесла та мистецтва (49,5 %); розвиток права, що передбачав залучення різних джерел для встановлення істини у справах, удосконалення спеціальних процедур розшуку (47,1 %); передбачений звичаєвим правом, а згодом – нормами закону обов'язок розшуку викраденого майна, встановлення особи правопорушника та складнощі з'ясування відповідних подій минулого (27,9 %); недосконала практика розслідування, коли розшук і виявлення злочинців, дослідження та використання в суді доказів мали чимало вад (ордалії, Божий суд, поєдинок) (19,8 %) (додаток А).

У XII ст. Київська Русь роздробилася на окремі самостійні князівства та землі. Державна і судова влада в цих землях і князівствах зосереджувалася в руках феодалів, які й здійснювали правосуддя. На чолі кожного князівства перебував старший князь, якого називали Великим. Саме він був носієм верховної влади [44, с. 39].

У період раннього феодалізму на землях Київської Русі під час розслідування злочинів існував обвинувальний кримінальний процес. Феодал мав прибуток від правосуддя у вигляді судових зборів і штрафів. За встановленими процедурами розслідування, обвинувач звертався зі скаргою до князя, викладав у передбаченій формі свої звинувачення. Потім допитували обвинуваченого, щоб з'ясувати, чи визнає він себе винним. Якщо той не заперечував – виносили вирок, а якщо винним себе не визнавав – суд вивчав докази, які повинен був надати позивач. Водночас й обвинувачений мав право представити суду своїх свідків. Після дослідження всіх доказів суд оголошував вирок.

Такі моделі кримінального процесу, характерною ознакою якого була відсутність стадії попереднього розслідування, в Україні існували майже до початку XVIII століття. Принаймні історичні джерела не свідчать про наявність такого спеціального інституту кримінального судочинства ні в діяльності Київського магістрату за магдебурзького права, ні в часи Запорозької Січі, ні після об'єднання України з Росією, хоча форми судочинства зазнавали певних змін [461, с. 7].

У XIII ст. монголо-татарська навала надовго зупинила поступ права в Київській Русі. Із цього приводу слушно зазначає А. В. Іщенко, що головним і, певно, єдиним у ті часи джерелом знань, які залучали в правоохоронну діяльність, були практика, досвід людей у найрізноманітніших галузях [235, с. 53].

У пам'ятках давнього права цього періоду є норми, реалізація яких передбачала використання певних знань, оскільки обійтися під час розкриття злочинів без їх застосування було неможливо. Такі норми відіграли визначальну роль в укладанні періодизації розвитку криміналістичних знань, адже засвідчували ставлення влади до потреб досліджувати ті чи ті кримінальні вчинки.

Так, ст. 9 «Устава святого князя Володимира, крестившаго Руську землю, о церковных судех» 1280 р. [716, с. 148–162] встановлювала види злочинів, підсудних церковному суду, що потребувало відповідних досліджень; ст. 11 «Смоленских уставных грамот» 1136 р. [649, с. 212–223] – відповідальність за чаклунство, волхвання, виготовлення чарів і зілля. Реалізацію цих норм забезпечував церковний суд, що, очевидно, передбачало, крім узаконених тоді ордалій, дослідження власне чар і зілля. У XIII–XIV ст. в «Польській правді» нормативно закріплено необхідність використання слідів під час розкриття злочинів (ст. 8) [227, с. 22].

У XIV–XVII ст. на значній території України, яка належала до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, діяли Литовські статuti (1529, 1566, 1588), магдебурзьке право та звичаєві норми. Так, у XVI ст. у Львові, що входив до Речі Посполитої, при розгляді злочинів відбувався інквізиційний процес, який складався з трьох стадій: встановлення факту вчинення злочину; ведення слідства в справі; судового розгляду і виконання вир [55, с. 11].

Про ймовірність використання криміналістичних знань у правовій практиці давньоруських держав свідчить і детальна регламентація в джерелах права обов'язкового чи бажаного документального оформлення групи суспільних відносин. Перелік таких документів наведено в «Псковской судной грамоте» (1424), у якій ідеться про грамоти на володіння та користування землею (ст. 11), рукописний заповіт (ст. 14), договір позики (ст. 28–30) тощо [586, с. 321–386].

«Псковская судная грамота» з-поміж усіх видів доказів віддає перевагу письмовому акту (ст. 10, 44, 103), що характерно і для інших нормативних актів того часу. У цьому документі увагу акцентовано на необхідності дослідження «лживих грамот». Зокрема, у ст. 61 зазначено, що князь і посадник не повинні відсторонювати на суді документи, справжність яких не викликає сумнівів та які складено за встановленою законом формою; а підроблені документи, грамоти й дошки, піддавши їх перевірці, слід визнати в суді недійсними [512, с. 314]. Поява цієї статті в судній грамоті свідчить, що в XV ст. в м. Пскові непоодинокими були випадки підроблення документів і їх дослідження з метою встановлення автентичності документа. Покарання за такі дії судна грамота не передбачала і фальсифікацію злочином не визнавала.

Важлива віха у формуванні криміналістичних знань у Київській Русі пов'язана з дослідженням документів, які сторони надавали суду у випадках спорів. Це положення підтверджено й І. М. Лузгіним, який пов'язував зародження криміналістичних знань із вивченням документів [353, с. 100]. Справедливою є думка М. Г. Любарського, який писав, що клятвовідступництво виникло тоді, коли з'явилися клятви; лжесвідчення тоді – коли суд почав відшукувати істину; як тільки-но в обіг увійшли письмові документи, почали поширюватися й фальшивки [426, с. 7].

Значна кількість документів і різноманітність їх видів дають підстави припускати, що під час судового розгляду певних питань поставала необхідність їх дослідження на автентичність і достовірність, що вимагало залучення специфічних (криміналістичних) знань. Зокрема, юридично закріплено було жорстоке покарання за підроблення документів у «Судебнике» 1550 р. [602, с. 97–173]. Стаття 59 «Судебника» встановлювала новий вид злочину – «подделки», тобто підроблення чужого підпису або почерку, яке карали смертю. Про це зазначає й М. І. Ланге: «Составители подложных документов, например купчих, как заведомо лихие люди, судились сыском и подвергались пытке. Так, подписчик Васька Иванов, человек убогий, кормившийся пером, живший в Москве у людей где день, где ночь, и судившийся прежде за подписки, уличен

был в 1547 году в составлении подложной купчей крепости, по подговору князя Юрия Токмакова, желавшего присвоить себе вотчину Ивана Шереметьева» [408, с. 121]. Підписниками називали тих, хто підписував «чужі руки» (підроблювали підписи) і складали «нарядные (подложные) документы». Очевидно, що вже розрізняли підроблення почерку, зокрема підписів, і підроблення документів. Крім того, їх мали встановлювати фахівці.

У XV ст. частина українських земель належала до складу Литовсько-Руської держави. У цей період виявлено згадки про широке використання слідчих дій під час розслідування злочинів [227, с. 29]. Судоустрій переважної більшості території України в XV–XVI ст. ґрунтувався на Литовському статуті та звичаєвому праві українського народу [792, с. 47–48].

У добу козацтва (1480–1775) суд не був відділений від адміністративної влади. Розшукові функції, об'єднані зі слідчими, покладалися на органи загального управління (генеральний військовий суд, генеральну військову канцелярію, раду генеральної старшини, раду старшин) або ж на військових посадовців – кошового отамана, військового суддю, старшину, полковника, гетьмана, осавулів [536, с. 11].

Норма про відповідальність за підроблення документів міститься в «Уставе Великого княжества Литовского» 1529 р. У статті 5 цього документа визначено, «як повинен бути покараний той, хто підроблює великокняжі листи або печатки», а саме: «такий підроблювач повинен бути спалений на вогнищі» [726, с. 57].

У цьому разі норми права встановлюють відповідальність за підроблення документів, однак знову не визначають процедуру дослідження об'єктів, а також коло осіб, які мають дослідити документи на предмет їх підроблення. Того часу доведення вини у випадках з підробленням документів вимагало їх дослідження, і це покладали не на випадкових осіб, а доручали особам, які володіли відповідними навиками чистописання. Зокрема, це були писарі, дяки та судові чиновники.

Після утворення в XV–XVII ст. централізованої Московської держави активізувався розвиток товарно-грошових відносин, що створило підґрунтя для

різних зловживань. Поширеними були випадки підроблення договорів, купчих грамот та інших документів. У великих торгових центрах, до яких належав і Київ, дяки проводили «свидетельство» (вивчення) сумнівних документів щодо їх справжності, звірення підписів, виявлення підробок [353, с. 100].

Тому ми вважаємо, що передбачення в правових актах необхідності перевірки документів, що стосуються судових спорів, установлення покарання в разі виявлення їх підроблення свідчать про залучення осіб із професійними знаннями в процес розслідування злочинів. Таким чином, у середині XVI ст. розпочався новий етап у розвитку криміналістичних знань. З XI ст. до середини XVI ст. відбувалося зародження основ криміналістичних знань. Після широкого впровадження досліджень документів, печаток та інших слідів злочинів, сталих процедур слідчих (розшукових) дій формуються криміналістичні знання як сукупність знань з науки і ремесла, які використовували під час здійснення правосуддя.

Визначальною є перша друкована пам'ятка руського права – Соборне уложення, затверджене 1649 р. на Земському соборі в Москві. До прийняття цього нормативного акта закони просто виголошували на торгових майданчиках і в храмах. Більша частина українських земель 1654 р. перейшла під протекторат Московської держави. Із цього часу тут починають діяти закони Росії, зокрема нормативні документи, що регламентували протидію злочинності, розкриття злочинів.

У Соборному уложенні врегульовано розгляд злочинів, які пов'язані з підробленням печаток, підписів і грошей, що свідчить про подальше використання знань з науки й ремесла в розслідуванні правопорушень.

Так, глава 4 Соборного уложення «О подпищеках и которые печати подделывают» встановлювала відповідальність (смерть) за підроблення державних грамот або наказових листів, виготовлення печаток, виправлення «государевых» документів (ст. 1, 2). Наступна глава «О денежных мастерах, которые учнут делати воровские денги» визначала відповідальність за підроблення монет. У цій главі також йшлося про шахрайство під час виготовлення ювелірних виробів з дорогоцінних металів: «...и учнут в золото и в серебро мешати медь же и олово и свинец...» [601, с. 91]. Ще раніше, указом

французького короля Філіпа IV 1343 р., було утверджено методику визначення чистоти цінних металів [227, с. 23]. Отже, серед фальшивомонетників виокремлено певну групу – «денежные мастера», для встановлення злочинів яких залучали знання з природничих наук.

У цій пам'ятці права чітко окреслено поняття «документ» і його якості. Так, у ст. 11 глави 10 «О суде» передбачено вимоги до судових протоколів: «А судные дела в приказах записывати подъячим, а черненыя бы и меж строк приписки и скребения бы в тех записках не было» [601, с. 110]. У ст. 235 регламентовано порядок вирішення земельних суперечок. Доказом тут є документи, причому особливого виду – «крепості», книги писареві, дозорні й окремі.

Вказівка в законі на такі способи підроблення в документах, як дописки, підчистки, свідчить, з одного боку, про активне їх використання зловмисниками, а з іншого – про врахування ознак цих способів підроблення під час аналізу документів з метою встановлення їх автентичності.

Для проведення почеркознавчих досліджень, з метою встановлення автентичності документа, у Московській державі в кінці XVI – на початку XVII ст. залучали, переважно, приказних дяків, які володіли письмом і вели в Росії офіційне діловодство. У цей період документи найчастіше підробляли, у зв'язку з чим вони були основними об'єктами дослідження та джерелами доказів у процесі розслідування злочинів. Ще в XV ст. за підроблення документів було публічно покарано архімандрита Кремлівського Чудова монастиря [85, с. 30]. Документальне свідчення проведення однієї з перших почеркознавчих експертиз, зазначає І. П. Крилов, датовано 1508 р., а саме: князі Даниїл і Давид Кемські купили в князя Федора Кемського повіт Кодобое і село Гридинське. Про продаж склали купчу грамоту, що була доказом договору. Федір Кемський невдовзі помер, а його дружина оспорила вчинення угоди, посиляючись на те, що купча грамота підроблена. Під час судового розгляду судді викликали послухів, які підтвердили справжність купчої грамоти. Однак позивачка наполягала, що грамота підроблена. Тоді, зазначає І. П. Крилов, вирішили провести експертизу почерків. У справжньому провадженні було зазначено: «Дмитрий Владимирович

купчую грамоту князь Федорову руку, что наложил князь Данило да князь Давид, и князь Федорову руку деловую грамоту, что князь Афонасий прислал, и князь Федорову руку, что запись положил перед Дмитрием княгинин Анны человек Тимошка, великого князя диаком всех говорил. И диаки посмотревши сказали, что та купчая и деловая и запись, все трое одна рука» [392, с. 155–156].

У літописах XV–XVI ст. також містяться описи випадків використання знань певної групи осіб для порівняння підписів у рукописах і виявлення підробок у документах. Є згадка, датована 26 квітня 1686 р., яка засвідчує, що на підставі «челобитної» від Івана Перм'якова до Верхохуторського воєводи Григорія Нарішкіна було проведено почеркознавчу експертизу цього документа [389, с. 5–10].

Першими прообразами експертних установ у Московській державі стали Аптекарський приказ та Івановська площа в Москві.

Про діяльність Івановської площі як самостійної організації йдеться в історичних документах 1589–1590 років. Зокрема, майданні дяки працювали в особливій конторі – «наметі Івановської площі». Крім того, вона була головною нотаріальною конторою в Московській державі [389, с. 58].

Основним завданням «Івановського намету» було укладання угод, які оформляли письмово, ведення чолобитних справ і виконання інших доручень. У разі необхідності проведення експертизи документів, її доручали майданним піддячим, причому доручення це адресували не конкретному піддячому, а «Площі» як організації майданних піддячих. Це доручення надходило через приказ, якому підпорядковувалася «Площа», на підставі царського указу.

Із цього приводу М. Ф. Золотников констатував, що діяльність піддячих Івановської площі в Москві, які перебували в підпорядкуванні Стрілецького наказу, була пов'язана з написанням документів і проведенням їх експертизи [211, с. 29]. В Івановській площі працювали 24 штатні піддячі, які про себе писали: «кормлюсь пером», «стою на площі» [391, с. 17].

Для впорядкування використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів вагоме значення мав указ «О порядке исследования подписей на крепостных актах в случаях возникшего о подлинности оных спора или сомнения,

о писании крепостей в поместных и вотчинных делах в поместном приказе, а не на Ивановской площади, и о потребном числе свидетелей для подписания крепостных актов» від 9 грудня 1699 р. [540]. У цьому указі, зазначає А. В. Іщенко, уперше було нормативно вирішено три принципові питання використання спеціальних знань. По-перше, закріплено необхідність обов'язкового проведення експертизи за певних обставин – у справах, які розглядають помісним приказом, у разі сумніву щодо оригінальності документів. По-друге, визначено суб'єктів експертної діяльності, а саме: дяки і піддячі, які працюють у приказі. По-третє, передбачено місце проведення експертизи – експертна установа, приказ [235, с. 52].

Однак уже 30 січня 1701 р. видано указ, згідно з яким була вказівка будь-які «крепості» писати по-звичному майданним піддячим у палатці Івановської площі та для цього обирати з майданних піддячих 20 людей, розміщувати ті «кріпосні» справи в зброярській палаті.

Технічне дослідження документів проводили аптекарі, що володіли знаннями в галузі хімії, а з кінця XVIII ст. – фармацевти лікарських управ. Звіряли вони рукописи візуально, їхні висновки ґрунтувалися лише на суб'єктивному враженні схожості або відмінності матеріалів. «Експерти» не вмотивовували свої висновки, не могли подеколи пояснити, чим зумовлене їхнє переконання. Об'єктивно перевірити ці висновки було неможливо.

Аптекарський приказ функціонував і проводив експертні дослідження вже в першій половині XV століття. На думку М. К. Соколовського, головною функцією цього приказу було «лікування» [655, с. 7]. Експертні дослідження проводили зрідка. Кожний випадок «медичної експертизи» в Аптекарському приказі був пов'язаний з особливим царським указом, і цей порядок не мав процесуального характеру, властивого експертизі. Аптекарський приказ 1581 р. було перетворено на Аптекарську палату [227, с. 34].

Процесуальні засади призначення та проведення експертизи, зокрема медичної, формуються вже в XVII ст. З-поміж них слід виокремити такі:

- 1) призначення конкретного експерта боярином, що керував Аптекарським

приказом; 2) експертизи в Аптекарському приказі часто проводили не одноосібно, а комісією, до складу якої входили два–три лікарі; 3) питання, які мав вирішити експерт, переважно формулювали вже в письмовій формі; 4) так само експерти стали складати свій висновок (казку) в письмовій формі; 5) висновок експерта визнано обов’язковим у тих випадках, з’ясування яких вимагає спеціальних знань [391, с. 58].

Законодавство українських земель у період Гетьманщини ґрунтувалося на Литовських статутах. Текст цих документів увійшов до збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» – зводу українського права, сформованого спеціальною кодифікаційною комісією впродовж 1729–1743 рр. («Права»). Попри те, що «Права» не були офіційно затверджені царським урядом, ці статті часто застосовували в українських судах, оскільки вони містили розвинену систему цивільного та сімейного права [428, с. 75].

У XVII ст. почали створювати спеціальні установи, що концентрували здійснення окремих функцій держави, зокрема щодо розкриття злочинів і судочинства. Ними були Прикази Московської держави.

Судова влада в Росії з XIV ст. і до першої половини XVII ст. поділялася на місцеву та центральну. Місцева судова влада розподілялася за повітами. У кожному повіті перебували: 1) урядові судді – намісники, волостелі та їхні тіуни, губні старости та «излюбленные» судді; 2) вотчині, тобто приватні судді, які чинили правосуддя у власних володіннях. Центральна судова влада зосереджувалася в Москві [408, с. 11]. Ще в Соборному уложенні було зазначено, що «суд... судити боярам и околничими думным людем и дияком, и всяким приказным людем, и судьям, и всякая расправа делати всем людем Московского государства...» [601, с. 102]. До 1648 р. на землях України функціонували шляхетські суди: постійні – земські, гродські, підкоморські, а також непостійні, що фактично мали компетенцію земських судів, – конфедератські та комісарські, для яких апеляційною інстанцією був люблінський Трибунал. Діяли також скарбові суди, суди міські, козацькі (для реєстрових козаків), духовні та цехові. Траплялися випадки, коли діяв і громадський суд – копний. Після 1648 р. в Україні діяли такі суди: 1) сільський – окремо для козаків і поспільства;

2) сотенний – спільний для козаків і поспільства; 3) міські (магістратський і ратушний); 4) полковий; 5) генеральний; 6) суд гетьмана і Військової генеральної канцелярії. Крім цього, функціонували ще духовні та ярмаркові суди [521, с. 59–60]. У своїй діяльності вони використовували положення Литовських статутів і магдебурзького права.

У судах Москви правосуддя здійснювали бояри. Діловодство забезпечували дяки, які складали судові списки (стенограми судових засідань), а також піддячі, які складали інші письмові документи. Коли було створено прикази як вищі судові інстанції, судочинство в них продовжували здійснювати бояри.

На теренах України під час здійснення правосуддя продовжували використовувати Литовські статuti та збірки магдебурзького права, але у випадках колізії законів або їх неповноти (прогалин) застосовувалось звичаєве право. На правобережній Україні, яка впродовж XVII ст. залишалась у складі Речі Посполитої, діяли акти польського законодавства та магдебурзьке право, Литовський Статут, норми звичаєвого права [683, с. 19].

У Росії нерідко, у разі збільшення в певній місцевості кількості розбоїв, крадіжок та інших злочинів, з Москви посиляли особливих обищиків для розшуку й затримання розбійників та інших злодіїв. Таких обищиків називали ще сискарями, особами, які проводили сиск. У своїй діяльності обищики використовували професійні знання про методи розшуку злочинців.

У першій половині XVI ст. діяли постійні місцеві виборні обищики, яких називали губними старостами. До їхніх обов'язків належало не лише ловити, а й страчувати розбійників. Коли отримували звістку, що розбійники розгромили село, губні старости негайно повинні були влаштувати переслідування злочинців і затримувати їх не лише у своєму окрузі, а й в інших. Для попередження розбоїв губним старостам дозволяли також затримувати всіх підозрілих осіб, що проїжджали через їхнє село, осіб «необычайных и незнаемых», які «сказывались неимянно и непутно» [408, с. 137].

Губні старости мали надавати допомогу в розшуку й затриманні злочинця, якого шукав потерпілий, за наявності в нього спеціального документа – «погонної грамоти» [181, с. 247].

Численні архівні джерела та джерелознавчі праці свідчать, що кримінальне судочинство доручали «добрим», «кращим» людям, якими на ті часи були князі, бояри, боярські діти, їхні прикажчики, представники заможних верств населення. Вони керували процесом розслідування, нерідко долучалися як спеціалісти в дослідженні певних об'єктів. Ці особи мали освіту, володіли певними відомостями з військової справи, ремісництва тощо. Так, у ст. 4 глави 21 Соборного уложення містилися вимоги до губних старост, яких могли призначати судді. Зокрема, це мали бути «дворяни... котрі грамоті уміють; а котрі грамоті не уміють, й тих в губні старости не обирати» [8, с. 17]. Крім дворян, губними старостами могли призначати дітей боярських, але вимоги щодо освіти були однакові для всіх.

У цей період тривало формування криміналістичних знань, які використовували під час розслідування різних правопорушень. У зв'язку із законодавчою регламентацією окремих видів експертних досліджень, використання власне спеціальних знань як одного з видів криміналістичних знань у судовій практиці активізувалося.

Отже, одним з основних об'єктів експертних досліджень на початку XVII ст. були документи, які підробляли найчастіше. Про це свідчить і «Краткое изображение процессов и судебных тяжб» (1715), у якому під час регламентації процесу в розділі «Про доказування» докази поділено на види, серед яких «образа», «письменные доводы». Їх схарактеризовано в розділі IV «Про письмове свідоцтво або докази», у якому, зокрема, визначено окремі вимоги до документів та умови, що підтверджують їх автентичність, які слід ураховувати в суді. У купецькій книзі має бути відображено всі доходи й витрати, записано кожне число поштового дня. Автентичність документа, що містить посилання на інший, може бути підтверджена розшуком і звірянням з останнім [726, с. 278–279].

Таким чином, у XVI – на початку XVIII ст. в Московській державі, до якої належала частина території України, як спеціалістів з дослідження почерку в

різних документах залучали дяків, піддячих, писарів, судових чиновників, секретарів, діловодів та інших канцелярських чиновників. Фахівцями з дослідження матеріалів документів були аптекарі, фармацевти лікарських управ, тобто особи, які володіли знаннями в галузі хімії. Медичні дослідження у виняткових випадках проводили лікарі Аптекарського приказу. Усі ці особи під час досліджень («свидетельства», «исследования») використовували *свої професійні знання*, набуті під час навчання та подальшої практичної діяльності. Професійні знання цих фахівців були спеціальними знаннями для осіб, що проводили розслідування правопорушень. Фахівці володіли спеціальними відомостями, певним ремеслом, мали освіту.

У цей час практика досліджень підробок істотно розширилася. Функції нагляду за монетною справою покладено на монетний двір і Приказ Великого палацу. Про значну кількість проведених розслідувань за фактами фальшивомонетництва свідчить те, що в 60–70-ті рр. XVII ст. на Русі було покарано 22 тис. фальшивомонетників [99, с. 346].

У різних документах Московської держави (указах, грамотах, правдах тощо) містилися засади проведення слідчих дій, а в актах нижчого рівня деталізовано порядок їх проведення. Так, в «Інструкції, визначеній для сиску та викорінення крадіїв і розбійників, головному сищику» перелічено питання, які необхідно з'ясувати в злодіїв під час допиту: «...спрашивать, где на разбоях были и что где разбоем взяли, какия смертные убийства и мучение чинили, а паче допытываться, у кого пристают, кому воровская пожитки продают или отдают, с кем знаются, и не ведают ли других каких воровских станиц...» [8, с. 36]. Це було свідченням формування криміналістичних знань щодо порядку (тактики) проведення слідчих дій та умов забезпечення їх ефективності.

Тривало подальше вдосконалення правового регулювання проведення досліджень речових доказів (у вузькому значенні слова) як засобу отримання доказової інформації. Це стосується, передусім, медичних досліджень.

Норми «Руської правди», які також містили положення про використання медичних знань під час встановлення різних обставин злочинів (тяжкість тілесних

ушкоджень, сліди крові тощо), діяли на українських землях аж до Переяславської ради 1654 року.

У XVI–XVII ст. лікарів залучали до оглядів, переважно, у зв'язку з механічними ушкодженнями, підозрою на отруєння, медичними правопорушеннями та для визначення придатності до державної та військової служби. У подальшому знання лікарів почали застосовувати під час дослідження обставин злочинів, що закріплювалося нормативними документами. Зокрема, у розділі XIX «Артикулів військових» (1715) «Про смертельне вбивство» (арт. 154) зазначено, що для визначення обвинуваченому в убивстві міри покарання «надлежит подлинно ведать, что смерть всеконечно ли от битья приключилась. А ежели сыщется, что убиенный был бит, а не от тех побоев, но от других случаев... умре, то надлежит убийцу не животом... наказать, или тюрьмою, или денежным штрафом, шпицрутенами и прочая» [726, с. 317].

Після прийняття Військового статуту 1716 р. було нормативно закріплено й обов'язковість дослідження трупів у кримінальних справах. У статті 154 Статуту передбачено: «...Того ради зело потребно есть, чтобы, коль скоро кто умрет, который в драке был бит, поколот или порублен, лекарей определить, которые бы тело мертвое взрезали и подлинно разыскали, что какая причина к смерти его была, и о том иметь свидетельство, в суд на письме подать и оное присягою своею утвердить» [527, с. 12–13]. Тобто для встановлення причини смерті обов'язково слід проводити розтин трупа.

Вагомим досягнення у правовому регулюванні медичних досліджень була конкретизація особливостей їх проведення. Ідеться про вказівку на обов'язкові випадки проведення медичних обстежень, визначення суб'єктів експертизи, обов'язкове письмове оформлення результатів дослідження. Так, було закріплено обов'язкове дослідження причинового зв'язку між побоями й настанням смерті, у зв'язку з чим призначали судово-медичну експертизу. Із цією метою залучали лікарів, які встановлювали причину смерті. У зазначених випадках встановлено порядок проведення експертизи та її оформлення. Результатом проведення експертизи було складання письмового свідчення, яке підтверджували присягою.

Отже, з початку XVIII ст. у процесі розслідування правопорушень активно застосовують медичні знання.

У XVI ст. зароджуються основи судово-психіатричної експертизи. Для проведення психіатричного дослідження як обізнаних осіб запрошували ченців. У кінці XVII ст. такі дослідження вже проводили лікарі. Судово-психіатричну експертизу було законодавчо закріплено 1722 р. в Указі Петра I «О свидетельствовании дураков в Сенате». За Зводом законів огляд «безумных и сумасшедших» обвинувачених проводили через лікарську управу в присутності губернського правління без представників суду та слідства.

З XVIII ст. розпочинають діяльність спеціальні заклади для душевнохворих. Відповідно до Указу Петра I (1723) щодо створення спеціальних лікарень для душевнохворих, заборонено було поміщати таких осіб до монастирів.

Дослідники засвідчують незначний практичний ефект від цього указу, оскільки психіатричних установ у Росії не було взагалі, а медицина знаходилася на надзвичайно низькому рівні розвитку [189, с. 18]. Однак Є. М. Булгаков зауважує, що в Україні ще з XIV–XV ст. існували шпиталі для спокійних душевнохворих (до 1863 р. – у містах Острозі, Борзні та Конотопі, а також до 1883 р. – у слобідці Боромля Охтирського уїзду Харківської губернії) [73, с. 4–5]. Наявність спеціальних лікувальних закладів сприяла як лікуванню психічно хворих, так і їх обстеженню та наданню висновків щодо їх осудності та психічних захворювань.

З першої половини XVII ст. дослідження коріння, трав та інших предметів стали доручати лише лікарям, які були при царському дворі. Алхіміки, лікарі та фармацевти навчилися виявляти сліди деяких отруйних речовин у харчах, напоях і в організмі людини [527, с. 10]. Численні випадки дослідження для виконання завдань судочинства різних речовин з метою визначення їхніх отруйних властивостей свідчать, що в XVII ст. в Росії зародилася судово-хімічна експертиза, однак організація її проведення не мала наукового підґрунтя. Висновки складали на підставі визначення форми, смаку, кольору або запаху досліджуваних речовин. В арт. 162 «Артикулов воинских» із цього приводу було зазначено: «Ежели кто

другаго отравою погубит, онаго надлежит колесовать» [603, с. 320]. Хоча безпосередньої вказівки на необхідність проведення дослідження немає, проте очевидно, що встановити справжню причину смерті, властивості певної речовини, імовірно отрути, без спеціальних досліджень неможливо.

Фальшивомонетництво в XVI–XVIII ст. було поширеним серед професійної злочинності [428, с. 85]. Артикул 199 чітко визначав фальшивомонетництво. Для встановлення автентичності монети необхідно було провести певні дослідження, однак документ не передбачав ані осіб, яким могло бути доручено це дослідження, ані місця (установи), де ці дослідження проводили.

Не лише документи, живі особи, трупи, монети, зілля, отрута були об'єктами, стосовно яких проводили спеціальні дослідження та застосовували криміналістичні знання. Такі дослідження здійснювали і з метою встановлення причини виникнення пожеж. Зокрема, 1781 р. академік І. І. Георги проводив експертизу у справі про пожежу на фрегаті «Св. Марія». Його висновок про причини пожежі мав значення не тільки для судового рішення у справі, а й для розвитку науки: він виявив здатність до самозагорання сажі, що просочилася маслом [353, с. 100].

У Росії протягом тривалого часу формувалася криміналістична реєстрація. Однією з її форм були таврування та калічення [806, с. 220]. Це найдавніші способи реєстрації та ідентифікації особи злочинця. Зокрема, застосовували відрізання носа, вух, язика, виривання ніздрів. Наприклад, договір, укладений 1270 р. між древнім Новгородом і німецьким містом Готландом, передбачав, що: «...крадіжка речі ціною понад півгривні карається різками і тавруванням у щок» [293, с. 47]. В одній зі статей Двінської грамоти 1328 р. йшлося: «...пятнати на щоках, а в лети писати – злодій» [165, с. 9]. У Синодальному літописі є згадка про випадок відсічення рук за фальшивомонетництво, датований 1533 р. Також 1637 р. запроваджено відрізання вух для осіб, які вчинили вбивство [527, с. 7]. Соборне уложення таврування не визнавало, проте містило норми про калічення – осліплення, відрубубування рук, ніг, вух, носа, губ. Таку форму реєстрації злочинців застосовували аж до судової реформи 1864 року.

Активно використовували таврування за часів правління Катерини II та Петра I, його проводили диференційовано, залежно від виду злочину. Згідно з указом Петра I від 1691 р., осіб, яких звільняли від смертної кари, клеймували літерою «В». Передбачено було також відрізання пальців за посадові злочини, щоб злочинці не мали змоги писати [527, с. 7]. За підроблення монет могли покарати смертю або тюремним ув'язненням, а на кожному засудженому випалювали напис «воръ», «чтобы такие воры впредь были знатны» [408, с. 101–102].

Для катів 1845 р. видано спеціальні рекомендації про способи клеймування. Наприклад, у формі літери «У» ставили на лобі клеймо вбивці, каторжнику – «Кат», «СК» – «ссильно-каторжний», «СП» – «ссильно-переселенець» тощо. Така система виконувала декілька функцій, зокрема: а) покарання за вчинений злочин; б) реєстрацію злочинців; в) реєстрацію виду злочину.

Звід законів Російської імперії (1832) уперше нормативно закріпив поняття «обізнані особи», зазначивши про них як про особливих свідків, що володіють особливими відомостями або досвідом у яких-небудь науці, мистецтві або ремеслі. Обізнаних осіб слід залучати до дослідження події та огляду, а їхні показання визнано самостійним джерелом доказів [394, с. 225]. Цей документ був істотним зрушенням у регламентації судової експертизи в Росії та Україні. Водночас не було визначено відмінність між експертами й обізнаними особами, залученими до огляду. Крім цього, у процесуальній літературі міститься інформація, що таких обізнаних осіб ще називали «знаючими свідками», оскільки саме на підставі їх допиту відомості про дослідження обставин учиненого злочину долучали до процесу [663, с. 29–31]. Отже, ідеться про початок чергового періоду розвитку криміналістичних знань.

Детальна регламентація порівняння почерку за допомогою осіб, що мали професійні знання, містилася у Зводі законів із цивільного судочинства 1857 року. Відповідно до його положень, порівняння почерку проводить обізнана особа, призначена судом, тією мовою, якою написані або підписані документи, що порівнюють. Наведено вимоги до таких обізнаних осіб: варті віри люди, не відведені ніким із позовників, якщо можливо – секретарями «присутствених»

місць, учителями чистописання або іншими викладачами з навчальних закладів, що знаходяться в тому місці або поблизу, і взагалі особами, які за висновками належних «присутсвених» місць можуть бути визнані обізнаними [293, с. 102]. Кількість таких обізнаних осіб мала становити від трьох до дев'яти. Експертне порівняння проводили в суді.

Дослідження таких документів, як заповіт, вексель, потребувало залучення спеціалістів для виявлення як власне факту підроблення та його способу, так і фальсифікації документа. Такі дослідження в XVI–XVIII ст. продовжували доручати аптекарям і фармацевтам [163, с. 13].

Таким чином, якщо на ранніх етапах протидії злочинності для викриття злочинців використовували, переважно, показання свідків й очевидні обставини вчиненого злочину, то в XVII–XVIII ст. вагомими доказами стають результати використання знань фахівцями в галузі різних наук, техніки, ремесла. Найпоширенішими формами використання спеціальних знань у XVII – на початку XVIII ст. були консультації та дослідження, що проводили обізнані особи з питань, які стосувалися розслідування злочинів і правил застосування й використання технічних засобів.

Унаслідок удосконалення криміналістичних знань істотно змінився й перелік об'єктів їх застосування. Якщо на ранніх етапах розвитку держави документи, монети досліджували шляхом візуального спостереження, то згодом із цією метою використовували спеціальні технічні засоби. Запроваджено медичний огляд живих людей (у відповідних випадках – психіатричний) і трупів, дослідження паперових грошей, кредитних білетів і асигнацій, штемпелів, печаток, а також предметів і речей, вилучених із місць пожеж.

Водночас питання такої форми використання спеціальних знань, як судова експертиза, потребувало законодавчого регулювання. Для цього необхідно було створити спеціальні криміналістичні установи, у яких здійснювали б експертні дослідження.

1.2. Формування криміналістичних знань і виникнення криміналістики як науки

У XVIII–XIX ст. з розвитком держави, зростанням рівня злочинності слідча та судова практика у своїй діяльності потребувала допомоги науки. Водночас злочинний світ активно використовував досягнення техніки, повсякчас вигадував нові способи вчинення і приховання правопорушень. Дедалі частіше поставала необхідність покращувати результативність слідчих дій, проводити експертні дослідження речових доказів, у зв'язку із чим залучали обізнаних осіб, що володіли професійними знаннями. Однак такі дослідження були, здебільшого, епізодичними, їх проводили під час огляду місць подій та у суді. Обізнаних осіб запрошували за рішенням судового слідчого або суду. Таким чином, необхідність створення спеціальних криміналістичних установ, у яких мали концентруватися фахівці та розробляти прийоми, методи та засоби ефективної протидії злочинності, була очевидною.

Важливим зрушенням у цей період, коли продовжували формуватися криміналістичні знання, стали нормативна регламентація й удосконалення практичного використання спеціальних знань у зв'язку з проведенням судової реформи 1864 р., зокрема запровадження Статуту кримінального судочинства, у якому вперше було нормативно закріплено поняття «спеціальні знання», детально описано випадки залучення «сведущих лиц» до розслідування злочинів, укладено їх перелік, що позначилося на розширенні кола об'єктів досліджень і сприяло залученню обізнаних осіб із різних сфер суспільної діяльності. У судовій реформі 1864 р. важливу роль відіграв Статут цивільного судочинства, у якому також було передбачено проведення досліджень обізнаними особами.

Саме в другій половині XIX ст., передусім – після 1864 р., коли в Росії було видано Статут кримінального судочинства, зазначає І. О. Возгрін, відбулися відокремлення слідства від поліції, активізація наукових досліджень загальних проблем вітчизняного кримінального процесу, змісту попередження, розкриття та

розслідування окремих видів злочинів, що стало об'єктивною передумовою розроблення криміналістичних наукових знань [100, с. 105–106].

На початку другої половини XIX ст. в Австрійській імперії, до складу якої належали Галичина і Буковина, а згодом – Закарпаття, здійснено реформу в кримінальному праві та процесі, зокрема 1852 р. прийнято Кримінальний кодекс, 1873 р. – Кримінально-процесуальний кодекс [514, с. 10–11]. Отже, саме в другій половині XIX ст. відбулися суттєві зміни в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві на більшості територій сучасної України.

Згідно зі ст. 112 і 325 Статуту кримінального судочинства, обізнаних осіб запрошували в тих випадках, коли для точного усвідомлення обставин у справі необхідні спеціальні відомості або досвід у науці, мистецтві, ремеслі, промислі чи будь-якому занятті [604, с. 131–153]. Схожі умови залучення обізнаних осіб визначав Статут цивільного судочинства. Зокрема, ст. 515 надавала можливість суду «по просьбе тяжущегося или по своему усмотрению потребовать заключение сведущих людей о таком предмете, коего рассмотрение или оценка требует особых ученых, технических или хозяйственных сведений» [675]. Як обізнаних людей могли запрошувати: лікарів, фармацевтів, професорів, учителів, техніків, художників, ремісників, скарбників і осіб, що набули досвіду внаслідок тривалого практикування на службі тощо (ст. 326) [604, с. 153].

Аналізуючи положення Статуту, наукові джерела, присвячені його дослідженню, можна дійти висновків, що законодавець у другій половині XIX ст. розрізняв поняття «специальные сведения» (ст. 112, 325, 1160) і «специальные знания» (ст. 1160). Так, у ст. 1160 Статуту зазначено: «По нарушениям, для исследования коих необходимы *специальные знания*, судебный следователь требует *сведущих людей* из числа служащих в казенном управлении, но ему не возбраняется пригласить вместе с должностными и частные лица, известные *своими специальными сведениями*» (курсив наш. – В. Ю.) [604, с. 296]. Спеціальними знаннями, очевидно, позначали сукупне поняття, що охоплювало спеціальні відомості, якими володіли обізнані особи, і досвід у науці, мистецтві, ремеслі, промислі чи іншій професійній діяльності.

У цьому контексті вважаємо помилковим підхід деяких науковців, які ототожнюють спеціальні знання та спеціальні відомості під час аналізу Статуту кримінального судочинства. Зокрема, Ю. І. Усаніна стверджує: «Устав уголовного судопроизводства 1864 г. указывал на необходимость точного изучения встречающегося в деле обстоятельства с применением специальных сведений (знаний) или опытности...» [714]. Ототожнює спеціальні відомості та знання й О. Г. Дьяконова [183, с. 706].

У наукових джерелах висловлено неоднозначні підходи до тлумачення експертизи в контексті норм Статуту. Так, одна група дослідників вважає, що оглядом і освідуванням через обізнаних осіб Статут називає експертизу, укладачі нормативного документа розглядали її результати не як самостійний вид доказу, а як вид огляду й освідування. На думку науковців, це огляд, що за дорученням суду або слідчого проводять обізнані особи, які фігурували як «помічники» судових органів [114; 395, с. 170; 641, с. 679, 682, 684]. Інші вчені, позицію яких поділяємо й ми, зазначають, що експертизу в тексті Статуту слід трактувати як «испытание», «исследование» [160, с. 110; 183, с. 707]. Пропонуємо власні аргументи на підтвердження цієї тези.

Проаналізуймо тексти статей Статуту, у яких використано термін «испытание»: у ст. 578 його вжито в значенні вже виконаного дослідження; у ст. 690 – для пояснення «испытания» суд може викликати в засідання особу, яка його проводила; у ст. 692 – суд може призначити нове «испытание». Зміст ст. 1161 також підтверджує нашу позицію про належність «испытания» до експертизи: «По делам о подделке монет и кредитных бумаг поддельные монеты и кредитные бумаги отсылаются на испытание: первые – в Департамент горных и соляных дел, а последние – в Экспедицию заготовления государственных бумаг» [604, с. 296]. Крім того, у Тлумачному словнику російської мови В. І. Даля як одне зі значень поняття «испытание» запропоновано «убеждаться исследованием, доходить опытом, познавать подробности, узнавать опытностью» [164, с. 58]. У статтях 516, 517, 520, 524 та ін. Статуту цивільного судочинства використано поняття «исследование» як експертне дослідження.

Ці аргументи свідчать, що термінами «испытание» та «исследование» в Статуті кримінального судочинства і Статуті цивільного судочинства позначали експертизу. Також у Статуті кримінального судочинства вжито назви окремих експертних досліджень: судово-медичні, судово-хімічні та мікроскопічні. Це дає підстави стверджувати, що в другій половині XIX ст. було нормативно зафіксовано використання спеціальних знань під час розслідування злочинів і цивільних правопорушень у формі експертизи та консультацій. Досягнення низки галузей науки і техніки застосовували під час дослідження речових доказів з метою встановлення істини під час здійснення судочинства. До проведення таких слідчих дій, як огляд й освідування, залучали спеціалістів – обізнаних осіб.

Прогресивною з позицій правового регулювання рисою, що характеризує особливості застосування спеціальних знань і залучення обізнаних осіб до розслідування злочинів, була регламентація в Статуті загального порядку використання знань спеціалістів. Так, питання про добір обізнаної особи вирішував слідчий особисто, дотримуючись умов, встановлених у ст. 327 і 693. Зокрема, обізнані особи, яких запрошували до огляду й освідування, мали бути наділені всіма якостями достовірних свідків [604, с. 153].

Законодавець чи не вперше визначає умови, що забезпечують об'єктивність проведення експертизи. Ідеться про встановлення законом критеріїв до обізнаних осіб. Було сформульовано вимоги до цих учасників процесу: володіння всіма якостями достовірних свідків (ст. 326), тобто не зацікавлених у результаті справи; можливість виявити ініціативу для встановлення ознак, які не помітив слідчий і дослідження яких може забезпечити з'ясування істини (ст. 333); формулювання результатів дослідження у висновку (ст. 334) тощо. Заборонено було залучати як спеціалістів осіб, які зацікавлені в результатах розслідування справи. Обізнані особи не могли бути обрані з-поміж тих, хто бере участь у справі або які у справі є свідками, суддями або присяжними засідателями [604, с. 187].

До огляду й освідування запрошували лікарів, про що окремо було зазначено в Статуті. Так, у ст. 336 регламентовано, що для огляду або освідування мертвих тіл,

різного виду ушкоджень, слідів насилля і стану здоров'я потерпілого від злочину або обвинуваченого судовий слідчий запрошує судового лікаря [604, с. 157].

Статут кримінального судочинства 1864 р. детально регламентував порядок проведення судово-психіатричної експертизи. Зокрема, визначено її етапи, процедуру, суб'єкти, порядок використання висновку й визнання його достовірним. У 30-х роках XIX ст. в Україні вже діяло 34 лікувальні заклади (психіатричні лікарні), які фінансували органи місцевого самоврядування [415, с. 278].

У коментарі до ст. 507 Статуту цивільного судочинства зауважено, що огляд на місці проводять для перевірки стану будь-якого місця та визначення суми збитків. Огляд не завжди може бути ефективно проведений лише суддею; подеколи, наприклад, для посвідчення технічних або господарських робіт, необхідна участь людей обізнаних, а тому огляд може бути призначений за участю або без участі *експертів* [675]. Про «висновок експертів» ідеться в коментарі до ст. 499 Статуту цивільного судочинства. У цих випадках законодавець вважав поняття «експерт» і «обізнана особа» синонімами.

Хоча в Статутах слово «експерт» не вживали, науковці, коментуючи їх статті, широко використовували цей термін. Невдовзі після судової реформи 1864 р. безпосередньо в нормативних документах починають використовувати термін «експерт», що позначав процесуальний статус обізнаної особи. Так, у циркулярі Міністерства юстиції від 21 травня 1870 р. йшлося про те, що питання про видачу винагороди експертам, яких викликали до судового слідчого, підлягає вирішенню одразу ж після отримання від нього рахунку, без кінцевого рішення справи по суті. У циркулярі Міністерства юстиції від 10 січня 1877 р. передбачено включати експертів не в загальний список свідків, які підлягають виклику в суд, а в особливий. В іншому циркулярі Міністерства юстиції від 17 лютого 1879 р. повідомлено, що старшому голові судових палат і головам окружних судів надають аванс у сумі 300 рублів на видатки з оплати експертів, яких викликають у суд у кримінальних справах [604, с. 317, 349–350].

Отже, у другій половині XIX ст. вперше в законодавчому порядку визначено види експертиз: судово-медична, судово-хімічна, мікроскопічна,

судово-психіатрична експертизи, експертиза паперових грошей і документів, експертиза монет. Нормативно закріплено вимоги до обізнаних осіб, статус експерта як учасника процесу розслідування правопорушень. Спеціальні знання застосовували й під час експертиз отрути, хоча безпосередніх посилань на це в текстах законодавчих актів не було.

Ми встановили, що саме в цей період у кримінальному судочинстві Російської імперії було закладено основи для розмежування обізнаних осіб і осіб із процесуальними статусами «спеціаліст» та «експерт». Серед суб'єктів використання спеціальних знань дедалі рідше називають конкретних осіб, їх характеризують за галузями знань, носіями яких вони були.

Розвиток судової експертизи як соціального інституту привів до зростання обсягу специфічних експертних знань, які не можна віднести до конкретних галузей науки, техніки, мистецтва або ремесла [445, с. 54]. На нашу думку, це свідчить також про подальший розвиток криміналістичних знань, що актуалізувало питання необхідності систематизації накопичених знань у межах певної галузі наукового знання.

У кінці XIX ст. в Російській імперії стрімко зростав рівень злочинності, передусім загальнокримінальної. За кількістю зареєстрованих злочинів держава на той час посідала одне з перших місць у світі [624, с. 93]. Наприклад, кількість крадіжок і грабежів перевищувала темпи приросту населення вдвічі, тілесні ушкодження – у сім разів (на 171 %) тощо [135, с. 43]. У звіті київського генерал-губернатора за 1879 р. зазначено, що серед злочинів, учинених у губернії за рік, найпоширенішими були правопорушення проти власності приватних осіб – 47 %, проти життя, свободи, здоров'я і честі – 15,2 %, проти порядку управління – 9,8 %, у службі державній і громадській – 8,7 % [734].

Такі темпи зростання рівня злочинності спричиняли формування організованої та професійної злочинності, тому постала потреба удосконалення засобів і методів протидії їй. Найбільше навантаження в цій сфері було покладено на поліцію та судово-слідчі органи. Із цього приводу О. О. Самойленко зауважує,

що на ті часи спеціалізованих апаратів, забезпечених силами, засобами, методиками протидії різним видам злочинів, ще не було [624, с. 94].

Під впливом посилення невдоволення криміногенною ситуацією широких верств населення влада ініціювала поліцейську реформу, паралельно приймала нові нормативні документи, що регламентували діяльність поліції. Запобігання, розкриття і розслідування загальнокримінальних злочинів регулювали Статут кримінального судочинства (1864), Статут благочиння, або поліцейський (1872), низка указів, циркулярів, вказівок тощо.

За новим законодавством поліція лише виявляла винуватих за допомогою дозволених поліцейських прийомів – розшуку. У ст. 254 Статуту кримінального судочинства передбачено, що чиновник поліції збирає відомості, які належать до проваджуваного дізнання, шляхом розшуку, розпитування та негласного спостереження, не проводячи ні обшуків, ні виїмок чи інших важливих слідчих дій [604, с. 162]. У Статуті благочиння було визначено, що в кожному місті Росії засновують управу благочиння, або поліцейську, яка зобов'язана: відповідати, щоб були збережені благочинство, добробут і порядок; спостерігати, щоб ніхто забороненим не торгував у місті; мати відомості про торгові ціни; щоб у місті ніхто біглих осіб не приймав тощо [539, с. 288–289]. Натомість М. А. Погорецький на підставі історичного дискурсу щодо питань розшуку в Статуті кримінального судочинства дійшов висновку, що розмежування розшуку, дізнання і попереднього слідства на той час було ускладнено; також відбувалося змішування поліцейських функцій із судовими в особі судового слідчого, що негативно позначалося на правозастосовній діяльності [535, с. 283].

Брак нормативних рішень вищих органів влади Російської імперії щодо дієвого посилення протидії злочинності спонукав місцеві правоохоронні органи власними силами вишукувати нові форми й методи цієї діяльності. Одним з найефективніших шляхів удосконалення протидії злочинності були створення спеціальних поліцейських підрозділів з розкриття злочинів, ініціативне залучення нових досягнень науки й техніки у правозастосовну діяльність. І такі зусилля мали рацію, адже, як пише В. С. Кузьмічов, сформувавшись на межі XIX–XX ст.

у Західній Європі, криміналістика як галузь знань ... надалі розвивалася в різних країнах під впливом традиційно сформованих у них правових систем, зокрема, в галузі кримінального процесу й особливостей організації діяльності поліцейських органів, при яких створювалися криміналістичні установи [400, с. 217].

Як експеримент 1873 р. в Києві почала функціонувати сискна поліція в складі загальної поліції. Її фінансування здійснювали за рахунок державного бюджету. Попри успішні результати її діяльності з протидії злочинності, київську сискну поліцію 1874 р. було ліквідовано у зв'язку з припиненням фінансування [736]. Згодом, відповідно до вказівки київського губернатора від 14 червня 1880 р. № 2754, при київській поліції знову було утворено сискну частину, яка розпочала свою діяльність у складі завідувача, його помічника, семи агентів і восьми відряджених городових [733]. За шість місяців 1880 р. сискна частина розкрила 32 злочини, виявила крадіжок на суму 6000 рублів, притягнула до судової відповідальності 40 осіб, затримала понад 50 осіб без документів [737]. Протягом першого року працівники київської сискної поліції розкрили 52 злочини, серед яких переважали грабежі, крадіжки, шахрайства [529, с. 13]. Працівники сискної поліції вдосконалювали методи роботи, підвищували власний професіоналізм. Було заведено спеціальні обліки підозрюваних у вчиненні злочинів, засуджених, осіб без певних занять тощо. Напрацьовували базу агентурної мережі. Дослідник історії права В. М. Чисніков вважає, що Київська сискна частина поклала початок усім оперативно-розшуковим підрозділам системи МВС України [758, с. 15–16]. З метою вдосконалення діяльності київських органів поліції в її сискній частині за ініціативи Г. М. Рудого 1904 р. запроваджено службове собаківництво [363, с. 57–58]. Новаторство київського розшуківця невдовзі було поширено в усій Російській імперії.

Відповідно до статистичних даних Міністерства юстиції, за 1896 р. кількість усіх злочинів у Києві становила 619,8 на кожні 100 тис. населення, що перевищує середній показник у всій Росії (177,9) та в 55-ти її містах (362,1). У Києві вчинювали 15,7 убивств на 100 тис. населення, водночас, середня цифра для всієї європейської Росії становила 10,7 [735]. У ці часи зростання рівня злочинності в

буржуазному суспільстві переважало над темпами приросту населення в усіх європейських країнах, і Російська імперія не була винятком [868, с. 81].

Отже, поліція в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. мала повноваження проводити дізнання. Її працівникам не дозволено було залучати до проведення дізнання обізнаних осіб, на відміну від судових слідчих. Потреба в розкритті кримінальних проступків, проведення поліцейської реформи з метою підвищити рівень запобігання й розкриття злочинів зумовили створення в поліції сискних частин. Працівники сискних поліцейських підрозділів (сищики) володіли спеціальними знаннями з розкриття злочинів, мали навички роботи з агентурним апаратом, використовували обліки злочинців і тих, хто потенційно міг учинити правопорушення (особи без певного виду занять), реєстрували затриманих за визначеною системою (антропометрія, криміналістичне фотографування, згодом – дактилоскопія), застосовували можливості службових собак у розкритті злочинів тощо. Саме такі знання сформували підґрунтя оперативно-розшукової діяльності.

Дослідник поліцейського права І. Є. Андрєєвський зазначав, що запровадження 8 червня 1860 р. судових слідчих стало початком реформ управління поліцією [7, с. 260]. У поліції введено посади приставів слідчих і кварталних наглядачів. Імператор Олександр II 1867 р. затвердив Військово-судовий статут, укладений згідно з принципами судової реформи 1864 р., що визначав структуру та компетенцію військових судів. Також було запроваджено посади військових слідчих і прокурорів [839, с. 210–211].

Удосконалення роботи поліції, створення сискних частин, діяльність судових слідчих, новації у методах розкриття й запобігання злочинам потребували належної підготовки кадрів правоохоронних і судових органів. Спеціальних закладів з підготовки поліцейських в українських губерніях Росії у другій половині XIX ст. не було. Проте за ініціативою деяких губернаторів відкривали школи для урядників і поліцейських стражників, у яких викладали також лекції із сискної справи. Попри це, рівень початкової підготовки кандидатів на поліцейські посади, переважно, був низьким.

Після прийняття 6 липня 1908 р. закону «Об организации сыскной части» при Департаменті поліції в Санкт-Петербурзі було засновано особливу (поліцейську) школу, у якій читали лекції із загальних основ поліцейсько-сискної частини, судової фотографії, антропометрії, дактилоскопії [756, с. 426]. Серед предметів програми курсів для начальників сискних відділень було передбачено: 1) державне і поліцейське право; 2) кримінальне право; 3) судову медицину; 4) методи реєстрації злочинців; 5) прийоми кримінального сиску тощо [410, с. 5]. Наука поліцейського права була загальним предметом про діяльність поліції як державного органу [831, с. 78]. Навчання в цій школі проходили поліцейські чини й з українських губерній.

У другій половині XIX – на початку XX ст. починають формуватися основи нової науки – криміналістики як сукупності знань про прийоми та засоби розкриття злочинів. Очевидним є подальший процес залучення й використання положень криміналістики в практичній діяльності поліцейських органів і судових слідчих.

Судова реформа 1864 р. стимулювала розвиток судової медицини. Судові лікарі тепер не лише повинні були давати письмові висновки, а й у публічних засіданнях суду захищати свою позицію під час допиту сторін процесу. Їхні висновки мали ґрунтуватися на беззаперечних наукових даних. У лікарських відділеннях 1870 р. для дослідження речових доказів у кримінальних і цивільних фармацевти проводили судово-хімічні, мікроскопічні й інші дослідження речових доказів, що надсилали слідчі та поліція [293, с. 147]. Отже, лікарські відділення виконували роль спеціалізованих експертних установ.

З 1811 р. Медична рада очолила судово-медичну справу в Російській імперії [464, с. 9]. Згодом, після певних реорганізацій, з 1841 р. видано розпорядження про організацію діяльності Медичної ради, відповідно до якого її визнано вищим в імперії органом «по врачебно-ученым, врачебно-полицейским и врачебно-судебным делам». Цей статус зберігався за Медичною радою до 1917 р. [527, с. 19].

За вказівкою Міністра внутрішніх справ 1829 р. Медична рада підготувала та видала Правила судово-медичного огляду і розтину мертвих тіл. У них містилися процесуальні положення, що стосувалися судово-медичного

дослідження трупа, викладено вказівки з техніки розтину та хімічного дослідження підозрілих речовин.

Успішній діяльності Медичної ради сприяла тісна співпраця з Російською академією наук, яка зробила вагомий внесок у становлення судової експертизи [392]. З 1836 р., відповідно до нового Положення про Медичну раду, на неї також було покладено провадження судово-хімічних досліджень різних рідин і речовин у справах, які знаходилися в органах розслідування. Коли до складу Медичної ради ввійшли академіки Т. Є. Ловіц, Ю. Ф. Фрітцше, М. М. Зінін, Д. І. Менделєєв та інші відомі вчені, істотно збільшилася кількість судово-хімічних досліджень документів та інших речових доказів [527, с. 15].

Прийнятий 1842 р. Статут судової медицини зафіксував структуру судово-медичної служби Російської імперії, зміст та основні правила проведення досліджень. Згідно зі Статутом, судово-медичні дослідження мали виконувати: у повітах – повітові лікарі; у містах – городові та поліцейські лікарі, а також інші – військові, цивільні і вільної практики медичні чини. Зазначених суб'єктів вважали першою судово-медичною інстанцією. Другою інстанцією були губернські лікарські управи [220]. Експертизи в лікарських управах проводили комісії, які формували лікарський інспектор, його помічник та один із місцевих судових лікарів. На розгляд лікарських комісій надходили такі справи, за якими надано суперечливі висновки судових лікарів або виявлено суперечності їхніх висновків за обставинами справи. Розгляду у відділеннях підлягали справи, за якими в слідчого виникали сумніви щодо правильності експертизи, виконаної судовим лікарем [391, с. 63]. Третьою інстанцією була Медична рада МВС. Судово-медичні установи активно застосовували метод Уленгута для визначення видового походження крові. Є свідчення про використання цього «біологічного» методу завідувачем Одеської бактеріологічної станції доктором П. Н. Діатроптовим на попередньому слідстві у справі про вбивство хлопчика із с. Дубосари Херсонської губернії [293, с. 146].

При Медичному департаменті МВС 1856 р. утворено першу в Росії лабораторію з проведення мікроскопічних хімічних досліджень речових

доказів [527, с. 20]. Розвиткові судової медицини сприяла також діяльність кафедр судової медицини при університетах. Практична судово-медична експертна діяльність була тісно пов'язана з науковими дослідженнями й досягненнями судової медицини як виду медичних знань.

Таким чином, у другій половині XIX ст. судових лікарів наділяють правами й обов'язками експертів у кримінальному процесі.

Зі зміцненням державної влади обов'язок щодо проведення експертизи фальшивих паперових грошей було покладено на Експедицію заготовляння державних паперів, створену 1818 р. Експертом для цього залучали фотографа експедиції Г. К. Скамоні, що розробив варифікатор – прилад для розпізнання фальшивих грошей [353, с. 101]. Основним завданням Експедиції заготовляння державних паперів була експертиза паперових асигнацій, цінних паперів і паперових грошей, якщо виникав сумнів щодо їх автентичності [391, с. 63]. Крім цих експертних досліджень, в Експедиції проводили експертизи знаків поштової та гербової оплати, підроблених кредитних білетів та інших державних цінних паперів. Експертиза полягала в тому, що папір спочатку оглядали гравер і каліграф, які визначали, чи має папір або документ ознаки підроблення. Якщо такі ознаки виявлено, то цей документ підлягав фотографічному та хімічному дослідженню для визначення способу підроблення, відновлення початкового тексту. За результатами складали акт [363, с. 43]. Отже, у другій половині XIX ст. починають розробляти спеціальні прилади, які використовували в експертних дослідженнях певних об'єктів.

Революційний рух 1905–1917 рр. спричинив зростання рівня насильницької злочинності (терористичних актів, бандитизму, розбійних нападів, вимагань та інших загальнокримінальних злочинів) [428, с. 85]. Тому судові та правоохоронні органи потребували оновлення наявних криміналістичних засобів і методів протидії злочинності. У цьому їм могли посприяти наукові знання.

На думку В. М. Колдаєва, саме період з 1870 до 1917 рр. у становленні практичної криміналістичної діяльності в Російській імперії характеризувався випробовуванням і використанням перших наукових розробок, авторами яких

стали Е. Анушат, Г. Гросс, Є. Ф. Буринський, С. М. Трегубов та ін. [293, с. 7]. Це був період переходу в правоохоронній діяльності від методів, що ґрунтувалися на емпіричному досвіді, до методів, основою яких були наукові дослідження, що забезпечувало вплив наукової методології на систематизацію практичних прийомів розслідування злочинів, формування системи криміналістичних знань.

У кінці XIX ст. в Західній Європі, Росії, країнах Сходу, США накопичено значну кількість методів, прийомів, засобів і рекомендацій щодо процедури розслідування злочинів. Цю інформацію вчені та криміналісти-практики починають узагальнювати, систематизувати й оприлюднювати. Знання про прийоми, засоби та методи розкриття злочинів викладають у книжкових виданнях другої половини XIX – початку XX ст., що і сформували засади нової науки про розслідування – криміналістики [857, с. 117]. Виникнення криміналістики обумовлено соціальним замовленням – суспільство потребувало об'єднання низки засобів і методів розкриття злочинів у систематизованому ефективному «сплаві» наукових знань. Як зазначають І. В. Гора та В. А. Колесник, у кінці XIX ст. назріла нагальна потреба у консолідації набутих знань з питань виявлення та розслідування злочинів у єдину систему. Потрібен був інструмент, озброєння яким дало б змогу сищикам, слідчим та суддям приборкати небувалий розгул злочинності. Виникло соціальне замовлення на систему, що здатна протистояти злочинності нової якості. Таке складне завдання взяла на себе нова наука – криміналістика [143, с. 28].

Відомими зарубіжними виданнями з основ криміналістики, що перекладені російською та іншими мовами, були праці таких авторів: Г. Гросс «Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u. s. w» («Порадник для судових слідчих, поліцейських чиновників, жандармів та ін.», 1893), «Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik» («Порадник для судових слідчих як система криміналістики», 1899), його статті «Aufgabe und Ziele der Kriminalistik» («Завдання та цілі криміналістики», 1897) та «Zur Frage der Kriminalistik» («Щодо питань криміналістики», 1900); «Kriminalistik» («Криміналістика», 1901); А. Вейнгарт «Criminal tactics. Crime Disclosure Guide» («Кримінальна тактика.

Посібник з розкриття злочинів», 1904); А. Ничефоро «Scientific Police and Scientific and Legal Investigation» («Наукова поліція і науково-судове розслідування», 1907); Р. Рейсс «La photographie judiciaire» («Судова фотографія», 1911), «Scientific engineering of crime investigation» («Наукова техніка розслідування злочинів», 1912) та ін.

Аспекти використання криміналістичних знань під час розкриття злочинів висвітлювали у своїх роботах російські дослідники: А. А. Квачевський «Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений в Судебных уставах 1864 г.» (1867, 1869); І. М. Угрюмов «Расширенное руководство по проведению уголовных следствий» (1868); А. Наке «Судебная химия» (1874); П. В. Макалінський «Практическое руководство для судебных следователей при окружных судах» (1879, 1881); О. О. Жижиленко «Подделка документов» (1900); Є. Ф. Буринський «Судебная экспертиза документов, ее производство и пользование ею» (1903); В. І. Лебедев «Судебно-полицейская фотография» (1908), «Искусство раскрытия преступлений» (у трьох випусках) (1909–1912) та ін.

Українські науковці також у своїх працях аналізували криміналістичні аспекти розслідування злочинів, а саме: Л. Є. Владимиров «О значении врачей-экспертов в уголовном судопроизводстве» (1870), «Учение об уголовных доказательствах» (1910); В. Сокольський «Главнейшие моменты в истории повального обыска» (1871); П. І. Ковалевський «Судебно-психиатрические анализы» (1880); М. Шепелев «Инструкция чинам полиции Киевской судебной палаты по выявлению и исследованию преступлений» (1883); М. В. Шимановський «Фотография в праве и правосудии» (1894); М. О. Оболонський «Пособник при судебно-медицинском исследовании трупа и при исследовании вещественных доказательств» (1894); І. І. Ган «Понятие, значение и задачи криминалистики» (1903), «Дактилоскопия» (1904); В. П. Гірченко «Дактилоскопия и уголовный розыск» (1914) та ін. У Харкові 1910 р. вийшла друком монографія одного із засновників криміналістичного напрямку в судовій медицині професора Харківського університету М. С. Бокаріуса «Судебно-медицинские

микроскопические и микрохимические исследования вещественных доказательств», а за п'ять років потому – книга «Судебная медицина в изложении для юристов».

Західноєвропейська література швидко збагатилася низкою публікацій, присвячених методам розслідування злочинів, що ґрунтувалися на знаннях із біологічних, хімічних і фізичних наук. Наприклад, Г. Гросс акцентував увагу на питаннях використання спеціальних знань під час розслідування злочинів. Автор зазначав, що слідчий у випадках, коли в процесі розслідування будуть виникати питання, вирішення яких виходить за межі його знань, повинен звертатися за допомогою до відповідних фахівців [156, с. 190]. У такий спосіб Г. Гросс закликав частіше використовувати можливості природничих і технічних наук, знаннями в галузі яких володіли обізнані особи. Як зазначає Р. С. Белкін, у фундаментальній праці «Руководство для судебных следователей» він узагальнив і систематизував розроблені його попередниками та ним самим різні засоби, прийоми й методи боротьби зі злочинністю, що являли собою дані природничих і технічних наук, пристосовані для мети розслідування злочинів [34, с. 26].

Кінець XIX – початок XX ст. у криміналістичній літературі визначають як період (або етап) розвитку криміналістичних знань і створення перших експертних закладів [622, с. 27]; становлення та накопичення емпіричного матеріалу [31, с. 27]; консолідації криміналістичних знань (XIX ст.) та інтенсивного наукового забезпечення криміналістичної діяльності (початок XX ст.) [367, с. 28]; утворення системи криміналістичних знань (кінець XIX ст. – кінець 30-х рр. XX ст.) [235, с. 44]. З цим періодом дослідники пов'язують етапи розвитку певних криміналістичних категорій. Так, В. С. Кузьмічов виокремлює перший етап виникнення та розвитку криміналістичних прийомів і засобів – з давніх часів до судової реформи 1864 р. [401, с. 171–183]. В. М. Шевчук, розглядаючи розвиток тактичних операцій, пише, що перший етап – зародження перших прийомів і засобів розслідування, накопичення початкового досвіду їх комплексного застосування в боротьбі зі злочинністю – починається з давніх часів і закінчується у кінці XIX ст. [766, с. 10].

Упровадження в науковий обіг терміна «криміналістика», що став узагальнювальною назвою прикладної діяльності з розслідування злочинів і позначав нову науку, ознаменувало новий період у становленні криміналістичних знань. Хронологічною межею цього процесу слід вважати 1893 р., коли вийшла друком перша фундаментальна праця Г. Гросса обсягом 620 сторінок [873], у якій дослідник систематизував відомі на ті часи прийоми, засоби й методи розкриття злочинів, дослідження речових доказів і встановлення особи злочинця. Цю працю декілька разів перевидавали у зв'язку з доповненнями автора (з дещо зміненими назвами [874–876]), перекладали іншими мовами, зокрема російською.

Ми виокремили кінець XIX ст. як початок нового періоду розвитку криміналістичних знань в Україні, що було обумовлено, передусім, суттєвими змінами кримінального, кримінально-процесуального та цивільного законодавства Російської і Австро-Угорської імперій, до складу яких на той час належала переважна більшість території України; появою науки криміналістики, упровадженням її положень у процес протидії злочинності. Такі зміни позначилися на практичній криміналістичній діяльності. Новий період у розвитку криміналістичних знань ознаменувався: виникненням нових напрямів, наукових течій і тенденцій становлення науки криміналістики (56,4 %); зміною позиції держави щодо використання спеціальних знань у правоохоронній практиці [830, с. 384], що відображено в нормативних актах (39,8 %); появою значущих криміналістичних наукових праць (17,8 %) (додаток А).

Аналізуючи розвиток криміналістики, В. Г. Гончаренко зазначає, що здобутки у встановленні обставин деяких злочинів і пов'язані із застосуванням для цього дані природничих наук на певному етапі стали набувати ознак системи, а згодом зумовили формування наукового напрямку, який полягав у пошуку та пристосуванні відомостей різних наук для збирання й дослідження доказів. Ці дані та засоби були, переважно, технічного і природничо-наукового спрямування [140, с. 18]. В аналізований період наука криміналістика розвивалася за трьома головними напрямками: 1) розроблення й удосконалення засобів криміналістичної реєстрації та розшуку злочинців; 2) розроблення наукових прийомів і методів фіксації,

дослідження та використання речових доказів («німих свідків»); 3) розроблення та систематизація прийомів і методів організації розслідування злочинів [364, с. 24].

Формуванню криміналістики сприяв розвиток методів окремих наук, що виявилось в запровадженні антропометрії та дактилоскопії в процес реєстрації й ідентифікації осіб, які вчинили злочини, використанні фотографічних методів [858, с. 24–27] під час реєстрації злочинців і дослідження речових доказів у кримінальних, цивільних справах. Ці напрями в кінці XIX – на початку XX ст. акумулювали досягнення природничих і технічних наук з метою забезпечення потреб розслідування злочинів.

З огляду на наявність низки наукових праць, присвячених становленню зазначених криміналістичних методів, пропонуємо лише стислий їх аналіз.

Писар поліцейської префектури Парижа А. Бертильйон 1879 р. запропонував антропометричну систему криміналістичної реєстрації. Він стверджував, що, якщо мати чотирнадцять вимірів злочинця, за теорією ймовірностей, можливість збігу розмірів його тіла з частинами тіла іншого злочинця буде дорівнювати $1:286\,435\,456$ [704, с. 27]. Криміналістичний метод реєстрації злочинців, запропонований писарем префектури А. Бертильйоном, ґрунтувався на даних наук антропології і статистики (статистичні дослідження здійснив бельгійський учений А. Кетле) [753, с. 213]. Цей автор опублікував книги з питань антропометричного методу в практиці протидії злочинності, зокрема: «*Application pratique de l'anthropométrie*» («Практичне застосування антропометрії», 1881), «*Anthropométrie médico-légale*» («Судова антропометрія», 1890), «*Identification anthropométrique*» («Антропометричне ототожнення», 1893).

Згодом, 1885 р., французький криміналіст на III Міжнародному пенітенціарному конгресі виступив з доповіддю, що висвітлювала сутність і можливості антропометричної системи реєстрації злочинців. Унаслідок цього новий антропометричний метод стали запроваджувати в різних країнах. Цього року антропометрію апробують у всіх тюрмах Франції. Поступово інші держави запроваджують антропометрію в правозастосовну практику (1893 р. – Австро-Угорщина, 1896 р. – Німеччина).

Після проведення Санкт-Петербурзького пенітенціарного конгресу (1900) антропометрія впроваджується у тюремній системі Російської імперії шляхом заповнення статистичних листків на ув'язнених, у котрі серед інших відомостей вносилися дані антропометричних вимірювань [526, с. 128].

Упродовж 1890–1897 рр. у Російській імперії відкрито антропометричні бюро у багатьох містах. За ініціативи Г. М. Рудого 1 квітня 1902 р. в Києві почав функціонувати антропометричний кабінет при сискному відділі міської поліції [808, с. 37]. Завершено облаштування антропометричних бюро в усіх 89 створених сискних частинах поліцейських управлінь Російської імперії 1909 р., зокрема, у Бердичеві, Житомирі, Єлисаветграді, Єкатеринославі, Кам'янець-Подільському, Києві, Кременчуці, Миколаєві, Полтаві, Сімферополі, Харкові, Херсоні, Чернігові, започатковано централізацію їх системи шляхом створення Центрального бюро при Департаменті поліції.

Циркуляром Департаменту поліції від 26 вересня 1914 р. № 156772 антропометричний метод у роботі поліції було замінено на дактилоскопію. Водночас наявні в поліцейських сискних відділах і відділеннях матеріали антропометричних вимірювань зберігали, щоб використовувати для встановлення осіб, які раніше пройшли цей метод реєстрації [293, с. 361–363]. У зв'язку з початком Першої світової війни цей циркуляр діяв не в усіх поліцейських управліннях Російської імперії та її українських губерній.

Дактилоскопія була першим криміналістичним методом, що дав змогу вибудувати систему реєстрації злочинців, яку застосовують і досі, вона стала вагомим здобутком у науково-технічному оснащенні органів розслідування для встановлення особи правопорушника. Історія запровадження дактилоскопії в правоохоронну діяльність пов'язана з іменами Б. З. Альбінуса, Є. Ф. Буринського, Х. Вучетича, Ф. Гальтона, І. І. Гана, Е. Генрі, В. Гершеля, Г. Гросса, М. О. Жабчинського, А. Квачевського, А. А. Левенстіма, В. І. Лебедєва, М. Ф. Лучинського, Е. Локара, М. Мальпігі, С. В. Познишева, Ж. Е. Пуркінє, Р. А. Рейсса, Г. М. Рудого, В. Л. Русецького, С. М. Трегубова, Г. Фолдса та ін. [818, с. 250–251]. Про їх внесок у запровадження криміналістичної реєстрації та встановлення особи, яка залишила

сліди на місці злочину, є достатня кількість наукових публікацій. Низку проблем дактилоскопії досліджено в дисертаціях радянських, у тому числі українських, учених [49, с. 45–46].

У численних криміналістичних джерелах схарактеризовано основні етапи запровадження дактилоскопії в правоохоронну діяльність та описано кримінальні справи, у яких удалося встановити злочинця за залишеними ним на місці події відбитками пальців рук (в Англії 1902 р. – крадій Г. Джексон) або встановити особу небезпечних рецидивістів (в США 1906 р. – Д. Нолан) [389, с. 72].

У Російській імперії дактилоскопію як метод розшуку і реєстрації злочинців упроваджено 1906 р. Проте дактилоскопію не було оцінено на належному рівні, саме тому її вважали допоміжним методом до антропометрії. Такий комбінований, на відміну від європейських країн, метод криміналістичної реєстрації продовжував існувати до повалення царизму й утвердження радянської влади [363, с. 56].

Знання про дактилоскопію в діяльності з розкриття злочинів поширювалися в Російській імперії, переважно, двома шляхами: через нормативні документи і криміналістичні джерела (посібники, брошури, статті тощо). Наприклад, А. А. Левенстім 1895 р. у своїй статті [412, с. 152–153] описав розділ «О папиллярных линиях на руке человека» книги Г. Гросса «Руководство для судебных следователей, чинов общей и жандармской полиции». Він зазначив, що слідчі під час розслідування вбивств часто знаходять на різних предметах закривавлені відбитки пальців обвинувачених. Однак до сих пір слідчому складно скористатися цими слідами. У зв'язку із цим у статті йдеться про відповідні дослідження Ф. Гальтона, запропоновано два способи, за допомогою яких можна знімати відбитки з рук арештованого злочинця. Це була перша в Росії наукова публікація, у якій рекомендовано використовувати дактилоскопію в слідчій практиці [751, с. 225].

Дослідник В. М. Чисніков установив першоджерело нормативно-правового регулювання дактилоскопії в Російській імперії. Ідеться про Інструкцію чинам Київської сискної поліції, складену криміналістом Г. М. Рудим й опубліковану

1905 р. Про «Инструкцию для чинов Киевского сыскного отделения» 1905 р. зазначав й О. Н. Ярмиш, який віднайшов її в архівному фонді київського, подільського і волинського генерал-губернатора [869, с. 67]. У цій Інструкції за п'ять років до департаментської (Московської, 1910) визначено прийоми зберігання та зняття слідів рук і пальців, порядок заповнення дактилоскопічних листків, виведення дактилоформули тощо [235, с. 65].

Спершу сліди пальців рук поділяли на видимі (забарвлені) й невидимі (безколірні). Дослідник С. М. Трегубов зазначав, що забарвлені сліди досить просто виявити та зафіксувати. Якщо руки злочинця в крові або іншій речовині, яка забарвлює, то пальцеві відбитки будуть видимі. Зазвичай пальці залишають невидимі, точніше – не помітні для ока, відбитки внаслідок виділень потових залоз [705, с. 103–104].

В Інструкції чинам Київської сискної поліції 1905 р., розробленій Г. М. Рудим, зазначалося: якщо на якомусь предметі, наприклад, склі, склянці, графіні, запиленому або нещодавно пофарбованому столі чи підвіконні, дверях, інших предметах, виявлять сліди пальців, то необхідно, не торкаючись їх, оскільки вони потребують спеціального дослідження, ретельно зберегти ці сліди (§ 58) [756, с. 320].

Отже, на початку ХХ ст. чинам поліції рекомендували візуально виявляти забарвлені, видимі відбитки пальців рук. Пропонувалися поради щодо виявлення відбитків пальців рук на конкретних предметах і поверхнях (свіжопофарбованих підвіконнях, гладких, полакованих поверхнях, склі тощо). Для виявлення видимих або ледь видимих слідів пальців рук застосовували освітлення та певні криміналістичні засоби (збільшувальне скло, лупи). Фіксувати виявлені пальцеві відбитки рекомендували за допомогою фотографічних знімків. Зокрема, у практичному посібнику для судових фахівців, рекомендувалося виявляти невидимі відбитки, обережно подихавши на те місце, на якому їх могли лишити [705, с. 106]. Якщо поверхня шорстка, матова (пофарбоване дерево тощо), виявити нашарування потожирової речовини шляхом огляду не вдасться.

Неможливо виявити сліди й у випадках, коли їх речовина не закріплюється на поверхні предмета, а вбирається в його структуру [148, с. 6].

Використання фотографії та її матеріалів київськими розшуківцями було пристосовано до процесу виявлення відбитків пальців рук на місці події. В Інструкції чинам Київської сисної поліції зазначено, що «в полицейской фотографии должны быть всегда в запасе следующие предметы: порошки (графита, индиго, алюминия, фосфорного антимония, мела, каолина, танина, синьки, судана и пыли морской травы) для посыпания дактилоскопических отпечатков на месте преступления» (§ 176) [756, с. 346].

Згідно з Інструкцією, перед проведенням фотографічних знімків сліди пальців, виявлені на будь-якому предметі, відповідно до кольору слідів того предмета, на якому вони відбилися, запилують одним із зазначених у § 176 порошків, потім предмет цей швидко нахиляють униз, щоб обсипався надлишок порошку [756, с. 347].

Таким чином, в Інструкції чинам Київської сисної поліції 1905 р. для візуального виявлення відбитків пальців рук містилися рекомендації щодо технології їх обробки фотографічними порошками з метою надання їм чіткості під час фотографування, а також перші в Росії рекомендації стосовно видів порошків залежно від кольору поверхні, на якій проявлялися відбитки. Запроваджена технологія «посипання» порошками згодом стала криміналістичною рекомендацією з виявлення та фіксації невидимих (безколірних) слідів пальців рук і була нормативно закріплена в подальших інструкціях поліцейським органам Російської імперії [809, с. 74].

Згодом науковці запропонували практикам універсальні методи для виявлення невидимих слідів пальців рук на різних поверхнях, розробили методику ідентифікаційного дослідження відбитків пальців [847, с. 194–195, 198].

На формування криміналістичних знань суттєво позначилося залучення можливостей фотографії в процес судочинства.

Із цього приводу І. В. Постіка зазначає, що фотографію стали застосовувати для протидії злочинності в Європі в 40–50-ті рр. XIX ст., зокрема, фотознімки,

зроблені з осіб, які перебували під вартою, почали згодом використовувати для встановлення особи та розшуку злочинців [549, с. 62]. Є відомості про використання фотографії для встановлення злочинців шляхом впізнання за фотознімками 1863 р. в Російській імперії: наглядач Ярославської тюрми впізнав утікачів за фотозображеннями [227, с. 94]. Відомо, що в другій половині XIX ст. в Російській імперії вже виготовляли в спеціалізованих майстернях штативні фотокамери [227, с. 87].

У наукових виданнях акцентовано увагу на важливості фотографування місця події та використання інших методів дослідження слідів. Зокрема, у підручнику С. В. Познишева з кримінального процесу зауважено про доцільність фотозйомки місця події, значення виявлення слідів рук, корисності антропометричного вимірювання й дактилоскопіювання обвинуваченого. Автор рекомендував слідчому для їх застосування звертатися до спеціалістів [538, с. 253].

Про значення фотографії для розкриття злочинів доповідали на різноманітних з'їздах, засіданнях, цьому питанню присвячували окремі книги, брошури. У «Журнале Министерства юстиции» 1902 р. вийшла друком стаття українського криміналіста І. І. Гана «О способе применения фотографии на предварительном следствии» [116, с. 84–96]. Вона висвітлювала важливі аспекти практичного застосування фотографії під час розкриття злочинів, а також стала підґрунтям для розвитку системи судової фотографії.

Судова фотографія наприкінці XIX ст. активно розвивалася в Одесі. До складу Одеського фотографічного товариства, створеного 1891 р., входив С. М. Матвеев, який згодом очолив місцевий кабінет науково-судової експертизи. Він добре володів прийомами як загальної, так і судової фотографії, що надавало можливість проводити затребувані на той час дослідження [299, с. 339]. Саме тут було опубліковано працю М. В. Шимановського «Фотография в праве и правосудии» (1894), у якій схарактеризовано три напрями використання фотографії у правосудді – виконання впізнавальної зйомки, зйомки місця події та фотографічної експертизи. У цій праці зазначено, що наприкінці 1891-го – на початку 1892 р. менше ніж за два місяці Одеське фотографічне товариство

виконало 20 судово-фотографічних експертиз, пов'язаних із дослідженням документів. Також в Одесі було видано роботу В. Фрома «Новейшие методы антропометрической фотографии для полицейских целей по системе А. Бертильона» (1906) [549, с. 64–65].

Саме в цей період українські криміналісти спільно з російськими заклали основи судової фотографії, уже тоді поділяючи її на оперативну та науково-дослідну.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. фотографію використовували в практиці протидії злочинності як засіб фіксації осіб, затриманих під час учинення правопорушень, особи невідомого трупа, місця події та слідів, виявлених на ньому, як додатковий засіб реєстрації злочинців.

До цього процесу долучилися й правоохоронні органи Російської імперії. Так, 1898 р. МВС ініціює створення при Ветеринарному управлінні фотографічної лабораторії, аналогічної тій, що функціонувала при прокуроріві Санкт-Петербурзької судової палати (1892), для виконання мікрозйомок, кольоророзподільних та інших фотографій, а також проведення різних досліджень. Організувати таку лабораторію було доручено Є. Ф. Буринському, який очолив її після відкриття 1 січня 1889 р. [527, с. 20]. Ще раніше, 1862 р., при поліції Санкт-Петербурга було створено фотографічне бюро [227, с. 94]. Також 1864 р. в м. Бобринці Одеської губернії (нині – Кіровоградська область) відкрито фотографічне поліцейське ательє за рахунок коштів, зібраних громадянами (уперше в Російській імперії), для виготовлення фотозображень у найважливіших випадках судово-поліцейських справ [227, с. 96].

Криміналісти стали вивчати передові наукові розробки фотографії, використовувати їх під час реєстрації злочинців, проведення досліджень речових доказів. Насамперед це стосується використання методів кольоророзподільної фотографії під час дослідження документів, що розробив і застосовував Є. Ф. Буринський. За допомогою цього методу відновлювали витравлені та підчищені місця в документах, визначали час написання рукопису тощо. Саме завдяки розробленню цього методу виникла фотографічна експертиза. Знання щодо

використання судової фотографії в розслідуванні злочинів Є. Ф. Буринський виклав у книзі «Судебная экспертиза документов, ее проведение и пользование ею» (1903).

Керуючись прагненням спрямувати досягнення науки на користь правосуддя, сприяти його розвитку на наукових засадах, Є. Ф. Буринський організував 1889 р. приватну судово-фотографічну лабораторію, яка діяла до вересня 1892 р. [352, с. 102]. Працівники цієї лабораторії рукописи, які необхідно було досліджувати, заздалегідь збільшували їх на фотографічних знімках, що полегшувало роботу з порівняння почерків, оскільки ці матеріали експерти могли накладати, розглядаючи їх під проникним світлом, розміщувати поряд, розрізати на частини за окремими літерами, словами, реченнями тощо. Це значно підвищило якість експертних досліджень і їхню процесуальну значущість. У лабораторії було заведено альбоми для збирання фотокопій тих рукописів, які надходили на дослідження, записували висновки експертів з обґрунтуванням відповідних позицій. Тривала робота і з дослідження закономірностей формування почерків. Там було зібрано значний обсяг матеріалів, необхідних для проведення наукових досліджень та експертиз, напрацьовано прийоми порівняння почерків [94, с. 49].

Відповідно до рішення Державної ради, у розділ IX книги 1 «Постановления судебных установлений» увійшов новий шостий розділ «О присяжном фотографе и его помощнике». Це стало важливим кроком у подальшому розвитку правового регулювання використання спеціальних знань під час розслідування злочинів і вирішення цивільних деліктів. У цьому розділі було визначено експертний заклад, його посадових осіб, їхні повноваження, порядок організації роботи, матеріально-технічне забезпечення. Зокрема, було зазначено, що при прокуророві Санкт-Петербурзької судової палати функціонуватиме лабораторія для проведення судово-фотографічних досліджень з кримінальних і цивільних справ. Керівництво зазначеною лабораторією і проведення в ній судово-фотографічних досліджень покладено на присяжного фотографа та його помічника; ці посадові особи приступають до виконання обов'язків після прийняття присяги на публічному засіданні судової палати. Судово-фотографічну лабораторію при прокуророві Санкт-Петербурзької судової палати засновано 1 січня 1893 р., передбачено

асигнування на утримання присяжного фотографа та його помічника і витрати для облаштування зазначеної лабораторії [94, с. 49–51]. Відкриття криміналістичної лабораторії у Російській імперії підтверджує взаємозв'язок та паралельний розвиток криміналістичних знань у Західній Європі та Росії, є додатковим аргументом нашої пропозиції початку нового (другого) періоду розвитку криміналістики з 1893 року.

З метою поширення наукових знань у галузі судової фотографії Є. Ф. Буринський 1896 р. виступив на з'їзді російських діячів фотографічної справи з доповіддю. У своєму виступі він визначив головні напрями та завдання розвитку судової фотографії, яку запропонував розглядати як самостійну галузь криміналістики, фотографії не лише фіксувальної, а й дослідної [390].

Фотографію застосовували в судових засіданнях і на ранніх стадіях запровадження дактилоскопічних методів дослідження відбитків пальців рук для демонстрування збільшених відбитків (наприклад, її успішно використано 1912 р. під час розслідування вбивства провізора Вайсброди сторожем аптеки Шуньком і його знайомим Алексєєвим) [100, с. 11].

Утілюючи наукові криміналістичні надбання в практичну діяльність з протидії злочинності, український криміналіст Г. М. Рудий у квітні 1902 р. створив при Київській розшуковій частині антропометричний, фотографічний і довідковий відділи, запровадив карткову систему нагляду за злочинним елементом. У роботі розшукової частини активно використовували фотографування затриманих і доставлених осіб, наклеювали фотознімки на реєстраційні картки злочинців, де розміщували їхні антропометричні дані та відбитки пальців рук. Згодом, 1907 р., Департамент поліції Російської імперії видав Інструкцію фотографування злочинців і складання реєстраційної карти прикмет [219].

Запровадження цих наукових методів у правозастосовну практику забезпечило позитивні результати в розкритті злочинів і дослідженні речових доказів. Це сприяло розвиткові експертних досліджень і криміналістичних знань, що пристосовували до потреб практики, необхідність у яких стала дедалі гострішою для органів поліції та суду.

Розвивалася й судова медицина, якою активно послуговувалися для виконання завдань кримінального судочинства з дослідження обставин кримінальних правопорушень, проведення судово-медичних експертиз. Зокрема, нові «Правила о производстве судебно-медицинских исследований трупов» введено в дію циркуляром МВС Росії від 6 жовтня 1909 р. № 863. У Правилах встановлено, що безпосередній судовий огляд трупа передбачає дві частини: 1) зовнішній огляд; 2) внутрішній огляд, або розтин, трупа. Цей документ надавав судовому лікарю право вимагати від судового слідчого всі відомості про труп, зокрема: ім'я, вік, звання, спосіб життя і рід занять померлого, відомості про обставини смерті (про завдані ушкодження, хворобливі напади перед смертю). Відповідно до п. 6 Правил, зовнішній огляд полягав у дослідженні й описуванні зовнішніх ознак тіла загалом та окремих його частин. Якщо тіло вдягнене, то потрібно спочатку детально описати одяг, відмічаючи сторонні речовини (бруд, кров тощо), обгорілі місця, дірки від якого-небудь знаряддя. Після цього слід обережно роздягнути тіло. Якщо на тілі виявляться сторонні речовини, то описати їхні властивості й місцезнаходження, обмити водою. Якщо на місцях, покритих волоссям, видно сліди пошкоджень, то волосся зістригти обережно ножицями. Для точнішого визначення властивостей сторонніх речовин слід користуватися мікроскопом або зберегти частину їх для подальшого дослідження [661, с. 53].

Отже, наприкінці XIX ст. завдяки працям учених-криміналістів та діяльності спеціалізованих експертних установ активно застосовували науково обґрунтовані методи розслідування злочинів, що становили допоміжну частину науки кримінального права, яку Г. Гросс назвав криміналістикою, а Р. Рейсс і А. Ничефоро – науковою поліцією [410, с. 11].

Наші дослідження доводять, що наука криміналістика, яка виникла у європейських країнах, імплементувалася в Російській імперії шляхом: наукових видань, використання нових криміналістичних методів у дослідженні речових доказів, створення криміналістичних закладів, навчання основ криміналістики, удосконалення практичної діяльності органів, що здійснювали протидію злочинності [831].

Оновлене законодавство й нова організація судової та правоохоронної системи розширили можливості залучення знань інших наук, спеціалістів різних видів діяльності в процес розслідування злочинів. У нормативних документах містилися положення про злочини та рекомендації щодо їх розслідування; було визначено прийоми, способи й методи роботи поліції, судових слідчих із вивчення обставин події, виявлення слідів кримінальних правопорушень; запропоновано використовувати технічні прилади для виявлення та фіксації речових доказів як на місці події, так і під час дослідження механізму злочину.

До процесу розслідування злочинів залучають не просто знання з конкретних галузей науки, а й певні методи, які пристосовують до практичних потреб розслідування, зокрема дослідження слідів учинених злочинів. Водночас технічне приладдя загального використання перероблюють з метою оптимального дослідження об'єктів. Окремо виготовляють спеціальні криміналістичні прилади. Така діяльність обумовила виникнення власне криміналістичних засобів і методів. Цілком слушно зазначає В. Г. Лукашевич, що процес інтегративного узагальнення одержуваних за допомогою використання методів різних наук знань не зводився лише до простого їхнього підсумовування, а знаходив своє втілення в створенні цілісної окремої криміналістичної теорії досліджуваного явища, та вироблення на цій основі конкретних рекомендацій практиці [424, с. 240]. Завдяки вченим-криміналістам, обізнаним у різних галузях науки, техніки, ремесла, розпочали діяльність заклади, що здійснювали експертну діяльність, дослідницьку роботу щодо розроблення криміналістичної техніки та спеціальних методів її використання.

Поширювала криміналістичні знання в українських губерніях Російської імперії така громадська організація, як Руська група Міжнародного союзу криміналістів, створена 23 листопада 1897 р. за ініціативою І. Я. Фойницького [609, с. 240]. До складу цієї групи входили вчені з Київського, Харківського, Новоросійського університетів. Руська група Міжнародного союзу криміналістів проіснувала до 1914 року.

Важливу роль у розвитку правознавства, поширенні правових, зокрема й криміналістичних, знань наприкінці XIX – на початку XX ст. відігравали

юридичні товариства. Активною була діяльність Санкт-Петербурзького, Московського, Казанського юридичних товариств, в українських губерніях функціонували Київське, Харківське та Новоросійське. Українські товариства генерували передові тогочасні суспільно-правові ідеї, тривав процес їх осмислення в контексті придатності до впровадження в національних умовах. Вони були вістрям тогочасних юридичних здобутків.

Статут Київського юридичного товариства затвердив міністр народної освіти 1876 р., Новоросійського – 1879 р., Харківського – 1900 р. Товариства організовували спільні заходи з іншими громадськими формуваннями. Наприклад, 1909 р. відбулося спільне засідання Київського юридичного та Київського психіатричного товариств, присвячене пам'яті Ч. Ломброзо [245, с. 224–243]. До складу Харківського юридичного товариства належали відділення: цивільного, кримінального, державного й адміністративного, звичаєвого, статистичного права тощо [554, с. 45–46], які співпрацювали з відповідними громадськими формуваннями.

Розвиток науки стимулював і захист дисертацій з юридичних наук. Так, 19 січня 1905 р. на публічному засіданні юридичного факультету Імператорського університету Святого Володимира професор Харківського університету М. П. Чубинський захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора кримінального права «Очерки уголовной политики». У роботі дисертант доводив, що лише кримінальна політика може визначати шляхи вдосконалення справи кримінального судочинства й організовувати протидію злочинності [555, с. 364–365]. Пізніше, в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського, М. П. Чубинський працював Міністром Судових Справ.

Важливе значення у розвитку криміналістичних знань та ознайомлення з передовими технологіями розкриття злочинів і дослідження речових доказів у кінці XIX – на початку XX ст. мали періодичні видання.

На території українських губерній у ті часи розповсюджували національні періодичні видання, а також загальноімперські та зарубіжні (Німеччини, Австрії, Франції тощо). Спочатку питання криміналістики висвітлювали в періодичних

виданнях загального юридичного напрямку, а згодом почали виходити друком власне криміналістичні видання. Питання протидії злочинності обговорювали на сторінках таких журналів, газет: «Вестник полиции», «Вестник судебной медицины и общественной гигиены», «Журнал гражданского и торгового права», «Журнал Министерства юстиции», «Журнал уголовного права и процесса», «Криминалист», «Право», «Судебная газета», «Судебное обозрение», «Тюремный вестник», «Юридическая газета», «Юридическая летопись» [813, с. 46].

Слід акцентувати увагу на журналі «Archiv fur Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik» («Архів кримінальної антропології і криміналістики»), що був заснований Г. Гроссом 1898 р. під час його роботи в Університеті імені Франца Йозефа (нині – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича). Як зазначає С. І. Нежурбіда, на той час він був єдиним редагованим виданням такого рангу в Чернівецькому університеті [478, с. 24]. Тоді Буковина належала до складу Австро-Угорської імперії, водночас, цей журнал можна вважати першим криміналістичним виданням на теренах нинішньої України [299, с. 18].

Проведений нами аналіз періодичних видань кінця XIX – початку XX ст. криміналістичного спрямування засвідчив, що в них публікували судову практику із цивільних і кримінальних справ, що містила опис процесу розслідування, рекомендації, зокрема щодо недопущення процесуальних помилок [813, с. 49].

Саме в цей період, цілком слушно зауважує А. В. Іщенко, відбувалося утвердження системи юридичної освіти в тодішній Росії [235, с. 54]. Одночасно з природничими й технічними науками стали розвиватися суспільні, серед яких важливе місце посідали юридичні науки. Вагомим був вплив природничих і технічних наук саме на криміналістику [299, с. 8].

Серед дисциплін, що викладали в університетах Російської імперії, були: поліцейські та кримінальні закони, російське державне й поліцейське право, кримінальне право [235, с. 54]. Протягом тривалого часу в навчальних закладах не було розподілу спеціалізації в юридичній науці, що стосувалося й кримінального права. Це зумовило виникнення вчень, суміжних із кримінально-правовими, що були предметом дослідження кримінального права як науки, так і навчальної дисципліни

(розслідування злочинів, проблеми запобігання злочинам та вивчення особи злочинця, кримінальної антропології, кримінальної статистики) [45, с. 16]. Це створювало сприятливе підґрунтя для майбутнього утвердження криміналістики.

На конгресі Міжнародного союзу криміналістів, що відбувся 1895 р. в австрійському місті Лінці, прийнято рішення рекомендувати включити викладання криміналістики в програму юридичних факультетів [299, с. 17].

У Франції, Швейцарії, Бельгії та Італії нова наука про методи поліцейських та інших чиновників з розкриття злочинів дістала назву «наукова поліція». Завдання наукової поліції, за визначенням Р. Рейсса і А. Ничефоро, полягали в застосуванні наукових знань до карного розшуку та розслідування, що мали на меті встановлення особи злочинця та з'ясування ступеня участі будь-якої особи або значення певного предмета в досліджуваному злочинному діянні, а також вивчення специфіки життя злочинного світу та способів і прийомів діяльності різних категорій злочинців. Поліція, що стояла на варті особистої та майнової безпеки громадян, у цій науці знайшла згодом могутню зброю для успішної протидії повсякчас оновлюваним прийомам професійних злочинців [410, с. 10].

Отже, українські та російські дослідники нову науку криміналістику сприймали як технічну галузь наукових знань про розкриття злочинів. Система юридичної освіти сформувала підґрунтя для долучення науки криміналістики до юридичних дисциплін кримінально-правового циклу.

1.3. Сучасний підхід до криміналістичних знань

Відомо, що орієнтація людини в навколишньому світі завжди передбачає пізнавальне ставлення до речей, предметів і природи загалом. Пізнавальна діяльність людини нерозривно пов'язана з її практичною діяльністю, яка актуалізує роботу свідомості. Пізнання – це процес одержання знання, адже знання є перевіреним на практиці результатом пізнання навколишньої дійсності, правильним її відображенням у мисленні людини [585, с. 146]. Дослідник

І. І. Котюк детально описав цей процес, а саме об'єкт дійсності з реальності, яка не залежить від свідомості суб'єкта пізнання і сприймається ним таким, яким він даний йому його відчуттями, будучи узагальненим мисленням, перетворюється на абстрактну об'єктивну реальність – образ цього об'єкта, що відображає його сутність, у вигляді певного поняття, яке до того ж є суб'єктивним, оскільки характер цього образу залежить не тільки від самого об'єкта, а й від процесу та наслідків його відображення [316, с. 11]. Здатність людини до пізнання виявляється у двох основних формах: у почуттєвому сприйнятті й логічному міркуванні [642, с. 145]. Пізнання є предметом філософської дисципліни – теорії пізнання.

Наукове пізнання відрізняється від буденного та релігійного, насамперед, тим, що відбувається на теоретичному підґрунті, воно більш схематичне, підпорядковане жорсткій внутрішній логіці.

Пізнавальна діяльність людини нерозривно пов'язана з роботою її свідомості, емоціями, волею, пам'яттю, а також припускає переконаність, віру, помилки й омани. Аналізуючи сутність пізнання, А. В. Ватраль доходить висновку, що спочатку формується первісне знання про досліджувану подію, потім настає процес його обґрунтування, а, зрештою, через імовірне виникає достовірне знання [82, с. 730]. У розслідуванні достовірним знанням є таке знання фактичних обставин події, яке, на підставі дослідження всієї сукупності фактичних даних, встановлених у справі, містить єдино можливе, обґрунтоване доказами пояснення події, а також інші її тлумачення [421, с. 150–151].

Знання необхідні людині для планування та реалізації діяльності, а також накопичення нових знань. Знання визначають як достовірне, істинне уявлення про що-небудь, на противагу вірогідній думці, припущенню [502, с. 23–24]. Знання – найважливіший засіб перетворення дійсності. Вони є динамічною системою, яка стрімко розвивається, зокрема, у сучасних умовах прогрес системи знань випереджає розвиток будь-якої іншої системи [84, с. 321].

Перші знання людей мали емпіричний характер і стосувалися математики, природознавства, астрономії, медицини. У стародавніх державах для правильного визначення кількості та ваги товарів, визначення затрат робочої сили, площі

ділянок землі, будівництва великих споруд, ведення відліку часу, створення календаря, необхідного в землеробстві, потрібно було здійснювати прості математичні дії, що й зумовило накопичення арифметичних, геометричних та астрономічних знань [1, с. 108–109].

Володіли знаннями із цих наук не всі давні люди, а лише окрема група – ті, які навчалися в школах, займалися професійною діяльністю, пов'язаною з будівництвом, землеробством, зрошувальними системами, астрологією, лікуванням і знахарством тощо. Наприклад, необхідність лікування людей і худоби спонукала до накопичення знань у сфері медицини та ветеринарії.

У стародавні часи засилля релігійної ідеології не змогло подолати прагнення людини до пізнання. Формуються уявлення про знання як про високу цінність, виокремлюються в групу «обізнані люди». Зокрема, у правоохоронній сфері на ранніх стадіях розвитку державності посадові особи повинні були врахувати все різноманіття чинників суспільного життя для прийняття правильного рішення, маючи досить обмежений обсяг знань.

У словнику С. І. Ожегова знання потлумачено як пізнання дійсності, науку; сукупність відомостей, пізнань у будь-якій галузі [495, с. 215].

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає знання в трьох аспектах: 1) це обізнаність у чому-небудь, наявність відомостей про кого-, що-небудь; 2) сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження тощо; 3) пізнання дійсності в окремих її виявах і загалом [87, с. 376]. Новий тлумачний словник української мови також трактує знання в трьох значеннях, що збігаються з наведеним вище [484, с. 771].

Знання – це й філософська категорія для позначення впорядкованого в систему та підтвердженого практикою результату пізнання [713, с. 268]. Суттєвим для знання є його органічний зв'язок із практикою.

Отже, знання – це перевірені практикою результати пізнання навколишньої дійсності, реальне відображення її у свідомості людини. Знання протилежне незнанню, тобто браку перевіреної інформації про що-небудь [303, с. 185].

Повсякденному знанню притаманна низка ознак, що надає можливість людині отримувати уявлення про реальність, зберігаючи традиції та одночасно визнаючи різноманітність дійсності в різних соціально-економічних формаціях і в різні часи. Індивідуальний досвід забезпечує незначну частину знання про світ, а переважна частина нашого знання має соціальне походження, є результатом навчання, спілкування, спільної діяльності. Побутове знання та його конкретна форма – здоровий глузд – це непрофесійне, неспеціалізоване життєво-практичне, повсякденне знання [446, с. 244–245].

Таким чином, розрізняють повсякденне знання, пов'язане з індивідуальним досвідом окремої людини; художнє знання, що виражає специфіку художнього освоєння людиною навколишнього світу; наукове знання, яке є відображенням глибинної сутності процесів та явищ об'єктивної дійсності. Для наукового знання істотною є відмінність між емпіричним і теоретичним його рівнями. Обидва рівні відображають об'єктивні закономірні зв'язки процесів та явищ природи і суспільства; проте на емпіричному рівні ці зв'язки виявляються шляхом аналізу безпосередніх даних спостереження, описування й експерименту, а теоретичний рівень, маючи загальний і необхідний характер, висвітлює внутрішню сутність і зміст пізнаваних процесів і явищ [713, с. 268]. Крім того, з-поміж якісно відмінних типів знання виокремлюють: знання-констатації, відомості, гадки; факти, судження, обґрунтування; погляди, переконання, цінності (сенси й ідеали). Найвищу достовірність знання забезпечують підтвердженнями адекватності всіх його компонентів як дійсності, так і його власним внутрішнім нормам [525, с. 11].

У науковій літературі знання, які використовують під час розслідування, запобігання злочинам та їх судового розгляду, позначають різними поняттями – професійні знання [616], спеціальні знання [416; 463; 633], криміналістичні знання [235; 270; 286], спеціальні експертні знання [445, с. 54], спеціальні криміналістичні знання [373], спеціальні наукові знання [524] тощо.

З метою розмежування та визначення загальних, спільних характеристик для методологічного дослідження доцільно застосувати порівняльно-правовий та історико-порівняльний методи.

Порівняльні дослідження посідають чільне місце в криміналістиці. Криміналістика є синтетичною наукою про закономірності утворення доказової інформації та можливості її використання для виявлення, розслідування й запобігання злочинів. Майже всю діяльність з виявлення, фіксації та вилучення слідів (інформації) здійснюють для подальшого їх дослідження. Процес дослідження неможливо уявити без відповідних зображень та їх порівняння (балістика, трасологія, почеркознавство тощо). Як зазначають А. В. Іщенко та В. А. Азжеуров, порівняльний метод застосовують і під час проведення слідчих дій, наприклад, впізнання, відтворення обстановки й обставин події. Порівняння є обов'язковою складовою криміналістичної ідентифікації як методу та як процесу дослідження. Порівняльні дослідження мають внутрішньонауковий характер, їх здійснюють у межах науки чи криміналістичної практики [238, с. 21].

У процесі зародження та формування криміналістичних знань долучали і пристосовували до потреб розслідування правопорушень дані інших наук, передусім, природничих, технічних. Переймали певні методи, які адаптували до специфіки розслідування, наприклад, дослідження слідів учинених злочинів. Технічне приладдя загального використання також перероблювали з метою ефективного дослідження речових доказів. Криміналістичні знання формувалися й шляхом розроблення власне криміналістичних методів і засобів (техніки, приладдя), які активно використовували в розкритті кримінальних правопорушень. У таких процесах необхідним було порівняння.

Використовуючи методи порівняння, доцільно зіставити визначення «знання» загалом і суміжні поняття.

Спеціальні знання означають незагальновідомі, специфічні знання певної групи людей про явища, об'єкти і процеси навколишнього світу. Це антонім до життєвих, «звичайних», побутових знань. Спеціальні знання ґрунтуються на досягненнях науки й не можуть бути загальновідомими. Спеціальні знання здобувають шляхом цілеспрямованої професійної підготовки та досвіду практичної діяльності в якій-небудь сфері, вони становлять систему знань про певні об'єкти, явища й закономірності, які досліджує відповідна галузь науки.

Тому спеціальні знання означають специфічні, небуденні знання. Знання, спеціальні знання корелюють із їх суб'єктом.

Спеціальні знання позначають досвід, уміння і навички фахівця певної професії. Так, М. В. Салтевський стверджує, що спеціальні знання лежать в основі конкретних професій. У цьому разі їх називають професійними, а особу, яка ними володіє, – спеціалістом у загальному значенні цього слова [616, с. 40].

Навички – це засвоєні людиною, постійно або неодноразово повторювані прості або складніші дії, які вона виконує швидко, правильно і без надмірного напруження свідомості, автоматично. Навички безпосередньо пов'язані з уміннями, які формуються з набутих людиною знань і життєвого досвіду. Вони ґрунтуються на складніших процесах самостійного мислення людини під час виконання нею певних дій, що допомагають, наприклад, учасникам процесу – слідчому, спеціалісту й іншим особам – творчо ставитися до виконання покладених на них завдань у вирішенні питань, що стосуються кримінального судочинства.

Цілком очевидно, що в давнину сприйняття спеціальних знань представниками правоохоронної сфери було іншим, проте воно знаходилося в межах загального тлумачення цього явища.

Використання знань певної групи фахівців у процесі розслідування злочинів, з'ясування цивільних правочинів, розгляду справ у судових засіданнях сприяло підвищенню об'єктивності встановлення обставин учиненого, посилювало роль спеціалістів, яких залучали посадові особи до проведення розслідування. Це стимулювало розроблення й удосконалення криміналістичних методів і засобів, застосування яких розширювало коло об'єктів, що визнавали доказами (наприклад, мікросліди, мікрочастинки, властивості й ознаки матеріалів та речовин тощо).

У попередньому матеріалі ми встановили, що в нормативних документах термін «спеціальні знання» з'явився в XIX ст. для позначення випадків необхідності проведення експертних досліджень. Спеціальними знаннями володіли обізнані люди (особи), які могли працювати в державних установах або були приватними спеціалістами.

Обізнані люди проводили експертизи, їх залучали до розслідування злочину як спеціалістів. Текстуальний аналіз низки історичних нормативних актів у сукупності з використанням порівняльно-правового й історико-порівняльного методів надають можливість розмежувати поняття «спеціальні знання», «професійні знання», «криміналістичні знання».

Слід навести приклад залучення осіб із професійними знаннями в процес розслідування злочину, описаний Г. Гроссом. Для вчинення крадіжки лакей підготував обстановку в колишнього господаря – банкіра. Банкір перед тим, як лягати спати, замикав ключем двері в сусідню кімнату, де зберігав гроші. Щоб ввести потерпілого в оману, ніби він уже зачинив кімнату з грошима, зловмисник приготував обрізок дерева за розміром отвору для язичка замка. Лакей проникнув у будинок банкіра й помістив цей обрізок в отвір язичка замка. Банкір увечері справді подумав, що раніше вже зачинив замок. Завдяки цьому злодій уночі викрав цінності колишнього господаря. Під час розслідування судовий слідчий пред'являв кусок дерева з місця злочину обізнаним особам, серед яких були столяр, токар, різник по дереву. За допомогою професійних знань цих осіб було визначено професію особи, яка виготовила досліджуваний предмет, і встановлено особу злочинця, який за фахом був взуттєвим майстром [156, с. 192]. Знання запрошених обізнаних осіб були професійними, а для судового слідчого вони виявилися спеціальними, якими він не володів.

Слушною є думка Г. М. Надгорного, який стверджує, що в теорії пізнання терміна «спеціальні знання» немає. Його застосовано в кримінально-процесуальному законодавстві в галузевому юридичному значенні для відмежування загальновідомих знань від професійних знань певних фахівців, які використовують за потреби під час розслідування злочинів [463, с. 37]. Автори колективної монографії «Методологічні проблеми криміналістики і судової експертизи» вважають спеціальними знаннями систему специфічних відомостей, іманентно притаманну обізнаній особі, перевірену її суб'єктивним досвідом, у певній галузі людської діяльності, що перебувають за межами загальножиттєвих,

загальнонаукових і юридичних, актуальної під час судового дослідження юридично значущої поведінки людини [445, с. 74].

У Криміналістичній енциклопедії міститься визначення спеціальних знань (рос. «специальные познания») як професійних знань і вмінь у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які необхідні для вирішення питань, що виникли під час розслідування та розгляду в суді конкретних справ [33, с. 215].

Сучасне трактування спеціальних знань як професійних доцільно проаналізувати на підставі положень законодавчих і підзаконних актів України.

Так, у ст. 27 Закону України «Про екологічну експертизу» зазначено, що експертом екологічної експертизи може бути спеціаліст, який має вищу освіту, відповідну спеціальність, кваліфікацію і *професійні знання*, володіє навичками аналізу експертної інформації та методикою еколого-експертної оцінки, а також має практичний досвід у відповідній галузі не менше ніж три роки [561].

У статті 2 Закону України «Про державну службу» з-поміж інших потлумачено термін «професійна компетентність» як здатність особи у визначених посадою межах застосовувати *спеціальні знання, вміння та навички*, виявляти відповідні моральні та ділові якості для належного виконання встановлених завдань й обов'язків, навчання, професійного та особистісного розвитку [560]. Ідеться про використання державними службовцями своїх знань під час виконання службових обов'язків відповідно до виду державної служби, тобто професійних знань. У цьому контексті слід зауважити, що компетенція – це здатність застосовувати знання, уміння, успішно діяти на підставі практичного досвіду та спеціальних знань під час виконання завдань професійної діяльності [747, с. 74].

Визначення спеціальних знань сучасні нормативні документи не містять. Слід зауважити, що у Верховній Раді України 30 березня 2017 р. було зареєстровано законопроект № 6264 «Про судово-експертну діяльність в Україні». Пункт 10 ч. 1 ст. 1 цього законопроекту визначає спеціальні знання як професійні знання та вміння, якими володіють спеціалісти в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, отримані в процесі навчання та практичної діяльності за спеціальністю (фахом) і необхідні для вирішення питань, що виникають під час

досудового, судового слідства, виконавчого провадження. Дисертант виклав свої пропозиції з удосконалення цього поняття та інших питань законопроекту (додаток В). Водночас таке визначення спеціальних знань збережено і в іншому проекті Закону України «Про судову експертизу та самоврядування судових експертів» від 3 квітня 2018 р. № 8223 (п. 14 ч. 1 ст. 1).

У кримінальних процесуальних нормах, що регламентують діяльність експерта та спеціаліста (ст. 69, 71 КПК України), застосовано терміни «спеціальні знання» і «навички» [834, с. 46]. У частині 1 ст. 69 КПК України, яка містить визначення експерта, ідеться про спеціальні знання. Так, експертом є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи, якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, а також надати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань. Отже, законодавець у цьому випадку спеціальними знаннями вважає *наукові, технічні або інші знання*. У статті 71 КПК України зазначено про спеціаліста як про особу, що володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів.

У Цивільному процесуальному кодексі України поняття «спеціальні знання» трапляється в ст. 22, 53, 54, 143, 147, зокрема у визначеннях процесуальних осіб – експерта і спеціаліста, наближених до тих, які містяться в КПК України. Під час встановлення порядку призначення експертизи передбачено, що для з'ясування обставин, які мають значення для справи та потребують спеціальних знань у галузі науки, *мистецтва, техніки, ремесла тощо*, суд призначає експертизу за заявою осіб, які беруть участь у справі (ст. 143) [738]. У цьому випадку законодавець розширює перелік видів знань, які він вважає спеціальними. Це ж зазначено й у Законі України «Про судову експертизу»: *судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду* [573].

Господарський процесуальний кодекс України використовує термін «спеціальні знання» для випадків необхідності призначити судову експертизу (ч. 1 ст. 41) [147].

До спеціальних знань апелює й Кодекс адміністративного судочинства України в ст. 29, 59, 66, 67, 81. Зокрема, у ч. 1 ст. 81 цього Кодексу зазначено (як і в Цивільному процесуальному кодексі України), що для з'ясування обставин, які мають значення для справи та потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд може призначити експертизу [289].

Стаття 502 Митного кодексу України регламентує призначення експерта посадовою особою органу доходів і зборів, у провадженні якої знаходиться справа про порушення митних правил, у разі потреби в спеціальних знаннях. Експертизу призначають, якщо для з'ясування питань, що постають у справі про порушення митних правил, виникла потреба в спеціальних знаннях з окремих галузей науки, техніки, мистецтва, *релігії* тощо (ст. 515) [451].

Проведення експертизи під час здійснення податкового контролю контролюючими органами регулює ст. 84 Податкового кодексу України. У цьому Кодексі передбачено, що експертизу проводять у разі, якщо для вирішення питань, що мають значення для здійснення податкового контролю, необхідні спеціальні знання в галузі науки, мистецтва, техніки, *економіки та в інших галузях* (ст. 84.1) [537]. Про використання фахівцями економічних знань під час експертної діяльності зазначено і в інших нормативних документах, зокрема у Законі України «Про виконавче провадження» (ч. 1 ст. 20) [558].

Пункт 16 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. № 8 передбачає, що у випадках, коли для вирішення питань, які виникли у справі, необхідні спеціальні знання *в галузі медицини*, призначають судово-медичну експертизу [574]. Аналіз документа засвідчує, що суди широко трактують спеціальні знання. Такими можна вважати знання, які використовували певні фахівці під час дослідження причин аварій, оцінної діяльності, проведення ревізії тощо.

Основний підзаконний документ у сфері судової експертизи – Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 – використовує поняття спеціальних знань. Крім загальноновживаного поняття спеціальних знань з різних галузей науки, техніки та ін., Інструкція оперує такими термінами – знання: у галузях авіаційного та водного транспорту (п. 1.2.2), у галузі лінгвістики, мовознавства (п. 2.1.2), фахових знань з питань проектування, будівництва й експлуатації об'єктів будівництва (п. 5.1.2), синтезування спеціальних знань з різних галузей науки (психолого-психіатрична експертиза, психолого-медико-психіатрична, медико-психологічна та психолого-автотехнічна експертизи) (п. 6.2) [563]. Вважаємо, що ці види спеціальних знань є вузькоспрямованими для проведення окремих видів судових експертиз, деталізують певні галузі науки або техніки.

Отже, у юридичних провадженнях із приводу кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських, митних, податкових та інших правопорушень спеціальними є професійні знання осіб, які залучені у встановленому законодавством порядку для проведення експертизи або дослідження об'єктів, явищ і процесів, що має значення для правильного вирішення справи. Законодавчі та підзаконні акти України визначають, що такі експерти або спеціалісти володіють знаннями з науки, техніки, мистецтва, ремесла, релігії, економіки й медицини [832, с. 436]. Спеціальні знання в кримінальному процесуальному аспекті – це наукові, технічні або інші знання, які потрібні для надання відповіді суб'єктом цих знань на поставлені йому в передбаченому законодавством порядку питання під час проведення експертизи або залучення його в кримінальне провадження як спеціаліста. З цього приводу наведемо вислів З. М. Соколовського, що віднесення певних знань до спеціальних має процесуальне значення тільки тоді, коли від цього залежить вирішення питання про необхідність призначення експертизи [654, с. 204].

У юриспруденції немає єдиного наукового тлумачення поняття «спеціальні знання». У назвах монографічних праць використовують поняття «спеціальні медичні знання» [169], «спеціальні товарознавчі знання» [765], спеціальні

психологічні знання [315] тощо. Одні автори вважають, що спеціальні знання – це ті, якими не володіє або не цілком володіє суб'єкт доказування (слідчий, прокурор, суддя); інші стверджують, що це – знання незагальнодоступні, незагальновідомі, тобто знання, набуті внаслідок спеціальної освіти та професійного досвіду [659, с. 4].

Поняття спеціальних знань використано, зокрема, у працях В. К. Лисиченка та В. В. Циркаля [416, с. 22]; О. О. Бондаренка [61, с. 6]; Ю. Г. Корухова [312, с. 18]; Т. В. Варфоломеевої, В. Г. Гончаренка, В. І. Боярова [373, с. 49–50]; В. Ю. Шепітька [773, с. 8]; М. Г. Щербаковського [791, с. 3]; Г. М. Надгорного [463, с. 37]; О. О. Ейсмана [795, с. 91]; В. І. Шиканова [784, с. 23]; І. Н. Сорокотягіна [658, с. 3; 659, с. 5]; І. Е. Зуєва [214, с. 89]; П. П. Іщенко [230, с. 8]; Л. Г. Бордюгова [64, с. 174–183]; Б. В. Романюка [600, с. 57]; В. А. Фастовця [718, с. 171–180] та ін.

Згідно з позицією Б. В. Романюка, науковців, які розробляли проблему визначення спеціальних знань, доцільно об'єднати в п'ять груп: перша група вважає спеціальні знання незагальнодоступними; друга – науковими; третя – такими, що відповідають сучасному рівню розвитку науки та можуть бути використані у сфері кримінальної процесуальної діяльності; четверта група визначає спеціальні знання за родом професійної діяльності та спеціальністю; п'ята група стверджує, що спеціальні знання – це ті, якими не володіє суб'єкт доказування [600, с. 41–45].

Аналіз дефініцій учених дає підстави виокремити два головні підходи до поняття «спеціальні знання» у кримінальному провадженні залежно від суб'єктів їх застосування: 1) спеціальні знання – це знання в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, тощо, які використовують учасники кримінального провадження в межах реалізації своїх повноважень (широке значення). При цьому суб'єктами використання цих знань можуть бути слідчий, прокурор, суддя, адвокат; 2) спеціальні знання – це знання, які використовують експерт або спеціаліст під час проведення досліджень або участі в слідчих (розшукових) діях (вузьке значення) [850, с. 45].

Більшість респондентів вважає, що спеціальні знання в кримінальному процесуальному значенні відповідають вузькому їх трактуванню: це незагальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті внаслідок професійного навчання чи роботи за окремою спеціальністю особою, залученою як спеціаліст чи експерт з метою сприяння слідству або суду в з'ясуванні обставин справи чи дачі висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування (51,5 %); знання, які використовують експерт або спеціаліст під час проведення досліджень або участі в слідчих (розшукових) діях (30,0 %). Перевагу широкому значенню цього поняття (як знання в певній галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, які використовують учасники кримінального провадження в межах реалізації своїх повноважень) надали лише 20,1 % проанкетованих (додаток А). Отже, позиція опитаних слідчих, інспекторів-криміналістів, судових експертів, адвокатів, суддів, викладачів і наукових співробітників відповідає законодавчому підходу до спеціальних знань як професійних знань осіб, залучених у певний юридичний процес як експертів або спеціалістів.

Суб'єктами спеціальних знань є експерт і спеціаліст як учасники кримінального або іншого процесу [247, с. 71].

Вбачається правильним у будь-яких роботах з криміналістики, кримінального процесу, судової експертизи й оперативно-розшукової діяльності спеціальними вважати знання з науки, техніки, мистецтва, ремесла, релігії, економіки і медицини осіб, що залучені до розслідування або запобігання кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських, митних, податкових та інших правопорушень, їх судового розгляду, та які мають процесуальний статус експерта чи спеціаліста.

Ми поділяємо думку В. Ю. Шепітька, який вважає, що спеціальними знаннями володіє обмежене коло спеціалістів – обізнаних осіб. Спеціальні знання виходять за межі професійних знань слідчого, прокурора, захисника, судді [779, с. 491–492].

Цікавий підхід до використання спеціальних знань прокурором пропонує І. В. Рогатюк: «спеціальні знання притаманні будь-яким видам професійної діяльності, у тому числі в галузі юриспруденції. Самостійне використання прокурором спеціальних знань на стадії порушення кримінальної справи сприятиме скороченню строків перевірки заяв і повідомлень про злочини та покращить якість їх перевірки» [597, с. 723].

Якщо йдеться про кримінальне провадження, то необхідно послуговуватися поняттями, передбаченими КПК України. У його нормах йдеться про спеціальні знання (ст. 69, 71, 242, 243, 244, 332), проте не зазначено про використання їх такою стороною кримінального провадження, як прокурор.

Прокурор, як і слідчий або адвокат, під час кримінального провадження для з'ясування певних об'єктів, явищ і процесів може використовувати отримані ним під час навчання і професійної діяльності знання спеціальних юридичних наук, у тому числі й криміналістики, особливо з галузі криміналістичної техніки (загальні положення криміналістичної техніки, криміналістична фотографія і відеозапис, трасологія, судове почеркознавство, зброєзнавство, документознавство, габітологія, фоноскопія, одорологія, криміналістична реєстрація тощо). З таких же міркувань ми не погоджуємось з позицією С. М. Стахівського, який пише, що «особи, які володіють спеціальними знаннями виступають у кримінальному судочинстві як спеціалісти та експерти. Однак суб'єктом використання спеціальних знань може бути і слідчий. Під час своєї професійної підготовки він одержує необхідні спеціальні знання в області криміналістичної техніки, судової медицини, судової психології та психіатрії, судової бухгалтерії тощо, щоб використати в майбутній роботі. Без цих знань слідчий не зможе ефективно виконувати свої професійні обов'язки» [662, с. 205–206].

Ми пропонуємо уточнення, що потрібно вести мову про наявність у слідчого, як і у прокурора, криміналістичних знань та його можливість використовувати спеціальні знання, якими володіють спеціалісти та судові експерти, шляхом залучення їх у кримінальне провадження. Слідчий, прокурор, адвокат, суддя не є носіями спеціальних знань у контексті КПК України, вони

постають як суб'єкти використання спеціальних знань. Слушно зауважує Л. Г. Бордюгов, що слідчий і суддя можуть застосовувати спеціальні знання лише в непроцесуальній формі. Застосовувати їх у процесуальній формі вони не можуть не тому, що не володіють ними (можлива попередня відповідна освіта і робота експертом), а тому, що це заборонено кримінальним процесуальним законодавством [64, с. 177–178].

У практиці може виникнути ситуація, коли слідчий володіє дійсно спеціальними знаннями, наприклад, має відповідну освіту, раніше працював експертом-криміналістом, тощо. Водночас, у матеріали кримінального провадження він не вправі вносити довідки, акти, висновки, тощо, ґрунтуючись на цих знаннях. Безсумнівно, наявність таких спеціальних знань допоможе слідчому встановити істину в справі, але у межах кримінального провадження використовуються спеціальні знання спеціаліста й експерта. Навіть у тих випадках, коли слідчий володіє спеціальними знаннями, законодавець не дозволяє йому поєднання двох процесуальних фігур в одній особі. Це пов'язано з вимогою про кваліфіковане, ретельне й об'єктивне провадження експертизи та створення необхідних гарантій для всебічної перевірки й оцінки висновку експерта [159, с. 195].

Відомо, що висновок експерта для слідчого, прокурора та суду не є обов'язковим і не має заздалегідь встановленої сили та переваги щодо інших доказів, однак незгоду з ним слід мотивувати у відповідних постанові, ухвалі, вироку. На практиці така правова норма, на думку Л. Рябокучки, означає, що особа, яка призначила експертизу, повинна мати спеціальні знання та практичний досвід у відповідній експертній спеціальності, щоб обґрунтувати відмову від висновку експерта [611, с. 28]. Ми вважаємо, що професійних знань має вистачити слідчому для оцінки висновку експерта. Слідчий володіє криміналістичними знаннями, що надають йому можливість перевірити висновок експерта шляхом вивчення довідкової та іншої літератури із цього виду експертизи [295, с. 21]. Не слід ігнорувати й надання непроцесуальної форми допомоги спеціаліста, зокрема консультації щодо висновку експерта.

У статті «Zur Frage der Kriminalistik» («Щодо питань криміналістики») Г. Гросс стверджував, що практичний сенс криміналістики зводиться до використання в кримінальному процесі різних фахових знань, а саме: а) знання експертів (медицина, хімія, фізика, мікроскопія, техніка). Криміналіст має бути обізнаний, щоб знати, які питання він може поставити перед відповідними експертами в певній ситуації; б) знання, для яких допомога експертів не потрібна. До них належать знання мови злочинців, встановлення особи злочинця, його попередньої судимості тощо [878, с. 14–19]. Отже, уже на початку ХХ ст. в науковій літературі розрізняли поняття спеціальних і криміналістичних знань та наявності останніх у слідчих (судових слідчих).

Про можливість використання слідчим спеціальних знань, отриманих ним особисто, зазначає В. Д. Басай. На думку цього автора, найчастіше такі знання він отримує в процесі навчання в навчальному закладі. Так, вивчаючи криміналістику, майбутній слідчий повинен засвоїти наукові положення та практичні рекомендації щодо застосування фото-, відеозйомки й відеозапису, дослідження слідів, зброєзнавства, документознавства, габітоскопії тощо [20, с. 576]. Водночас питання криміналістичної техніки, перелічені В. Д. Басаєм, передбачені будь-якою навчальною програмою з криміналістики, яка є обов'язковою дисципліною під час підготовки фахівців у юридичних вищих навчальних закладах. Тому доцільно відмежувати спеціальні знання від суміжних понять, зокрема – криміналістичних знань. Із цього приводу зазначимо висловлювання Р. С. Белкіна про те, щоб криміналістичні знання стали знаряддям практики, вони повинні пройти стадію криміналістичної освіти, в результаті чого криміналістичні знання трансформуються в елемент професійних знань і умінь працівників ОВС [357, с. 66].

Криміналістичні знання поєднують положення криміналістики й інших спеціальних юридичних дисциплін. Криміналістичні знання становлять головний зміст науки криміналістики [827, с. 305]. Криміналістика, зазначає Г. А. Матусовський, взаємодіє з іншими юридичними науками, проміжними дисциплінами, що сформувалися на межі між кримінально-правовою й іншими

галузями знань. Криміналістика є суміжною наукою із судовою медициною, судовою психіатрією, судовою психологією, судовою бухгалтерією тощо [444, с. 64]. Спеціальні юридичні дисципліни мають на меті розроблення спеціальних неправових даних для правозастосовної діяльності. До прикладних (спеціальних) юридичних дисциплін належать криміналістика, судова медицина, судова психіатрія, юридична психологія, правова статистика, судова бухгалтерія. Вони використовують досягнення природничих, технічних та інших наук для вирішення юридичних питань [799].

Отже, на підставі цих аргументів слід розмежувати спеціальні та криміналістичні знання в кримінальному процесі. За аналогією, така сама відмінність між спеціальними та криміналістичними знаннями притаманна іншим видам юридичних процесів – цивільному, адміністративному, господарському тощо.

Респонденти вважають, що криміналістичні знання в кримінальному процесуальному значенні – це: систематизована інформація про закономірності злочинної діяльності й закономірності збирання, дослідження, оцінки та використання доказів у різних видах юридичних процесів, що пізнані суб'єктами, які застосовують ці дані у своїй професійній діяльності (52,0 %); сукупність відомостей з криміналістики й інших спеціальних юридичних дисциплін, що набута під час навчання та професійної діяльності слідчими, прокурорами, суддями, захисниками (24,0 %); знання кримінально-правового або кримінального циклу (кримінальне право, кримінальний процес, кримінологія, криміналістика, судова статистика, судова медицина, судова психологія тощо), які необхідні для кримінальної процесуальної діяльності (23,0 %) (додаток А). Отже, більшість фахівців трактує криміналістичні знання як змістове наповнення науки криміналістики.

Постає питання щодо співвідношення криміналістичних і спеціальних знань. Із цього приводу В. Г. Гончаренко зауважує, що експерт не може втручатися у сферу юридичних питань, а дає лише висновок щодо поставлених перед ним питань виключно технічного характеру. Такі знання експерта-

криміналіста (і спеціаліста-криміналіста, залученого слідчим), з огляду на мету їх застосування та спеціалізацію в межах криміналістичної техніки, можуть належати до спеціальних криміналістичних знань, оскільки особи, що отримали юридичний фах, для належного виконання своїх обов'язків можуть ними не володіти [140, с. 118].

Водночас, експерти можуть мати правові знання, які охоплює теорія судової експертології, загальна й окремі теорії криміналістики, знають процесуальні питання судової експертизи та кримінального процесу, а також нормативні акти, що регламентують судово-експертну діяльність, що має забезпечувальний характер під час проведення експертного дослідження [275, с. 45]. Про це пише й М. Г. Щербаковський, називаючи їх додатковими правовими знаннями та структуруючи відповідно до галузей науки: судової експертології, криміналістики, кримінального процесу. Ці правові знання необхідні експерту для правильного орієнтування в правовому полі кримінального судочинства, оволодіння теоретичними та методичними основами судових експертиз, розуміння особливостей та ролі судової експертизи в системі доказів, процесуальної функції експерта, значення результатів судово-експертного дослідження, правильного процесуального оформлення отриманих висновків [789, с. 66]. Тобто в цьому разі спеціальні знання експерта є ширшими, ніж криміналістичні.

У науковій літературі триває дискусія стосовно того, чи є спеціальні знання юридичними.

Кримінальний процесуальний закон України забороняє проведення експертизи для з'ясування питань права (ч. 1 ст. 242 КПК України). У пункті 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 зазначено про неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань, а також порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду (зокрема, щодо вини, неосудності чи недієздатності особи тощо) [574].

Правові знання в контексті КПК України не належать до спеціальних знань. Із цього приводу В. Г. Гончаренко зауважує, що в кримінально-процесуальному значенні спеціальні знання слід інтерпретувати як ті, що не належать до юридичних [140, с. 114]. Правові (юридичні) знання – це знання осіб, відповідальних за здійснення кримінального судочинства, зокрема і передусім – для здійснення повноважень щодо кваліфікації протиправних діянь та реалізації процесуальних норм, а також для застосування тактики провадження слідчих (розшукових) дій та усієї методики розслідування (судового розгляду) злочинів. Цей перелік слугує загальною кваліфікаційною характеристикою слідчого, прокурора і судді [76, с. 6–7].

Водночас І. І. Когутич вважає можливим використовувати в кримінальному судочинстві «правові криміналістичні знання» [287, с. 35–37]. Учений допускає запрошення осіб, які володіють юридичними знаннями з конкретних галузей права, для надання із цих питань допомоги судді, прокурору, слідчому. Останніми роками законодавство суттєво ускладнилося, охопило майже всі сфери діяльності, і розширення його меж триває. Тому слідчому, прокурору, судді складно самостійно вивчити та зорієнтуватися в питаннях окремих галузей права, наприклад, у фінансово-кредитних, цивільно-правових, адміністративних відносинах. Окрім того, ці питання становлять предмет доказування в кримінальному провадженні, і їхнє встановлення вимагає не тільки аналізу фактичних обставин і наукового обґрунтування висновків, а й аналізу нормативно-правової бази, яка регламентує ці питання. Неможливо кваліфіковано здійснювати провадження в кримінальних справах про податкові злочини, які вчиняють у сфері підприємництва та банківської діяльності, не володіючи достатніми знаннями в галузі цивільного й банківського права; про злочини у сфері високих технологій, не володіючи питаннями правового забезпечення інформаційної безпеки тощо. Саме тому, на думку цього автора, виправдано частину правових знань особливого рівня складності (тобто поза межами так званих професійних знань слідчого, прокурора, судді) вважати спеціальними знаннями. Для використання цієї частини (особливо складних) правових знань

уже як спеціальних виправдано скористатися допомогою спеціалістів-правників з інших галузей права [287, с. 38–39].

Антикорупційна експертиза обов'язково передбачає використання правових знань під час її проведення. Антикорупційна експертиза – це діяльність із виявлення в нормативно-правових актах, проектах нормативно-правових актів положень, які самотійно чи в поєднанні з іншими нормами можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних із корупцією [562]. Суб'єкти і порядок проведення антикорупційної експертизи визначено в законодавстві України [548; 562].

Водночас ми встановили, що антикорупційна експертиза не є судовою експертизою. За своєю сутністю це юридичний аналіз положень проекту нормативного документа, на підставі якого фахівці готують висновок, що враховують під час прийняття рішення про схвалення (видання) цього акта [833, с. 324]. В окремих наукових джерелах до класу антикорупційної експертизи включено різні види судових експертиз, які спрямовані на виявлення за їх допомогою корупційних фактів й обставин, зокрема судово-економічні, товарознавчі експертизи, криміналістичні експертизи документів, лінгвістична, які призначають під час розслідування різних службових злочинів та інших злочинів у сфері економіки [279, с. 154]. На наш погляд, зазначені експертні дослідження – це судові експертизи, які проводять у кримінальних провадженнях щодо корупційних правопорушень, що не є підставою вважати їх антикорупційними. Ці експертизи призначають у низці інших випадків розслідування злочинів – «некорупційних», насамперед – в економічній сфері.

Під час діяльності захисник використовує свої теоретичні знання з курсу криміналістики вищого навчального закладу, професійний досвід участі в розслідуванні та судовому розгляді, практичні навички з тактики, отримані в процесі практичної роботи (зокрема слідчим або прокурором). У діяльності захисника криміналістичні знання та практична підготовка відіграють важливу роль. За результатами опитування, більшість практичних працівників судових і

правоохоронних органів і викладачів вважають професійні знання захисника (адвоката) в кримінальному процесі криміналістичними (58,4 %) (додаток А).

Справді, немає іншого наукового знання, яке забезпечувало б адвокатську діяльність новітніми науково-технічними, тактико-криміналістичними, організаційно-методичними засобами, прийомами й методами, окрім криміналістики [774, с. 169]. Криміналістика є однією з тих галузей знань, якою обов'язково повинен володіти адвокат, оскільки йому, поряд із знаннями норм кримінального права, необхідна система засобів і методів виявлення доказової інформації, її фіксації, збирання, дослідження і використання для досягнення цілей захисту [79, с. 30–31].

Адвокат, зазначає В. Г. Гончаренко, використовує криміналістичні знання в трьох формах, а саме: 1) безпосередньо під час роботи з доказами та їх оцінки; 2) шляхом залучення спеціаліста для допомоги в роботі з доказами; 3) шляхом залучення для вирішення низки питань експерта-криміналіста [139, с. 6–9].

Розвиваючи ці положення, І. В. Гора доходить висновку, що сучасна криміналістична наука керується необхідністю комплексного підходу до збирання, перевірки й оцінки доказів, що передбачає використання суб'єктом доказування всього арсеналу можливостей судової експертизи. Для реалізації права отримання висновку експерта особа, яка заявила клопотання щодо залучення експерта, має володіти комплексом юридичних, зокрема криміналістичних, знань і навичок [142, с. 27]. Це означає, що адвокат-захисник у кримінальному процесі повинен володіти, отже, і має криміналістичні знання.

Нині криміналістичні знання застосовують у різноманітних сферах юридичної (судової, прокурорської, адвокатської, митної, податкової, нотаріальної тощо) діяльності, а також в історичних, археологічних дослідженнях, з метою забезпечення безпеки та конфіденційності певних сторін діяльності банків та інших фінансових установ, підприємств, організацій.

Криміналістичні знання спочатку виявлялися в прийомах дослідження слідів злочину. Згодом вони стали складником наукового узагальнення прийомів і

засобів практичної діяльності з розслідування злочинів. Тому криміналістичні знання ґрунтуються на досвіді слідчої, експертної та судової діяльності.

Процес розслідування злочинів удосконалювався завдяки використанню досягнень суспільних, природничих і технічних наук, які пристосовували до криміналістичної діяльності. Таким чином, криміналістичні знання формувалися в контексті діяльності з розкриття злочинів. Потім до процесу розслідування злочинів почали залучати спеціалістів, які володіли професійними знаннями, необхідними для з'ясування окремих обставин злочину. Так, спершу лікарі, потім судові медики стали обов'язковими учасниками у справах про посягання на життя і здоров'я людини. Практика розкриття злочинів зумовила необхідність використання криміналістичних засобів і методів, розроблених на підставі досягнень інших наук чи безпосередньо криміналістами – ученими та практиками.

Наукові й технічні знання, які акумулювала криміналістика, у взаємодії між собою та юридичними елементами поступово трансформувалися в систему знань з новими інтегрованими якостями, що не є простою сумою ознак вихідних компонентів. Унаслідок творчого пристосування засобів та методів природничих і технічних наук до виконання завдань криміналістики виникли нові знання – криміналістичні, а також спеціальні технічні й тактичні засоби та прийоми їх застосування [373, с. 28].

Пишучи про «Енциклопедию криміналістики в лицах», В. Ю. Шепітько цілком слушно підкреслює, що вивчення криміналістики «в особах» впевнено демонструє початок формування наукових криміналістичних знань та їх використання у судочинстві задовго до виникнення терміну «криміналістика» [798, с. 3]. З огляду на це, «криміналістичні знання» тоді трактували як знання з різноманітних галузей практики, ремесла, мистецтва та науки, що використовували юристи для виконання завдань правосуддя. Того часу до них належали й спеціальні знання, оскільки ними володіла певна група осіб – обізнані люди.

Із цього приводу Н. І. Клименко зазначає, що результатом (продуктом) сукупної професійної криміналістичної діяльності її суб'єктів, зокрема й слідчих, у галузі пізнавального процесу з попередження, виявлення, припинення,

розкриття і розслідування злочинів є криміналістичні знання [270, с. 8]. Водночас І. І. Когутич стверджує: щоб криміналістичні знання стали знаряддям (інструментом) практики, вони мають пройти етап криміналістичної освіти і трансформуватися в елемент професійних знань суб'єктів їх майбутнього використання в кримінальному судочинстві. Криміналістичні знання – це сукупність відомостей, накопичених, напрацьованих криміналістикою, якими вона оперує та які пропагує для застосування в кримінальному судочинстві. Криміналістика – це понятійна назва галузі знань, а криміналістичні знання – це система відомостей (інформації), яка змістовно утворює, формує цю галузь. Закономірно, що криміналістичні знання безпосередньо стосуються криміналістики [287, с. 20, 25].

За джерелом походження та суб'єктами використання криміналістичні знання – це професійні знання, утворені поєднанням частини правових і частини спеціальних знань, якими оперують слідчий, прокурор, суддя, адвокат-захисник під час провадження в кримінальних справах. Тобто криміналістичні знання – це цілісна систематизована сукупність наукових положень про пізнання криміналістикою складових її предмета, відображених (зафіксованих) у відповідних носіях (монографіях, підручниках, посібниках, статтях тощо), призначених для використання, передусім, слідчими, прокурорами, суддями, адвокатами-захисниками під час досудового розслідування та судового слідства, а також для запобігання злочинів [287, с. 42].

Техніко-криміналістичні знання І. І. Когутич вважає спеціальними, якщо йдеться про професійні знання працівника органу дізнання, слідчого, прокурора, судді, а саме спеціальні неправові знання, тобто техніко-криміналістичні. Неправовими ці знання вважають умовно, оскільки їх застосування також має правове підґрунтя [287, с. 41–42].

Цю частину спеціальних знань В. Г. Гончаренко називає спеціальними криміналістичними знаннями, суб'єктами використання яких можуть бути не лише експерти-криміналісти, а й особи, які здійснюють провадження в кримінальних справах для пізнання різноманітних об'єктів у їхніх природничо-

науковому і технічному аспектах [140, с. 118]. Позицію цього вченого розвинув В. С. Бондар, який у своїх працях застосовує поняття «спеціалізовані криміналістичні знання» [62, с. 222–231].

Визначень термінів «спеціальні знання», «криміналістичні знання» нормативно-правові документи України не містять. На цьому, зокрема, наголошують Н. І. Клименко та М. Л. Комісаров: «Кримінальне процесуальне законодавство мало уваги приділяє поняттю криміналістичних знань, їхньому змісту (природі) і меті (задачам) застосування. КПК не містить норми, що передбачає правові передумови застосування даних криміналістичної техніки, що спеціально розробляє питання цільового призначення спеціальних знань, досягнень науки і техніки в розслідуванні. У ст. 107 та інших статтях КПК України зазначено лише про можливість застосування прийомів і технічних засобів фіксування обстановки на місці події, предметів, які можуть бути речовими доказами, умов їх застосування і результатів слідчих дій. До них належать застосування фотографії, кінозйомки, звукозапису, вимірювальних приладів, прийомів складення планів і схем, пояснення та змісту протоколів слідчих (розшукових) дій. Стаття 71 КПК України регулює умови і порядок залучення спеціалістів-криміналістів, призначення та проведення криміналістичних експертиз. Їх застосування має конкретне цільове призначення, забезпечує повноту, точність і високу культуру розслідування, сприяє вирішенню головних задач кримінального судочинства» [273, с. 112].

Криміналістичні знання в широкому і вузькому значеннях розглядають Н. І. Клименко і М. Л. Комісаров. У широкому значенні до криміналістичних знань належать знання кримінально-правового або кримінального циклу, які необхідні для кримінально-процесуальної діяльності (кримінальне право, кримінальний процес, кримінологія, криміналістика, судова статистика, судова медицина, судова психологія тощо). У вузькому значенні криміналістичні знання – це знання, які є змістом науки криміналістики. Вони становлять систему знань про предмет її дослідження. Це система інформації (відомостей) про рівень пізнання закономірностей, що визначає зміст предмета криміналістики. Вони

охоплюють вихідні принципи, теорії, категорії, експерименти, практичні висновки, засоби, методи та рекомендації, що використовують як інструмент криміналістичного наукового пізнання [273, с. 45–46]. Водночас криміналістичні знання, потлумачені в широкому значенні, відповідають професійним (правовим) знанням слідчого, прокурора, судді, захисника.

Криміналістичні знання розглядаються й в аспектах: знання науки криміналістики; знання криміналістики як навчальної дисципліни; знання криміналістики як практичної діяльності, пов'язаної з провадженням у кримінальних справах. Однак усе це – наука криміналістика [287, с. 25].

Досліджуючи предмет криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, А. В. Іщенко, І. О. Ієрусалимов, Ж. В. Удовенко зазначають, що криміналістичні знання – це система інформації про рівень пізнання закономірностей, що становлять зміст предмета криміналістики, які надають практиці засоби, методи й рекомендації щодо розкриття і розслідування злочинів. Їх поділяють на: фундаментальні і прикладні, спеціальні (прикладні) та професійні (набуті під час професійної підготовки). Фундаментальні знання, стверджують дослідники, визначають зміст загальної теорії криміналістики й окремих криміналістичних теорій і вчень, а прикладні постають у формі наукових рекомендацій практиці, прийомів, тактичних комбінацій, техніко-криміналістичних операцій і процедур, методик розслідування злочинів, техніко-криміналістичних засобів, технологій [240, с. 69–70]. Структура прикладних криміналістичних знань передбачає: їх характеристику та цілі використання; вказівки, типові ситуації їх застосування; алгоритм (програму) дій стосовно мети й ситуації; орієнтовний розрахунок сил, засобів і часу; характеристику типових помилок, яких припускаються під час їх використання; очікуваний ефект від застосування [357, с. 57].

У сучасних умовах криміналістичні знання поділяють на фундаментальні та прикладні. Крім того, криміналістичні знання є спеціальними (прикладними) і професійними (набутими під час професійної підготовки) [272, с. 19]. Крім того, залежно від системи криміналістики, можна виокремити загальнотеоретичні

криміналістичні знання; знання в галузях криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики.

Криміналістичні знання поділяють й на: 1) знання щодо закономірностей утворення кримінально значущої інформації та роботи з нею; 2) знання про можливості використання здобутків інших галузей науки в розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів; 3) знання про засоби, прийоми та методи роботи з кримінально значущою інформацією; 4) знання про особливості й закономірності власного розвитку [235, с. 29].

Слідча, експертна та судова практики зумовили потребу використання криміналістичних засобів і методів, однак самотійно вирізнити їх без спеціальних наук (природничих, технічних, математичних, економічних тощо) не змогли. Закономірно виник напрям творчого застосування спеціальних наук у розслідуванні злочинів і розгляді кримінальних справ щодо них у суді. Як спеціальні знання вони стали складником криміналістичних знань [271, с. 4].

На підставі викладеного й узагальнених даних анкетування ми розглядаємо криміналістичні знання в широкому та вузькому значеннях. Криміналістичні знання в широкому значенні – це систематизована інформація про закономірності злочинної діяльності та закономірності збирання, дослідження, оцінки та використання доказів у різних видах юридичних процесів, що пізнані суб'єктами, які застосовують ці дані у своїй професійній діяльності. Криміналістичні знання постають і як сукупність відомостей з криміналістики й інших спеціальних юридичних дисциплін, що набута під час навчання та професійної діяльності слідчими, прокурорами, суддями, захисниками (вузьке значення). Такі суб'єкти отримують (набувають) криміналістичні знання, використовують, поширюють й удосконалюють їх, що формує стадії розвитку криміналістичних знань.

Цим стадіям відповідає парадигма становлення і самоорганізації криміналістичних знань в їх історичному розвитку. Дослідження розвитку криміналістичних знань базується на історичній реконструкції як типу наукового знання, формуванні концепції його цілісності.

Нині криміналістичні знання набувають вигляду безперервного потоку інновацій. Криміналістичні знання якісно змінилися, їх удосконалюють і поглиблюють у зв'язку зі зміною предмета криміналістики, переглядом і розвитком базових концепцій. Головними закономірностями розвитку криміналістичних знань, як і знань будь-якої іншої науки, є їх інтеграція та диференціація. Це стосується, передусім, теоретико-методологічних розділів науки криміналістики, що відрізняє її від інших національних систем криміналістики світу. Системна організація науки, її розвинута методологія не лише підвищили ефективність наукових досліджень і практичної криміналістичної діяльності, а й безпосередньо позначилися на якості підготовки фахівців, рівні їх спеціалізації, структурі криміналістичних й експертних установ, формуванні інформаційних фондів та інших аспектах функціонування криміналістичних закладів [273, с. 143].

Криміналістичні знання становлять глибоко спеціалізовану систему знань, професійно орієнтовану на різних учасників судочинства, різні його галузі, прийоми та методи криміналістики і судової експертизи, є пізнавальними в різних видах правосуддя (кримінальне, цивільне, адміністративне, господарське тощо); учені навіть пропонують започаткувати криміналістичне (експертне) право. Тому Н. І. Клименко та М. Л. Комісаров вважають, що криміналістичні знання вже не є прикладними, вони стали самостійними повноцінними юридичними знаннями [273, с. 144–145].

Висновки до розділу 1

1. Криміналістика, з огляду на історичні особливості виникнення, формування та розвитку, постає як система наукових знань, яка поєднує засоби й методи практичної діяльності з розслідування кримінальних правопорушень, судового їх розгляду, що в сукупності утворюють криміналістичні знання.

У стародавніх державах з початком діяльності службових осіб та органів, що здійснювали розслідування порушень звичаїв, а згодом – правових норм, під час дослідження обставин цих подій починали використовувати знання, уміння та навички з різних видів ремесла, медицини й мистецтва. Першими залучали знання з математики, природознавства, медицини. Їх тривале використання створило підґрунтя для виникнення окремого виду наукового знання про розкриття та розслідування злочинів – криміналістичних знань.

Передумовами зародження основ криміналістичних знань були:

- передбачений звичаєвим правом, а потім – нормами закону обов’язок з’ясування обставин учинених злочинів: пошук викраденого майна, встановлення особи правопорушника, а також об’єктивні складнощі з’ясування подій минулого;

- розвиток права, що передбачав залучення різних джерел для дослідження правопорушень, проведення спеціальних процедур розшуку (обшук у Стародавньому Римі, огляд і впізнання в Стародавньому Єгипті, «заклич», «гоніння слідом» у Київській Русі тощо);

- необхідність під час вирішення конфліктів і спорів з приводу протиправних діянь використовувати допомогу обізнаних осіб, які володіли знаннями в галузях науки, техніки, ремесла та мистецтва і могли: 1) виявити сліди й за ними відшукати правопорушника; 2) схарактеризувати особу, предмети або тварин, що перебували на місці події; 3) встановити за описом свідків правопорушення або спірне майно; 4) визначити за залишеними частинами предмета характеристики цього предмета й ідентифікувати його; 5) встановлювати вид тілесних ушкоджень, з’ясовувати причини смерті;

- недосконала практика розслідування, коли розшук і виявлення злочинців, дослідження та використання в суді доказів мали чимало вад (ордалії, Божий суд, поєдинок тощо), що формувало соціальний запит суспільства на необхідність винайдення об’єктивних засобів і методів розкриття злочинів та встановлення винних осіб.

З часів Київської Русі практика розслідування злочинів зумовила зародження основ та виникнення криміналістичних знань, зокрема в Україні,

територія якої знаходилася в складі різних держав (Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій, Румунії, Угорщини) та інших держав, що вплинуло на розвиток вітчизняної криміналістики.

Зародження та формування криміналістичних знань на території України відбувалося в декілька етапів у період з XI до XIX ст. Цьому процесу були притаманні:

1) перші спроби практичного застосування під час встановлення обставин учинених злочинів спеціальних відомостей і професійних навиків певних осіб, знань освічених посадовців, на яких було покладено обов'язки з їх розслідування;

2) нормативна регламентація підстав, порядку та використання результатів процедур, пов'язаних із дослідженнями залучених до розкриття злочинів і вирішення майнових спорів осіб, знань, спеціальних відомостей, професійних навиків;

3) виокремлення групи осіб, які володіли спеціальними знаннями (як загальножиттєвими, так і знаннями в галузях науки, техніки, ремесла або мистецтва), специфічними відомостями, досвідом певної професійної діяльності та яких залучали для виконання завдань дослідження об'єктів у кримінальному та цивільному судочинстві. З метою залучення таких осіб до дослідження обставин злочинів для них законом були визначені певні вимоги;

4) універсальність обізнаних осіб, яких залучали в кримінальне та цивільне судочинство, початок диференціації їх на підставі видів знань залежно від конкретних завдань розслідування й об'єктів дослідження. Це зумовлювало зародження основ окремих напрямів і видів судової експертизи (відповідало тим галузям знань, які найактивніше пристосовували для виконання завдань кримінального судочинства);

5) організація окремих місць, де концентрували проведення досліджень, працювали суб'єкти, які їх проводили, де згодом сформувалися окремі криміналістичні установи.

Зародження та формування криміналістичних знань на теренах України пов'язано з: 1016 р. – період дії норм «Руської правди»; серединою XVI ст. – регламентація в нормативних документах необхідності спеціальної перевірки документів як доказів, поширення практики відповідної діяльності; середина XIX ст. – офіційне закріплення використання спеціальних знань і залучення обізнаних осіб під час розслідування злочинів та інших правопорушень.

2. Формування криміналістичних знань у кінці XIX – на початку XX ст. зумовлено: а) посиленням потреби правоохоронних органів у залученні різноманітних знань для протидії злочинності, значним попитом у криміналістичних знаннях практичних працівників – суддів, судових слідчих, прокурорів, чинів поліції тощо; б) удосконаленням організації роботи судів, судових слідчих і розширенням функцій поліцейських органів унаслідок проведених реформ, прийняттям нового законодавства та внесеними змінами до нього; в) запровадженням досягнень природничих і технічних наук у практику розслідування різних правопорушень; г) заснуванням окремих криміналістичних установ, зокрема державних, що проводили науково-судову експертизу різних об'єктів під час відправлення судочинства; д) розвитком системи юридичної освіти, запровадженням навчальних дисциплін і курсів із поліцейської справи, дактилоскопії, судової фотографії, судової психології, тощо; е) поширенням криміналістичних знань, пов'язаних із діяльністю різноманітних міжнародних і всесередовищних з'їздів, конгресів, нарад, юридичних товариств тощо; ж) започаткуванням і розповсюдженням криміналістичних видань (порадників, посібників, журналів, газет тощо) серед учених і практичних працівників правоохоронних органів світу.

Формування криміналістичних знань стимулювало введення в науковий обіг поняття «криміналістика». Виникнення науки криміналістики зумовило початок нового періоду в розвитку криміналістичних знань. Хронологічною межею формування криміналістичних знань слід вважати 1893 р., коли видано фундаментальну працю Г. Гросса.

Криміналістика, що виникла і розвивалася у країнах Західної Європи, імплементувалася в Російській імперії, у тому числі й українських губерніях, через прийняття нормативних актів з окремих напрямів боротьби зі злочинністю, наукові видання, використання криміналістичних методів й засобів, оприлюднених під час наукових заходів або опублікованих у друкованих виданнях, створення державних криміналістичних установ, навчання основам криміналістики, активному розповсюдженню криміналістичних знань у діяльності з розслідування злочинів.

3. На підставі аналізу нормативно-правових актів і наукової літератури, у яких застосовано суміжні поняття – «спеціальні» та «криміналістичні» знання, проведеного анкетування, ми дійшли висновку, що криміналістичні знання розрізняються у широкому та вузькому значеннях. Зокрема, криміналістичні знання в широкому значенні – це систематизована інформація про закономірності злочинної діяльності та закономірності збирання, дослідження, оцінки й використання доказів у різних видах юридичних процесів, що пізнані суб'єктами, які застосовують ці дані у своїй професійній діяльності; у вузькому значенні – це сукупність відомостей з криміналістики та інших спеціальних юридичних дисциплін, що набута під час навчання та професійної діяльності слідчими, прокурорами, суддями, захисниками.

Спеціальні знання в кримінальному процесуальному аспекті застосовують експерти і спеціалісти. Такі представники сторін кримінального провадження, як слідчий, прокурор, захисник та інші уповноважені особи, під час здійснення своєї професійної діяльності використовують криміналістичні знання. Для оптимального експертного забезпечення правосуддя в Україні в нормативно-правових актах передбачено використання спеціальних знань з науки, техніки, мистецтва, ремесла, релігії, економіки, медицини.

4. За результатами вивчення історіографічних криміналістичних джерел, узагальнення праць криміналістів-істориків, використовуючи прийоми наукової методології, пропонуємо в розвитку криміналістики виокремити перший період – з початку використання знань з різних видів ремесла, медицини, науки, техніки

для встановлення обставин учинення злочинів до кінця XIX століття [826, с. 207]. Подальшу періодизацію буде розглянуто в інших розділах дослідження.

Здійснення науково обгрунтованої періодизації розвитку світової криміналістики відбувається на підставі чітко визначеного переліку критеріїв поділу, які реально відображають основні трансформації криміналістики. Комплексне використання цих критеріїв забезпечує правильний поділ криміналістики на періоди й етапи. Ми пропонуємо критеріями періодизації криміналістики, які слід застосовувати комплексно, вважати визначення найважливіших перспективних напрямів, течій і тенденцій її розвитку, виявлення закономірних криміналістичних подій та процесів [801, с. 371; 855, с. 199], що ознаменували якісно нове наповнення криміналістики.

Час, з якого здійснюють періодизацію криміналістики, доцільно визначати, коли певні знання та практичні вміння й навички почали використовувати для встановлення обставин порушень закону (звичаїв). Інший початковий момент відліку, запропонований у криміналістичних джерелах для періодизації (наприклад, утворення СРСР), призводить до неправильного поділу криміналістики на періоди [848, с. 214].

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛІСТИКИ

2.1. Трансформація підходів до визначення предмета криміналістики

Точне визначення предмета науки є вихідною передумовою дослідження, а тому постійне вдосконалення теорії науки і вчення про її предмет має бути одним із перманентних завдань науки [373, с. 28–29].

Предмет криміналістики багатогранний і складний. У юридичній літературі пропонують різні його визначення: як науки про розслідування злочинів; науки про розкриття злочинів; науки про сукупність технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій. Останніми роками криміналістику тлумачать як науку про технології та засоби практичного слідознавства в кримінальному судочинстві. Однак усі ці визначення звужують реальний предмет криміналістики та закономірності, що вивчає ця наука [368, с. 8].

Предмет криміналістики динамічно розвивається, відображає стан науки на кожному етапі її становлення. У процесі формування наукового уявлення про сутність криміналістики виокремлюють декілька концепцій, які змінювали одна одну.

М. В. Даньшин виокремлює певні етапи розвитку уявлень про предмет криміналістики. Перший етап – «орієнтувальний». Його пов'язують із працями Г. Гросса, який трактував криміналістику як систему знань про засоби та прийоми застосування досягнень природничих і технічних наук до розслідування злочинів. На цьому етапі у формування наукових основ криміналістики зробили внесок й інші вчені: А. Бертильйон, Х. Вучетич, Е. Генрі, В. Гершель, Г. Фолдс, Л. Ягеман та ін. Однак саме Г. Гросс систематизував наявні знання з криміналістики та створив теоретичну базу для формування самостійної галузі наукового знання. Упродовж 1903–1925 рр. на формуванні теоретичних уявлень про предмет криміналістики позначилися роботи Є. Ф. Буринського, В. І. Лебедева,

С. М. Трегубова та ін. Криміналістику вважали прикладною технічною дисципліною, а її предмет охоплював способи та прийоми застосування даних інших наук під час розкриття та розслідування злочинів. Другий етап еволюції підходів до тлумачення предмета криміналістики М. В. Даньшин назвав «синтезуючим». Так, з 1920-х рр. до змісту криміналістики було віднесено знання про прийоми, методи вчинення злочинів і механізм учинення злочинів. Третій етап – «системний». З 1960-х рр. принципово новий підхід до визначення криміналістики розробили Р. С. Белкін і Ю. І. Краснобаєв, які сформулювали визначення цієї науки крізь призму закономірностей, що вона вивчає [167, с. 53–66].

Водночас інший погляд на розвиток предмета криміналістики обстоював В. С. Кузьмічов. Учений запропонував декілька його концепцій:

1. Історико-традиційна – як науки про методи, засоби, прийоми розкриття, розслідування та попередження злочинів (О. М. Васильєв, А. І. Вінберг, І. Ф. Пантелєєв, С. М. Трегубов, Б. М. Шавер та ін.).

2. Сучасно-класична – наука про закономірності механізму вчинення злочину, його відображення, слідоутворення та відповідних методів, засобів, прийомів виявлення, вилучення, дослідження й застосування доказів з метою виконання завдань кримінального судочинства (В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. Я. Колдін, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та ін.).

3. Перспективно-нова – криміналістика є міжгалузевою юридичною прикладною наукою про закономірності виникнення інформації стосовно будь-якого правового явища в суспільстві, що необхідно знаходити, збирати, досліджувати та використовувати (за допомогою технічних засобів, тактичних прийомів і методик) з метою ефективного виконання завдань, що мають юридичне значення (О. Я. Баєв, В. Г. Гончаренко, В. С. Кузьмічов та ін.) [397, с. 61–62].

Досліджуючи генезу уявлень про предмет криміналістики, В. А. Журавель зазначає про наявність і співіснування низки парадигм, орієнтованих на вивчення її предмета: а) прагматичну концепцію, відповідно до якої криміналістика є наукою про прийоми та способи розкриття, розслідування й попередження

злочинів; б) теоретико-доказову концепцію як наслідок інтенсивного розвитку теоретичних і методологічних основ науки та формування певних уявлень щодо закономірностей, які використовують у розслідуванні злочинів (виникнення цієї концепції пов'язане з пропозицією Р. С. Белкіна трактувати криміналістику як науку про певні закономірності); в) інформаційно-пізнавальну концепцію, що є узагальненням і подальшим удосконаленням теоретико-доказової концепції, згідно з якою предметом криміналістики є закономірність руху кримінально-релевантної інформації й методів розкриття, розслідування та попередження злочинів (В. Я. Колдін); г) слідознавчу концепцію, за якою криміналістика – це наука про технологію і засоби практичного слідознавства (пошуково-пізнавальної діяльності) в кримінальному судочинстві (В. О. Образцов) [192, с. 5–6].

На наш погляд, оптимальною є періодизація розвитку уявлень про предмет криміналістики на підставі порівняльно-правового методу, який визначають як сукупність прийомів виявлення загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку, функціонування правових систем (їхніх елементів) шляхом їх порівняння, тобто здійснення пізнавальної операції, що дає змогу за критерієм фіксованої ознаки встановити подібність або відмінність об'єктів унаслідок парного зіставлення [138, с. 13]. Розрізняють історико-порівняльний і формально-логічний методи. Історико-порівняльний метод надає можливість під час зіставлення об'єктів урахувати їх зміни в часі [768, с. 60].

Так, на початку ХХ ст. криміналістику вчені трактували як науку про засоби та прийоми застосування досягнень природничих і технічних наук з метою розслідування злочинів. Зміст перших визначень радянської криміналістики, сформульованих Г. Ю. Маннсом 1921 р. та І. М. Якимовим 1925 р., принципово не різнився з попередніми. Згодом, у 30-ті рр., Б. М. Шавер конкретизував предмет криміналістики, схарактеризувавши її як науку, яка вивчає прийоми, методи вчинення злочинів, їхні сліди та використання природничих і технічних наук для досягнення цілей розслідування. У цьому визначенні було акцентовано, що криміналістика «вивчає прийоми, методи вчинення злочинів» [369, с. 11].

До середини ХХ ст. досить чітко окреслився своєрідний підхід до тлумачення науки, який можна назвати «інструментальним». Концепція криміналістики визначала її, переважно, як прикладну, допоміжну дисципліну, призначену обслуговувати кримінально-процесуальну діяльність [369, с. 12].

Криміналістику вважали технічною або природничо-технічною наукою Р. А. Рейсс, Е. Локар, Г. Ю. Маннс, В. І. Громов, Є. У. Зіцер, М. С. Сторогович та інші, називаючи її технікою розслідування злочинів, науковою або технічною поліцією, кримінальною технікою.

Невдовзі криміналістику стали трактувати як науку подвійної сутності – правову і технічну (П. І. Тарасов-Радіонов). Представники цього напрямку стверджували, що криміналістика – це наука про розкриття і розслідування злочинів, а також про методи дослідження речових доказів [859, с. 703].

Погляд на криміналістику як юридичну науку остаточно сформувався в 1952–1955 рр. і згодом став панівним у правничій науці. Зміст цієї концепції та її обґрунтування полягали в таких тезах: 1) криміналістика – правова наука, оскільки її предмет й об’єкти пізнання належать до сфери правових явищ; 2) криміналістика – правова наука тому, що її службова функція, завдання охоплені правовою сферою діяльності державних органів, правових процесів розслідування та судового розгляду; 3) усі рекомендації криміналістики мають правовий зміст, ґрунтуються на законі; 4) головним живильним середовищем для криміналістики є право; 5) більшість наукових рекомендацій криміналістики втілюють у правові норми; 6) історично криміналістика зародилася в межах правової, а саме кримінально-процесуальної, науки [777, с. 13].

Ми вважаємо, що розвиток уявлень про предмет криміналістики пов’язаний зі ставленням дослідників до об’єкта, який вивчає наука [802, с. 603; 820, с. 254]. Адже предмет будь-якої окремої галузі знання є теоретичною категорією, що відображає пізнані закономірності розвитку її об’єкта. Із цього приводу слушно зазначає М. Я. Сегай, що спроба побудувати предмет науки (у будь-якому аспекті), минаючи об’єкт пізнання, виявиться непродуктивною [634, с. 26–27]. Поняття об’єкта криміналістики має суттєве значення для уточнення її предмета.

Сфера дійсності, яку вона вивчає, теоретичним мисленням роздвоюється на дві протилежні сторони: злочинність як об'єкт практичної діяльності та діяльність правоохоронних органів, спрямована на цей об'єкт [271, с. 12].

За цих обставин закономірності – це об'єктивно зумовлені, суттєві, повторювані, стійкі зв'язки, які конкретно виявляються, відносини, сторони і механізм зміни, руху та розвитку об'єкта науки. У спеціальних дослідженнях, присвячених вивченню та зіставленню понять об'єкта і предмета науки, увагу акцентовано на тому, що якщо об'єкт є визначеною реальністю, яка пізнана під час наукової діяльності, то її предмет – певна цілісність, виокремлена в процесі пізнання [745, с. 29].

Криміналістика відрізняється від інших наук кримінально-правового циклу особливостями предмета свого дослідження, який вивчає такі аспекти злочинної діяльності, які не є предметом дослідження інших наук і дисциплін, оскільки їх можна аналізувати лише методами криміналістики [331; 332].

До системи науки належить не власне об'єкт вивчення, а знання про нього у вигляді понять, положень, ідей, поглядів, теорій, гіпотез, які відображають реальний об'єкт, його якості, ознаки, відносини, зв'язки, закони його утворення, розвитку та функціонування [235, с. 18–19].

Тому не поділяємо думку П. Д. Біленчука, який стверджує, що предмет будь-якої науки – це властивості й відношення навколишнього світу, виокремлені в процесі практики й перетворені в об'єкт дослідження для розкриття їхніх спеціальних закономірностей [54, с. 9]. Предмет дослідження вузьчий за обсягом, ніж об'єкт, тому не може бути перетворений у нього на одному рівні дослідження.

Для низки наук кримінально-правового циклу (кримінальне право, кримінальний процес, криміналістика, кримінологія тощо) наявний єдиний об'єкт дослідження – злочин.

У сучасних криміналістичних джерелах зазначають про об'єкт вивчення криміналістики, який містить дві складові (два аспекти єдиного об'єкта дослідження, двоєдиний об'єкт пізнання): 1) злочинна діяльність, злочин [606, с. 9–10]; злочинна діяльність [364; 368]; кримінальна діяльність злочинців [17,

с. 3]; 2) попереднє розслідування, судовий розгляд, попередження злочинів [606, с. 9–10]; процесуальна діяльність органів дізнання, прокуратури, суду та інших уповноважених КПК органів з розкриття і розслідування злочинів [17, с. 3]; діяльність із виявлення, розслідування та попередження злочинів (криміналістична діяльність) [364, с. 28].

Н. І. Клименко трактує об'єкт криміналістики подвійної сутності: як закономірності вчинення злочину, його механізм і криміналістичні засоби та методи збирання доказів [370, с. 12]. Об'єктом пізнання криміналістики В. М. Терехович вважає злочинне діяння як подію, відображену в матеріальному середовищі, а предметом – закономірності розслідування злочинного діяння [688, с. 6–7].

Обстоюючи позицію наявності одного об'єкта вивчення криміналістики, О. В. Челишева зазначає, що загалом було б допустимо визначити єдиним об'єктом вивчення криміналістики процес розслідування, що ґрунтується на пізнавальній діяльності відповідних компетентних осіб, а подію, яку розслідують, можна розглядати об'єктом такого пізнання. Пізнавальний аспект діяльності з розкриття й розслідування злочину полягає в установленні обставин, що підлягають доказуванню [745, с. 99].

Закономірності виникнення, існування, зникнення інформації про злочин є базовими щодо іншої групи об'єктивних закономірностей – закономірностей розслідування та доказування.

Спектр використання криміналістичних знань досить широкий. Тому В. М. Стратонов пропонує визначати об'єкт криміналістики з огляду на те, що за будь-яких правових відносин виникає правопорушення з його похідними наслідками (слідами) ідеального чи матеріального характеру. Тому об'єкт криміналістики доцільно виокремити так: це протиправні суспільні відносини з їхніми наслідками [670, с. 130].

На думку М. П. Яблокова, об'єктом криміналістичного пізнання є, переважно, види і групи злочинної діяльності. Тому предметом криміналістичного вивчення кожного роду і виду злочину є ті риси, у яких

містяться відомості, необхідні для формування криміналістичної характеристики роду, виду або групи злочинів, а також процесу відображення будь-якої злочинної діяльності зовні у вигляді слідів – наслідків. Предметом криміналістичного вивчення стосовно діяльності з розкриття та розслідування злочинів є пошуково-пізнавальні процеси під час такої діяльності, що вимагають від слідчого й інших криміналістів, які надають йому допомогу, відповідного техніко-технологічного і тактико-методичного підходів до їх здійснення [863, с. 28].

До криміналістичних аспектів розслідування, на думку О. В. Челишевої, належать не лише пошуково-пізнавальні процеси, а й перетворення та фіксація інформації. Результат діяльності слідчого залежить від них не менше, ніж від пошуку інформації та пізнання шуканих обставин. Структуру цього процесу слід розглядати в поєднанні пошуку інформації та її джерел, подолання спротиву на шляху цього пошуку, пізнання суб'єктом діяльності (слідчим та іншими) обставин шуканої події, а також перетворення й закріплення інформації про обставини в доступній для інших суб'єктів пізнання формі [745, с. 102–103].

Щоб з'ясувати специфіку процесу пізнання в криміналістиці, слід виокремити не тільки об'єкт, а й предмет наукового пізнання. Така необхідність впливає із філософської теорії наукознавства й аксіоми про те, що один і той самий об'єкт як частину реального світу можуть вивчати різні науки [820, с. 254].

Еволюція поглядів на предмет науки криміналістики позначилася на процесі формулювання її визначення. Сучасні концепції щодо предмета, цілком слушно зазначає В. А. Журавель, безпосередньо відображені в запропонованих визначеннях власне науки криміналістики [192, с. 10]. З огляду на це, проаналізуємо конкретні дефініції криміналістики та її предмета в контексті історичних закономірностей розвитку цієї науки, використовуючи історико-порівняльний метод.

Основоположник нової науки про розкриття і розслідування злочинів Г. Гросс стверджував, що криміналістика починається лише там, де кримінальне право припиняє свою роботу: матеріальне кримінальне право має своїм предметом вивчення злочинного діяння та покарання, формальне кримінальне

право (процес) охоплює правила застосування матеріального права. Однак яким саме способом вчинено злочин; як досліджувати ці способи та розкривати їх, які були мотиви, цілі діяння – відповіді на ці запитання не містять ні кримінальне право, ні процес. Зазначене становить предмет криміналістики. Криміналістика є вченням про реальний аспект явищ, що становлять зміст кримінального права. До її предмета належить вивчення речових доказів, учинків або явищ, які є елементами кримінальної справи; характеру, психологічних особливостей, звичок і способів діяльності осіб, які беруть участь у кримінальному процесі (обвинувачених, потерпілих, свідків, експертів і суддів) [156, с. 8].

Таким був предмет криміналістики на час появи цієї науки. На думку Г. Гросса, криміналістика – це сукупність відомостей, необхідних для провадження кримінальних справ, а в програмі навчального курсу вчений зазначав, що метою криміналістики є надання студенту запасу технічних даних, що знадобляться йому під час дослідження та вирішення кримінальних справ [411, с. 51]. На наш погляд, залучення до предмета криміналістики вивчення характеру, психологічних особливостей, звичок і способів діяльності осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, зокрема обвинуваченого, зумовлено впливом панівного на той час учення Ч. Ломброзо про «природного злочинця».

Отже, ми вважаємо, що першим етапом розвитку уявлень про предмет криміналістики слід вважати кінець XIX – початок XX ст. (1893–1914).

Російський дослідник С. М. Трегубов 1915 р. предметом криміналістики вважав вивчення оптимальних способів і прийомів застосування методів природничих наук і технічних знань до дослідження злочинів й установлення особи злочинця [705, с. 14]. Успішно функціонували кабінети НСЕ в Санкт-Петербурзі, Москві, Києві й Одесі, у яких для виконання завдань з розкриття та розслідування злочинів використовували досягнення природничих і технічних наук, наприклад, фотографічні прийоми, мікроскопічні дослідження, судово-медичні методи тощо. Це відображено у визначеннях предмета криміналістики того періоду.

Після революційних подій 1917 р. професор Іркутського університету Г. Ю. Маннс одним із перших оприлюднив позицію щодо предмета криміналістики, згідно з якою це, по-перше, способи вчинення злочинів, професійні особливості й побут злочинців, по-друге, прийоми розслідування злочинів, зокрема й ідентифікація злочинців [432, с. 79–91]. У цьому визначенні відображено двоєдиність об'єкта вивчення криміналістики – способів учинення злочинів і прийомів їх розслідування.

Відповідно до розгорнутого визначення предмета криміналістики, запропонованого в 1923–1925 роках І. М. Якимовим, криміналістика вивчає найдоцільніші способи та прийоми застосування методів природничих, медичних і технічних наук до розслідування злочинів, а також фізичні та моральні складники особистості злочинця, маючи на меті допомогти правосуддю в розкритті матеріальної істини в кримінальній справі [864, с. 3; 866, с. 47–49]. Криміналістика, на думку цього вченого, має загальну частину (кримінальна техніка і тактика) й особливу (окрема методика розслідування).

Український криміналіст В. М. Натансон стверджував, що мета техніки розслідування злочинів (тобто криміналістики) полягає у вивченні способів розкриття злочинів, розробленні методів збирання та закріплення доказів винуватості. Робота зі збирання й закріплення до суду доказів винуватості, що є наріжним каменем обвинувачення для отримання практичних результатів, становить предмет криміналістики [468, с. 6–7]. Кримінальна техніка, зазначав М. Д. Вороновський, передбачає предметом способи реєстрації злочинців, техніку проведення оглядів і методи дослідження матеріальних доказів [110, с. 5].

Отже, криміналістику вважали наукою про розкриття злочинів за допомогою криміналістичної техніки. Криміналістика мала вивчати злочинців, злочини, способи їх учинення та методи розкриття, одним із завдань якої є розроблення найраціональніших способів попередження й нейтралізації злочинів, які готують.

У першому радянському підручнику з криміналістики 1935 р. її визначено як науку про розслідування злочинів, що охоплює кримінальну техніку, кримінальну

тактику й окрему методику. Перша з них вивчає способи застосування природничих наук до розслідування злочинів, друга – оптимальні прийоми для проведення окремих слідчих дій, систему планування процесу розслідування, третя – особливості розслідування окремих видів злочинів [343, с. 6].

На етапі становлення радянської криміналістики поширеним був погляд на неї як на технічну або природничо-технічну науку. На думку Р. С. Белкіна, зазначене зумовлено намаганням відокремитися від класичної правової кримінально-процесуальної науки. Акцентуючи на прикладному технічному характері криміналістики, прибічники цієї концепції прагнули довести необхідність розмежування криміналістичних і процесуальних знань [347, с. 8].

У деяких наукових джерелах роль нової радянської науки криміналістики зводили до технічної дисципліни в межах процесу розслідування злочинів. Так, український дослідник М. М. Гродзинський вважав, що криміналістика має охоплювати дослідження всіх доказів і вибудовувати розділ про них, присвячений питанням встановлення внутрішньої цінності окремих доказів [150, с. 18–19].

Згодом М. С. Строгович стверджував, що криміналістика є підсобним технічним засобом, неправовою дисципліною, що вивчає науково-технічні прийоми збирання та дослідження доказів. Предметом криміналістики є наукові прийоми виявлення та дослідження речових доказів і слідів злочинів, прийоми, що запозичені з природничих і технічних наук та пристосовані до використання під час розслідування злочинів. Питання тактики й методики розслідування злочинів цілком належать до предмета науки кримінального процесу [673, с. 22].

Уже 1952 р. М. С. Строгович визнав криміналістику складною комплексною наукою. З одного боку, вона є наукою технічною, що пристосовує до потреб розслідування дані різних галузей наукового знання, з іншого – наукою юридичною, яка охоплює і слідчу тактику, і методику розслідування окремих видів злочинів [556, с. 79]. Потім 1968 р. вчений знову обмежив предмет криміналістики лише сукупністю науково-технічних засобів і прийомів роботи з доказами. Решту складників змісту криміналістики він визначив як спеціальну частину або спеціальний курс у науці кримінального процесу [672, с. 101–102].

Новаторським стало визначення криміналістики та її предмета, запропоноване 1940 р. Б. М. Шавером, згідно з яким криміналістика вивчає прийоми та методи вчинення злочинів, сліди, що залишаються внаслідок учинення злочинних дій або залишені злочинцем, дані природничих і технічних наук з метою пристосування всього цього до завдань розслідування злочинів. Криміналістика – це наука про прийоми і методи виявлення та дослідження доказів, які використовують з метою розкриття злочинів, виявлення й упізнання злочинців [339, с. 3].

Наближеним до поглядів процесуалістів стало визначення 1946 р. С. М. Потаповим криміналістики як системи наукових, технічних і тактичних методів розкриття злочинів, системи, що охоплює методику розслідування окремих видів злочинів, так звану окрему методику. Криміналістика є наукою про судові докази – наукою доказового права [550, с. 5, 7].

Науковець А. І. Вінберг узагальнив наявні погляди на криміналістику й у підручнику 1950 р. визначив її як науку про технічні й тактичні прийоми та засоби виявлення, збирання, фіксації і дослідження судових доказів, що застосовують для розкриття злочинів, спрямованих проти радянського устрою та встановленого Радянською державою правопорядку, виявлення винних і вишукування способів попередження злочинів [336, с. 4]. Тобто до завдань криміналістики було віднесено попередження злочинів. У подальшому розвиток досліджень проблем запобігання у криміналістиці відбувався в тісному зв'язку з кримінологією. Наприклад, констатуємо взаємозв'язок окремих теорій – вчення про особу злочинця, вчення про віктимологію, теорія запобігання злочинам [804, с. 164]. Запропоновану дефініцію предмета криміналістики поділяли С. П. Мітричев, О. М. Васильєв, О. О. Ейсман та ін.

Водночас П. І. Тарасов-Радіонов наполягав, що радянська криміналістика є наукою про правові тактичні й технічні прийоми і методи розкриття, розслідування та запобігання злочинам, учинюваним проти Радянської держави і встановленого нею правопорядку, а також про науково-технічні прийоми експертного дослідження окремих видів речових доказів за завданням судових та слідчих органів [681, с. 12].

Це визначення не містить згадувань про вивчення власне злочину, злочинця або його поведінки, що було притаманне попереднім трактуванням криміналістики. Таку позицію продовжив 1952 р. С. П. Мітричев [452, с. 20].

Радянська криміналістика, на думку М. В. Терзієва, є наукою про розкриття, розслідування та попередження злочинних посягань, спрямованих проти радянського устрою або таких, що порушують встановлений в СРСР соціалістичний правопорядок [691, с. 153]. Криміналістику О. М. Васильєв визначив 1963 р. як науку про прийоми та науково-технічні засоби, що застосовують на підставі кримінально-процесуального закону для розслідування злочинів і їх попередження [337, с. 5]. Два роки потому український дослідник О. Н. Колесніченко зазначив, що криміналістика – це наука про технічні засоби, тактичні прийоми й методи, які застосовують для виявлення, фіксації та дослідження доказів з метою розкриття й розслідування злочинів [294, с. 4].

Науковці (О. Р. Шляхов [786, с. 14–15], О. М. Васильєв [81, с. 31], С. Д. Карєв [653, с. 36]) пропонували й визначення криміналістики та її предмета, що відрізнялися від «традиційних», загальноприйнятих, поширених у підручниках з криміналістики.

Із середини 1960-х рр., коли почала формуватися загальна теорія криміналістики і стало очевидно, що традиційні визначення предмета криміналістики потребують перегляду, дискусії щодо предмета науки відновилися. Визначальним було пізнання закономірностей, що діють у сфері кримінального судочинства, на підставі теоретичного узагальнення накопичених знань. Зрештою, Р. С. Белкін і Ю. І. Краснобаєв запропонували принципово нове визначення предмета криміналістики крізь призму закономірностей, що вивчає наука. У журналі «Правоведение» 1967 р. надруковано їхню статтю «О предмете советской криминалистики», яка висвітлювала принципово інший погляд на предмет цієї науки. Тепер криміналістику вважали наукою про закономірності виникнення, збирання, дослідження та використання доказів і ґрунтованих на їх пізнанні засобах та методах судового дослідження й попередження злочинів [38, с. 90–94].

Ми поділяємо погляди криміналістів, які стверджують, що формулювання цього визначення стало початком нового етапу розвитку уявлень про предмет криміналістичної науки. До того часу в криміналістичних публікаціях, здебільшого, зазначали лише про сліди, інформацію, докази та процеси розкриття, розслідування, попередження злочинів. Отже, йшлося лише про дві складові змісту криміналістичного знання – завдання науки (розкриття, розслідування, попередження злочинів) та окремі елементи об'єкта науки (виявлення, збирання, фіксація й дослідження судових доказів).

Згодом, 1974 р., Р. С. Белкін доповнив власне визначення закономірностями оцінки доказів [342, с. 4], а за два роки потому використав у визначенні предмета криміналістики необхідність вивчення закономірностей виникнення інформації про злочин та його учасників [338, с. 3–4]. Потім науковець удосконалив визначення предмета криміналістики, додавши до нього вивчення закономірностей механізму злочину [39, с. 30].

Надалі наукові дискусії щодо предмета криміналістики стосувалися, переважно, уточнення переліку закономірностей, які вивчає ця наука, або правомірності використання певних термінів.

Нове визначення Р. С. Белкіна та Ю. І. Краснобаєва активно обговорювали на всесоюзних конференціях криміналістів: у Харкові (1969), Свердловську (1970), Москві (1972), Мінську (1973). Так, на конференції в Харкові О. М. Васильєв обстоював думку, що криміналістика залишається наукою про спеціальні прийоми та засоби, розроблені на базі природничих і технічних наук, використовувані в кримінально-процесуальній діяльності для організації планомірного розслідування злочинів, правильного застосування пізнавальних прийомів, а також попередження злочинів [581, с. 8]. Більшість учасників свердловської конференції визнали, що нове визначення предмета криміналістики відповідає реаліям часу [30, с. 209]. Дефініцію предмета криміналістики як науки, що вивчає двоєдиний об'єкт, а саме закономірності виникнення інформації про злочин та засоби й методи розкриття, розслідування і попередження злочинів, використав у своїх працях Ф. Ю. Бердичевський [43, с. 139–140].

У 1973–1974 роках Р. Г. Домбровський долучив поняття «злочинність» у визначення предмета криміналістики. Він зазначав, що її предметом є науково-технічні й тактичні прийоми, методи розслідування та попередження злочинів [175, с. 23]. Традиційне визначення криміналістичної науки слід доповнити вказівкою на способи підготовки, учинення та приховання злочинів. На емпіричному рівні пізнання предметом криміналістики визнано певні явища (криміналістичні прийоми й методи). На теоретичному рівні пізнання наука криміналістика не задовольняється описом криміналістичної діяльності, її окремих прийомів і методів, вона намагається пояснити походження цих прийомів, виявляє залежність криміналістичної діяльності від способів підготовки, учинення та приховання злочинів, розширює свій предмет, додає до нього конкретні аспекти злочинності, встановлює зв'язки між цими явищами [176]. Уточнив власне попереднє визначення криміналістики 1979 р. Ю. І. Краснобаєв, зазначивши, що предметом криміналістики є закономірності формування та функціонування способу підготовки, учинення й приховання злочину, виникнення слідів злочинної діяльності, судового дослідження та закономірності її розвитку як науки [320, с. 26].

Водночас І. П. Крилов запропонував визначати криміналістику як науку про технічні засоби, тактичні прийоми й методи, що використовують з дотриманням норм процесуального закону для виявлення, збирання, зберігання, фіксації та дослідження доказів з метою ефективного розкриття, розслідування й попередження злочинів [340, с. 11]. Схоже визначення криміналістики як науки про закономірності виникнення судових доказів, а також загальні методи, техніку, тактику, методику їх збирання та використання з метою розслідування й попередження злочинів сформулював М. О. Селіванов [635, с. 104].

Предмет криміналістики, на думку В. Г. Танасевича, охоплював оперативно-розшуковий аспект. Це система засобів, прийомів і методів діяльності вповноважених органів з розкриття й попередження злочинів, що передбачає виявлення, збирання та дослідження фактичних даних, на підставі яких встановлюють суспільно небезпечні діяння й винуватість осіб, які їх учинили, а також застосовують заходи попередження злочинів. Криміналістика не

обмежується сферою кримінально-процесуальною, охоплюючи проблеми виявлення злочинів за її межами. Вона досліджує питання припинення злочинів, оперативно-розшукову діяльність; організаційну діяльність з розкриття злочинів і до його початку; діяльність з попереднього дослідження предметів, що можуть стати й уже стали речовими доказами; питання про участь громадськості у виявленні, розкритті й попередженні злочинів. Криміналістика обслуговує діяльність органів дізнання, слідства та суду [678, с. 121–122].

Предметом криміналістики О. О. Ейсман вважав сукупність усіх об'єктів, на які спрямована пізнавальна діяльність, і всіх розробок, конструкцій, програм, технологій – продукції науки, орієнтованої на досягнення практичної мети, а також мети науки. Сформульовано предмет криміналістики, який передбачає об'єктивні закономірності з галузей криміналістичної техніки, тактики й окремої методики, деякі типові й індивідуальні об'єкти, різні розробки і конструкції [652, с. 33–34]. Змішаною теоретико-прикладною наукою визначала криміналістику Н. А. Якубович, основними об'єктами її – технічні, тактичні й методичні засоби та прийоми розкриття злочинів, збирання й дослідження доказів [652, с. 43].

Поєднав наявні концепції 1980 р. В. Г. Гончаренко, зазначивши, що криміналістика – це наука про закономірності виникнення інформації про злочин, систему технічних засобів, тактичних прийомів і методик збирання, дослідження та використання цієї інформації з метою найефективнішого здійснення протидії злочинності [140, с. 54].

Криміналістика, на переконання Г. А. Матусовського, освоює специфічні закономірності виникнення слідів (процесу слідоутворення); закономірності ефективної діяльності щодо застосування методів, прийомів і засобів виявлення, фіксації, вилучення й дослідження слідів злочину як судових доказів, що здійснюють з метою виявлення, розкриття, розслідування та попередження злочинів, судового розгляду кримінальних справ; закономірності розвитку криміналістики як науки і навчальної дисципліни [442].

Таким чином, виокремила третя складова предмета криміналістики – закономірності її власного розвитку.

Після 1980 р. принципово нових визначень предмета криміналістики не пропонували. Більшість науковців обстоювала позицію вивчення криміналістикою закономірностей двоєдиного об'єкта (Є. І. Зуєв [213, с. 11], М. К. Камінський [246, с. 29], В. Я. Колдін, М. П. Яблоков [341, с. 6], В. Є. Корноухов [310, с. 18], О. О. Ексархопуло [351, с. 6], М. В. Салтевський, В. Г. Лукашевич [623, с. 19], А. В. Дулов [330, с. 19–20], М. І. Порубов [346, с. 5], О. Г. Філіппов [335, с. 4], В. С. Кузьмічов [402, с. 5], Д. М. Балашов [17, с. 4], Г. М. Мухін [355, с. 3], Р. І. Благута [364, с. 28] та ін.). Власне визначення криміналістики в підручниках, посібниках та інших виданнях продовжував обґрунтовувати Р. С. Белкін і співавтори цих видань.

Зрідка формулювали інші дефініції криміналістики та її предмета. Траплялися й усічені тлумачення науки та її предмета. Наприклад, І. Ф. Герасимов і Л. Я. Драпкін стверджували, що криміналістика – це наука про розкриття та розслідування злочинів. Розкриттям злочинів вони вважали діяльність, що завершується в момент, коли зібраних доказів достатньо для пред'явлення обвинувачення [348, с. 5]. Криміналістика, зазначав В. О. Образцов, – це наука про технології і засоби практичного слідознавства (пошуково-пізнавальної діяльності) в кримінальному судочинстві. Предметом криміналістики є закономірності пошуково-пізнавальної діяльності в кримінальному процесі: закономірності як загального порядку, так і ті, на яких ґрунтуються її різновиди, елементи останніх [492, с. 15].

Дослідниця Н. І. Клименко криміналістику визначала як науку про розкриття злочинів або про закономірності криміналістичного пізнання [271, с. 13]. Відомий учений В. П. Бахін вважав криміналістику наукою про закономірності слідоутворення та засоби виявлення, збирання, дослідження й використання інформації з метою розкриття та розслідування злочинів [23, с. 8].

Уперше серед українських криміналістів В. Ю. Шепітько запропонував визначення криміналістики як науки про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які є основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки й використання доказів з метою

розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження злочинів [777, с. 13]. Це визначення предмета криміналістики вчений обґрунтовував і в подальших наукових працях, зокрема підручнику з криміналістики 2016 р. [368, с. 8].

У сучасних українських криміналістичних виданнях криміналістика, здебільшого, передбачає класичне визначення з позицій двоєдиного об'єкта [435; 622; 782]. Наприклад, А. Ф. Волобуєв доводить, що криміналістика – це наука, що вивчає закономірності механізму вчинення злочинів, закономірності збирання доказів і на їх підставі й на підставі використання досягнень різних наукових галузей формує теоретичні положення та практичні рекомендації щодо методів, прийомів і засобів розслідування злочинів [47, с. 19]. Позицію А. Ф. Волобуєва поділяє й К. О. Чаплинський [362, с. 19].

На монографічному рівні дослідив місце криміналістики в системі наукового знання М. В. Даньшин 2013 р. Він розглянув її в єдиному смисловому контексті з іншими юридичними науками кримінально-правового циклу, визначив криміналістику як науку про систему принципів і методів пізнання механізму злочинної діяльності та діяльності з розслідування й розкриття злочинів [167, с. 75].

У контексті пошуково-пізнавальної діяльності уповноважених суб'єктів розслідування визначає криміналістику В. В. Тіщенко, а саме: криміналістика є наукою, що вивчає зміст і структуру механізму злочинних діянь, закономірності їх відображення в матеріальному середовищі, а також особливості пошуково-пізнавальної слідчої діяльності, розробляючи технології, методи, прийоми та засоби розкриття й розслідування злочинів [365, с. 15].

Отже, з часу виникнення криміналістика розвинулася від технічної дисципліни, що виконувала практичні завдання під час розслідування злочинів, до сучасної наукової системи знань, яку нині використовують під час реалізації як завдань судочинства (кримінального, цивільного, господарського, адміністративного), так й інших завдань, пов'язаних із дослідженням певних об'єктів (у сферах археології, культури, мистецтва тощо). Сучасна криміналістика, за слушним твердженням В. Г. Гончаренка, стала своєрідним і єдиним науковим утворенням, через яке природничо-наукові й технічні

досягнення світового суспільства трансформують і використовують для встановлення юридично значущих фактів у найрізноманітніших галузях науки та практичної діяльності, що виходить за межі протидії правопорушенням і кримінального судочинства [373, с. 28].

Предмет криміналістики, на думку Г. О. Зоріна, передбачає такі види діяльності, як обвинувачення, захист, судовий розгляд у кримінальних справах [212, с. 9–16]. Дослідник прагнув охопити визначенням усі види діяльності, у яких можуть використовувати знання, отримані в межах криміналістичної науки. Науковець О. Я. Баєв також у дефініції науки зазначив про закономірності діяльності «суб'єктів криміналістики» – користувачів криміналістичних знань. На його переконання, криміналістика є наукою про кримінально-релевантні закономірності злочинної діяльності, виникнення та існування інформації внаслідок учинення злочинів, її збирання, дослідження, використання й оцінки, обґрунтованих на пізнанні цих закономірностей засобах і методах інформаційно-пізнавальної діяльності дізнавача, слідчого, спеціаліста, експерта, прокурора й адвоката, кожним відповідно до своєї процесуальної функції та повноважень, що реалізуються в межах динамічної системи правовідносин, встановлених кримінально-процесуальною формою для дослідження злочинів [12, с. 37].

Постійний розвиток фундаментальних і прикладних наук, прогрес юридичної наукової галузі, істотне розширення й удосконалення правового регулювання суспільних відносин дають підстави стверджувати, що наука криміналістика як єдність знання й діяльності постійно бере участь у пізнанні істини в усіх випадках, які потребують урегулювання за допомогою норм права, сприяє своїми засобами і методами доказуванню, стає необхідним атрибутом права, яке забезпечує справедливий режим існування суспільства, його гармонійний розвиток. Також В. Г. Гончаренко стверджує, що криміналістика поступово й закономірно розвинулася з прикладної, стосовно кримінального судочинства, наукової і практичної галузі в багатовекторну синтетичну прикладну наукову галузь, що забезпечує оптимальний вплив права на життя суспільства, передусім шляхом прийняття компетентними суб'єктами науково обґрунтованих

адекватних юридичних рішень [373, с. 29]. Таким чином, криміналістика, зазначає вчений, – це наука про закономірності виникнення доказової інформації про злочин чи будь-яке явище в суспільстві, яке потребує правового врегулювання шляхом доказування, про систему технічних засобів, тактичних прийомів і методик збирання, дослідження й використання цієї інформації з метою найефективнішого виконання завдань оперативно-розшукової роботи, розслідування, судового розгляду, адвокатської роботи та встановлення в будь-якій сфері людської діяльності фактів, що мають юридичне значення [373, с. 29].

На противагу цим позиціям Р. С. Белкін зауважував, що в сучасних умовах рекомендації криміналістики часто використовують під час вирішення цивільно-правових й арбітражних спорів, розгляду справ про адміністративні правопорушення, зокрема з метою адміністративного розслідування. Чи внаслідок цього з'явилися нові об'єкти, що вивчаються криміналістикою? На це питання потрібно відповідати негативно [333, с. 32].

Згідно з результатами анкетування, предметом криміналістики в сучасних умовах, на думку 38,2 % респондентів, є закономірності виникнення доказової інформації про злочин чи будь-яке явище в суспільстві, яке потребує правового врегулювання шляхом доказування, про систему технічних засобів, тактичних прийомів і методик збирання, дослідження й використання цієї інформації з метою найефективнішого виконання завдань оперативно-розшукової роботи, розслідування, судового розгляду, адвокатської діяльності та встановлення в будь-якій сфері фактів, що мають юридичне значення; 26,0 % – закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які є основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки й використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження злочинів; 23,0 % – зміст і структуру механізму злочинних діянь, закономірності їх відображення в матеріальному середовищі, а також особливості пошуково-пізнавальної слідчої діяльності, розробляючи технології, методи, прийоми та засоби розкриття й розслідування злочинів; 12,8 % – закономірності утворення (формування, виникнення), виявлення (встановлення), фіксації,

вилучення, дослідження, оцінки та використання інформації, придатної для перевірки чи встановлення будь-яких фактів, подій, явищ, а також розроблення на підставі пізнаних закономірностей прийомів, способів, методів, методик, технологій, інструментів, матеріалів, приладів та їх комплексів й інших засобів оптимізації роботи з такою інформацією (додаток А).

Об'єкт вивчення науки – це певна частина об'єктивної дійсності, вона є динамічною структурою.

Нині об'єкт вивчення криміналістики охоплює злочинну діяльність і діяльність з розслідування кримінальних правопорушень та судового їх розгляду. Кримінальні правопорушення можуть вчиняти у сфері економіки, проти встановлених правил податкових зборів, митних платежів тощо. Ці протиправні діяння передбачені відповідними главами КК України (наприклад, злочини у сфері господарської діяльності). Кримінальне правопорушення завдає шкоди фізичній особі, також може спричиняти збитки юридичній особі. Головними документами, що регулюють порядок відшкодування завданої шкоди, є ЦПК і ГПК. Під час здійснення кримінальних проваджень, що стосуються господарських, митних, податкових відносин і за яких заявляють цивільні позови, суб'єкти кримінальної процесуальної діяльності використовують відповідні положення криміналістики. Водночас тривале використання криміналістичних знань у кримінальних провадженнях призвело до звернення сторін інших видів юридичних спорів і суддів за допомогою до криміналістики для вирішення правопорушень у цивільному, господарському судочинстві. За аналогією, криміналістичні знання активно використовують в адміністративному судочинстві. Це означає, що межі застосування криміналістичних знань розширюються, що зумовлює необхідність вивчення специфіки використання криміналістики для вирішення цивільних, адміністративних, господарських, митних, податкових та інших правопорушень. Поступово це стає завданням криміналістики як науки синтетичного характеру, до якої звертаються фахівці цивільного, адміністративного, господарського права та інших галузей.

Цілком слушно зазначає А. В. Іщенко, що коло застосування можливостей криміналістики досить широке. Це й порівняно близькі криміналістиці сфери кримінального, адміністративного та цивільно-правового судочинства, управління правоохоронними органами, митна справа, і досить віддалені – історія, літературознавство, мистецтвознавство тощо [369, с. 15]. Тобто криміналістику використовують під час встановлення юридичних фактів.

Отже, з огляду на розширення меж застосування криміналістичних знань у сучасному світі, коли рекомендації криміналістики використовують у різних сферах суспільної діяльності поза кримінальними процесуальними відносинами, у наукових джерелах формулюють нові визначення криміналістики та її предмета. Дедалі частіше обстоюють думку про те, що наявні визначення предмета криміналістики стали «тісними» для цієї науки, оскільки звужують її можливості лише цариною протидії кримінальним правопорушенням. У сучасних умовах, зазначає професор А. В. Іщенко, криміналістика може бути визначена як система знань про закономірності утворення (формування, виникнення), виявлення (встановлення), фіксації, вилучення, дослідження, оцінки та використання інформації, придатної для перевірки чи встановлення будь-яких фактів, подій, явищ, а також про розроблення на підставі пізнаних закономірностей прийомів, способів, методів, методик, технологій, інструментів, матеріалів, приладів та їх комплексів й інших засобів оптимізації роботи з такою інформацією [369, с. 18].

Нині є декілька концепцій стосовно визначення криміналістики та її предмета. Їх об'єднує те, що ця наука за своїм призначенням має обслуговувати діяльність із протидії злочинності. Водночас мета використання прийомів, засобів і методів криміналістики нині виходить за межі кримінальних проваджень. Тому, визначаючи предмет, ми пропонуємо передбачити специфіку використання положень криміналістики також під час вирішення справ про цивільні, адміністративні, господарські, митні, податкові та інші правопорушення і для встановлення низки юридичних фактів. Криміналістика вивчає закономірності злочинної діяльності та має на меті розслідування кримінальних правопорушень, забезпечення судового розгляду справ і встановлення юридичних фактів.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Питання реформування органів внутрішніх справ України» від 22.10.2014 № 1118-р схвалено розроблену МВС Стратегію розвитку ОВС України та Концепцію першочергових заходів реформування системи МВС України [199, с. 3]. Нинішні реформи кримінального судочинства зумовили зміни наявних і виникнення цілком нових принципів, правил і положень розкриття, розслідування та запобігання злочинам, їх судового розгляду, призначення і проведення експертиз [823, с. 358]. Наприклад, як справедливо підкреслює В. Я. Горбачевський, «якщо раніше всі заяви про злочини розподілялися між особовим складом слідчих та оперативних підрозділів МВС України, то нині слідчі змушені зосереджувати зусилля на роботі з Єдиним реєстром, ухвалювати процесуальні рішення, самостійно проводити слідчі дії, оформляти доручення для оперативних підрозділів і забезпечувати процесуальне спілкування зі слідчими суддями, а також значну частину робочого часу витрачати на погодження та підписання в прокуратурі підготовленого клопотання, а далі – подання погодженого документа до суду й участь у його розгляді слідчим суддею. Здійснення головної функції – проведення слідчих (розшукових) дій – для слідчих перетворилося на другорядне» [145, с. 58].

Такі зміни позначилися на криміналістиці як практичній діяльності з протидії злочинності. Ми цілком поділяємо думку М. В. Даньшина, який стверджує, що від криміналістики нині потрібна дедалі істотніша (за глибиною і конкретністю) допомога практиці протидії злочинності [167, с. 221]. У зв'язку із цим зазнала певних змін і криміналістика як навчальна дисципліна, якій нині притаманна специфіка при підготовці майбутніх слідчих, оперативних працівників, інспекторів-криміналістів, судових експертів та інших суб'єктів, які беруть участь в розслідуванні кримінальних правопорушень. Нині криміналістика проходить подальший етап свого розвитку [837, с. 267]. Ми вважаємо, що суттєві зміни мають відбутися і в предметі криміналістики як сучасної науки, що спрямована забезпечувати практику розслідування кримінальних правопорушень дієвими рекомендаціями, а уповноваженим суб'єктам пропонувати криміналістичні знання сучасного рівня. Із цього приводу слушно зауважує

В. Ю. Шепітько, що накопичення наукового знання час від часу приводить до зміни наукової парадигми криміналістики (зміни системи панівних ідей). Криміналістика – це наука, що розвивається, тому змінюються її межі, сфери впливу, виникають нові напрями й теорії [781, с. 20].

2.2. Структура предмета криміналістики

Складовими предмета криміналістики Р. С. Белкін вважав: закономірності об'єктивної дійсності, що вивчає криміналістика; криміналістичні засоби й методи судового дослідження та попередження злочинів [32, с. 59]. Він зазначав, що засоби, прийоми та методи збирання й дослідження доказів не можуть бути об'єктивними закономірностями. Засоби, прийоми й методики збирання, дослідження, оцінки та використання доказів можна розглядати як один з елементів предмета криміналістики [32, с. 47]. Надалі предметом криміналістики дослідник охоплював закономірності виникнення інформації про злочин і його учасників; закономірності виявлення, дослідження, оцінки та використання інформації про злочин; криміналістичні засоби, прийоми і рекомендації [347, с. 33–41].

Учений-криміналіст сформулював окремі групи закономірностей, що виникають у процесі вчинення злочину і є передумовами утворення слідів. Так, перша група містить три види закономірностей: 1) повторюваність, тобто за наявності одних і тих самих причин настають однакові наслідки; 2) зв'язок між дією та результатом. Сутність цієї закономірності полягає в тому, що наявність злочинного результату свідчить про наявність протиправної діяльності; 3) закономірне зникнення слідів-відображень. Сліди злочину після їх утворення «старіють», кількість відображеної інформації зменшується, а отже, доказове значення поступово знижується. Знання закономірностей збереження в часі окремих слідів злочину надає можливість своєчасно вживати заходів для їх виявлення і фіксації.

Друга група закономірностей містить три види зв'язків: 1) зв'язок між способом дії та слідами злочину полягає в тому, що однакові взаємодії за однакових умов приводять до однакових наслідків; 2) зв'язок способу вчинення злочину з особою злочинця. Цей зв'язок має імовірнісний характер і реально виявляється лише в разі масового повторення явищ; 3) залежність способу від конкретних обставин. Спосіб дії залежить від ситуації, що склалася на місці вчинення злочину. Такий зв'язок має різний ступінь кореляції – усе залежить від конкретних обставин та їх значущості для вчинення злочину.

Третя група – це закономірності виникнення та перебігу явищ, пов'язаних зі злочином. Вони характеризуються суб'єктивними діями учасників злочину, насамперед – злочинця, потерпілого, свідків. До них належать такі дії суб'єктів: 1) прихованість підготовки та вибору засобів учинення злочину; 2) рекогносцировка місця вчинення злочину – підготовча діяльність злочинця, яку, звісно, здійснюють потай; 3) раптовий від'їзд, зміна зовнішності, зміна місця мешкання, роботи тощо, здебільшого, є наслідком учинення злочину; 4) нестандартна поведінка. Ця закономірність може виявлятися лише шляхом спостереження значної кількості фактів і має орієнтувальне значення [334, с. 33–41].

Учений С. В. Лаврухін виокремив ще більшу кількість закономірностей, що вивчає криміналістика: 1) криміналістичні аспекти елементів системи «поведінка злочинця»; 2) події, процеси та явища, супутні злочинам; 3) поведінка жертви в момент учинення злочину; 4) природне і соціальне середовище злочину; 5) процес та закономірності розвитку розслідуваної події; 6) процес і закономірності взаємного відображення події, яку розслідують, навколишнього середовища; 7) закономірності детермінації середовищем механізму розслідуваної події; 8) процес і закономірності зміни слідів події, навколишнього середовища; 9) процес та закономірності застосування засобів, прийомів і методів криміналістики під час виявлення, розкриття й попередження злочинів; 10) процес та закономірності збирання, дослідження, оцінки й використання інформації про подію, яку розслідують, у доказуванні юридично значущих обставин у кримінальній справі [405, с. 4].

У криміналістичній літературі обстоюють й інші погляди щодо кількості та видів закономірностей, які становлять предмет криміналістики [280, с. 19; 364, с. 29; 863, с. 28].

Вважаємо, що кількісне збільшення груп закономірностей, що належать до предмета криміналістики, не сприяє вдосконаленню його визначення. Під час виникнення нового етапу розвитку криміналістичної науки деякі із запропонованих закономірностей втрачають свій сенс для узагальнення та надання рекомендацій практиці протидії злочинності. Лише виокремлення найзагальніших груп закономірностей може відображати і зберігати справжню сутність предмета криміналістики протягом тривалого часу.

Дослідники здійснювали узагальнення позицій щодо визначення та змісту предмета криміналістики. Так, А. В. Іщенко констатував, що аналіз визначень предмета криміналістики свідчить, що в них відображено три суттєві напрями інтересу криміналістичної науки. По-перше, вивчення закономірностей утворення кримінально значущої інформації та роботи з нею. По-друге, вивчення досягнень інших галузей знань з метою залучення їх до виконання завдань з протидії злочинності. По-третє, розроблення певних засобів роботи з кримінально значущою інформацією [235, с. 26].

Із цього приводу В. А. Журавель доходить висновку, що запропоновані закономірності предмета криміналістики можна поділити на два рівні. Перший рівень відображає механізм слідоутворення та свідчить про те, коли, за яких обставин, унаслідок яких дій або процесів виникають сліди злочину (матеріальні й ідеальні), протягом якого часу зберігаються, завдяки яким обставинам і як змінюються (зникають). До цієї групи закономірностей доцільно віднести: а) залежності між особою злочинця та його поведінкою; б) залежності між поведінкою злочинця та особою потерпілого (криміналістична віктимологія); в) залежність злочинної діяльності та її елементів від умов, у яких перебуває винний; г) відображуваність, повторюваність і сталість елементів злочинної діяльності в матеріальному світі; д) особливості сприйняття обставин злочинної події злочинцем, очевидцем, жертвою та ін. Закономірності другого рівня

відображають процес одержання, дослідження, оцінки та використання інформації про злочин у доказуванні, поміж яких: а) залежність змісту й системи доказової інформації від криміналістичних засобів і методів виявлення, фіксації, вилучення та зберігання джерел цієї інформації; б) залежність поведінки й діяльності учасників розслідування (професіональних і непрофесіональних) від їх особи та слідчих ситуацій тощо [192, с. 7–9].

Отже, криміналістика вивчає такі закономірності об'єктивної дійсності: механізм злочину; виникнення інформації про злочин і його учасників; виявлення, дослідження, оцінки та використання інформації про злочин під час розслідування, запобігання злочинам та їх судового розгляду. Ці елементи доцільно згрупувати за відповідними рівнями.

У криміналістичних джерелах досить детально схарактеризовано ці елементи структури предмета криміналістики. Водночас доцільно висвітлити окремі позиції учених щодо структури предмета криміналістики. На думку Н. І. Клименко, зміст предмета криміналістики становлять: а) процеси доказування під час розслідування злочинів; б) процеси пізнання під час розслідування злочинів; в) інформаційні процеси руху кримінально-релевантної інформації під час розслідування злочинів [274, с. 10–11]. У предметі вивчення криміналістики В. Ю. Шепітько виокремив закономірності злочинної діяльності [361, с. 8]. Нині цю позицію поділяють А. Ф. Волобуєв [47, с. 19], К. О. Чаплинський [362, с. 19] та інші вітчизняні криміналісти [435, с. 22–23; 782, с. 7].

Отже, предмет криміналістики вивчає, з-поміж іншого, закономірності злочинної діяльності, причому саме злочинної діяльності, а не окремих злочинів, про що зазначено в деяких криміналістичних джерелах.

Криміналістика не спроможна досліджувати кожний злочин, що вчиняють. Однак вона має містити положення, вивчення яких надасть можливість слідчим під час розслідування кожного конкретного злочину успішно його розслідувати. Доречно зазначає Є. Д. Лук'янчиков, що на підставі вивчення слідів як результату злочинної діяльності, з огляду на закономірності їх утворення, відбувається інформаційно-пізнавальна діяльність із розкриття злочину [422, с. 47].

Слідчий, починаючи розслідування злочину, має справу лише з його результатом у формі наслідків – слідів як ідеального, так і матеріального характеру. Інформацію про всі інші елементи події можна отримати, лише знаючи їх закономірні зв'язки зі злочинним результатом. Володіючи на певному етапі розслідування сукупністю знань про елементи злочинної події, слідчий повинен мати можливість, використовуючи результати криміналістичних досліджень, тобто знання про закономірні зв'язки цих елементів зі складовими злочину, до теперішнього часу йому не відомих, отримати нове знання про ці невідомі елементи складу злочину.

У процесі дослідження конкретної слідової картини злочину вирізняють криміналістично значущі ознаки, які надалі одночасно з іншими даними про злочин узагальнюють під час криміналістичної характеристики злочину [22, с. 184; 660, с. 313].

Тому криміналістика апріорі повинна містити узагальнені дані, відомості, інформацію про закономірності злочинної діяльності (її складові, механізм), використання яких у практичній діяльності оперативного працівника, слідчого, прокурора, судді надає можливість виявити злочин, ефективно його розслідувати та провести судовий розгляд. Основними об'єктами систематизації в криміналістиці, зазначає О. Ю. Головін, мають бути знання, отримані під час вивчення злочинної діяльності як загалом (на базовому рівні), так і її окремих видів, механізми утворення криміналістично значущої інформації, а також сукупність розроблених на підставі отриманих знань засобів, прийомів і рекомендацій з виявлення, розкриття, розслідування та попередження злочинів [137, с. 22–23]. Про вивчення криміналістикою злочинної діяльності писав Р. С. Белкін: розроблення положень криміналістики – це результат вивчення двох видів людської діяльності: злочинної (діяльності з підготовки, учинення та приховування злочинів) і її антипода – діяльності з виявлення, розкриття розслідування злочинів та судового розгляду кримінальних справ. А отже, криміналістика вивчає специфічні закономірності діяльності, розробляючи практичні рекомендації з протидії злочинності [334, с. 32].

Із цього приводу В. В. Тіщенко зауважує, що потрібно визначити, чи є певні залежності й закономірності в діях злочинця з підготовки, учинення та приховування кримінального діяння; якщо містяться – то в чому вони полягають і як можуть бути використані в розслідуванні [365, с. 13].

Злочинна діяльність є видом людської діяльності, хоча вона й антисуспільна, протиправна. Її досить ретельно досліджували вчені-криміналісти, серед яких: Г. Гросс, А. Вейнгарт, Г. Шнейкерт, А. Ничефоро, Р. Рейсс, Г. Маннс та ін. Так, А. Ничефоро вважав, що завданням криміналістики є використання наукового знання у справі встановлення особи злочинця, а також з'ясування участі його в учиненні злочину та засобів, за допомогою яких його вчинено [879, с. 41]. Окрім цих питань, Р. Рейсс з-поміж завдань криміналістики визначив ознайомлення з прийомами злочинної діяльності різних категорій злочинців шляхом вивчення світу злочинців [880, с. 2]. Вивчали специфіку злочинної діяльності Г. Гросс, Г. Ю. Маннс, С. М. Трегубов, І. М. Якимов, В. І. Громов та інші криміналісти початку ХХ ст.

Поняття «злочинна діяльність» має самостійне кримінально-правове значення, що потребує, на переконання П. К. Кривошеїна, теоретичного обґрунтування [327, с. 24]. З кримінально-правових позицій злочинна діяльність – це система передбачених кримінальним законом суспільно небезпечних діянь і тісно пов'язаних із ними дій, психологічно детермінованих загальним мотивом, реалізацію якого планує суб'єкт через встановлення та досягнення корисної мети. Злочинна діяльність відображає спрямованість особи, її ставлення до оточення і є усвідомленою та вольовою, цілеспрямованою поведінкою, що передбачає протизаконні засоби здійснення звичайних видів людської діяльності, а також діянь, споконвічно злочинних [207, с. 13].

Водночас злочинну діяльність поряд з кримінальним правом та кримінологією вивчає і криміналістика. Криміналістику цікавить лише певний аспект злочинної діяльності, що належить до її предмета, і цим відрізняє цю галузь наукового знання від інших наук. Виключно криміналістика, вважає В. П. Бахін, має вивчати у злочинній діяльності все те, що відображає та

характеризує життєдіяльність і функціонування злочинних угруповань, груп й окремих злочинців під виглядом будь-яких слідів цієї діяльності, які можуть сприяти виконанню завдання просування від конкретного злочину і злочинця до виявлення та викриття всієї злочинної структури, що стоїть за конкретним фактом, за конкретною особою [24, с. 13].

Злочинність завжди була соціальною за своєю сутністю, певним відображенням умов життєдіяльності суспільства на кожному конкретному історичному етапі його розвитку. Вона ніколи не була сукупністю вчинених злочинів, це закономірне соціальне явище. Слово «діяльність» припускає певну сталість, професійність, упорядкованість, оскільки є родом занять, виконанням певної роботи [614, с. 207].

Системно-діяльнісний підхід дає змогу тлумачити злочинну діяльність у широкому значенні як систему дій із підготовки, учинення та приховування окремого злочину або кількох злочинів; у вузькому значенні – як систематичне вчинення серії однотипних злочинів, розраховане на тривалий життєвий період. В останньому випадку вона властива організованим злочинним угрупованням, окремим професіональним злочинцям, маніакальним убивцям [365, с. 13]. У криміналістичному аспекті злочинна діяльність може передбачати як низку дій, що кваліфікують за однією статтею кримінального закону, так і сукупність діянь, які кваліфікують по-різному, об'єднаних загальними мотивами, метою [698, с. 104]. Злочинна діяльність, стверджує А. Ф. Зелінський, відрізняється від злочину, який триває, тим, що складається зі злочинів, які є самотійними вчинками. В одному діянні, що триває, виявляється один учинок, а в злочинній діяльності – система вчинків, кожен з яких містить склад злочину. Учений вважає злочинну діяльність самотійним кримінально-правовим поняттям [206, с. 100]. Із цього приводу П. К. Кривошеїн зазначає, що в слідчій і судовій практиці прийнято дещо абстрактну модель злочинної діяльності як явища, частіше кримінальної справи, що формується з кількох злочинних епізодів. Злочинну поведінку, що триває роки і яка часто межує з використанням службового становища, не можна назвати злочином, повторністю, неодноразовістю чи будь-

яким іншим відомим різновидом повторності злочинів у загальновизнаному їх розумінні та практичному застосуванні. У таких випадках ідеться про діяльність людини, однак діяльність особливу – злочинну [326, с. 60].

Отже, протидія злочинності, яка є однією зі службових функцій криміналістики, потребує дослідження злочинної діяльності саме як соціального явища та чинника життєдіяльності, підпорядкованих одній меті.

Дослідниця А. І. Долгова розрізняє терміни «злочинна діяльність» і «злочинна поведінка», вважаючи, що термін «злочинна діяльність» відтворює не лише наявність системи певних злочинних дій, а й цілеспрямований пошук особою соціальних позицій, умов для реалізації злочинних намірів, розвиток у процесі самовиховання якостей, необхідних саме для злочинної діяльності [358, с. 288].

Злочинна діяльність відрізняється від злочинної поведінки, оскільки є не лише виявом системи певних злочинних дій, а й цілеспрямованим пошуком особою соціальної позиції, умов для реалізації злочинних задумів, отримання якостей, необхідних саме для злочинності, як її складова. Відповідно, злочинна поведінка формує антисуспільну діяльність. Так, у криміналістичному аспекті, зазначає О. В. Челишева, поведінка злочинця – це динамічна система його поведінкових актів до, під час і після вчинення злочину, використання кримінального результату, сприяння чи перешкоджання розкриттю злочинного діяння, різні варіанти деструктивної поведінки, що свідчать про причетність суб'єкта до злочину [745, с. 98].

Злочинну діяльність Л. І. Аркуша визначає як систему суспільно небезпечних діянь, передбачених кримінальним законом, психологічно обумовлених загальною метою. Злочинна діяльність відображає спрямованість особи, її ставлення до оточення і є усвідомленою та вольовою, цілеспрямованою поведінкою, що складається з різноманітних протизаконних засобів досягнення [11, с. 9].

Слід проаналізувати зв'язки злочину з іншими видами діяльності, інформативними в криміналістичному контексті, які реалізуються в періоди до, під час і після вчинення злочину. Усі злочини мають певну передісторію. Не всі елементи системи злочину вичерпують свій зміст, припиняють реальне

функціонування в післякримінальний період. Це, передусім, стосується злочинця та криміналістичних аспектів тих видів діяльності в до- і післякримінальні періоди його життєдіяльності, учасником яких він був (як у сфері виконання професійних функцій, так і в побуті, дозвіллі) [281, с. 48–49]. Тому злочинну діяльність можуть становити й дії незлочинного змісту [249, с. 11–13].

Отже, нині вивчення криміналістикою злочинної діяльності має відбуватися з огляду на сучасний етап її розвитку, нинішні закономірності цього антисуспільного процесу. Злочинну діяльність доцільно розглядати як мотивовану активність певних суб'єктів, спрямовану на визначений об'єкт.

Цілком слушного висновку доходить В. А. Журавель, що однією із закономірностей є залежність злочинної діяльності та її елементів від умов, у яких перебуває винний. Певним цілям діяльності винних відповідають певні об'єкти посягання, певним об'єктам – певні способи злочину. У зв'язку із цим така закономірність дає змогу визначати можливість або неможливість учинення злочину певним способом, у певному місці та в певний час, полегшує побудову моделі злочину, створює передумови для прогнозування нових способів приготування, учинення та приховування злочинів, сприяє пізнанню невідомих елементів системи через відомі [192, с. 8].

Злочинність – це сукупність учинених злочинів, яка визначає їх якісну та кількісну поширеність. Отже, злочин – це поодиноке явище, злочинність – загальне. Злочинна діяльність – це шляхи й методи існування та розвитку злочинної частини суспільства, це вияв і відбиток соціальної суті злочинів та злочинності як соціального елементу життєдіяльності суспільства [250, с. 10]. Згідно з позицією В. П. Бахіна, злочинна діяльність – це не лише вчинення злочинів, це життєдіяльність злочинного середовища загалом. Тобто злочинна діяльність підпорядкована певним законам, правилам, які поширюються не тільки на процес учинення злочину, а й на умови повсякденного життя людей, які її здійснюють [25, с. 6]. Особливим різновидом злочинної діяльності є заняття нею як професією. Професійна злочинність є носієм традицій і моралі кримінального

середовища. Іншим видом злочинної діяльності, найвищою її формою є організована злочинність.

У контексті вивчення злочинної діяльності Р. С. Белкін зазначає, що організацію розслідування злочинів у криміналістичній літературі визначають на трьох рівнях [37, с. 25–32]. Перший рівень відображає злочинну діяльність окремої людини або групи осіб, для яких учинення злочинів не є основним і постійним видом діяльності. Організованість на цьому рівні виявляється в здійсненні взаємозалежних дій: 1) вибору об'єкта та предмета злочинного посягання; 2) підшукування знарядь, засобів, каналів збуту викраденого; 3) визначення сприятливого часу, місця, засобів учинення та приховування злочинів.

На другому – організованість втілює злочинну діяльність організованих груп, для яких учинення злочинів є основним і постійним видом діяльності. На цьому рівні організованість реалізується в: 1) усталеності; 2) ієрархічності; 3) розподілі ролей і функцій; 4) наявності неформальних норм у міжособистісних стосунках, ставленні до вчинення злочинів; 5) самофінансуванні; 6) систематичному вчиненні злочинів; 7) наявності «нормативних розпоряджень»; 8) професіоналізмі та спеціалізації; 9) законспірованості [719, с. 336].

Третій рівень притаманний для організованої злочинної діяльності, за які відбувається безперервний процес перетворення малих організованих злочинних груп у значні та гнучкі організації однієї мережі [580, с. 5], що нагадують мережу соціальних зв'язків у суспільстві, які охоплюють прошарки суспільства, залучаючи їх до різноманітних взаємозалежних злочинних підприємств з виходом за національні межі [608, с. 39].

На цьому рівні організованість відображається в групі стійких ознак [201, с. 41], що характеризують її в аспекті закономірностей функціонування організованої злочинної діяльності [308, с. 186].

Цікавою є позиція Д. С. Хайрусова та Л. О. Щербич, які стверджують, що злочинна діяльність має такі рівні: індивіда, групи та суспільства загалом. Криміналістика вивчає злочинну діяльність, досліджуючи саме злочинні дії,

особливості їх підготовки та приховування, а не життєдіяльність злочинців і злочинних співтовариств [723, с. 18].

Науковці виокремлюють різні ознаки злочинної діяльності. Конкретними об'єктивними (зовнішніми) ознаками, які виявляються в злочинній діяльності, є: просторово-часова ознака, що визначає географію злочинної діяльності й постійне вчинення злочинних дій; кількісна, що характеризує злочинну діяльність певною кількістю злочинів і їх високою інтенсивністю; якісна, що припускає юридичну тотожність, однорідність чи різнорідність злочинних дій [326, с. 65].

Натомість на підставі проведеного 2002 р. анкетування С. В. Євдокіменко ознаками злочинної діяльності вважає: протиправність (89 %), організованість (85 %), наукове забезпечення (79 %), конспірацію (72 %), протидію (78 %), інформаційне забезпечення (74 %), спеціалізацію (63 %), професійну єдність (55 %), економічність (51 %), удосконалення діяльності (35 %) [188, с. 52].

Як і будь-який інший вид людської діяльності, її злочинний різновид також не є хаотичною поведінкою, має власні елементи, структуру.

Злочинна діяльність, на думку М. В. Даньшина, охоплює: дії з підготовки, учинення злочину, протидії його розкриттю та розслідуванню [167, с. 208].

Зміст організації злочинної діяльності, стверджує С. В. Євдокіменко, передбачає: комплектування та підготовку «кадрів»; контррозвідку; матеріальне, технічне та наукове забезпечення; взаємодію між злочинними організаціями; міжнародну координацію злочинних угруповань; легалізацію злочинної діяльності; встановлення корумпованих відносин з представниками влади, управління, суду, правоохоронних органів; відмивання прибутків, одержаних злочинним шляхом; конспірацію злочинної діяльності; розподіл ролей кожного з учасників злочинної діяльності [188, с. 50].

Злочинну діяльність розглядають у виді системи таких елементів: а) суб'єктивних – суб'єкт (індивідуальний або груповий), мотив, мета злочинної діяльності; б) об'єктивних – об'єкт (предмет) посягання (до і після впливу на нього), знаряддя й засоби діяльності, процес злочинної діяльності (одиначний або продовжуваний «злочинний бізнес»); в) просторово-часових параметрів і зв'язків

між елементами – час, місце, обстановка злочинної діяльності (до, під час та після посягання, у тому числі й сліди) [723, с. 51].

Дослідник А. В. Дулов пропонує криміналістичне вивчення злочину вибудувати на загальній теорії діяльності, дослідити відповідний об'єкт, виокремлюючи в ньому: 1) мотив, мету, намір; 2) способи діяльності; 3) знаряддя й засоби діяльності; 4) результат діяльності. Щоб вивчити злочинну діяльність, передусім, потрібно виявити та дослідити сукупність матеріальних слідів, об'єктів (елементів), що характеризують злочин як явище, подію [330, с. 73].

Елементами злочинної діяльності В. С. Кузьмічов і Г. І. Прокопенко вважають: суб'єкти; предмет, жертву; мотив, мету; результат; злочинну поведінку [402]. На думку В. П. Бахіна, елементами злочинної діяльності є мета, об'єкт, суб'єкт, засоби, процес злочинної діяльності [22, с. 30–33].

Згідно з результатами опитування, елементами структури злочинної діяльності є: мета зайняття злочинною діяльністю (55,2 %); об'єкт, на який спрямована злочинна діяльність (60,1 %); суб'єкт (суб'єкти) злочинної діяльності (66,3 %); засоби досягнення мети (53,2 %); результат злочинної діяльності (42,0 %); механізм злочинної діяльності (52,8 %) (додаток А).

Отже, процес злочинної діяльності складає її механізм. У структурі злочинної діяльності доцільно визначити мету, об'єкт, суб'єкт, засоби, результат, механізм. Розгляньмо ці складові.

У найзагальнішому значенні мета злочинної діяльності – це забезпечення умов існування осіб, які її здійснюють, кілька окремих цілей, які відповідають кількості вчинених суб'єктом злочинних епізодів та об'єднані однією антисупільною мотивацією.

Мета злочинної діяльності є програмно-цільовим комплексом, що поєднує всю суб'єктивну сторону складу злочину, тобто і мотив – спонукання, безпосередньо внутрішню причину злочинної поведінки, і мету як бажаний результат конкретного злочинного акту, й установку – підсвідому готовність до певних злочинних дій, і план виконання задуманого злочину, і психічну оцінку власних дій так само, як і ставлення до їх наслідків тощо [349, с. 23]. Цей

комплекс тісно пов'язаний з особою злочинця, оскільки інформація про мету протиправної поведінки дає змогу криміналістам формулювати версії щодо особи винного, а потім її використовують для тактики спілкування з підозрюваним.

Об'єкт злочинної діяльності становлять предмети матеріального світу, люди і правові відносини, оскільки злочин завжди спрямований на перетворення матеріальних об'єктів (руйнування, знищення, зміну), вплив на людину (від ошукання до вбивства), зміну характеру правових відносин (позбавлення прав власності, передання їх іншим суб'єктам тощо) [24, с. 6].

Суб'єкт злочинної діяльності активний, як і будь-яка інша людина в процесі своєї праці. Однак від інших людей його відрізняє чітка антисуспільна спрямованість і протиправний, переважно, прихований характер дій.

Суб'єктів злочинної діяльності можна характеризувати за професійними, інтелектуальними, моральними та іншими якостями. Для вчинення злочинів суб'єкт злочинної діяльності повинен володіти певними знаннями, умінням, навичками, рисами характеру, які дали б змогу людині зважитися на жорстокі й зухвалі дії.

Як і за будь-якого іншого виду діяльності, злочинці використовують накопичений досвід попередників і власний. Індивідуальний досвід, що відображається у способах учинення злочинів, має винятково важливе значення для протидії злочинності, оскільки надає можливість за ознаками попередніх дій (раніше вчинених злочинів) установлювати виконавців нових злочинних акцій [22, с. 31]. Так, спосіб учинення злочину виконує важливу роль у формуванні фактичної інформації про подію злочину, оскільки через спосіб і виявляється процес відображення злочинного акту в навколишній обстановці [90, с. 46].

Під час реалізації злочинного наміру суб'єкт вивчає й аналізує обстановку, у якій йому доведеться діяти, ураховує як власні можливості, так і можливості інших осіб, з якими збирається спільно вчинити злочин. Аналізує також можливості протидії реалізації злочинного наміру з боку правоохоронних органів. На цьому етапі здійснення злочинного задуму суб'єкт намічає план дій, обмірковує послідовність учинення деяких із них, готує знаряддя та засоби,

обирає певний спосіб їх застосування, обмірковує усунення можливих перешкод, способи маскуванню слідів злочину [25, с. 9].

Маскування є об'єктивним відображенням злочинної діяльності. Воно поширюється на підготовку та вчинення більшості злочинів: приховування справжніх намірів і цілей, надання здійснюваним операціям вдаваної законності, забезпечення умов прихованості виконуваних дій, маскуванню поведінки та способу життя тощо [162; 388; 396].

Засоби злочинної діяльності можуть бути розмежовані на дві основні групи: а) матеріальні предмети, призначені для досягнення певного результату впливу на конкретний об'єкт (засоби й інструменти, зброя, транспорт тощо); б) заходи психологічного й іншого спрямування, що мають забезпечити досягнення мети без застосування безпосередніх засобів праці (введення в оману, навіювання, погрози тощо) [28, с. 8].

Процес злочинної діяльності спрямований на реалізацію поставленої мети й одержання бажаного результату. Результат – матеріальне втілення інтересів суб'єкта, що спонукали його до вчинення злочинів: фізична, майнова, моральна шкода. Результатом також можна вважати й задоволення злочинцем будь-яких моральних і фізичних потреб, бажань, пристрастей, прагнень. З криміналістичної позиції для слідчого найважливіше, які сліди й ознаки залишають дії злочинця, де і як їх шукати.

Якщо вважати злочинну діяльність предметом пізнання, то йдеться не стільки про спосіб злочину, скільки про механізм злочину, тобто про систему злочинної діяльності, у якій спосіб злочину – лише одна із ланок [35, с. 103]. Водночас поняття «механізм злочину» і «злочинна діяльність» не можна ототожнювати. Перше відображає характеристику того, як учинено конкретний злочин, а друге охоплює висвітлення того, як існує та діє злочинність у суспільстві на певному історичному етапі його розвитку. Отже, поняття «діяльність» слід трактувати як певний вид людської активності, спосіб існування, забезпечення умов життя людини. Тому вважаємо хибною думку А. М. Кустова, який стверджує, що злочинна діяльність як сукупність послідовних і взаємопов'язаних дій з підготовки, учинення та приховування

злочину, спрямованих на досягнення злочинного результату, є одним з основних елементів механізму злочину [403, с. 13]. Дослідник суттєво звузив поняття злочинної діяльності.

Елементи структури злочинної діяльності взаємодіють і взаємопов'язані. Так, під час учинення злочинів відбувається низка процесів взаємодії, зокрема між людьми, людей і предметів, предметів між собою (учасників злочинної події між собою, злочинця з навколишнім середовищем, потерпілого зі злочинцем та обстановкою місця події тощо). Взаємодія передбачає зміну об'єктів унаслідок дії один на одного, відображення ознак слідоутворювального на слідосприймальному предметі. Взаємозв'язок передбачає залежність елементів однієї структури від властивостей елементів іншої.

Отже, одним з елементів закономірностей злочинної діяльності є її механізм. Закономірностями злочинної діяльності, що вивчає криміналістика, М. В. Даньшин вважає її механізм, однак детально його не висвітлює [167, с. 203–204].

Тому доцільно проаналізувати сутність механізму злочинного акту як одиничного елементу злочинної діяльності.

Механізм злочину, з одного боку, можна тлумачити як порядок настання в часі певних подій, прийомів, процедур суб'єктів злочину в матеріальному середовищі, а з іншого – як обов'язковий вияв наслідків злочинної діяльності, тобто відображення механізму злочину у вигляді системи матеріальних та ідеальних слідів-відображень. Механізм злочину – це система взаємодії реальних об'єктів матеріального світу, у зв'язку з чим у його сфері виявляються явища, події та факти реальної дійсності; моменти і проміжки часу, люди, ділянки місцевості й простору; предмети, речі, механізми та комп'ютерні системи; тварини, об'єкти рослинного світу тощо, які є елементами механізму злочину [622, с. 16]. Механізм злочину В. О. Образцов визначає як динамічну систему протиправних поведінкових актів, що реалізується в певних умовах, виявах, спрямованості й послідовності або обумовлених ними явищах, які мають криміналістичне значення [490, с. 12]. Згодом дослідник стверджував, що механізм злочину – це перебіг, порядок послідовної зміни причинових,

функціональних або інших взаємозв'язків, що наявні між компонентами злочину в процесі виникнення та розвитку їхньої взаємодії [350, с. 46].

Механізм злочину формується й функціонує під впливом певних закономірностей: а) закономірності формування, вибору та реалізації способів підготовки, учинення і приховування злочину; б) закономірності виникнення й розвитку зв'язків між елементами механізму злочину; в) закономірності виникнення та розвитку явищ, пов'язаних зі злочином (до, під час та після його вчинення), значущих для виконання завдань судочинства [347, с. 33].

Механізм злочинної діяльності – це не лише акт учинення злочину, а й ширше коло дій із забезпечення життя злочинця, його близьких: створення умов для здійснення злочинної діяльності (формування злочинних груп, підготовка «кадрів», розв'язання проблем «спеціалізації» та розподілу «сфер впливу», організація розвідки й контррозвідки тощо), підготовку і вчинення злочинів (акти конкретної злочинної поведінки), маскуванню злочинної поведінки, приховування слідів учинених злочинів, реалізація (збут і використання) здобутого внаслідок злочинної діяльності, заходи із забезпечення життєздатності злочинних організацій (протидія розслідуванню, створення фондів допомоги «постраждалим» у процесі злочинної діяльності тощо) [669, с. 35–37].

Злочинну діяльність криміналістика вивчає з функціональної позиції як динамічну систему дій, які об'єднуються поняттям механізму. Згідно з визначенням А. М. Кустова, механізм злочину – це система процесів взаємодії учасників злочину, як прямих, так і побічних, між собою і з матеріальним середовищем, поєднаних із використанням відповідних знарядь, засобів та окремих елементів обстановки. До елементів механізму злочину належать: діяльність суб'єктів злочинної події; комплекс дій, учинків жертви; комплекс дій інших осіб, побічно пов'язаних зі злочинною подією, окремі елементи обстановки, що використовують учасники злочинного посягання [404, с. 24].

На думку О. В. Челишевої, механізм злочину – це єдиний процес взаємозв'язку та взаємодії суб'єкта злочинної діяльності, предмета посягання,

жертви, знарядь і засобів учинення злочину, а також елементів обстановки його вчинення та злочинного результату [745, с. 114].

Механізмом злочинної діяльності О. Ф. Лубін вважає методологічну категорію, що виражає закономірності теоретичної побудови й експериментальної перевірки модельної ієрархічної системи типових версій з метою подальшого формування та корегування типових методик розслідування злочинів. Його структурними елементами є: суб'єкт злочину, умови (обстановка), спосіб учинення дій і слідова картина злочину [420, с. 108, 121].

У цьому контексті В. В. Тіщенко зазначає, що діяльність з учинення злочинів (або ж злочинна діяльність) передбачає такі елементи: 1) постановка мети, зумовленої потребами й інтересами особи; 2) вибір об'єкта, на який буде спрямована діяльність; 3) визначення способів, засобів та умов досягнення поставленої мети; 4) розрахунок власних сил і можливостей, вирішення питання про доцільність залучення додаткових учасників; 5) визначення й оцінювання проміжних і кінцевих результатів; 6) корегування процесу організації та здійснення злочинної діяльності на кожному її етапі. Така розгорнута технологічна структура діяльності притаманна для злочинів, що вчиняють з обміркованим умислом. Простішою вона є в разі вчинення злочинів з раптовим умислом (так звані ситуативні, імпульсивні злочини) або злочинів з необережності. Проте в кожному випадку простежуються певні закономірності в механізмі таких злочинних дій, що зумовлені певними об'єктивними й суб'єктивними факторами [365, с. 13].

Напрями та форми функціонування злочинної діяльності, її способи й тактичні аспекти мають значення під час як підготовки й учинення злочинів, так і вчинення протидії розслідуванню. Специфічним елементом злочинної діяльності є протидія її виявленню та припиненню [387, с. 16]. Цілком слушно зауважує В. С. Кузьмічов, що криміналістика, з одного боку, вивчає злочинну діяльність, особистість злочинця, механізм і спосіб учинення злочину, сліди злочину в широкому значенні, форми й методи протистояння правоохоронним органам, і на цьому підґрунті розробляють методи, засоби та прийоми розкриття й попередження злочинів [397, с. 60]. На думку В. П. Бахіна, специфічним

елементом злочинної діяльності є протидія її виявленню та припиненню [22, с. 33]. Протидія розслідуванню, тобто перешкоджання досягненню його цілей, постійно розвивається та змінюється [141, с. 34]. Крім того, протидія розслідування є своєрідним видом цілеспрямованої активності суб'єктів злочину, інших заінтересованих осіб у виді окремих умисних дій або наперед спланованої низки взаємопов'язаних дій по приховуванню, зміні, знищенню інформації, яка має доказове значення, її носіїв та втручання в розслідування для досягнення поставлених цілей щодо перешкоджання розкриттю, розслідуванню та встановленню причетних до конкретного злочину осіб [418, с. 39].

Активна, цілеспрямована протидія є одним з об'єктивних факторів, що суттєво ускладнюють діяльність правоохоронних органів з протидії злочинності. Згідно з результатами здійсненого у 2003 р. О. В. Александренко дослідження, активній протидії протистояли 82 % опитаних начальників міських і районних відділів внутрішніх справ, 76 % – оперуповноважених, 75,4 % – слідчих прокуратури, 54,6 % – слідчих МВС і 50,4 % – опитаних громадян [4, с. 164]. Водночас лише 25,0 % респондентів нашого опитування, серед яких слідчі (17,1 %) і судді (24,8 %), зважають на подолання протидії під час розслідування (додаток А).

Окрім закономірностей злочинної діяльності, до предмета криміналістики сучасні дослідники відносять й інші елементи. Аналіз визначень предмета криміналістики свідчить, що в них відзначено три напрями інтересу криміналістичної науки, однак постає цілком справедливе питання щодо правомірності вивчення криміналістикою закономірностей власного розвитку, специфіки діяльності з продукування нових знань, їх систематизації та використання на практиці [369, с. 16]. Розвиток конкретних наук, стрімке зростання рівня знань, нагальна потреба істотного підвищення ефективності наукових досліджень і результативності їх впливу на суспільну практику спонукали до утворення наукознавчих розділів (програм, концепцій) у межах цих наук [235, с. 27]. Водночас Ю. І. Краснобаєв стверджував, що криміналістика вивчає закономірності власного розвитку, а Р. С. Белкін зазначав, що закономірності розвитку криміналістики, як і будь-якої науки, є предметом не цієї

науки, а наукознавства. У криміналістиці їх розглядають лише тому, що наукознавство на сучасному етапі свого розвитку ще не в стані охопити весь комплекс питань, які належать до його предмета, і тому вивчає лише найзагальніші з них. Це не означає, що невдовзі криміналісти будуть відсторонені від дослідження закономірностей розвитку своєї науки. Саме вони як найкомпетентніші спеціалісти будуть її вивчати, проте в наукознавчому аспекті, використовуючи отримані результати в інтересах розвитку криміналістики передусім [32, с. 52–53]. На наш погляд, час для вивчення криміналістикою наукознавчих процесів власного розвитку нині настав [167; 365; 369]. Водночас для долучення цієї складової до предмета криміналістики необхідно здійснити окремі ґрунтовні наукові дослідження з метою встановлення конкретних закономірностей розвитку криміналістичної науки.

Інша складова предмета криміналістики – процес розслідування кримінальних правопорушень, судового їх розгляду. На її позначення науковці використовують різні поняття, зокрема: «механізм розслідування», «криміналістична діяльність», яку поділяють на криміналістичну діяльність із розслідування злочинів, експертно-криміналістичну, криміналістично-профілактичну, оперативно-розшукову, криміналістичну науково-педагогічну [364, с. 28]. Усі ці види діяльності цілком або частково є об'єктами криміналістичного вивчення [331, с. 16].

Предметом криміналістики О. В. Челишева охоплює закономірності механізму злочину та закономірності механізму розслідування. Дослідниця процес розслідування тлумачить як діяльність уповноважених суб'єктів, обстановку розслідування та її результат. Обстановкою розслідування є сукупність обставин – чинників (часових, інформаційних, організаційних), що формують ситуацію, у якій знаходиться діяльність з розслідування злочинів. Результат діяльності – глибина й достовірність одержаної доказової інформації, що залежать від способів діяльності, їх відповідності обстановці розслідування. Лише оцінюючи результати розслідування, можна оцінити ефективність способів діяльності. Нині, зазначає авторка, у криміналістиці немає назви для цієї системи взаємозв'язків структурних

елементів процесу розслідування, тому найобґрунтованішим видається використання терміна «механізм розслідування» [745, с. 104–105].

Діяльність з розкриття та розслідування злочинів – це складна динамічна керована соціальна система, що охоплює такі елементи: об’єкт діяльності, мету й завдання, суб’єктів діяльності, дії, прийоми, способи, місце, час, обстановку діяльності, її результати [137, с. 16]. Обґрунтованою видається позиція В. В. Тіщенко, згідно з якою в системі «розслідування» наявні не лише складні й різнобічні міжсуб’єктні зв’язки, а й специфічні відносини між протилежними системами («розслідування» – «злочинна діяльність»), діями і наслідками, суб’єктами й ситуаціями, що складаються на певних етапах розслідування тощо. Зазначене засвідчує, що розслідування є складною системою, якій властиві цілеспрямованість і динамізм [700, с. 152].

Основним суб’єктом діяльності з розслідування кримінальних правопорушень є слідчий як організатор і головний виконавець процесу протидії злочинності. Водночас й інші уповноважені службові особи є такими суб’єктами.

Відрізняється від решти позиція О. Я. Басва, який розширює аналізований об’єкт пізнання в криміналістиці діяльністю адвоката-захисника, адвоката-представника, реалізованої кожним з них відповідно до процесуальної функції та повноважень, у межах динамічної системи кримінально-процесуальних правовідносин [13, с. 9; 14, с. 5]. Ми не поділяємо таку позицію на підставі аргументів, наведених у попередніх підрозділах.

Сутність процесу розслідування кримінальних правопорушень зводиться до виявлення, одержання, дослідження, оцінки та використання інформації про них. Ці процеси також мають певні закономірності, які вивчає криміналістика. Як зазначають Є. Д. Лук’янчиков та В. С. Кузьмічов, розслідування – це багатогранна діяльність спеціально уповноважених на те державних органів із збирання та закріплення доказів, викриттю осіб, винуватих у вчиненні злочину, вжиттю заходів із попередження та припинення злочинів [425, с. 11–12].

Збирання доказів – це перший етап роботи з доказами, який передбачає такі стадії: 1) виявлення доказів – їх відшукування; 2) фіксація доказів – їх закріплення;

3) вилучення доказів – дії, які забезпечують можливість використання доказів, долучення їх до справи та дослідження; 4) збереження доказів. Дослідження доказів – це пізнання слідчим, прокурором і судом їхнього змісту, перевірка вірогідності наявності тих фактичних даних, які є змістом доказів. Оцінка доказів – це логічний процес встановлення допустимості та відносності доказів, наявності та характеру зв'язків між ними, визначення шляхів використання доказів для встановлення істини. Використання доказів – це оперування ними в процесі доказування, встановлення істини. Його здійснюють протягом усього процесу доказування [368, с. 9].

До елементів розслідування кримінальних правопорушень належать також способи подолання протидії розслідуванню. Способи такої протидії передбачають певну специфіку, вони не є способами інформаційно-пошукової діяльності слідчого, пізнання та фіксації доказової інформації.

Зміст розслідування кримінальних правопорушень визначений чотирма основними видами діяльності, зокрема: пізнанням обставин події злочину (77,7 % опитаних), пошуком джерел інформації про ці обставини (67,6 %), фіксацією отриманої інформації та її джерел (76,9 %), подоланням протидії розслідуванню (25,0 %) (додаток А). Пізнавальний аспект діяльності з розслідування злочинів полягає у встановленні обставин, що підлягають доказуванню, а також даних, за допомогою використання й оцінки яких можна встановити ці обставини.

Діяльність із судового розгляду кримінальних правопорушень відповідно до ст. 2 КПК України є одним із завдань кримінального провадження. Це закономірно належить до кола питань, які вивчає криміналістика. Судовий розгляд є складовою судового провадження. Нині криміналістична наука досліджує низку питань, пов'язаних із допитами в суді обвинуваченого, свідків, потерпілих, проведенням пред'явлення для впізнання, експертизи в суді, огляду документів тощо. Потребують розроблення рекомендації щодо проведення огляду за межами приміщення суду; дослідження показань учасників кримінального провадження, наданих у досудовому розслідуванні та під час судового розгляду; порядок визначення достовірності висновку експерта, зокрема за наявності

декількох альтернативних позицій експертів щодо одного й того самого доказу, тощо. Як один із пріоритетних напрямів удосконалення криміналістичної тактики 54,6 % респондентів, серед яких 66,7 % адвокатів і 71,2 % суддів, зазначили розроблення тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій у суді (експертизи, допиту обвинуваченого, свідків, потерпілого, експерта, пред'явлення для впізнання, огляду) (додаток А).

Правильно організований і насичений криміналістичними рекомендаціями судовий розгляд забезпечує реальну змагальність сторін у судовому провадженні. Ефективність цього процесу безпосередньо обумовлює ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення, уникнення судових помилок.

2.3. Предмет криміналістики як системоутворювальний чинник криміналістичних знань

Специфіка систематизації знань у конкретних галузях науки пов'язана, насамперед, з їхнім предметом. Систематизацію знань, отриманих унаслідок пізнання наукою власного предмета у формі, найдоступнішій для його використання, слід трактувати як одне з основних завдань науки [167, с. 156].

Систематизація криміналістичних знань можлива за умови аналізу криміналістики загалом, окремих її розділів, об'єкта і предмета як взаємопов'язаних елементів, частин, що утворюють ціле. Теоретичні конструкції криміналістики мають пов'язуватися з емпіричними даними про її об'єкт, що є неможливим без побудови єдиної системи відповідної галузі наукового знання. Адже саме об'єкт і предмет криміналістичної науки визначають, які знання належать до сфери криміналістики та формують її систему [863, с. 28]. На думку О. О. Ексархопуло, систему будь-якої галузі науки визначають, насамперед, об'єкт і предмет її дослідження. Наукове знання відрізняється від знання побутового тим, що є систематизованим [351, с. 8].

Проблема визначення системи криміналістичної науки пов'язана з питанням єдності елементів структури предмета криміналістики в межах об'єкта її вивчення, який для цієї науки є двоєдиним. Реалії навколишнього світу цікавлять криміналістику лише постільки, поскільки вони як елементи посідають певне місце в структурі предмета дослідження, мають зв'язки з іншими елементами цієї системи.

Усе те, що ми можемо вважати об'єктом, постає реальним лише в предметних окресленнях, а предметність також має власну об'єктну обумовленість. Слушно зазначає А. В. Іщенко, що класифіковані за напрямками інтересів криміналістичні знання знаходять своє місце в системі криміналістики, її розділів. Водночас кожен із цих розділів є певною системою знань, до якої належать теоретичні положення, закони, твердження, категорії, методи, прийоми, процедури, методики, фактичний матеріал [235, с. 30]. Система криміналістики не є самоціллю, вона має задовольняти вимоги, що висувають до наукового знання, відображаючи структуру предмета науки та її спеціальну функцію [703, с. 16].

Систематизація криміналістичних знань потребує системного підходу. Системний підхід передбачає синтез історичного, функціонального та структурно-видового аналізу, а отже, є основоположним у дослідженні складних об'єктів, що припускають самоорганізацію та саморозвиток [510, с. 11]. Аналізуючи системний підхід, Л. А. Мікешина стверджує, що структура об'єкта є законом або принципом поєднання елементів системи [446, с. 388].

Системність криміналістики дає змогу виявити найповніше в логічних і знакових формах наукові знання про злочинну діяльність і процес розслідування та запобігання кримінальних правопорушень, їх судового розгляду.

Про системоутворювальний чинник криміналістичних знань зазначають литовські криміналісти В. М. Терехович і Е. В. Німанде. Системність криміналістичних знань є результатом систематизації знань, що належать до сфери розслідування злочинних діянь, тобто результатом дискурсивного узагальнення й упорядкування цих знань на підставі системоутворювальної ознаки [689, с. 37].

Предмет криміналістики та її система внутрішньо та зовнішньо пов'язані. Розвиток предмета і системи криміналістики, пізнання нових її складових є так само

закономірними, як і для інших галузей наукового знання, одним з елементів якого є перехід від менш загальних до більш загальних і глибоких теорій. Проблеми вдосконалення предмета криміналістики та її системи будуть актуальними повсякчас, оскільки від розв'язання їх залежать рівень розвитку науки, ефективність навчання, результативність застосування методів, засобів і прийомів розслідування, досягнення завдань кримінального провадження [369, с. 27].

Розвиток уявлень про предмет криміналістики зумовлював трансформацію поглядів щодо її системи, оскільки дослідження нових аспектів, властивостей, закономірностей і результати цього не завжди можна охопити межами традиційних розділів науки. Однак розроблення й удосконалення системи криміналістики не зводиться до звичайного упорядкування наукового матеріалу, його групування. Ідеться про побудову цілісної наукової системи, яка відображає закономірні зв'язки між елементами предмета наукового пізнання, властивостями об'єктів, які вивчають [193, с. 11].

Слово «система» означає об'єктивну єдність закономірно пов'язаних один з одним предметів, явищ, а також знань про природу й суспільство. Система – це комплекс елементів та їхніх властивостей, взаємодія між якими зумовлює появу якісно нової цілісності. Елемент є неподільною одиницею системи, властивості та функції якого залежать від місця в цілісності. Подеколи елемент можна вважати складним утворенням, підсистемою.

Отже, система – це комплекс взаємопов'язаних елементів, що утворюють цілісність. Причому узгоджена сукупність елементів є системоутворювальним чинником для певного виду наукового знання.

Аналіз історії розвитку криміналістики свідчить, що її система змінювалася відповідно до рівня розроблення, становлення й розвитку власне криміналістичних знань. Із розширенням змісту криміналістики змінювалися погляди щодо її внутрішньої структури, зокрема на кількість, сутність і призначення розділів науки. Так, у «Керівництві для судових слідчих, чинів загальної і жандармської поліції» у межах криміналістики виокремлено загальну й особливу частини. У подальших працях Г. Гросс убачав доцільним побудувати систему криміналістики з таких двох

частин: перша – теоретичне вчення про виявлені злочини; друга – практичні настанови для провадження слідства, з огляду на два об’єкти криміналістичної науки – злочинну та слідчу діяльність [365, с. 16–17]. Упродовж перших років становлення (до початку 1920-х рр.) криміналістика, зазначає І. О. Возгрін, ще не мала обґрунтованої та загальновизнаної системи, тому різні автори тлумачили її як цілісну сукупність інформації, корисну для судових діячів [100, с. 35].

Важливим внеском у створення системи криміналістики стала робота І. М. Якімова «Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике». Вибудувавши систематизацію на змістовній характеристиці криміналістики, учений розділив її на кримінальну техніку, кримінальну тактику й методологію, яку вважав застосуванням методів кримінальної техніки і тактики до розслідування злочинів [864, с. 3].

Отже, із середини 1920-х рр. радянську криміналістику поділяли на три головні частини, її було вперше систематизовано. Запропоновану систему криміналістики відображено в першому підручнику, що мав дві книги: «Техника и тактика расследования преступлений» і «Методика расследования отдельных видов преступлений» [343; 352].

Обґрунтував поділ криміналістики на загальну й особливу частини 1938 р. Б. М. Шавер. Загальна охоплювала криміналістичну техніку й тактику, особлива – методику розслідування окремих видів і груп злочинів [761, с. 56–62].

Однак більшість авторів теоретичних досліджень, підручників і посібників продовжували поділяти криміналістику на три частини: криміналістичну техніку, слідчу (криміналістичну) тактику й методику розслідування окремих видів злочинів. Такий підхід до системи криміналістики став у середині ХХ ст. загальновизнаним.

Самостійну частину криміналістики – «Вступ до науки» – виокремив 1950 р. А. І. Вінберг. Вона містила питання про предмет, метод, систему криміналістики тощо. Згодом цей розділ назвали «Загальна теорія криміналістики», що наявний і в деяких сучасних підручниках.

В українському підручнику «Радянська криміналістика» (1973) В. П. Колмаков, обґрунтовуючи поділ криміналістичних методів і прийомів на три групи (техніко-криміналістичні, слідчо-тактичні й розслідування окремих видів злочинів), апелював до трьохелементної системи курсу криміналістики (криміналістична техніка, слідча тактика і методика розслідування й попередження окремих видів злочинів). Зміст навчального видання передбачав також вступ, у якому було розміщено параграфи: поняття і значення криміналістики як юридичної науки; предмет криміналістики; метод криміналістики; система криміналістики, її взаємозв'язок з іншими науками; розвиток і сучасний стан радянської криміналістики; розвиток криміналістики в європейських соціалістичних країнах; сучасний стан буржуазної криміналістики [589].

Основні зв'язки, притаманні цілісності, – це кореляція, інтеграція, субординація і кооперація [510, с. 12–13]. Система характеризується ієрархічністю, оскільки вона є елементом системи вищого порядку, її елементи постають як системи нижчого рівня. Криміналістична систематика встановлює принцип розподілу криміналістичних знань за розділами науки – від системи криміналістики загалом, систем її розділів і між окремими криміналістичними системами та класифікаціями [354, с. 39–41]. Криміналістична систематика є засобом упорядкування криміналістичних знань і забезпечує їх правильне застосування на практиці [33, с. 198].

У цьому контексті В. А. Журавель зазначає, що головними ознаками придатності системи слід вважати логічність розташування наукових знань і відношення між її елементами. Якщо буде визнано, що тільки певна модель – чотирьохелементна чи двохелементна – здатна забезпечити реалізацію змістовних, функціональних, субординаційних, координаційних зв'язків між її елементами, то саме цю модель доцільно визнати оптимальною за таких умов [194, с. 33].

Криміналістика як вияв правозастосовної діяльності обумовлена нормами кримінального та кримінального процесуального права. Зміни цих норм мають приводити до відповідної трансформації криміналістичних знань про злочинну діяльність та її розслідування. Наприклад, якщо законодавець криміналізує

певний вид протиправної діяльності, то це зумовлює потребу розроблення криміналістичної методики її розслідування. Якщо змінюється вид слідчих (розшукових) дій, запроваджують нові процесуальні засоби, то криміналістична тактика, як і методика, також мають на це «відреагувати», зокрема, пропонуючи тактичні прийоми та їх комплекси щодо нововведеного слідчого інструментарію. Криміналістична техніка «зобов'язана відгукнутися» на конкретні досягнення науково-технічного прогресу шляхом напрацювання засобів оптимізації роботи зі збирання, дослідження, оцінки та використання доказової інформації. Цілком слушною вважаємо позицію Є. П. Іщенка, який зазначає, що у зв'язку з появою нових статей у КК необхідно визначити, як гарантувати реальну дію цих статей. Окрім криміналістів, ніхто це завдання не виконає [229, с. 8].

Зокрема, підтвердженням цієї позиції є «реакція» криміналістики на виникнення комп'ютерних злочинів.

Так, 2001 р. новий КК України вперше передбачив кримінальну відповідальність за вчинення злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж [383]. Унаслідок цього у криміналістичній науці відбулися такі зміни: по-перше, у її розділі «Криміналістична методика» з'явився новий підрозділ – методика розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин, систем і комп'ютерних мереж (комп'ютерних злочинів). Розробленню методики розслідування комп'ютерних злочинів після їх криміналізації в КК України присвятили низку праць О. І. Мотлях, Л. П. Паламарчук, О. А. Самойленко [459; 511; 625; 210] та інші. По-друге, криміналістична тактика запропонувала тактичні прийоми щодо огляду комп'ютерної техніки, особливостей її виїмки та дій з нею під час обшуку, використання спеціальних знань [144; 419; 520; 617]. По-третє, криміналістична техніка почала досліджувати механізм слідоутворення на цифрових комп'ютерних носіях [57; 65; 177; 763]. Крім цього, відбулося активне впровадження комп'ютерних технологій до арсеналу криміналістичних засобів виявлення, фіксації, дослідження слідів злочинів, а також комп'ютерно-технічної експертизи [15; 58; 72; 301; 302; 724],

обладнано різноманітною комп'ютерною технікою оперативні, слідчі, криміналістичні й інші підрозділи правоохоронних органів України.

Тому об'єкт системи (у нашому випадку – криміналістичні знання), що припускає системну інтерпретацію, є незамкнутим і таким, що передбачає розвиток шляхом формування нових видів зв'язків між елементами.

На думку Г. А. Матусовського, оптимальною є побудова двочленної системи криміналістики (загальна й особлива частини). Учений зазначав, що вдосконалення системи науки потребує врахування важливого положення про діалектичне співвідношення загального й особливого. У кожній науці накопичені знання розрізняють за ступенем загальності явищ, які вони охоплюють, тому загальне й особливе відображаються в системній побудові цієї галузі наукового знання [443, с. 82]. Загальне, особливе й одиничне існують у науковому знанні у зв'язку з реальною дійсністю, а саме в об'єкті, предметі науки та їхніх структурних елементах.

Поділяє це положення й О. В. Челишева, яка стверджує, що під час побудови системи криміналістики слід дотримуватися низки критеріїв: співвідношення загального й особливого, структури та рівня дослідження об'єкта і предмета науки. Нині загальне відображено в системі криміналістичних учень, що формують загальну теорію криміналістики, та розділи про загальні положення криміналістичної техніки, тактики й методики. З огляду на це, дослідниця запропонувала таку систему криміналістики: 1) загальна теорія криміналістики: а) гносеологічні основи криміналістики; б) методологічні основи криміналістики; 2) окремі криміналістичні теорії: а) криміналістичні теорії злочину; б) криміналістичні теорії розслідування; 3) криміналістична техніка; 4) криміналістична тактика; 5) криміналістична методика [745, с. 197–198, 201, 208]. Таким чином, О. В. Челишева запропонувала систему криміналістики, що містить п'ять елементів.

Також О. О. Ейсман виокремлював у системі криміналістики п'ять елементів, серед яких: 1) вступ до науки; 2) загальна теорія криміналістики; 3) криміналістична техніка; 4) криміналістична тактика; 5) методика

розслідування злочинів. Питання, пов'язані з характеристикою предмета, змісту, системи, методів і місця криміналістики серед інших наук, як наукознавчі мають формувати зміст саме вступу в науку, а не належати до її загальної теорії. У вступі також має йтися про історію криміналістики, критику реакційних тенденцій буржуазної криміналістики [652, с. 27]. Позицію О. О. Ейсмана поділяв і М. О. Селіванов [636, с. 15]. Р. С. Белкін розрізняв систему криміналістики як науки та як навчальної дисципліни – курсу криміналістики. Він заперечував доцільність п'ятохелементної системи криміналістики О. О. Ейсмана. Усі питання, що віднесено до вступу, стверджував дослідник, за винятком історії та тенденцій розвитку криміналістики в буржуазних країнах, є не наукознавчими, а внутрішньо науковими, тому це елементи її методології. Останні два справді не слід включати в систему науки. Це частина змісту курсу криміналістики [32, с. 132].

Отже, теза стосовно того, що система криміналістики як науки не тотожна системі навчальної дисципліни «Криміналістика», є цілком обґрунтованою. До окремих положень криміналістичної науки, що потребують осмислення, належать проблеми співвідношення криміналістики як науки і навчальної дисципліни в умовах істотних змін сучасної системи освіти [107, с. 349].

Про необхідність розмежування системи науки криміналістики і системи відповідної навчальної дисципліни зауважили 77,2 % респондентів (додаток А).

Із цього приводу слушно зазначають укладачі навчально-методичного посібника з криміналістики, що *курс криміналістики* передбачає опанування всіх структурних елементів *науки*: теоретичних основ криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики [462, с. 3]. Навряд чи доцільно визнавати залежність галузі наукового знання від супутньої навчальної дисципліни, адже система навчального курсу криміналістики не може бути точним відображенням системи науки, вважає М. В. Даньшин [167, с. 169, 182]. Система криміналістики, на переконання В. О. Образцова, – це більш деталізована система криміналістичних знань, і тому «система навчального курсу не може в усіх деталях дублювати систему науки» [493, с. 14]. Розрізняє систему науки і систему навчального курсу криміналістики й Ю. М. Чорноус [760, с. 23].

Криміналістична наука розвивається відповідно до головних тенденцій розвитку дослідницької діяльності й обраних векторів самовдосконалення криміналістичного знання. Навчальна дисципліна повинна мати єдині загальнодержавні стандарти й визначатися відповідною навчальною програмою. Змішування цих двох систем є небезпечною тенденцією розвитку криміналістичної науки, що призведе до саморозвитку науки, безплідного теоретизування та практичної неефективності її рекомендацій [167, с. 187]. Слід урахувати, що побудова навчального курсу криміналістики повинна бути адекватною спеціалізації тих, хто навчається, і ліміту відведеного на навчання часу [399, с. 42].

Дослідниця Т. С. Волчецька переконана, що в межах сучасної криміналістичної науки де-факто є новий розділ, який потрібно закріпити де-юре, назвавши його «прикладна криміналістика в юридичній практиці». У ньому мають досліджувати питання адаптації положень криміналістики до нових, не традиційних для цієї науки, об'єктів, а також специфіку використання криміналістичної науки в цивільному, арбітражному, адміністративному судочинстві, митній справі, діяльності нотаріуса тощо [104, с. 76].

Програма навчальної дисципліни «Криміналістика» 2008 р. в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого містила чотири розділи: теоретичні основи криміналістики (предмет, система, методи та завдання криміналістики; історія криміналістики; криміналістична ідентифікація); криміналістична техніка; криміналістична тактика; криміналістична методика [462, с. 8–19].

Навчальний курс із криміналістики в Харківському національному університеті внутрішніх справ поділено на загальну й особливу частини. До загальної (загальнотеоретичні положення, криміналістична техніка й тактика) належать: вступ у криміналістику; загальна характеристика механізму вчинення злочинів і діяльності з їх розслідування; криміналістичні методи й засоби, що використовують під час розслідування злочинів; криміналістична техніка збирання та дослідження слідів злочину; криміналістична тактика збирання і

дослідження слідів злочину; особлива частина висвітлює криміналістичну методику [376, с. 7–98].

У НАВС протягом тривалого часу програма навчальної дисципліни «Криміналістика» містила п'ять розділів: загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична експертиза, криміналістична тактика, криміналістична методика [360]. Криміналістику за такою системою викладали до 2016 р. [371]. Однак А. В. Іщенко стверджує, що така система не позбавлена дискусійних питань, хоча є цілком прийнятною з погляду побудови навчального курсу для певних категорій фахівців, які поглиблено вивчають питання судової експертизи [369, с. 24–25]. Зокрема, вважають п'ятьохелементною систему курсу «Криміналістика» (з розділом «Криміналістична експертиза») 84,6 % опитаних інспекторів-криміналістів та 60,9 % судових експертів (додаток А). Кафедра криміналістики та судової медицини академії 2017 р. перейшла до викладання курсу криміналістики за чотирьохелементною системою: теоретичні основи криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика [372].

Водночас В. В. Тіщенко в підручнику з криміналістики (2017) виклав матеріал за такою системою: теоретичні засади науки криміналістики (поняття, завдання й система криміналістики; історія криміналістики; криміналістична ідентифікація та криміналістична діагностика; учення про криміналістичну версію; організація і планування розслідування; криміналістичні технології в розслідуванні; криміналістичне прогнозування та криміналістична профілактика; теорія криміналістичного моделювання; використання спеціальних знань у розслідуванні); криміналістична техніка; криміналістична тактика; криміналістична методика [365]. У межах криміналістичної науки дослідник вважає за доцільне виокремити її загальну й особливу частини [700, с. 29].

Автори С. А. Кириченко, Ю. О. Кириченко та Ю. Д. Ткач вважають, що курс криміналістики слід поділити на чотири частини. Першу частину криміналістики доцільно називати «теоретичні основи», оскільки семантичне значення слова «методологія», яке дедалі частіше використовують, можна

тлумачити як учення про методи. Інші частини криміналістики слід називати «техніка», «тактика» і «методика» відповідно [257, с. 48–52].

Про відмінність між системою науки криміналістики і системою навчального курсу з криміналістики йдеться в підручнику М. В. Салтевського. Автор відображає систему науки криміналістики у вигляді шести блоків (розділів, частин) [622, с. 22]. Водночас структура змісту навчального видання передбачає сімнадцять розділів, серед яких методологічні засади криміналістики, технічні засоби та методи збирання криміналістичної інформації (криміналістична техніка), криміналістичне слідознавство, засоби вчинення злочинів (криміналістична механоскопія), основи криміналістичної тактики, основи управління засобами криміналістичної тактики, методологічні основи криміналістичної методики тощо [622, с. 3–11].

Отже, система криміналістичної науки не тотожна системі навчального курсу криміналістики, і навпаки.

Традиційно система криміналістики передбачає чотири елементи: загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика. Перший із цих елементів є результатом пізнання криміналістикою власного предмета, три інші елементи – це результат використання отриманого знання. Саме така система науки, на думку Р. С. Белкіна, максимально адекватно відображає предмет криміналістики [32, с. 131–132].

У курсі лекцій із криміналістики (2003) В. Ю. Шепітько виклав відповідну навчальну дисципліну за такою системою: вступ до курсу криміналістики; криміналістична техніка; криміналістична тактика; методика розслідування злочинів [771]. У підручнику «Криміналістика» (2008) дослідник пропонує таку систему криміналістики: теоретичні основи криміналістики (поняття і значення криміналістики; методи криміналістики; криміналістична ідентифікація; історія криміналістики), криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика [367]. Таку систему запропоновано й у підручнику «Криміналістика» 2016 р. (перший розділ названо «Загальна теорія криміналістики») [368, с. 9].

Сучасна криміналістика, згідно з позицією М. В. Салтевського, автора «Криминалистики в современном изложении юристов» (1996), передбачає такі частини: теоретичні основи науки криміналістики (предмет, завдання й система науки криміналістики; криміналістика в системі наукового знання; становлення, розвиток і сучасний стан криміналістики в Україні; вчення про методи науки криміналістики; криміналістична ідентифікація та групофікація; вчення про механізм учинення злочину), технічні засоби й методи збирання криміналістичної інформації (криміналістична техніка), криміналістичне слідознавство, сліди людини, сліди засобів учинення злочинів (криміналістична механоскопія) [616].

Авторський колектив Львівського державного університету внутрішніх справ пропонує таку систему криміналістики: 1) загальна теорія криміналістики (теоретичні основи криміналістики); 2) криміналістична техніка; 3) криміналістична тактика; 4) криміналістична методика (методика розслідування окремих видів злочинів) [364]. Такий підхід до системи криміналістики поділяє й авторський колектив Харківського національного університету внутрішніх справ [47]. Однак перший розділ їхнього підручника називається «Теоретико-методологічні засади криміналістики» і містить такі глави: предмет, метод і система криміналістики, її зв'язок з іншими науками; криміналістична діагностика й ідентифікація; криміналістичні версії та прогнозування; загальні положення використання спеціальних знань під час розслідування злочинів; взаємодія слідчого з оперативно-розшуковими підрозділами ОВС, використання допомоги громадськості та засобів масової інформації під час розслідування злочинів; інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів (криміналістичні обліки) [47, с. 3–4].

Колектив авторів Академії адвокатури України також розподіляє систему криміналістики на чотири елементи: вступ до курсу криміналістики (виникнення і розвиток криміналістики; джерела криміналістики; предмет криміналістики; методи криміналістики; пізнавальна функція криміналістики; криміналістика в системі наук; криміналістична ідентифікація; форми застосування спеціальних

знань; криміналістика і доказування), криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика [373].

Водночас А. П. Шеремет пропонує таку систему криміналістики: теоретичні й методологічні основи криміналістики (криміналістика як наука і навчальна дисципліна; методи криміналістики; криміналістична ідентифікація; вчення про криміналістичну версію; історія криміналістики в Україні), криміналістична техніка, криміналістична тактика, методика розслідування окремих видів злочинів [782]. Чотирьохелементну систему криміналістики схвалює і В. О. Маркус (теоретичні основи криміналістики (загальнотеоретичні положення становлення і розвитку методології криміналістики; криміналістична ідентифікація та діагностика), криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів) [435]. В. Д. Басай зазначає, що в криміналістиці доцільніше виокремити чотири частини: частина I – «Теорологія», частина II – «Техніка», частина III – «Тактика» і, зрештою, частина IV – «Методика». Традиційні криміналістичні розділи перейменовано в частини, оскільки останні повинні містити певні розділи, підрозділи, галузі й теми [19, с. 75]. Водночас поділ криміналістики на частини не поділяють інші криміналісти.

У криміналістиці, вважає М. І. Скригонюк, необхідно виокремити такі розділи: вступ у криміналістику, криміналістична техніка, криміналістична тактика, організація розкриття та розслідування злочинів, методика розслідування окремих видів і груп злочинів [646, с. 8–10]. Такий підхід запропонував ще О. Г. Філіппов, проаналізувавши наявні в російській криміналістичній науці концепції щодо системи криміналістики [335, с. 25].

Сучасний рівень розвитку поглядів на предмет науки криміналістики, стверджує В. А. Журавель, дає підстави визначити чотири головні елементи (розділи) її системи: загальну теорію, криміналістичну техніку, криміналістичну тактику та методику розслідування окремих видів злочинів. Зазначені елементи є системними утвореннями нижчого рівня. Зокрема, загальна теорія як розділ науки криміналістики охоплює як теорію загальнокриміналістичного рівня, так й окремі

наукові теорії, а криміналістична техніка, тактика й методика містять загальні положення та окремі підрозділи. Диференціювання теоретичних побудов на загальні й окремі зумовлене, передусім, ступенем загальності відображуваних ними елементів об'єкта пізнання, яким є або криміналістична наука, або подія злочину, або діяльність з розкриття і розслідування злочинів [193, с. 19]. Ці аргументи доводять роль предмета криміналістики як системоутворювального чинника криміналістичних знань.

Отже, нині більшість криміналістів України виокремлює в системі криміналістики чотири елементи (розділи), серед яких: 1) теоретичні основи; 2) криміналістична техніка; 3) криміналістична тактика; 4) криміналістична методика.

Деякі вчені обстоюють доцільність виокремлення більшої кількості розділів системи криміналістичної науки або повернення до двохелементної системи (загальна й особлива частини), про що зазначає В. А. Журавель [194, с. 31]. Наприклад, Г. О. Зорін пропонує сім розділів криміналістичної науки: теорія криміналістики, методологія криміналістики, стратегія криміналістики, криміналістична тактика, криміналістична методика, криміналістична техніка, криміналістична експертологія [212, с. 23].

Чимало науковців, посиляючись на розширення обсягу сучасних криміналістичних знань, пропонують розширити й межі традиційної системи науки криміналістики шляхом введення нових елементів. Так, М. В. Салтевський стверджував, що конструювання системи криміналістики може мати традиційно-історично-описовий характер, коли під час викладання певної частини предмета матеріал подають в історичній послідовності, та інформаційно-діяльнісний, за якого події, факти розглядають з позиції механізму їх появи, відображення в матеріальному середовищі та механізмі виникнення джерел інформації. Запропонована ним система криміналістики містить шість розділів. Дослідник М. І. Скригонюк вважає за доцільне ввести до традиційної чотирьохелементної системи новий, п'ятий, елемент – розділ, присвячений питанням організації розслідування злочинів. П'ятий елемент у системі науки криміналістики В. С. Кузьмічов і Г. І. Прокопенко в навчальному посібнику «Криміналістика»

пропонують як новий розділ – «Криміналістична експертиза». Виокремлення такого розділу пов'язане з необхідністю комплексного вивчення питань використання спеціальних знань у кримінальному процесі. На думку цих авторів, важливе місце в системі криміналістичних знань посідають спеціальні знання, передусім – знання в галузі криміналістичних експертиз. Питання криміналістичних експертиз розглядають у всіх розділах криміналістики. У загальній теорії – під час вивчення механізму слідоутворення, ідентифікації та діагностики тощо; у криміналістичній техніці – під час аналізу її галузей (трасології, балістики, почеркознавства); у криміналістичній тактиці – для вибору оптимальних місця та часу проведення експертизи, відбору зразків для дослідження, формулювання питань експертам тощо; у криміналістичній методиці експертизи розглянуто в аспекті їх застосування під час розслідування окремих видів злочинів. Проте з розвитком й удосконаленням змісту криміналістики, диференціації та інтеграції її структурних елементів, потребами правоохоронної практики постала необхідність виокремлення в системі криміналістики нового самостійного розділу «Криміналістична експертиза» [399, с. 40].

Система криміналістики є відкритою для поповнення її новими знаннями, отриманими внаслідок пізнання власного предмета. Удосконалення системи криміналістики слід здійснювати тільки за умови врахування наявних наукових парадигм щодо її предмета, оскільки система науки є структурованим знанням про її предмет.

Згідно з пропозицією В. А. Журавля, систематизувати криміналістичні знання доцільно на підставі певних, чітко визначених критеріїв. Якщо визнати панівною концепцію, за якою предмет криміналістики становлять закономірності, що виявляються як під час учинення злочинів, так і під час їх розслідування, то саме ці закономірності в їх структурованому вигляді й можуть бути критерієм систематизації криміналістичних наукових знань. Тобто системі закономірностей, що належать до предмета криміналістики, має відповідати система наукових знань. Для цього необхідно визначити ступінь співвідношення закономірностей з такими складовими криміналістики, як загальна теорія, техніка, тактика, методика, і

з'ясувати, чи «вписуються» вони в структурні побудови, а вже відповідно до одержаних результатів вирішувати питання щодо необхідності корегування системи науки криміналістики як загалом, так і окремих її елементів [194, с. 32–33].

Систему криміналістики за досліджуваними нею закономірностями (двохелементну – загальна й особлива частини) обґрунтовують Л. Я. Драпкін [179, с. 82], В. В. Степанов [665, с. 7], В. О. Образцов [329; 491, с. 51–59], В. М. Терехович [688; 689, с. 40–41], В. В. Тіщенко [365] та ін. Зокрема, у ранніх працях А. Ф. Волобуєв, досліджуючи загальні положення криміналістичної методики, писав, що методика розслідування тісно пов'язана з іншими розділами криміналістики. Цей зв'язок можна визначити як зв'язок загального (криміналістична техніка і тактика) і особливого (криміналістична методика). Таким чином, робив висновок учений, в силу своєрідності свого об'єкту і предмету криміналістична методика стосовно інших розділів науки може розглядатися як особлива частина криміналістики [101, с. 7].

Прихильником побудови системи криміналістики за принципом розподілу її на загальну й особливу частини є і В. В. Тіщенко. Він вважає, що традиційна система криміналістики не узгоджується з об'єктом і предметом останньої. Поділ наукових положень криміналістики на розділи «криміналістична техніка», «криміналістична тактика» і «криміналістична методика» зумовлений характером розроблюваних криміналістикою методів та засобів розслідування злочинів (техніко-криміналістичних, тактичних, методичних) і ґрунтується на трактуванні предмета криміналістики як сукупності таких методів та засобів (В. В. Клочков). Проте уявлення про предмет криміналістики давно змінилося. Згідно із сучасними поглядами, його формують закономірності в діяльності з учинення злочинів, у механізмі слідоутворення та діяльності з розслідування злочинів, знання яких дає змогу розробляти ефективні методи, прийоми й засоби розкриття злочинів. Отже, систему криміналістики слід вибудовувати не лише на підставі інформаційно-пізнавального комплексу методів і засобів розслідування злочинів, а й залежно від досліджуваних аспектів таких об'єктів криміналістики, як діяльність щодо

вчинення злочину та її відображення в зовнішньому середовищі та діяльність з розслідування й розкриття вчиненого злочину [698, с. 46–50].

Відповідно до позиції В. В. Тіщенка, систему криміналістики доцільно визначати так: загальна частина; розділ 1 «Вступ до криміналістики. Загальнотеоретичні положення»; розділ 2 «Вчення про злочин і механізм утворення інформації»; розділ 3 «Техніко-криміналістичні засоби і способи збирання, дослідження й оцінки інформації»; розділ 4 «Процесуальні і тактичні способи та засоби збирання, дослідження й оцінки доказів»; розділ 5 «Дослідження джерел інформації за допомогою спеціальних знань»; розділ 6 «Теоретичні основи стратегії і тактики розслідування. Особлива частина. Методики розслідування різних категорій злочинів» [698, с. 46–50].

Отже, система науки криміналістики має містити два розділи, присвячені знанням про злочинну діяльність і знанням про діяльність з розслідування, запобігання злочинам та їх судового розгляду. Такий поділ системи науки криміналістики схвалюють 56,5 % опитаних судових експертів і 72,3 % викладачів і наукових працівників (додаток А).

Слід акцентувати увагу на позиції А. Ф. Волобуєва, який вважає, що зміст криміналістики доцільно систематизувати відповідно до структури її предмета за принципом «від загального до особливого». Зазначений підхід передбачає поділ криміналістики на загальну й особливу частини. У загальній частині А. Ф. Волобуєв пропонує виокремити такі структурні елементи: 1) положення наукознавчого змісту – відомості про криміналістику як науку (вчення про предмет, систему, методи, історію розвитку, зв'язки з іншими науками тощо); 2) розділ про найзагальніші закономірності механізму вчинення злочинів і формування інформації щодо них (учення про спосіб злочину, місце, час й обстановку, особу злочинця, особу потерпілого, механізм утворення слідів і їх класифікацію та деякі інші, що належать до цієї частини предмета криміналістики); 3) розділ про методи загального характеру, що застосовують під час розкриття та розслідування злочинів (вчення про ідентифікацію і діагностику, засоби фіксації інформації, версії, прогнозування, взаємодію слідчого з

оперативними апаратами, використання спеціальних знань і деякі інші положення); 4) розділ про технічні засоби, тактичні прийоми, що використовують під час підготовки та проведення слідчих дій (огляду, допиту, обшуку, виїмки, пред'явлення для впізнання тощо). В особливій частині криміналістики запропоновано зосередити положення методичного характеру, у яких висвітлено особливості механізму вчинення злочинів окремих видів або груп (криміналістичні характеристики) і специфіку їх розслідування. Саме за таких умов криміналістика здатна сформувати класичну структуру, яку застосовують у галузях права й інших юридичних науках. Вона адекватно відображає предметну галузь криміналістики та набуває логічної стрункости [102, с. 93–94].

З огляду на обґрунтовану тезу, що криміналістичні знання слід систематизувати на підставі визначального критерію – структури предмета криміналістики, вважаємо, що система науки має відображати: 1) положення, які визначають закономірності злочинної діяльності; 2) аспекти щодо закономірностей збирання, дослідження, використання й оцінки інформації про злочин для розроблення або вдосконалення криміналістичних засобів, методів і рекомендацій з протидії злочинності. Крім того, система криміналістики має містити відомості про власні об'єкт, предмет, завдання, місце серед інших наук, положення загальної та окремих криміналістичних теорій.

Саме тому система науки криміналістики передбачає загальну й особливу частини. Пропонуємо в межах загальної частини виокремити загальнотеоретичні положення з такими підрозділами: 1) предмет, система і завдання криміналістики; 2) історія криміналістики; 3) становлення та розвиток криміналістичних теорій; 4) методологічні засади криміналістики; 5) криміналістична ідентифікація та діагностика.

Особлива частина криміналістичної науки має відображати закономірності збирання, фіксації, оцінки та використання доказової інформації для розкриття, розслідування, запобігання злочинам та їх судового розгляду. Структуру такого блоку запропонувала О. В. Челишева. До криміналістичних теорій розкриття, розслідування й запобігання злочинам (теорії, що створюють базу для практичної

діяльності з протидії злочинності) належать: вчення про криміналістичні засоби, прийоми та методи роботи з доказами; теорія криміналістичної ідентифікації; вчення про версії; теоретичні основи організації розслідування; вчення про розшук; теорія криміналістичної профілактики [745, с. 204].

Предметну частину криміналістики В. М. Терехович і Е. В. Німанде трактують як сукупність знань про закономірності розслідування злочинного діяння, що утворюють систему, яка містить три взаємопов'язані елементи: 1) поява слідів злочинного діяння як очікуваної події в процесі встановлення обставин, пов'язаних зі злочином; 2) проведення слідчих дій як основного законного способу виявлення, отримання та фіксації доказів; 3) наукова організація розслідування злочинних діянь як планомірного, цілеспрямованого процесу встановлення обставин, пов'язаних із подією злочину [689, с. 39–40].

До особливої частини криміналістичної науки мають належати криміналістична техніка, криміналістична тактика та криміналістична методика, які розробляють, містять і надають суб'єктам правозастосовної діяльності практичний інструментарій для виконання їхніх повноважень [849, с. 104].

Отже, систему науки криміналістики доцільно визначити так:

I. Загальна частина. Загальнотеоретичні положення криміналістики

1. Предмет, система і завдання криміналістики
2. Історія криміналістики
3. Становлення та розвиток криміналістичних теорій
4. Методологічні засади криміналістики
5. Криміналістична ідентифікація і діагностика

II. Особлива частина

1. Криміналістична техніка
2. Криміналістична тактика
3. Криміналістична методика

Поряд із предметною систематизацією нині дедалі ширше досліджують систему криміналістики за рівнем загальності її теорій. Із цієї позиції зміст науки криміналістики поділяють на загальну й окремі теорії. Така диференціація

криміналістичного знання дає змогу встановити значення теорій, їх взаємозв'язок і взаємозалежність, вплив окремих наукових положень на розвиток криміналістики загалом, і тому не лише не заперечує предметну систематизацію, а й вдало доповнює її [100, с. 39].

Загальна теорія конкретної науки – це і є та система основних ідей галузі знання, яка охоплює максимально повне відображення предмета науки в його зв'язках й опосередкуваннях. Загальна теорія криміналістики, зазначав Р. С. Белкін, – це система її світоглядних принципів, теоретичних концепцій, категорій та понять, методів і зв'язків, визначень і термінів, наукове відображення всього предмета криміналістики. Загальна теорія є методологічною основою криміналістики [35, с. 41]. Цілком влучно зазначає О. О. Ескархопуло, що теорію криміналістики можна визнавати «загальною» лише за умови, якщо вона відображає весь предмет криміналістики, а не якусь його частину [796, с. 66].

На наш погляд, оптимальною назвою першого розділу криміналістики як навчальної дисципліни є «Загальна теорія криміналістики», яка відображає сутність цього структурного елементу системи, окреслюючи теоретико-фундаментальний характер його змісту.

Систему навчальної дисципліни «Криміналістика» вважаємо за доцільне залишити чотирьохелементною: 1) загальна теорія криміналістики; 2) криміналістична техніка; 3) криміналістична тактика; 4) криміналістична методика. Якщо на цьому етапі відмовитися від чотирьохелементної системи, то в новій конфігурації залишиться чимало прогалин, заповнити які нині не видається можливим [190, с. 42].

Структура системи криміналістики рухлива та може змінюватися. Крім цього, слід акцентувати увагу на пропозиціях дослідників щодо місця судової експертології в системі криміналістики.

Так, Г. О. Зорін виокремлює серед запропонованих семи розділів криміналістичної науки криміналістичну експертологію [212, с. 23]. Криміналістичній експертизі місце відокремленого елементу системи криміналістики відведено й в інших виданнях [402, с. 365].

В Україні розроблено положення нової галузі знань – судової експертології, яка становила б «сплав» різних галузей наукових знань у межах змісту вчення про судову експертизу [278; 317; 613; 634; 742; 743; 790; 803].

Ідею створення загальної теорії судової експертизи (інша назва судової експертології), окремо від криміналістики, актуалізувала основоположна закономірність: усі види експертиз мають спільні загальні позиції, що виявляються в їхніх призначенні, теоретичному обґрунтуванні, джерелах виникнення, стадіях розвитку, функціонування, нормативному регулюванні, організації тощо [803, с. 131].

На думку М. Я. Сегая, судова експертологія – це юридична наука про судово-експертну діяльність, об'єктом якої є діяльність держави, юридичних і фізичних осіб щодо забезпечення правосуддя незалежною і кваліфікованою експертизою, яку здійснюють професійні експерти [634, с. 25]. Окремою наукою вважають судову експертологію (або загальну теорію судової експертизи, теорію судових експертиз) Т. В. Авер'янова, І. А. Алієв [6], Р. С. Белкін (нова синтетична наука – загальна теорія судової експертизи) [334, с. 72], С. Ф. Бичкова [77], Н. І. Клименко [278] та ін. [853, с. 185–192; 854]. Нині у відомчих вишах України функціонують кафедри судової експертології [252].

Отже, дискусія стосовно долучення до системи криміналістики елементу, що охоплює розділ про теорію судових експертиз, втратила актуальність, оскільки окрема наука не може належати до системи іншої галузі наукового знання. У наукових джерелах обстоюють погляди щодо наявності української термінологічної підсистеми галузі криміналістичних знань (підсистеми криміналістики), розвиток якої відображають як складний і довготривалий процес, який залежить не лише від розвитку літературної мови, а, насамперед, від перебігу історичних подій на теренах України [284, с. 49]. Ми вважаємо, що термінологічні аспекти криміналістики доцільно досліджувати в межах загальної теорії криміналістики, доповнюючи її складову – мову науки.

Висновки до розділу 2

1. Нині більшість науковців визначає криміналістику крізь призму закономірностей, що формують об'єкт її вивчення. Різноманітність тлумачень предмета криміналістики пов'язана зі складністю об'єкта її пізнання, який є двоєдиним – злочинна діяльність і діяльність із розслідування кримінальних правопорушень, судового їх розгляду.

На наш погляд, доцільно визначити такі етапи розвитку уявлень про предмет криміналістики:

– перший етап: під час виникнення нової галузі знання криміналістики її предмет охоплював вивчення речових доказів і діяльність учасників кримінального процесу (з кінця XIX – до початку XX ст.) (Г. Гросс);

– другий етап: предмет криміналістики, відмежувавшись від науки кримінального процесу, став охоплювати технічне забезпечення розслідування злочинів (з початку XX ст. – до становлення радянської криміналістики (1930-ті рр.) (Г. Ю. Маннс, І. М. Якимов та ін.);

– третій етап: після визнання самостійності криміналістики її предметом визначено розкриття, розслідування та запобігання злочинам (30–60-ті рр. XX ст.) (О. М. Васильєв, А. І. Вінберг, О. О. Ейсман, О. Н. Колесніченко, С. П. Мітричев);

– четвертий етап: предмет криміналістики охопив вивчення закономірностей виникнення інформації про злочин і криміналістичні засоби й методи розкриття, розслідування та попередження злочинів (з 1967 р. – до кінця XX ст.) (Р. С. Белкін, Ю. І. Краснобаєв);

– п'ятий етап: сучасні погляди науковців щодо предмета криміналістики, згідно з якими це наука, що вивчає закономірності злочинної діяльності, її використовують у низці видів судочинства та пов'язаних із ними суспільних відносинах (В. Г. Гончаренко, А. В. Іщенко, В. С. Кузьмічов, В. Ю. Шепітько та ін.).

Тлумачення криміналістичної науки та її предмета чітко відображає стан криміналістики в конкретні періоди й етапи і найближчі перспективи її розвитку.

На сучасному етапі розвитку Української держави в контексті змін у криміналістиці як практичній діяльності та навчальній дисципліні формується новий предмет криміналістичної науки.

2. Структура предмета криміналістики є складною та багаторівневою. Вона охоплює вивчення двох загальних складових: закономірностей злочинної діяльності та діяльності з розслідування кримінальних правопорушень та судового їх розгляду. Наука криміналістика вивчає їх лише в тому аспекті, що забезпечує розроблення рекомендацій для правозастосовної практики. Ці складові, як і об'єкт вивчення криміналістики, є двоєдиними в предметі цієї науки.

Закономірності злочинної діяльності відтворюють взаємозв'язок і взаємозалежність між такими її структурними елементами, як мета, об'єкт, суб'єкт, засоби, результат, механізм, що виражені в навколишньому середовищі у вигляді матеріальних та ідеальних слідів.

Діяльність із розслідування кримінальних правопорушень, судового їх розгляду обумовлена механізмом слідоутворення під час злочинів, закономірностями пізнання цих процесів і збирання, дослідження, оцінки та використання доказів, призначення для ухвалення законного, обґрунтованого, мотивованого судового рішення. Зазначені підгрупи предмета криміналістики диференціюють і далі.

3. На різних етапах розвитку криміналістики змінювалися наукові погляди на її внутрішню структуру, кількість і назву елементів (розділів) науки.

Система криміналістики є цілісним утворенням, яке формується з елементів (підсистем – розділів), які також мають власні систематизовані елементи – підрозділи. Криміналістика є елементом системи юридичних наук, її підсистеми – науки кримінально-правового циклу. Система криміналістики не є замкнутою, вона уможливорює поповнення системи новими структурними елементами, категоріями та поняттями.

Предмет криміналістики є системоутворювальним чинником криміналістичних знань, що забезпечує правильну та методологічно обґрунтовану їх систематизацію. Він охоплює найсуттєвіші ознаки об'єкта вивчення цієї науки.

Система науки криміналістики і система навчальної дисципліни «Криміналістика» різняться. Так, система цієї навчальної дисципліни нині передбачає чотири розділи: загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика. Наразі немає достатніх підстав змінювати таку систему навчального курсу.

Система науки криміналістики складається із загальної й особливої частин. На нашу думку, до загальної частини належать загальнотеоретичні положення криміналістики з підрозділами: предмет, система і завдання криміналістики; історія криміналістики; становлення та розвиток криміналістичних теорій; методологічні засади криміналістики; криміналістична ідентифікація і діагностика. Особлива частина охоплює криміналістичну техніку, криміналістичну тактику та криміналістичну методику.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛІСТИКА В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

До ХХ ст. криміналістика була сукупністю знань про розкриття та розслідування злочинів. З початку ХХ ст. криміналістика починає багатовекторний розвиток, зокрема як практична діяльність, система наукових знань, навчальна дисципліна. Криміналістику застосовували в різних відомствах, які безпосередньо здійснювали розкриття, розслідування та судовий розгляд справ, і фахівці, яких залучали до вивчення окремих обставин учинених правопорушень. У цьому розділі ми проаналізуємо вектори розвитку криміналістики, що поєднала криміналістичні знання, в першій половині ХХ ст.

3.1. Започаткування діяльності державних криміналістичних установ

У контексті нашого дослідження важливим є питання нормативної регламентації криміналістичної діяльності в першій половині ХХ ст., структури, складу, напрямів і результатів роботи слідчих органів та експертних закладів в Україні. Зазначене зумовлено недостатнім їх висвітленням у криміналістичних джерелах, необхідністю здійснення періодизації розвитку криміналістики у вітчизняних криміналістичних установах.

До перших державних судово-експертних установ, що діяли на території України, належать кабінети НСЕ при прокурорах Київської та Одеської судових палат. У Київському та Одеському кабінетах НСЕ протягом 1914–1917 рр. проводили почеркознавчі експертизи, дослідження документів, хімічні, дактилоскопічні експертизи, дослідження біологічних об'єктів (крові, сперми, волосся), трасологічні експертизи (знарядь злочину, куль) тощо [852, с. 159].

Кабінети НСЕ при прокурорах Київської та Одеської (як і Московської) судових палат засновано 1913 р. згідно з «одобреннымъ Государственною Думою и Государственнымъ Советомъ закона 4 іюля 1913 года» [488]. Його ухваленню

передував проект закону Міністерства юстиції «Про заснування кабінетів науково-судової експертизи в містах Москві, Києві та Одесі» від 21 березня 1913 р. Санкт-Петербурзький кабінет почав функціонувати на підставі закону «Про заснування кабінету науково-судової експертизи», ухваленого Державною радою і Державною думою Російської імперії 28 червня 1912 р. [487].

Київський кабінет розпочав свою діяльність 2 лютого 1914 р. Першим його керівником був С. М. Потапов – відомий криміналіст, колишній судовий слідчий Петербурзького окружного суду. З ним працювали два помічники: прозектор Імператорського університету імені Святого Володимира доктор медицини М. М. Туфанов, який завідував кримінально-технічним відділом, і приват-доцент цього університету В. І. Фаворський – завідував фотографічним відділом. Згодом було призначено ще одного помічника – приват-доцента кафедри хімії Імператорського університету ім. Святого Володимира А. П. Семенцова.

Технічну роботу здійснювали три техніки, а в канцелярії працювала перекладачка, яка перекладала з англійської, французької та німецької мов. Таким чином, штат Київського кабінету НСЕ становив вісім працівників, з яких чотири були експертами. Київському кабінету відведено територію обслуговування в межах округів Київської, Харківської та Варшавської судових палат.

Одеський кабінет НСЕ засновано 15 лютого 1914 р., проте він почав функціонувати 15 березня. Його штат формували чотири фахівці: завідувач кабінету, колишній судовий слідчий з особливо важливих справ Рязанського окружного суду М. П. Макаренко і три помічники: приват-доцент кафедри хімії фізико-математичного факультету Імператорського Новоросійського університету Є. С. Єльчанінов, колишній товариш прокурора Костромського окружного суду Б. О. Малиновський і позаштатний лаборант при кафедрі медичної хімії медичного факультету Імператорського Новоросійського університету лікар С. М. Матвеев.

Одеський кабінет НСЕ обслуговував Одеську, Новочеркаську і Тифліську судові палати.

Головні напрями криміналістики відображала структура перших державних судово-експертних установ України, яка була такою: фотографічний відділ,

кримінально-технічний (криміналістичний) відділ, хімічний відділ і канцелярія. Кабінети були обладнані новітньою криміналістичною технікою.

У своїй діяльності українські кабінети НСЕ керувалися «Инструкцией управляющим кабинетами научно-судебной экспертизы и их помощникам», затвердженою міністром юстиції 13 січня 1914 р., яка передбачала під час виконання функціональних обов'язків працівників кабінетів застосовувати наукові методи і технічні засоби [607, с. 46–49].

Упродовж першого року функціонування до українських кабінетів НСЕ надходили вимоги щодо проведення досліджень переважно з кримінальних справ, хоча була частина цивільних. Речові докази на дослідження здебільшого направляли органи суду (судові слідчі), жандармерія, військове відомство, поліція. Працівники експертних установ стали брати участь в оглядах місць подій, здійснювати фотографування, виявляти та вилучати сліди злочину. Для цього вони використовували власне техніко-криміналістичне устаткування. Наприклад, під час фотографування на місці події застосовували спеціальні фотографічні камери Бертильйона з розмірами пластин 16x21 та змінними об'єктивами [325, с. 305–306].

Найважливішими функціями кабінетів НСЕ були: порівняння почерків, встановлення підрбок, підчисток у документах, проявлення слідів пальців рук людини на місці події та порівняння їх зі слідами пальців рук підозрюваних, фотографування речових доказів, дослідження кров'яних та інших слідів на речових доказах. Згідно з Інструкцією завідувачам кабінетів НСЕ та їхнім помічникам, фахівці кабінетів починають операції на місці вчинення злочину раніше за всіх інших фахівців – лікарів, поліцейських. Найважливішими в діяльності кабінетів НСЕ були завдання, пов'язані з фотографією [299, с. 94].

Так, 1914 р. до Київського кабінету надійшли на дослідження вимоги за 220 кримінальними та 34 цивільними справами. З них закінчено провадження в 201 справі, з яких 15 – цивільних [325, с. 322]. Результативність виконання експертиз становила 79,1 %. Під час виїзду на місце події експерти Київського кабінету вже використовували дактилоскопічні прилади для фіксації відбитків

пальців рук, їх виявлення на різних предметах і відібрання порівняльних зразків у запідозрених осіб.

У Київському кабінеті НСЕ 1914 р. проведено такі експертизи: 240 досліджень документів; 33 дослідження предметів із пальцевими відбитками; 67 досліджень предметів зі слідами крові, сперми та інших плям; 56 досліджень волосся; 83 дослідження знарядь злочину, матеріалів для підпалу, ґрунту, глини, тканини, шматків деревини, одягу з кульовими отворами тощо [756, с. 797].

За перший рік діяльності до Одеського кабінету НСЕ надійшло 215 вимог на проведення досліджень, серед яких 165 вимог були з кримінальних справ, а 50 – із цивільних. Протягом року із загальної кількості експертиз виконали 169 досліджень (78,6 %), не виконали близько п'ятої частини (46 експертиз). Упродовж 1914 р. співробітники Одеського кабінету шість разів виїжджали на місця подій для надання допомоги судовим слідчим у фотографуванні місця вчинення злочинів [299, с. 95–96, 98].

Протягом першого року діяльності до Одеського кабінету НСЕ надійшли вимоги на проведення досліджень таких видів: дослідження і порівняння почерків – 110; дослідження почерку й чорнила – 10; дослідження почерку, штемпелів і друкованого шрифту – 2; дослідження підробок, виконаних механічним способом, – 11; дослідження закреслених та залитих чорнилом написів і підписів – 3; дослідження вискобленого, вимитого й витравленого тексту – 7; дослідження пізніших дописок і переробок тексту в документах – 24; дослідження спалених документів – 4; дослідження предметів із пальцевими відбитками – 11; дослідження крові – 15; хімічні дослідження – 9; дослідження волосся – 1; судово-балістичні дослідження – 1; дослідження печаток, марок, слідів ніг людини – 8 [299, с. 95–96].

Маловідомі відомості щодо діяльності Київського кабінету НСЕ протягом 1914–1917 рр. оприлюднив В. М. Чисніков. За цей період в експертній установі проведено 707 експертних досліджень: 1914 р. – 204, 1915-го – 240, 1916-го – 123, 1917-го – 140 [381, с. 261–262]. Згідно з даними інших джерел, Київський кабінет НСЕ 1914 р. виконав 254 вимоги щодо проведення експертних досліджень.

До Одеського кабінету НСЕ 1915 р. надійшло 279 вимог на проведення досліджень (на 61 експертизу більше, ніж попереднього року). Протягом 1915 р. було виконано 230 вимог на проведення судово-експертних досліджень, а 96 вимог залишилося невиконаними (29,5 %). Відсоток невиконаних Одеським кабінетом експертиз 1915 р. збільшився, порівняно з 1914 роком, з 21,4 % до 29,5 %. Водночас 1915 р. співробітники одеської експертної установи виїжджали на місця вчинення злочинів 18 разів (утричі більше, ніж 1914 р.) [299, с. 105].

Протягом 1916 р. до Одеського кабінету надійшло 244 вимоги на проведення досліджень, що разом із залишком від попереднього р. становило 340 вимог. З них виконано 262 вимоги, залишилися невиконаними – 78 (22,9 %). Цього року 15 разів експерти Одеського кабінету виїжджали на місця подій. Упродовж 1915–1916 рр. кількість досліджень в Одеському кабінеті НСЕ збільшилася за такими видами: хімічні дослідження, дактилоскопічні дослідження, дослідження біологічних об'єктів (волосся, сперми і крові). Новими об'єктами, які направляли на дослідження, були: метали, тканини, кулі, карти, пружини, шрифт друкарських машин, сірники, канат [299, с. 105–106, 117–118]. До Одеського кабінету НСЕ станом на 1 жовтня 1917 р. на дослідження надійшло 69 вимог, залишилися невиконаними 33 вимоги [299, с. 123].

Таким чином, у роботі Одеського кабінету НСЕ з часу відкриття постійно збільшувалася кількість виконаних досліджень (1914 р. – 169, 1915-го – 230, 1916-го – 262), частішими були й виїзди його експертів на місця подій. Можемо припустити, що відповідні тенденції відбувалися й у діяльності Київського кабінету НСЕ.

Ураховуючи кількість закінчених експертиз протягом перших трьох років діяльності українських експертних установ (1914–1916), констатуємо, що середня кількість досліджень, які спроможні були щорічно виконувати кабінети НСЕ, становила 220 експертиз (на 4 експертів по 55 експертиз).

Попри значне навантаження, окремі фахівці судово-експертних установ займалися науково-дослідною роботою. Так, Є. С. Єльчанінов за результатами застосування нового методу для виявлення пальцевих відбитків на металевих предметах опублікував наукову статтю в журналі Міністерства юстиції [187, с. 186–

189]. У тому самому журналі 1916 р. вийшла друком стаття працівника Київського кабінету НСЕ А. П. Семенцова «К вопросу об экспертизе в делах о поджогах» [640, с. 220–224].

Серед різних видів досліджень переважали експертизи документів [825, с. 216] і дослідження біологічних об'єктів (крові, волосся, сперми). Види експертиз, які виконували кабінети НСЕ, відповідали тим об'єктам, що надходили на дослідження, а останні вилучали з місць найпоширеніших злочинів того часу, до яких належали вбивства, крадіжки, зловживання, пограбування тощо. Наприклад, 1916 р. Київське сискне відділення міської поліції розслідувало 1578 справ, з яких 1472 крадіжки, 50 грабежів, 56 інших злочинів [610, с. 134]. Також поширеними були: конокрадство, злочини грабіжницьких зграй, розбійних і шахрайських організацій, підробників і збувачів фальшивих монет, грошових знаків, актових паперів, поштових і гербових марок, бандеролей, підроблених паспортів, різних документів особи й атестатів про освіту тощо; організоване приховування від військової повинності; розкрадання на залізничному транспорті, пароплавах, ярмарках і курортах; фабрикація закордонних паспортів, організація таємного переходу через кордон; контрабанда; таємна торгівля зброєю, вогнепальними припасами та вибуховими речовинами; торгівля «живим товаром» [756, с. 186].

Через рік після заснування Московського, Київського й Одеського кабінетів НСЕ уряд Російської імперії прийняв рішення про проведення З'їзду керівників кабінетів НСЕ. Детально проаналізовано цей науково-практичний захід у працях В. О. Комахи, І. П. Крилова та В. М. Чиснікова. У контексті цього дослідження доречно розглянути окремі його рішення, прийняті 1–9 липня 1915 р., зокрема:

1. У зв'язку з тим, що використання наукових методів під час розслідування злочинів було в Російській імперії справою новою, визнано, що воно не набуло того значення, яке мало йому належати і належить у державах Західної Європи. Криміналістику як науку ще не цілком визнали навіть судові діячі, і це явище спричинене недостатньо широким ознайомленням працівників судового відомства зі способами сучасних наукових досліджень і практичними результатами експертизи.

Безперечно, діяльність чотирьох кабінетів НСЕ, попри нетривалий період їх функціонування, забезпечила в цьому напрямі позитивні результати.

2. Необхідно встановити обов'язок для кандидатів на судові посади під час проходження стажування працювати в кабінетах НСЕ, будучи до них відкомандированими.

3. Для досягнення мети практичного ознайомлення з основами криміналістики якомога більшої кількості осіб судового відомства доцільно ознайомлювати, передусім, судових слідчих, які потім шляхом проведення занять з відкомандированими до них кандидатами передаватимуть їм здобуті знання. Для прикомандирування достатньо відрядження строком на три місяці.

4. В аспекті ознайомлення співробітників поліції з основами криміналістики З'їзд (а саме В. Л. Русецький) розробив і запропонував правила щодо порядку долучення до справ, зберігання та пересилання речових доказів, які згодом були затверджені Інструкцією. Також було наголошено, що інструкції прокурорів судових палат співробітникам поліції мають містити практичні вказівки з криміналістики [299, с. 140–142].

Своєю діяльністю українські судово-експертні заклади та їхні працівники (Є. С. Єльчанінов, М. П. Макаренко, Б. О. Малиновський, С. М. Матвєєв, С. М. Потапов, А. П. Семенцов, М. М. Туфанов, В. І. Фаворський) зробили значний внесок у розвиток вітчизняної криміналістики та загальної теорії судової експертизи.

Перший період діяльності українських судово-експертних установ закінчується 1917 р., коли було насильницьким шляхом змінено владу в Російській імперії, що стосувалося й українських губерній.

Унаслідок більшовицького перевороту в Росії 1917 р. Петроградський кабінет НСЕ було знищено в перші дні лютневого путчу під час пожежі в будинку колишнього Петроградського окружного суду; Московський кабінет припинив діяльність на початку 1918 р. Таким чином, в областях і краях нинішньої Російської Федерації до 1941 р. судово-експертних установ взагалі не було, як і в інших союзних республіках (крім Білорусії) [299, с. 143].

Водночас зі зміною державно-політичного устрою в діяльності українських кабінетів НСЕ почався новий період. Такий критерій періодизації розвитку криміналістики в Україні, як значні соціально-політичні події в історії держави (війни, здобуття незалежності тощо), поділяють 22,9 % респондентів (додаток А).

Отже, кабінети НСЕ в Україні, а саме Київський і Одеський, у післяреволюційний період і в роки національно-визвольних змагань продовжували діяти, хоч і з певними обмеженнями [805, с. 227].

Протягом 1917–1919 рр. на теренах України діяли різні державні формації: Українська Народна Республіка часів правління Центральної Ради, Українська держава гетьмана П. Скоропадського, Українська Народна Республіка доби Директорії, Українська Соціалістична Радянська Республіка. На території Української Народної Республіки при Центральній Раді діяла судова система, успадкована від Російської імперії та сформована реформою 1864 р. Система правосуддя мала дві ланки: мирові суди та загальні суди із суддями, яких призначали. Згідно з даними М. В. Салтевського, уже 4 січня 1918 р. Народний секретаріат Української Народної Республіки на всій території республіки скасував попередню судову систему, поліцейський і слідчий апарати [622, с. 51]. До цього часу збереглися Київський та Одеський кабінети НСЕ [36, с. 66].

Судово-експертним установам Української Народної Республіки було приділено певну увагу. Зокрема, у березні–квітні 1918 р. Міністерство юстиції розробило проект закону про Київський і Одеський кабінети НСЕ, що передбачав нові штати і значні кредити на їх утримання [607, с. 58]. Однак його так і не було прийнято. Також, згідно з наказом Міністерства юстиції від 11 жовтня 1918 р. № 182 з резолюцією П. Скоропадського, помічником керівника Київського кабінету НСЕ призначено відомого фахівця з природничих наук приват-доцента Київського університету Святого Володимира М. О. Петрова [607, с. 63], що прославився новаторством у вітчизняному фотомистецтві. У Києві він працював викладачем у політехнічному інституті, де читав лекції та проводив практичні заняття з фотографії. У різних навчальних закладах М. О. Петров викладав історію фотографії, енциклопедію фотографії, практичну фотографію, технічну

фотографію, а згодом – фотокінолабораторію. При механічних майстернях Київського політехнічного інституту 1905 р. він заснував спеціальну фотографічну лабораторію, яка невдовзі стала однією з передових у країні. У ній проводили науково-дослідну роботу з розроблення нових методів дослідження речових доказів за допомогою їх фотографування в інфрачервоних, ультрафіолетових і рентгенівських променях; технології прочитання вицвілих, стертих або витравлених текстів [607, с. 64–65]. Згодом М. О. Петров став завідувачем секції судово-фотографічних досліджень Київського кабінету НСЕ, а його розробки сформували підґрунтя для експертних методик дослідження документів.

В Україні в перші роки радянської влади, зазначають С. І. Тихенко та В. К. Лисиченко, Київський та Одеський кабінети НСЕ, а також науково-технічні відділи (відділення) карного розшуку й міліції застосовували в роботі низку науково-технічних прийомів і методів, що були розроблені ще дореволюційними криміналістами. Завдяки діяльності кабінетів НСЕ та НТВ чимало науково-технічних засобів і прийомів дактилоскопії, криміналістичного вчення про сліди, судової фотографії, графічної, технічної експертизи документів, судово-хімічної та судово-біологічної експертиз швидко впроваджували в судово-слідчу практику УСРР [694, с. 8].

Українські кабінети НСЕ працювали з перервами внаслідок складної обстановки в країні. Водночас вони продовжували здійснювати дослідження, направляти своїх фахівців на місця злочинів і виконувати інші завдання з протидії злочинності. У протоколі міжвідомчої наради від 23 травня 1923 р. було зазначено, що Київський та Одеський кабінети НСЕ в період з 14 лютого 1920 р. до 1 червня 1921 р. провели 2658 експертиз [298, с. 53]. Також до експертних досліджень залучали судових медиків, що працювали в губернських медичних установах або викладали в навчальних закладах, до яких належали, зокрема, Харківський інститут судової медицини, медичний факультет Київського університету, Одеський державний медичний інститут, Одеський бактеріологічний інститут тощо.

Головні напрями розвитку криміналістики прослідковуються в структурі криміналістичних установ, зокрема протягом 1917–1918 рр. у Київському кабінеті

НСЕ функціонували секції: індивідуальної ідентифікації, судово-фотографічних досліджень і судово-хімічна. Діяв криміналістичний музей, у якому збереглося близько тисячі систематизованих експонатів. Київський кабінет продовжував обслуговувати округи Київської, Варшавської та Харківської судових палат; Одеський кабінет НСЕ – округи Одеської, Новочеркаської і Тифліської судових палат.

Повноваження Київського кабінету НСЕ за часів правління П. Скоропадського було розширено. Зокрема, український гетьман вніс зміни до ст. 1161 Статуту кримінального судочинства, що визначала експертизу підроблених грошей. Тепер такі об'єкти слід було надсилати «для обслідування» до кабінету НСЕ при прокурорі Київської судової палати, а після експертизи фальшиві монети та кредитні папери направляли до Державного банку на зберігання [170, с. 1]. Тому 1918 р. Київський кабінет НСЕ виконав 389 експертиз, пов'язаних, здебільшого, з підробленням грошових знаків [268, с. 3]. Однак уже 1919 р. кількість проведених експертиз зменшилася до 80, з них 63 стосувалися досліджень щодо встановлення підробки грошових знаків [626, с. 36] (оскільки грошових знаків випускали багато, належний контроль за ними було втрачено) [233].

Станом на березень 1917 р. до Одеського кабінету НСЕ надійшло 15 вимог на проведення судово-експертних досліджень, зокрема 9 вимог – з кримінальних справ, 6 вимог – із цивільних. У квітні надійшло 8 вимог, а було закінчено 20 вимог на проведення судово-експертних досліджень. Протягом травня–вересня 1917 р. надійшло 46 вимог на проведення судово-експертних досліджень, серед яких із кримінальних справ – 28, із цивільних – 18. За цей період було виконано 63 вимоги [299, с. 122–123].

Після переїзду радянського уряду до Києва в лютому 1919 р. Київський кабінет НСЕ продовжував працювати й підпорядковувався контрольно-слідчому відділу НКЮ УСРР. Уже 1 березня 1919 р. прийнято декрет «О Народном комиссариате юстиции УССР», у якому регламентовано діяльність контрольно-слідчого відділу.

У період національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. Галичину окупувала Польща, Закарпаття – Угорщина, Буковину – Румунія.

У зв'язку з окупацією Києва німцями восени 1919 р., завідувач Київського кабінету НСЕ С. М. Потапов був вимушений залишити місто і виїхати до Одеси, де до вересня 1922 р. працював техніком-інструктором у фотографічному відділі Одеського кабінету НСЕ. У кінці 1920 р. завідувачем Київського кабінету НСЕ був призначений В. І. Фаворський, видатний учений у галузі судової фотографії.

Під час окупації Києва польськими військами та Українською галицькою армією (з 6 травня до 12 червня 1920 р.) частину майна кабінету було розграбовано, а частину знищено. Це ускладнило, однак не призупинило його діяльність. Спільно зі співробітниками В. І. Фаворському вдалося відновити обладнання та поновити проведення дактилоскопічних, трасологічних, судово-хімічних експертиз і експертиз документів. У цей час дослідницька робота Київського кабінету спрямовувалася на розроблення методів кольороподілу та контрастування і процесів виготовлення фотоматеріалів з конкретною світло- і кольорочутливістю [417, с. 11].

В Україні в період 1918–1921 рр. стрімко зріс рівень злочинності. Це було спричинено, насамперед, Громадянською війною, розрухою і труднощами в придбанні продовольства. Нижчим став рівень розкриття вчинених злочинів. Подолати ці проблеми можна було лише шляхом активного використання досягнень науки і техніки в протидії злочинності. У зв'язку з цим Київський та Одеський кабінети НСЕ й Інститут судової медицини при Харківському університеті включено до складу судово-слідчих підвідділів відділів юстиції губревкомів [740, с. 112].

Циркуляром НКЮ України рекомендувалося усім губернським трибуналам і народним судам надсилати речові докази в такому порядку: судові установи Харківської, Донецької, Полтавської та Кременчуцької губерній – у Харківський інститут судово-медичної експертизи при Медичній академії, судові установи Київської, Волинської, Подільської та Чернігівської губерній – у Київський кабінет НСЕ при губернському відділі юстиції, судові установи Одеської, Єкатеринославської, Миколаївської та Запорізької губерній – в Одеський кабінет НСЕ при губернському відділі юстиції [732, арк. 31].

Згідно з даними звіту про діяльність Одеського губернського відділу юстиції, за січень–квітень 1921 р. до Одеського кабінету НСЕ надійшло 18 нарядів на проведення судово-експертних досліджень, було виконано – 17; а в листопаді 1921 р. надійшло 279 вимог на проведення судово-експертних досліджень. Здебільшого це були вимоги на проведення досліджень з метою ідентифікації особи (271); у трьох необхідно було провести фотографічні дослідження або роботи; в одній – дослідження документів; чотири вимоги потребували проведення судово-медичних досліджень [299, с. 148–149]. Збереглися відомості, що станом на лютий 1921 р. Київський кабінет НСЕ проводив від 5 до 10 експертиз щомісячно (хімічні, дослідження документів, ідентифікацію особи за фотознімками і словесним портретом) [417, с. 11]. Надалі кількість експертиз почала збільшуватися і до середини 1924 р. становила 20 експертиз на місяць [417, с. 11].

Криміналістична діяльність експертних установ України протягом 1921–1922 рр. полягала в:

а) наданні в складних випадках допомоги зі встановлення злочину та його слідів, речових доказів, що передбачало виїзди спеціалістів кабінетів НСЕ на місця події з метою фотографування його, окремих об'єктів на ньому, надання допомоги на місці події з огляду трупів тощо;

б) проведенні досліджень речових доказів на вимогу органів судової влади за допомогою судової фотографії, зокрема мікрофотографії, дактилоскопії, спектрального, хімічного та мікроскопічного аналізів й інших наукових методів;

в) наданні висновків і пояснень у судових засіданнях з приводу проведених досліджень, якщо акт дослідження потребував роз'яснень, а також із технічних питань;

г) ознайомленні народних слідчих, працівників прокуратури, народних суддів з порядком проведення судової експертизи й технікою розслідування злочинів.

Після ліквідації губернських відділів юстиції з 1 жовтня 1922 р. Київський та Одеський кабінети НСЕ були підпорядковані відповідно Київській і Одеській губернським прокуратурам [299, с. 145], однак не ввійшли до їхньої штатної

структури. З осені 1922 р. припинили фінансування на утримання співробітників Київського й Одеського кабінетів НСЕ, а також витрат на проведення судово-експертних досліджень. Брак фінансового забезпечення не давав змоги співробітникам експертних кабінетів використовувати ті методи НСЕ, які забезпечували оптимальність досліджень, займатися науково-дослідною роботою.

Водночас новоприйнятий КПК УСРР 1922 р. в ст. 62 безпосередньо передбачив такий вид судових доказів, як висновок експерта. Нове законодавче положення вимагало іншого ставлення державних органів до діяльності кабінетів НСЕ із розкриття злочинів.

З 1 січня до 15 травня 1923 р. до Одеського кабінету НСЕ надійшло 453 вимоги на проведення судово-експертних досліджень, серед яких були: хімічні, фізичні та мікроскопічні дослідження (з'ясовували загальноаналітичні й токсикологічні питання, досліджували чорнила); фотографічні дослідження та роботи – виконували репродукції, збільшення знімків, мікрофотограми тощо дослідження документів і паперових грошових знаків (встановлення підробок, виконаних за допомогою підчисток і виправлень, травлення, підмальовувань, копіювання й інших механічних засобів, відтворення прихованого тексту і тексту спалених документів, дослідження паперових грошових та розрахункових знаків); дослідження з метою ідентифікації особи – встановлення особи за почерком, пальцевими відбитками, за допомогою інших слідів і за фотографіями; судово-медичні – дослідження волосся, крові, сперми, кісток, інших частин трупа тощо [299, с. 159]. Загалом протягом 1923 р. Одеський кабінет НСЕ виконав 644 судово-експертні дослідження [299, с. 222].

Аналізуючи показники роботи українських судово-експертних установ упродовж окресленого періоду, зазначимо, що середня щомісячна кількість проведених експертиз у Київському кабінеті становила 1918 р. 32–33 дослідження, 1919-го – 6–7, 1921-го – 10, 1924-го – 20; в Одеському кабінеті 1921 р. – 6–7, 1922-го – 57, 1923-го – 98. Збільшення кількості виконаних експертиз у кабінетах НСЕ відповідало стану криміногенної ситуації в державі, потребі правоохоронних органів щодо протидії злочинності та законодавчим новаціям стосовно висновків експертів.

Постановою РНК УСРР 10 липня 1923 р. затверджено Положення про кабінети НСЕ, на підставі якого реорганізовано Київський та Одеський кабінети НСЕ й засновано третій в Україні кабінет – у м. Харкові [840, с. 359]. Саме ця дата є початком діяльності Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса [845, с. 54].

У Положенні про кабінети науково-судової експертизи від 10 липня 1923 р. зазначено, що РНК УСРР постановила з метою проведення різних науково-технічних досліджень із судових справ заснувати в містах Києві, Одесі та Харкові крайові кабінети НСЕ в складі секцій:

- 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень;
- 2) судово-медичних, макро- і мікроскопічних досліджень;
- 3) судово-фотографічних досліджень;
- 4) ідентифікації особи (дактилоскопія, пороскопія, антропометрія тощо) [542].

Це окреслювало головні тенденції криміналістики в Україні того часу. З метою розвитку прикладних криміналістичних досліджень при кабінетах було передбачено створення музеїв, у яких зберігали знаряддя злочинів, інші речові докази, фотографії з місць подій і проведених досліджень тощо.

Першими в Харківському кабінеті НСЕ було організовано дві секції: судово-фотографічних досліджень (завідувач – С. С. Савченко) та хімічних і фізико-хімічних досліджень (завідувач – Н. А. Валешко). У січні 1924 р. почала функціонувати секція судово-медичних макро- і мікроскопічних досліджень (завідувач – П. М. Вроблевський), а в травні 1924 р. – секція ідентифікації особи (завідувач – М. М. Бокаріус) [88]. У кабінеті 1924 р. почав працювати О. А. Єлісєєв, який керував дослідженнями почерку [296, с. 51], а із січня 1925 р. його призначено завідувачем секції ідентифікації. Вагомим був внесок О. А. Єлісєєва в розвиток вітчизняної криміналістики. Його праці свідчать про широкий науковий світогляд дослідницьких пошуків: «Настанова для реєстраційно-дактилоскопічного бюро міліції і карного розшуку УСРР» (1924), «Злочин і експертиза почерку» (1928), «Огляд місць злочинів» (1936), «Пил і бруд

як докази» (1937), «Про судово-графічну експертизу» (1940), «Криміналістична експертиза підписів» (1948), «Підпис як почерковий нарис» (1958).

Відповідно до Інструкції крайовим кабінетам науково-судової експертизи, затвердженої 30 листопада 1923 р. НКЮ УСРР, завданнями Київського, Одеського та Харківського кабінетів були такі:

– виїздити в особливо важливих випадках на місця вчинення злочинів для проведення фотографування й участі в огляді трупів, місцевості, слідів злому та інших слідів, для допомоги органам слідчої влади, дізнання під час провадження процесуальних дій;

– здійснювати науково-технічні дослідження із судових справ шляхом фотографії, мікрофотографії, дактилоскопії, хімії та інших наукових методів, за винятком огляду живих осіб і розтину трупів, що було підвідомче районним судовим медикам губерньського відділу охорони здоров'я. Водночас Харківському кабінету НСЕ дозволено проводити судово-медичні дослідження, пов'язані з розтином трупів;

– надавати висновки стосовно проведених експертиз та інших технічних питань на судових засіданнях із кримінальних і цивільних справ.

Територією обслуговування кабінетів НСЕ були: Харківського – Харківщина, Полтавщина, Донеччина; Київського – Київщина, Чернігівщина, Волинь; Одеського – Одещина, Поділля і Катеринославщина [231, с. 413–422].

20 травня 1924 р. затверджено Інструкцію про розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій при губерньських відділах здоров'я та реєстраційних бюро при органах карного розшуку [571, с. 193–195, 199–202].

25 квітня 1925 р. РНК УСРР затвердила нове Положення про кабінети науково-судової експертизи. Документ передбачав заснування в містах Києві, Одесі та Харкові крайових кабінетів НСЕ у складі секцій:

- 1) судово-хімічних і фізико-хімічних досліджень;
- 2) судово-медичних, макро- та мікроскопічних досліджень;
- 3) судово-фотографічних досліджень;

- 4) ідентифікації особи;
- 5) дослідження тіла людини;
- 6) дослідження особи злочинця (для вивчення можливості його виправлення під впливом виховно-трудового режиму) [567].

Відповідно до тенденцій розвитку криміналістичних знань запроваджено дослідження тіла людини й особи злочинця. Нове Положення передбачило, що наукові дослідження за ініціативою кабінетів і за завданнями НКЮ УСРР проводили за рахунок коштів, виділених цим експертним установам. Відтепер судово-експертні установи могли досліджувати особу злочинця з метою встановлення можливості його виправлення під впливом виправно-трудового режиму в місцях позбавлення волі.

Директором Київського кабінету на той час був В. І. Фаворський. Секцію судово-хімічних і фізико-хімічних досліджень очолив В. А. Франковський, з ним працював В. Л. Павлов, який згодом став керівником цієї секції. Керівником секції судової фотографії був М. О. Петров, з 1926 р. – М. М. Зюскін. Судово-медичну секцію очолював М. М. Туфанов, потім – Г. А. Шепель. Секцією кримінальної психології та психопатології керував В. М. Гаккебуш, секцією ідентифікації особи – Н. П. Недьошев [626, с. 38].

В Одеському кабінеті НСЕ 1925 р. працювало 13 осіб, серед них: М. П. Макаренко (директор), С. М. Матвєєв (завідувач секції ідентифікації), І. Г. Шеттле (завідувач секції хімічних досліджень), Д. Д. Хмиров (завідувач секції фотографічних досліджень), Е. Ю. Ген (завідувач секції біологічних досліджень) та інші [299, с. 227]. Станом на 1 січня 1924 р. штат Харківського кабінету НСЕ налічував шість осіб [299, с. 224].

Київський кабінет НСЕ 1925 р. провів 198 експертиз [417, с. 11]. Значно підвищився рівень науково-дослідної роботи, зокрема з технічного дослідження документів, удосконалення хімічних методик руйнування органічних речовин тощо.

Вийшов друком практичний посібник для працівників судово-слідчих органів «Техніка розслідування злочинів» (1925), підготовлений директором Одеського кабінету НСЕ М. П. Макаренко. Це був один із перших посібників в Україні та

СРСР загалом з питань криміналістичної техніки та судової експертизи [299, с. 271]. Опубліковано дві статті працівників Київського інституту НСЕ в журналі «Архів кримінології та судової медицини» (1926), присвячені трасологічним і судово-хімічним дослідженням [717, с. 53–55; 639, с. 43–46].

Постановою ВУЦВК 23 жовтня 1925 р. введено в дію Положення про судоустрій УСРР, яке відміняло Положення про кабінети науково-судової експертизи від 25 квітня 1925 р. У Положенні про судоустрій питання діяльності кабінетів НСЕ закріплено в ст. 163–172, а кабінети було перейменовано в інститути НСЕ [544].

Вважаємо, що законодавча зміна статусу кабінетів НСЕ є свідченням нового етапу розвитку українських судово-експертних установ. Діяльність інститутів НСЕ означала збільшення кількості видів експертних досліджень, розширення штату, секцій, введення наукових посад, обов'язковість проведення науково-дослідної роботи. Про початок нового етапу в діяльності Київського, Харківського й Одеського кабінетів НСЕ після прийняття Положення про судоустрій УСРР 1925 р. та формування, відповідно, інститутів НСЕ зазначають й А. П. Сапун і М. Я. Сегай [626, с. 37].

Перед інститутами НСЕ було поставлено важливі завдання щодо розроблення наукового підґрунтя для роботи правоохоронних органів, підвищення рівня технічної кваліфікації працівників цих органів на підставі використання наукових методів [299, с. 209].

Структура інститутів НСЕ відповідала стану криміналістики в державі. Вони склалися із секцій:

- 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень;
- 2) біологічних досліджень;
- 3) фотографічних досліджень;
- 4) ідентифікації особи;
- 5) судово-медичних досліджень;
- 6) кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень [544].

Нові штати інститутів передбачали посаду вченого секретаря, який одночасно завідував музеєм і був зобов'язаний, з-поміж іншого, систематизувати всі роботи інституту та складати звіти про його діяльність. Зокрема, щодо музею Одеського інституту НСЕ, то у ньому зберігали речові докази з матеріалів конкретних кримінальних справ, що «проходили» через інститут. Музей мав сім відділів, до яких належали підвідділи, зокрема: огляд місця виявлення злочину (фотографування, дактилоскопія); ідентифікація особи за пальцевими відбитками і слідами ніг; дослідження слідів крові, сперми, калу, волосся; труп людини (різаних, колотих, рубаних ран, пошкоджень тупим знаряддям, вогнепальних ран, отруєння, дія струму і крайніх температур, асфіксія), дослідження його частин; знаряддя злочину та відповідні сліди; фальшування монет і фальшування паперових грошових знаків; дослідження документів. Експонати дібрані зі справ про крадіжки, пожежі, підпали, залізничні катастрофи, трамвайні катастрофи, вибухи, зломи та втечі з місць ув'язнень, убивства й розбої [518, с. 80–85].

Законодавчо закріплені в Положенні про судоустрій УСРР 1925 р. дві нові секції судово-медичних досліджень та кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень в Одеському інституті НСЕ так і не було відкрито через брак фінансування [299, с. 247]. Не функціонувала секція кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень і в Харківському інституті НСЕ. Така секція діяла лише в Київському інституті.

На підставі нового Положення в жовтні 1926 р. Харківський інститут НСЕ було розширено: засновано сивороткове відділення, рентгенівський кабінет і муляжну майстерню. Покращилося оснащення навчально-методичного музею, наукової бібліотеки [296, с. 51]. Цього року працівник секції судової хімії Київського інституту НСЕ В. Л. Павлов запропонував метод використання газоподібного хлору в лужному середовищі для руйнування трупного матеріалу [626, с. 38]. Удосконалювали й наукові методи судової фотографії, ідентифікації обрізів зброї з нарізами.

Відповідно до Положення про інститути НСЕ, 1925 р. їх наділено правом проводити судово-психіатричні експертизи, за винятком випадків, передбачених

Кодексом законів про родину, опіку, подружжя та акти громадського стану, за якими її повинні були проводити комісії з огляду психічно хворих і недоумкуватих.

Для проведення психологічних і психопатологічних досліджень 1928 р. при Київському інституті НСЕ організовано науково-дослідну кафедру кримінології, у роботі якої брав участь відомий радянський процесуаліст М. А. Чельцов-Бебутов [626, с. 38]. Відповідно до нового Положення про судоустрій УСРР, 1930 р. цю кафедру було ліквідовано.

При інститутах створювали допоміжні установи: бібліотеки, лабораторії (судово-хімічні, фізичні, фотографічні, сироваткові), рентгенкабінети, кабінети експериментально-біологічних досліджень, художньо-муляжні майстерні, музеї, колекції яких мали забезпечити наочне уявлення про способи вчинення злочинів, а також про методи розслідування злочинів, рекомендовані криміналістикою [466, с. 233–255].

На інститути НСЕ покладено завдання допомагати судові, прокуратурі й органам слідчої влади та дізнання у встановленні злочину, викритті винних шляхом проведення наукових експертиз, наданні висновків з окремих питань; проведення наукових робіт й експериментальних досліджень з криміналістики та судової експертизи, а за секцією кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень – проводити дослідження із кримінології щодо особи злочинця [466, с. 233–255]. За кожним проведеним дослідженням складали протокол проведеного дослідження та висновок інституту НСЕ.

Згідно з даними статистичної звітності Одеського інституту НСЕ про виконану кількість судово-експертних досліджень, протягом 1925–1926 рр. закінчено 320 справ з проведення судово-експертних досліджень, протягом 1926–1927 рр. – 418 справ, протягом 1927–1928 рр. – 441 справу [299, с. 230]. Із загальної кількості вимог більшість із них було направлено на проведення судово-експертних досліджень із кримінальних справ про вбивство та розслідування причин смерті, на другому місці за кількістю – дослідження з кримінальних справ

про різні підробки документів, а також кримінальні справи про підпали, розбої та інші злочини проти майна [299, с. 237].

Працівники інститутів НСЕ під час виїздів на місця подій проводили їх огляди та фотографування, а також фотографування трупів (у справах, пов'язаних зі смертю людини), складали плани і протоколи чи акти огляду. В окремих випадках під час виїздів на місце події проводили попередні проби на кров й отрути. Працівників інститутів НСЕ викликали в судові засідання, які під час допитів роз'яснювали надані експертними установами висновки з проведених досліджень.

Гострою була потреба поповнення кадрів інститутів НСЕ кваліфікованими співробітниками. Передусім це стосувалося галузей, які не були охоплені програмами викладання на юридичному та медичному факультетах, для підготовки майбутніх працівників – фахівців з ідентифікації особи, а також усебічного дослідження рукописних документів (з метою встановлення особи, яка його написала, ознак підробки документів тощо [671, с. 22]. Для вирішення кадрового питання 18 вересня 1925 р. РНК УСРР прийняла Постанову «Про аспірантів при кабінетах науково-судової експертизи», яка визначала порядок підготовки фахівців із судової експертизи для потреб кабінетів НСЕ на їх базі з осіб, що мали фахову вищу освіту. Відповідно до цієї Постанови при Київському, Одеському і Харківському кабінетах (інститутах) НСЕ були введені посади аспірантів (по 3 особи в кожному) з терміном навчання три роки.

1926 р. НКЮ УСРР видав для працівників судово-слідчої влади низку циркулярів, що містили пояснення, у яких випадках і які дослідження можуть бути проведені інститутами НСЕ. Зокрема, це циркуляри: «Про порядок проведення експертизи підроблених грошових знаків та цінних паперів» від 28 червня 1926 р. № 107; «За яких випадків та в якому порядку направляються об'єкти дослідження до інститутів НСЕ для додаткової або повторної експертизи в кримінальних справах» від 12 липня 1926 р. № 125; «Як проводити експертизи в справах, які розслідує слідча влада» від 30 липня 1926 р. № 142 [299, с. 186].

Так, циркуляр «Про порядок проведення експертизи підроблених грошових знаків та цінних паперів» встановлював, що всі, які викликали сумніви щодо

справжності, примірники грошових знаків, банківських білетів, облігацій державних позик та інших назв відсоткових і дивідендних паперів потрібно надсилати на експертизу виключно до Дослідної станції Держзнаку Москви на вул. Митній, буд. № 15. Інститути НСЕ не повинні проводити дослідження грошових знаків та інших цінних паперів, виготовлених Держзнаком, щодо їх справжності, усі вимоги судово-слідчих органів про проведення цих експертиз, коли дослідження ще не розпочато, залишати без виконання й повертати адресатам з метою надсилання їх до Дослідної станції Держзнаку. Після закінчення цих справ у суді підроблені грошові знаки й інші цінні папери у двох примірниках разом із копіями актів експертизи та вироку або ухвали суду з усіма матеріалами, експертизи з фотографічними знімками, таблицями тощо надсилати до належного інституту НСЕ для поповнення колекцій музеїв, а решту зразків із копією вироку або ухвали суду – до емісійного відділу Правління Держбанку в Москві [570, с. 212–213].

Відповідно до наказу інститутам НСЕ, їхня науково-дослідна діяльність стала плановою, оскільки плани роботи передбачали наукові експериментально-дослідні роботи. Крім того, завдання секцій інститутів охоплювали проведення науково-дослідної роботи з питань, які мали практичне значення в межах фаху секції [466, с. 233–255].

Працівники інститутів НСЕ писали статті, у яких висвітлювали результати своїх науково-дослідних робіт і публікували їх у періодичних виданнях. Фаховим експертним виданням був журнал «Архів кримінології та судової медицини», заснований М. С. Бокаріусом, який видавав НКЮ власним коштом. Так, упродовж 1926–1927 рр. опубліковано три книги журналу «Архів кримінології та судової медицини», засновником і відповідальним редактором якого був директор Харківського інституту М. С. Бокаріус [366, с. 56]. Авторами цього журналу стали фахівці криміналістики та судової медицини не лише України, а й інших республік Радянського Союзу, а також Німеччини, Франції, Італії, Іспанії, Бельгії, Болгарії, Фінляндії та інших країн. «Архів кримінології та судової медицини» був популярним серед фахівців різних країн світу [743, с. 568].

Працівники інститутів НСЕ публікували свої праці й у «Революційному праві», «Заводской лаборатории», спеціалізованих виданнях: «Советское фото», «Судебно-медицинская экспертиза», «Українське хімічне право», «Вестник рентгенологии и радиологии» та зарубіжних журналах. Привертає увагу стаття фахівця Одеського інституту НСЕ П. І. Бакова «Ортопедична діагностика пристосовно до ідентифікації слідів босих ніг», опублікована в «Революційному праві» (1933). Автор стверджував, що розмір стопи однієї й тієї самої особи не можна визнати за постійну величину під час ідентифікації. Він виявив низку особливостей відбитків ніг, які закономірно пов'язані з анатомічною будовою стоп, тому їх можна використати для ідентифікації. До постійних ознак належать: форма внутрішнього, верхнього та переднього краю відбитку, особливості трикутника опори, розташування борозен і згрубіlostей на підошві та варіації пальців [16, с. 88–92].

Прийняття нових Кримінально-процесуального (1927) та Цивільно-процесуального (1929) кодексів УСРР зумовило необхідність оновлення законодавства про судоустрій. Згідно з Постановою ВУЦВК і РНК УСРР 11 вересня 1929 р. було прийнято Положення про судоустрій УСРР (набрало чинності 1 грудня 1929 р.).

Замість шести секцій в інститутах НСЕ передбачено чотири:

- 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень;
- 2) біологічних досліджень;
- 3) фотографічних досліджень;
- 4) ідентифікації [543].

Це відповідало відмові криміналістики щодо кримінологічної та психологічної складових вивчення особи злочинця. Уже 25 вересня 1931 р. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР затверджене нове Положення про судоустрій УСРР, а попередній установчий документ утратив чинність. Новий документ із завдань українських інститутів НСЕ виключав вивчення особи злочинця.

У грудні 1931 р., після смерті заслуженого професора М. С. Бокаріуса, уряд України, ураховуючи його заслуги у створенні й організації Харківського

інституту НСЕ, присвоїв закладу ім'я вченого. 1932 р. там було відкрито ботанічне відділення [296, с. 51–52].

Таким чином, протягом 1923–1931 рр. в Україні нормативно-правове забезпечення криміналістичної діяльності експертних установ було достатнім, із року в рік його вдосконалювали, завдяки чому воно охоплювало різні аспекти експертної роботи. У нормативних документах УСРР було відображено труднощі організації протидії злочинності того періоду, місце експертних закладів у цій діяльності. Зазначені питання були актуальними та недостатньо розробленими в криміналістиці й судовій експертизі. У нормативних документах періоду 1920–30-х рр. закріплено положення щодо проведення науково-дослідних робіт в українських судово-експертних установах, уведення посад учених-лаборантів, аспірантів, учених секретарів, наукових співробітників, планування науково-дослідної роботи інститутів тощо [819, с. 171–172].

Вагомий внесок у розвиток криміналістики та судової експертизи в аспекті розроблення нових методів дослідження речових доказів зробили працівники Київського інституту НСЕ протягом 1933–1938 рр., а саме: криміналісти С. І. Тихенко, А. Д. Топольський, фізик Б. Р. Киричинський, фотохімік О. Ю. Брайчевська, біологи К. Є. Завадинська, Т. Г. Бордонос, хіміки Б. Й. Вахліс, Т. І. Барабаш, І. С. Рохлін, А. Д. Старчевська, Т. Є. Гетьман, В. П. Карасек, фототехнік Є. О. Денкевич та інші [626, с. 39].

З вересня 1937 р. Київським, Харківським та Одеським інститутами НСЕ започатковано збірник наукових статей «Криміналістика і науково-судова експертиза» за редакцією Б. Й. Вахліса, М. М. Бокаріуса, М. П. Макаренка. У першому збірнику журналу надруковано 42 статті, з яких авторами 22-х були співробітники Київського інституту НСЕ.

Тематика статей працівників Київського інституту НСЕ в першому випуску нового експертного збірника стосувалася дослідження почерку, крові, експертизи в справах спірного батьківства, питань підроблення підписів копіюванням, застосування фотографії в інфрачервоному світлі, судово-хімічних досліджень, експертної практики щодо дослідження отруєння різними речовинами, виявлення

слідчих помилок під час призначення експертиз тощо [50]. Крім того, 1937 р. Б. Р. Киричинський видав посібник із судової фотографії [258].

Для поширення криміналістичних знань, обміну досвідом за ініціативою Київського інституту НСЕ впродовж 1938–1940 рр. було організовано три науково-практичні конференції – першу в Харкові, дві інші – у Києві.

У цей час інститути НСЕ проводили ідентифікацію осіб, біологічні, хімічні дослідження; фотографування; фізичні, мікроскопічні, ботанічні, анатомічні й гістологічні дослідження тощо.

В Одеському інституті НСЕ 1937 р. було закінчено 655 справ з проведення судово-експертних досліджень [299, с. 251]. Цього року одеські судові експерти запланували 21 науково-дослідну роботу, до яких належали й ті роботи, закінчення яких було передбачено 1938 р. [299, с. 263]. За результатами перевірки діяльності Одеського інституту НСЕ 1939 р. замість М. П. Макаренка виконувачем обов'язків директора призначили М. А. Кравцова [299, с. 266].

В інститутах судових експертиз тривала робота з розроблення методик дослідження речових доказів, удосконалення експертної та оперативної техніки. Так, 1937 р. працівник Харківського інституту НСЕ О. Ф. Дмитрієв розробив нову, досконалішу, ніж прилад Брюнінга, модель апарату для фотографування [227, с. 213].

Уже 1930 р. Київський інститут провів понад 600 експертиз, а 1936 р. тільки секція ідентифікації цього інституту – 400 експертиз; за 1940 рік інститут виконав близько 1000 експертиз.

Із загальної кількості виконаних в Одеському інституті НСЕ 1939 р. 425 експертиз 364 судово-експертні дослідження були проведені з кримінальних справ: 181 дослідження з кримінальних справ про майнові злочини; 95 – стосовно злочинів проти особи, серед яких 34 – убивство (зокрема смерть від отруєння), 19 – самогубство, 42 – інші види злочинів проти особи; 31 – господарські злочини; 28 – посадові злочини; 18 – злочини проти порядку управління; 9 – з кримінальних справ про контрреволюційні злочини (7 – шкідництво, 2 – терористичні акти) [299, с. 269].

Передвоєнна тематика наукових досліджень Київського інституту НСЕ стосувалася: дослідження групової типової приналежності крові в аліментних справах; експертиз рукописних текстів; дослідження анонімних листів; використання променів невидимої частини спектру під час дослідження документів; кольороподілу у фотографії; виявлення порохової кіптяви та плям крові на темних тканинах; фіксації і дослідження слідів ніг на сипких поверхнях; застосування рентгенівських променів під час дослідження речових доказів; окремих питань судово-медичної експертизи тощо [50].

Закономірно, що початок війни 1941 р. негативно позначився на роботі українських інститутів НСЕ. Так, під час окупації Києва інститут НСЕ змушений був припинити свою роботу. Його майно перевезли на зберігання до хімічного корпусу Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, який 6 листопада 1943 р. під час звільнення Києва було підірвано, а потім зруйновано.

Роботу Харківського інституту НСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса на початку Великої Вітчизняної війни було призупинено. Чимало працівників інституту пішли на фронт. Після звільнення м. Харкова з'ясувалося, що було знищено все майно інституту, від будівлі залишилися лише стіни з частиною вікон і дверей. 4 листопада 1943 р. РНК УРСР видав постанову про поновлення роботи Харківського інституту НСЕ у складі тих секцій, що були до війни [88].

На підставі матеріалів документів, які збереглися, встановлено, що Одеський інститут НСЕ виконував судово-експертну і науково-дослідну роботу майже до початку Великої Вітчизняної війни – до 22 червня 1941 р. Уперше за весь період свого існування інститут припинив свою діяльність і майже три роки, до 10 квітня 1944 р. – дня визволення Одеси від фашистських загарбників, не функціонував. Після оголошення про початок Великої Вітчизняної війни все цінне обладнання Одеського інституту було евакуйовано до Новоросійська [299, с. 269–270].

Тому 1941 р. слід вважати закінченням третього етапу розвитку українських судово-експертних установ. Після відновлення їхньої роботи у зв'язку зі звільненням міст Харкова, Києва, Одеси починається наступний етап у діяльності українських інститутів НСЕ.

Підтвердження цієї думки знаходимо в праці В. П. Колмакова про діяльність Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Так, 1967 р. вчений зазначав, що в історії інституту можна визначити два великі періоди – довоєнний і повоєнний. Його робота в кожний із цих періодів мала певну специфіку. Так, у довоєнний період увагу акцентували на розробленні методів дослідження речових доказів, перевірці й удосконаленні наявних методів. Видавали монографії, порадики, методичні посібники, збірники, що мали на меті впровадження наукових методів у слідчу та експертну практику. Для повоєнного періоду в історії Харківського НДІСЕ притаманні розширення обсягів науково-дослідної, науково-експертної, методичної і профілактичної роботи, підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації [296, с. 52–53].

Після звільнення України від військ фашистських загарбників, відповідно до постанов РНК УРСР, Харківський інститут НСЕ відновив свою роботу в листопаді 1943 р., Київський – у березні 1944 р., Одеський – у квітні 1944 року.

Повоєнний час є наступним періодом розвитку криміналістики в судово-експертних установах України. Про це зазначають М. В. Салтевський [622, с. 54], Н. І. Клименко [278, с. 38], В. П. Колмаков [296, с. 52–53] та ін. Цей період пов'язаний з відновленням діяльності інститутів судової експертизи. Фактично роботу Київського, Харківського та Одеського інститутів НСЕ поновлено 1944 року.

Харківський інститут НСЕ фактично поновив свою роботу на початку 1944 р. та почав виконувати експертизи [296, с. 52]. Після звільнення Харкова в інститут повернулося чимало його працівників, а незабаром було прийнято на роботу нових фахівців. Зокрема, 1946 р. в інститут влаштувався демобілізований після війни М. В. Салтевський. Його призначили науковим співробітником відділу фотографічних і фізичних досліджень речових доказів, з 1948 р. він став старшим науковим співробітником, а 1953 р. – завідувачем цього відділу. В інституті він працював до 1962 р. [814, с. 212–221].

Народний комісар юстиції 2 червня 1944 р. в довідці РНК УРСР звітує, що НДІСЕ у Києві та Харкові відновлено і вони вже працюють. Щодо Одеського інституту було зазначено, що триває підготовча робота з його відновлення. Цього

дня українські інститути НСЕ перейменовано в науково-дослідні інститути судової експертизи.

Науково-дослідну роботу Київського НДІСЕ у повоєнний час спрямовано на завершення розпочатих до війни досліджень, підготовку і захист дисертацій. З можливих 31 штатних одиниць в інституті працює 30, серед них чотири професори (з яких два доктори медичних наук), 11 старших наукових співробітників (троє – завідувачі відділів) і п'ять молодших наукових співробітників.

Співробітники відновлювали й оформляли не закінчені й не опубліковані до початку війни матеріали наукових робіт. Так, згідно з тематичним планом Київського НДІСЕ на 1945 рік, було заплановано виконання 17 наукових робіт, з них 9 – дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук.

Першочерговим завданням колективу інституту в повоєнні роки стало відновлення устаткування й приведення його до стану, придатного для початку оперативної та дослідницької роботи, а також систематизування уцілілих архівних матеріалів. Було відновлено наукову бібліотеку та створено чотири відділи: криміналістики, судової біології, фотографічних досліджень, судової хімії.

Упродовж 1944–1946 рр. Київський НДІСЕ очолював видатний судовий медик, один з основоположників криміналістичного напрямку в судовій медицині професор Ю. С. Сапожніков. У листопаді 1946 р. директором Харківського НДІСЕ, замість М. М. Бокаріуса, призначено В. П. Колмакова, який працював на цій посаді до лютого 1967 р.

Київський інститут 1945 р. виконував експертизи для слідчих органів НКДБ, НКВС та військової прокуратури. Цього року виконано 131 експертизу, дві – з виїздом на місце злочину, загалом досліджено 393 об'єкти. Види досліджень різні: почерку, підписів, крові, документів, дактилоскопія, слідів ніг, встановлення дальності пострілу.

Співробітники інституту протягом 1944–1945 рр. прочитали понад 200 лекцій для слідчих працівників суду і прокуратури, надали 1217 консультацій працівникам військової прокуратури, НКДБ, НКВС, Управління міліції, Прокуратури УРСР.

Київський НДІСЕ здійснював репродукції документів, фотозйомки речових доказів і місць подій, найпростіші матеріали кольороподілу й люмінесцентного аналізу.

З часом обсяги роботи, яку виконували інститути судових експертиз, зростають. Так, Київський НДІСЕ 1944 р. провів 138 експертиз, 1945-го – 476 [607, с. 134]. Зусиллями його працівників було відновлено фотографічну, хімічну й біологічну лабораторії. Це дало змогу активізувати криміналістичну діяльність й науково-дослідну роботу.

Станом на 1945 р. НДІСЕ у СРСР були лише в Україні та Білорусії. Інститут НСЕ при НКЮ в Мінську створено на підставі постанови РНК Білоруської РСР від 16 серпня 1929 р. В інституті діяли такі секції: судово-фотографічних досліджень та ідентифікації, фізико-хімічних досліджень, судово-медичних та біологічних досліджень. Директором інституту призначено судового медика і спеціаліста в галузі судової балістики професора В. Ф. Червакова.

На теренах СРСР у повоєнні роки активно розвивалася криміналістична та судово-експертна діяльність. Так, 1944 р. створено Центральну криміналістичну лабораторію Міністерства юстиції СРСР, яка 1946 р. стала структурною частиною Всесоюзного інституту юридичних наук. 1948 р. розпочала свою діяльність Центральна ленінградська науково-дослідна лабораторія судової експертизи. 1949 р. в системі прокуратури створено Всесоюзний НДІ Прокуратури СРСР. 1950 р. функціонує мережа криміналістичних лабораторій, зокрема з використанням бази лабораторій юридичних інститутів і факультетів, у Саратові, Свердловську, Котлі, Ростові, Новосибірську, Хабаровську. До кінця 1955 р. такі лабораторії засновано в Москві, Іркутську, Воронежі, Уфі, Горькому, Барнаулі, Пермі, Махачкалі, Улан-Уде, Владивостоці, Мурманську та інших великих містах СРСР [227, с. 233].

Ураховуючи загальносоюзні тенденції розвитку криміналістики та судової експертизи, 27 грудня 1950 р. Міністерство юстиції УРСР затверджує нове Положення про експертні установи, у якому увагу акцентовано на необхідності розроблення теорії судової експертизи [227, с. 233].

3.2. Становлення криміналістики в науково-технічних підрозділах органів внутрішніх справ

Криміналістичні установи поліції в Російській імперії починають свою історію з довідково-реєстраційних підрозділів. Вони сформували налагоджену роботу у справі боротьби із злочинністю в дореволюційний період.

Уперше в Україні антропометричну станцію (з довідково-реєстраційними функціями) засновано 1892 р. в Одесі. Основна її функція полягала в реєстрації й ототожненні злочинців за допомогою антропометричних вимірювань за методом А. Бертильйона [531, с. 58]. Антропометричний кабінет при Київській міській сискній поліції засновано 14 квітня 1902 р. За перший рік роботи кабінету антропометричне вимірювання проведено з 2787 затриманих осіб, а 1903 р. – 3687 таких осіб [359, с. 96].

В антропометричних установах Російської імперії реєстрували злочинців за методом А. Бертильйона та словесним портретом, проводили їх фотографування, складали спеціальні розшукові альбоми, у необхідних випадках проводили встановлення особи затриманих злочинців.

З 1 січня 1904 р. при сискній поліції м. Києва замість антропометричного кабінету почало функціонувати дактилоскопічне бюро – перший у Російській імперії криміналістичний підрозділ нового типу. У працях В. М. Чиснікова, А. В. Іщенка, І. В. Пирога, П. Д. Біленчука зазначено, що перше в Росії дактилоскопічне бюро було організовано в Києві в січні 1904 року. Є відомості, що того самого року завідувач сискної частини Г.М. Рудий розробив «Руководство для дактилоскопических измерений д-ра Виндта» [222, с. 14]. Відкриття бюро пов'язано з діяльністю талановитого криміналіста-практика Г. М. Рудого, якого І. П. Красюк та В. С. Печніков вважають родоначальником Експертної служби МВС України [321, с. 5].

У сискній частині Київської міської поліції також розвивався такий напрям криміналістики, як криміналістична одорологія. Зокрема, у грудні 1904 р. київська поліція закупила в німецькому місті Швелмі чотирьох вівчарок – собак-шукачів, а

на початку 1905 р. при міській поліції створено розплідник службових собак-шукачів. Їх використання забезпечувало високі результати під час розкриття злочинів та встановлення й затримання винних осіб.

Централізовано на підставі закону 1908 р. довідково-реєстраційні бюро утворено в сискних відділеннях поліції Одеси, Харкова, Катеринослава, Єлисаветграда, Житомира, Кам'янець-Подільського, Полтави, Кременчука, Бердичева, Херсона, Сімферополя, Керчі, Чернігова.

У своїй діяльності створені бюро застосовували методику опису прикмет злочинців за системою словесного портрета, здійснювали реєстрацію правопорушників шляхом фотографування, антропометричних вимірювань і дактилоскопіювання, а також вели картковий розшуковий алфавіт, альбом злочинців та осіб «неблагочесної поведінки», формували колекцію почерків, знарядь злочинів, злочинних інструментів і шахрайських пристроїв тощо [321, с. 6]. Із цими напрямками безпосередньо пов'язані витoki криміналістики в експертних підрозділах ОВС.

Ми поділяємо позицію І. В. Пирого про те, що такі бюро можна вважати прообразами експертних відділень при райвідділах ОВС, тому що до їхньої компетенції належало також здійснення криміналістичних експертиз (дослідження речових доказів, технічні дослідження документів, експертизи почерків тощо) [531, с. 58–59].

Історія становлення експертно-криміналістичних установ у радянський період нерозривно пов'язана з історією ОВС.

Після того, як цар Російської імперії Микола II зрікся влади, управління державою перейшло до Тимчасового уряду, влада якого поширювалася й на територію України. Було ліквідовано Департамент поліції та створено 11 березня 1917 р. у складі МВС Тимчасове управління у справах громадської поліції, а вже 14 березня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову про заснування міліції замість поліції. Водночас рекомендовано не ліквідовувати сискні відділення, щоб згодом передати їх у підпорядкування Міністерству юстиції [453, с. 26]. Чиновники усвідомлювали можливості та роль розшуківців у протидії

злочинності, зокрема наявні в них антропометричні, дактилоскопічні та фотографічні обліки злочинного елементу.

Відповідно до зазначеного акта Тимчасового уряду, в Україні створено новий орган з охорони правопорядку – міліцію, яка підпорядковувалася місцевій владі, очолюваній губернськими, міськими та повітовими комісарами [182, с. 24]. Ініціаторами створення міліції в Україні 1917 р. були, переважно, органи місцевого самоврядування, а також громадські організації. Наприклад, у Києві перші міліцейські загони і дружини сформовані вже на початку березня 1917 р. студентськими лідерами, Радою робітничих депутатів, а також комітетом Південно-Західного фронту [527, с. 60].

16 квітня 1917 р. МВС Тимчасового уряду видає циркуляр «О необходимости сохранения и возобновления деятельности сыскных отделений по делам уголовного розыска» й утворює Управління карного розшуку, у складі якого починає функціонувати Довідкове реєстраційно-дактилоскопічне бюро [527, с. 60].

Поступово органи міліції, створені на місцях, підпорядковуються МВС. Так, 5 березня 1918 р. Українська Центральна Рада прийняла Закон «Про передачу міліції м. Києва в розпорядження Міністерства внутрішніх справ» [569, с. 15].

Після приходу до влади в Україні гетьмана П. Скоропадського у травні 1918 р. міліцію було замінено на Державну варту [453, с. 51]. Нова влада здійснила спроби утворити або відновити органи, які мали протидіяти зростанню рівня злочинності. Зокрема, відповідно до ухваленого Радою міністрів Української держави 9 серпня 1918 р. Закону про статус Української державної варти у губерніях, отаманствах і повітах при Державній варті створювали карно-розвідувальні відділи, які підпорядковувалися МВС. Відділи комплектували начальником, його помічниками й агентами. Функції криміналістичного забезпечення розкриття злочинів покладено на антропометричну частину, до складу якої входили завідувач, два помічники, а також фотограф і його помічник [527, с. 62]. Для боротьби з агітацією з приводу повалення нової влади Гетьманат створив Головну слідчу комісію, надавши їй право безпосереднього розслідування відповідних випадків та арешту причетних осіб [453, с. 61].

Директорія Української Народної Республіки в січні 1919 р. скасувала Державну варту й утворила народну міліцію. За часів правління Директорії карно-розвідувальні відділи було перейменовано на карно-розшукові відділи, що належали до складу народної міліції. У складі карно-розшукових відділів передбачено антропометричні, дактилоскопічні, а також фотографічні відділи. Саме такими криміналістичними напрямками займалися працівники експертних підрозділів міліції.

У жовтні 1918 р. затверджено «Инструкцию по постановке дела охраны революционного порядка (советской милиции)». В Інструкції окремий параграф (§ 18) присвячено такому підрозділу міліції, як карний розшук (стіл карного розшуку). До повноважень карного розшуку належало проведення дізнання, обшуків за вказівкою і під керівництвом народних суддів і слідчих, виїмок, затримання тощо [453, с. 99]. Цим забезпечувалося розвиток процедур проведення слідчих дій.

У березні 1919 р. затверджено Інструкцію з організації радянської РСМ. 16 квітня 1919 р. РНК УСРР приймає декрет «Про організацію судово-карного розшуку», яким було створено передумови для впровадження в практику протидії злочинності криміналістичних засобів і методів, зокрема кримінальної реєстрації [453, с. 112–113]. Декрет постановив: 1) заснувати при контрольно-слідчому відділі НКЮ секцію судово-карного розшуку; 2) відповідні секції судово-карного розшуку утворити при контрольно-слідчих підвідділах губернських, повітових і міських виконкомів [729, арк. 122–123].

Згідно з Положенням про органи карного розшуку і судово-карної міліції, затвердженим НКЮ 11 травня 1919 р., центральним органом, який здійснював загальне керівництво карно-розшуковою справою на території України, була Центральна секція судово-карного розшуку в складі: інспекторської частини судово-карного розшуку, інспекторської частини судово-карної міліції, реєстраційного бюро, розплідника собак-шукачів, курсів для підготовки агентів і редакції газети «Известия Центрсудугроза» [453, с. 131]. На місцях утворювали секції судово-карного розшуку.

Практика слідчої та судової роботи в новоутвореній радянській країні створювала передумови для впровадження та використання криміналістичних знань. Окремі прийоми й методи розслідування злочинів відображено в Інструкції для народних слідчих (1919). У ній містилися правила складання протоколів огляду місця події, рекомендували ілюструвати протоколи планами місця події, фотографічними знімками, зазначати в протоколі напрямки і розміри слідів тощо. У § 106 і 107 Інструкції передбачено, що спеціалісти мають викладати свою думку письмово у вигляді висновку. Якщо висновок спеціаліста викличе у слідчого сумнів, то він має запросити інших спеціалістів або направити об'єкти з умотивованою постановою до контрольно-слідчого підвідділу юридичного відділу для їх подальшого направлення до відповідної установи судової експертизи [527, с. 75–76]. Згодом в Інструкції для народних слідчих, виданій НКЮ УСРР 1921 р., запропоновано детальні вказівки щодо огляду місць подій і трупів, а також застосування різних тактичних і технічних прийомів провадження інших слідчих дій.

Водночас у циркулярі НКЮ «Про реєстрацію арештованих, які значаться за судовими і слідчими органами» від 3 червня 1920 р. передбачено вести алфавітну книгу арештованих, а про дактилоскопічний чи антропометричний обліки не йшлося [453, с. 337].

Карний розшук невдовзі виведено з підпорядкування НКЮ і передано до НКВС.

Після відновлення правління Директорії в Україні уряд знову опікується станом розшукової справи: від губернських комісарів вимагали відомості про «організацію губернських і повітових карно-розшукових відділів», а саме: а) чи відновлено роботу карно-розшукових відділів, якщо відновлено, то в якій місцевості та за якими штатами; б) надіслати персональний склад кожного карно-розшукового відділу; в) як сконструйовано карно-розшуковий апарат у місті й повіті; г) чи обладнано антропометричні й дактилоскопічні, а також фотографічні відділи, якщо обладнано, то в якому вигляді і чи можуть вони виконувати покладене на них

завдання; д) чи є розшукові собаки, якщо є, то в яких місцевостях і скільки; е) чи відповідають своєму призначенню карно-розшукові відділи [489].

У березні 1920 р. після чергової зміни влади було створено НКВС УСРР шляхом об'єднання двох відділів ліквідованого Всеукраїнського революційного комітету – Відділу управління та ГУ РСМ [757, с. 24]. 25 березня 1920 р. при НКВС УСРР формується ГУМ, яке мало керувати всіма підрозділами міліції – загальною, залізничною, річковою, морською і карно-розшуковою. У квітні 1920 р. було створено відділення карного розшуку ГУМ УСРР [486]. Діяльність служби карного розшуку на етапі становлення зводилася, переважно, до розкриття та розслідування вчинених злочинів, а також організації криміналістичної реєстрації злочинців. Із цією метою застосовували фотографічну й дактилоскопічну реєстрацію, а також словесний портрет [851, с. 245]. У відділі карного розшуку одразу було організовано реєстраційно-дактилоскопічну й науково-технічну служби. Таким чином, було створено Укрцентррозшук ГУМ НКВС УСРР.

У Центррозшуку НКВС РРФСР з 1919 р. проводили як реєстраційну, так й експертну діяльність. Перший у РРФСР кабінет судової експертизи почав функціонувати 1 березня 1919 р., одночасно в Центральному управлінні карного розшуку організовано реєстраційне і дактилоскопічне бюро, криміналістичний музей [447, с. 7]. Так було сформовано підґрунтя для створення науково-технічної служби ОВС.

14 вересня 1920 р. РНК України затверджує Положення про РСМ. Згідно із цим документом, на органи карного розшуку покладено завдання щодо попередження, припинення та розкриття злочинів, а також реєстрації, дактилоскопіювання і фотографування злочинців. Утворено Центральне реєстраційно-дактилоскопічне бюро ГУМ, запроваджено дактилоскопічну реєстрацію на місцях [527, с. 76].

У стислій Інструкції з дактилоскопіювання (1920), під час розроблення якої використано матеріал Правил фотографування і дактилоскопіювання затриманих злочинців міліції РРФСР 1918 р., рекомендовано систему прийомів, які надають можливість встановлювати особу, використовувати реєстраційний матеріал для

експертного дослідження слідів, залишених на місці події. Наказ ГУ РСМ від 22 червня 1920 р. № 3 запровадив класифікацію пальцевих відбитків, розроблену П. С. Семеновським [244, с. 103]. Цю систему стали використовувати й в Україні, де була єдина десятипальцева дактилоскопічна картотека, у якій дактокарти групували за основною і додатковою формулами [450, с. 46].

З 1920 р. в апаратах карного розшуку губернських відділів міліції УСРР стали створювати картотеки й нагромаджувати матеріал щодо реєстрації злочинців. Її здійснювали на підставі опису ознак зовнішності, після чого на осіб, які вчинили злочини, в апаратах карного розшуку складали алфавітні картотеки. Крім цього, на території України вели фотографічну і дактилоскопічну картотеки [851, с. 246].

Методика використання дактилоскопічного обліку була такою. Агент карного розшуку районної ланки під час затримання злочинця дактилоскопував його (виготовляв дві дактокартки), а начальник відділу надсилав їх до губернського реєстраційного бюро. Там фахівець із дактилоскопії виводив формулу та перевіряв її за картотекою. Протокол разом із примірником дактокартки надсилали адресату. Якщо в картотеці не було потрібної інформації, то надіслану картку додавали до картотеки губернського відділу розшуку, а другий примірник з отриманою формулою повертали в район для формування місцевої картотеки. Ідентифікацію за дактилоскопічною картотекою проводив досвідчений дактилоскопіст, який і складав протокол упізнання [530, с. 66].

Розвиток криміналістики у діяльності підрозділів карного розшуку відображено у Положенні про карний розшук, який РНК УСРР затвердила 12 вересня 1921 р. Карному розшуку відводили визначальну роль у розкритті вчинених злочинів. Про будь-яку подію, що містила ознаки злочину, зазначає І. Д. Коцан, загальна міліція зобов'язана була повідомляти в карний розшук. Там, де були установи карного розшуку, загальна міліція не проводила самостійно жодних дій, пов'язаних із розкриттям злочинів. За відсутності представника карного розшуку на місці злочину загальна міліція проводила початкове дізнання, уживала заходів для охорони місця вчинення злочину та затримання підозрюваного. Після прибуття представника карного розшуку загальна міліція

припиняла самостійні дії, передавала йому всі матеріали й переходила в його розпорядження [318, с. 92].

Постійна зміна влади в Україні не сприяла повноцінній роботі правоохоронних органів. На підставі доповідної записки начальника Київського губернського відділення карного розшуку від 29 вересня 1921 р. можна дійти висновку, що в Київському губернському відділенні карного розшуку функціонували реєстраційне бюро, розплідник собак-шукачів та інші підрозділи. Однак серед працівників відділення не було фотографа, працював лише реєстратор [453, с. 172, 174]. Не здійснювали фотографування затриманих осіб і жодних досліджень за допомогою фотографічних методів. Посаду фотографа в структурі карного розшуку введено лише в січні 1924 р. (фотограф реєстраційного бюро відділу губернського міського карного розшуку) [453, с. 278–279]. Обов'язкове фотографування зареєстрованих у відділеннях карного розшуку осіб було передбачено наказом РСМ УСРР від 3 березня 1928 р. № 31 [453, с. 184–185].

Виконання невідкладних завдань, що постали перед НТВ у протидії злочинності, надання наукової, технічної та практичної допомоги правоохоронним органам, необхідних консультацій, проведення складних експертиз, подальший розвиток і вдосконалення науково-технічної служби в апаратах карного розшуку зумовили створення кабінету науково-технічної експертизи [530, с. 65].

Наприкінці 1921-го – на початку 1922 р. в структурі Укрцентррозшуку було передбачено функціонування нових підрозділів, серед яких: інспекторський відділ, музей наочних посібників і знарядь злочинів, центральний розплідник собак-шукачів, кабінет судової експертизи та «Бригада-Мобіль», створена на базі таємного відділу [754, с. 198–199]. Відомостей про роботу кабінету судової експертизи Укрцентррозшуку не виявлено, на підставі чого можна припустити, що цей кабінет не був укомплектований фахівцями, тому не функціонував.

«Бригаду-Мобіль» утворено 23 січня 1922 р. на підставі наказу начальника РСМ УСРР № 46 з метою сприяння губернським розшуковим відділенням у розкритті злочинів виняткового значення і державної важливості. Відповідно до

наказу, «Бригада-Мобіль» мала працювати у випадках: 1) убивства значних державних або громадських діячів, посадових осіб, представників іноземних посольств; 2) пограбування складів народного надбання, що мають державне значення або вчинено з контрреволюційною метою; 3) масштабних і систематичних розкрадань народного надбання відповідальною посадовою особою; 4) підроблення документів державного значення; 5) діяльності великих злочинних організацій тощо. Серед функцій бригади передбачено й надання допомоги на місцях щодо проведення технічного дослідження [730, с. 26]. При «Бригаді-Мобіль» був розплідник дресированих собак-шукачів [453, с. 193]. «Бригаду-Мобіль» організовано й у Центррозшуку РРФСР [447, с. 18].

Згідно з наказом НКВС РРФСР від 13 серпня 1923 р. № 107, до завдань кабінету науково-технічної експертизи належали: 1) проведення експертиз у кримінальних справах; 2) розроблення наукових методів розкриття злочинів; 3) підготовка посібників для навчання працівників карного розшуку; 4) виїзд у губернські підрозділи карного розшуку для впровадження на місцях науково-технічної роботи; 5) спостереження за розвитком закордонної криміналістичної техніки; 6) поповнення експонатами Центрального криміналістичного музею, надання допомоги в організації музеїв на місцях [447, с. 35].

У наукових джерелах є відомості, що кабінет судової експертизи (згодом – кабінет науково-технічної експертизи) системи НКВС РРФСР 1920 р. проводив судово-медичні, хімічні й інші експертизи, 1921 р. – додатково – фотографічні та графологічні дослідження; 1922 р. почав досліджувати документи й підроблені грошові знаки, 1924-го – почеркознавчі експертизи, технічні експертизи підроблених документів і невидимих або ледь видимих текстів [447, с. 11, 16, 22, 34].

З 1921 р. радянські органи слідства й суду стали використовувати такі засоби, як дактилоскопія, судова фотографія, криміналістичне дослідження документів, судово-хімічна, судово-біологічна і судово-медична експертизи, а також учення про сліди.

У цьому контексті В. С. Печніков зазначає, що практика створення експертно-криміналістичних підрозділів ОВС Радянської України на початковому

етапі наслідувала досвід їх організації в Радянській Росії [527, с. 64]. Уніфікації організаційних підходів до порядку утворення, структури та функцій цих підрозділів сприяло підписання 27 листопада 1922 р. між міліцією РРФСР та УСРР договору, у якому йшлося про те, що: «В целях установления единых организационных форм построения и методов работы милиции... организационные нормы построения милицеских органов и впредь все последующие изменения организационной структуры милиции РСФСР являются обязательными для милиции УССР» [453, с. 227–228].

З 1922 р. утворюються науково-технічні кабінети і підвідділи в губернських карних розшуках.

Кабінети судової експертизи науково-технічної служби системи НКВС РРФСР засновано в Москві (1919) і Петрограді (1922) на базі ліквідованих 1917 р. кабінетів НСЕ при прокурорах Московської та Санкт-Петербурзької судових палат. У НТВ, до яких належали ці кабінети, проводили експертизи. Тому витоками експертно-криміналістичної служби РФ слід вважати кабінети НСЕ системи юстиції. В УСРР протягом тривалого часу кабінети судової експертизи в структурі НКВС не функціонували. Це пов'язано з наявністю в державі вітчизняних судово-експертних установ, якими були Київський і Одеський кабінети (інститути) НСЕ, а згодом – ще й Харківський.

Упродовж вересня–жовтня 1921 р. Центррозшук УСРР видає низку наказів, що регламентують загальні питання реєстрації злочинців, проведення антропометричних вимірювань, дактилоскопіювання, складання словесних портретів, застосування судової фотографії [321, с. 7].

У лютому 1922 р. в Київській губернії показники розкриття злочинів були такими: учинено вбивств – 22, розкрито – 19; збройних грабежів – 61, розкрито – 45; крадіжок – 352, розкрито – 241; самогоноваріння – 115, усі розкрито; податкові злочини – 22, усі розкрито; у санітарній частині – 10, усі розкрито; інших – 60, усі розкрито, загалом – 642, розкрито – 512 [453, с. 186]. Безпосередньо в м. Києві в лютому 1922 р. отримано 918 заяв про злочини, з яких 326 розкрито, інші були в провадженні [453, с. 187].

Єдину дактилоскопічну десятипальцеву картотеку формували в Україні 1922 р. У ній карти класифікували за основною і додатковою формулами Гальтона–Генрі. Дактилоскопія поступово стає головним способом у системі реєстрації. З метою вивчення наукових методів розслідування злочинів організовували курси підготовки працівників міліції та криміналістичні музеї. Так, у вересні 1922 р. в Харкові відкрито музей наглядних наукових посібників із протидії злочинності. У ньому збирали предмети реєстрації злочинців, приклади використання методів наукового розкриття злочинів, знаряддя правопорушень, фахову літературу [453, с. 214–215]. Також затверджено Правила для працівників Центрального розплідника собак-шукачів при Укрцентррозшуку [453, с. 218–219].

28 березня 1922 р. НКВС УСРР затверджує нові штати ГУ РСМ республіки, відповідно до яких у відділі карного розшуку утворено науково-технічний підвідділ у складі двох відділень – статистичного і реєстраційно-дактилоскопічного (згодом – бюро). Серед функцій науково-технічного підвідділу були: розроблення новітніх науково обґрунтованих методів протидії злочинності, положень та інструкцій з організаційних і технічних питань; підготовка досвідчених працівників, зокрема дактилоскопістів-реєстраторів; перевірка дактилоскопічних формул реєстраційних карток [527, с. 78].

Головною функцією реєстраційно-дактилоскопічного бюро була постановка на облік осіб, які вчинили злочини. Цей науковий метод допомагав правоохоронним органам за відбитками пальців рук, залишених злочинцями на місцях подій і виявлених під час оглядів, у стислі строки встановити особу, що вчинила злочин, за умови, що вона раніше перебувала на обліку в Центральному реєстраційно-дактилоскопічному бюро [851, с. 246].

Завдання фотохімічної лабораторії були такими: організація хімічного кабінету; проведення аналізів; дослідження різних плям, фарбувальних речовин, рідин, отруєної їжі; складання колекцій отрути; читання лекцій із фотохімії та інструктування із цих питань працівників на місцях; упровадження фотографічних робіт для розшукових цілей; фотографування місць подій і речових доказів. Науково-технічне відділення розробляло наукові методи протидії

злочинності, забезпечувало роботу музею, кодифікацію і захист юридичних інтересів Центррозшуку [447, с. 37].

Також було організовано спеціальні курси, які давали змогу працівникам карного розшуку ознайомитися з основами антропометрії, дактилоскопії, словесного портрета. Так, завідувач відділу техніки і розшуку Укрцентррозшуку О. Д. Кисельов 1921 р. розробив положення, програму і штат відповідних курсів, а саме Програму курсів для Вищої школи командного складу з карного розшуку і для агентів при губміліціях. У лютому 1922 р. розпочали свою діяльність курси з підготовки оперативних працівників карного розшуку і дактилоскопістів при Укрцентррозшуку [754, с. 202], після завершення яких видавались відповідні посвідчення [731, арк. 120].

У вересні 1923 р. в ГУМ УСРР було створено науково-технічний кабінет, який очолив О. А. Єлісєєв, а консультантом цього кабінету став відомий судовий медик М. С. Бокаріус. У ньому введено такі посади: завідувач, помічник завідувача, реєстратор-дактилоскопіст, завідувач фотолабораторії, фотолаборант, завідувач столу розшуку, діловод [453, с. 246]. Кабінет знаходився в м. Харкові.

Крім Харкова, науково-технічні підрозділи у виді бюро та кабінетів було організовано в інших регіонах України. Так, у Кримській АРСР 1922 р. створено дактилоскопічне бюро при відділі карного розшуку НКВС Криму в м. Сімферополі, завданням якого була виключно реєстрація затриманих злочинців. Обладнання бюро поступово поповнювали, а влітку 1928 р. бюро реорганізували в науково-технічний кабінет при Кримцентррозшуку. На той час, зазначав В. І. Громов, кабінет мав усе необхідне обладнання, зокрема: фотоапарати системи Бертильйона для сигналітичної та метричної зйомки й репродукції; репродукційний апарат з освітленням двома дуговими лампами; екран системи Урбана, виготовлений за власним кресленням кабінету; проекційний апарат для збільшення зображень; два електродрукувальні станки; світлофільтри і достатню кількість фотопосуду. У кабінеті були й деякі прилади для хімічних досліджень [153, с. 35–36].

Штат кримського кабінету науково-технічної експертизи передбачав посади двох експертів – завідувача і дактилоскопіста-фотографа. При кабінеті працювали ще два дактилоскопісти, відкомандировані Сімферопольським відділом карного розшуку. Цей кабінет обслуговував весь Крим і проводив дактилоскопічну, графічну та фотографічну експертизи [153, с. 36].

Використання положень криміналістики працівниками карного розшуку та науково-технічних підрозділів відображалися на рівні розкриття злочинів того часу. Так, у березні 1923 р. в Харківській губернії було вчинено 443 злочини, крадіжок – 227, зі зломом – 48, кишенькових – 2, на залізниці – 1, тварин – 17, простих грабежів – 2, озброєних грабежів – 7, убивств – 3, привласнень і розтрат – 5, шахрайств і вимагань – 15, підроблення документів – 2, посадових злочинів – 8, спекуляції – 1, самогоноваріння – 1, інших – 50. За місяць розкрито злочинів: крадіжок – 88, зі зломом – 23, на залізниці – 1, тварин – 3, грабежів – 8, убивств – 3, привласнень і розтрат – 2, шахрайств, підроблень і вимагань – 16, посадових злочинів – 9, інших злочинів – 30. Відсоток розкриття злочинів – 41 % [453, с. 237].

За період із 1 січня до 1 вересня 1923 р. в Україні вчинено нападів банд – 564. У населення вилучено зброї: вогнепальної – 9109, холодної – 1266, патронів – 19 668. За сім перших місяців 1923 р. складено та передано до судових органів 83 499 дізнань, зокрема в Харківській губернії – 13 609, Полтавській – 13 240, Одеській – 12 211, Київській – 11 337, Катеринославській – 8944, Подільській – 7089, Донецькій – 6497, Чернігівській – 6393, Волинській – 4129. Упродовж січня–вересня 1923 р. вчинено в Україні вбивств, грабежів, крадіжок та інших злочинів – 25 652, серед яких у Полтавській губернії – 4935, Київській – 4854, Харківській – 4012, Одеській – 2600, Подільській – 2418, Катеринославській – 1892, Донецькій – 1753, Чернігівській – 1743, Волинській – 1445 [453, с. 244–245].

Про стан криміналістичної діяльності підрозділів карного розшуку 1924 р. свідчать такі дані: за перше півріччя в Києві із 44 убивств розкрито 24; в округах із 257 убивств розкрито 143; грабежів у місті вчинено 40, розкрито 7, в округах – 243, розкрито – 112; підпалів – у місті 10, розкрито – 9, в округах – 119, розкрито – 54; крадіжок у місті – 950, розкрито – 770, в округах – 2325, розкрито – 978 [545, с. 4].

9 серпня 1924 р. НКВС УСРР за погодженням із Прокуратурою УСРР затверджує «Инструкцию регистрационно-дактилоскопическим бюро при учреждениях уголовного розыска», розроблену начальником науково-технічного підвідділу О. А. Єлісєєвим. Спільно О. А. Єлісєєв і М. С. Бокаріус підготували «Правила по дактилоскопированию и фотографированию регистрируемых преступников». Інструкція та Правила були оголошені наказом по міліції та карному розшуку УСРР від 12 серпня 1924 р. № 160 [527, с. 88]. Ці матеріали як офіційне видання вийшли друком у вигляді «Руководства регистрационно-дактилоскопическим бюро милиции и уголовного розыска УССР».

Реєстраційні карти доставляли до Центрального реєстраційного бюро через губернські відділення. Видання Порадника реєстраційно-дактилоскопічним бюро відіграло позитивну роль у впровадженні науково-технічних засобів у практику протидії злочинності, сприяло підвищенню ефективності роботи карного розшуку та міліції загалом. Якщо 1919 р. органи міліції та розшуку розкрили 5 % злочинів, то на 1 січня 1925 р. розкриття злочинів становило вже 75 % [527, с. 91]. Криміналіст Р. С. Белкін також відмітив важливу роль цього Порадника в поширенні криміналістичних знань серед практичних працівників, що став першим радянським криміналістичним твором [36, с. 38–39].

Розвиток криміналістики в діяльності науково-технічних підрозділів відобразився в новому Положенні про НКВС УСРР 1924 р., яке зобов'язувало підвідділ карного розшуку: 1) проводити центральну дактилоскопічну реєстрацію та розшук злочинців, підготовку спеціалістів-реєстраторів; 2) використовувати і дресирувати собак-шукачів; 3) науково опрацьовувати матеріали реєстрації злочинів і протидії злочинності, а також створювати музеї науково-демонстративного спрямування; 4) забезпечити централізацію матеріалів щодо протидії фальшивомонетництву й іншим особливо важливим злочинам [453, с. 288–289].

Про динаміку злочинності в УСРР упродовж 1921–1924 рр. свідчать такі статистичні дані: учинено злочинів 1921 р. – 112 662, 1922-го – 145 801, 1923-го – 98 213, 1924-го – 69 702. Середні показники розкриття злочинів 1923 р. становили 49 %, 1924-го – 59 % [588, с. 26–33].

Відповідно до наказу НКВС РРФСР «Про затвердження штатів Центрального адміністративного управління НКВС» від 8 квітня 1924 р. № 34, до складу науково-технічного підвідділу було вперше введено Центральний розплідник службових і розшукових собак [447, с. 34]. Уже 1925 р. Центральний розплідник службових і розшукових собак став самостійним підрозділом.

У підсумках II Всеукраїнської адміністративної наради при НКВС від 20 червня 1925 р. було зазначено: у сфері карного розшуку увагу слід акцентувати на якомога активнішому застосуванні вдосконалених науково-технічних прийомів розслідування злочинів, наслідуючи досвід західноєвропейських держав. Зокрема, це стосувалося дактилоскопічної реєстрації злочинців, яка є ефективним засобом розкриття злочинів і викриття злочинців [223, с. 3–9].

Науково-технічний відділ НКВС РРФСР здійснював керівництво республіканськими науково-технічними підрозділами карного розшуку, методично забезпечував їхню діяльність. Так, 1926 р. підготовлено Інструкцію з організації науково-технічних кабінетів при губернських і окружних установах карного розшуку. У розділах Інструкції визначено, що до завдань науково-технічних кабінетів належать фіксація, збереження й дослідження: прикмет особи, необхідних для впізнання; місця злочину, обстановки; пошкоджень, спричинених тим чи тим знаряддям; слідів, залишених злочинцем і жертвою; інших слідів, що належать до обстановки злочину; різних предметів, які мають статус речових доказів, та їхніх особливостей. Інший розділ про особовий склад містив дані про різноманітність видів судово-лабораторних досліджень, що зобов'язувало залучати до роботи в кабінетах спеціалістів з різних галузей знань. Найчастіше об'єктами експертизи були документи, відбитки пальців, прикмети особи та різні сліди [447, с. 40–41].

Про діяльність карного розшуку УСРР протягом 1925–1926 рр. свідчать окремі показники, оголошені на III Всеукраїнському з'їзді адміністративних працівників у січні 1927 р.: в Україні діяло 40 реєстраційно-дактилоскопічних бюро, тобто за кількістю округів, причому в чотирьох великих містах України – Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську – реєстраційний апарат приєднано до

міських управлінь міліції та розшуку. За загальним правилом, реєстраційні бюро обслуговували всю територію округу, здійснюючи реєстрацію злочинного елементу та письмовий розшук. Мали власні фотографії 22 округи (55 %), половина з них була обладнана спеціальними фотоапаратами системи «Бертильйон» для сигналітичної фотозйомки та виїздів на місця подій [453, с. 51].

У період із квітня 1927 р. до квітня 1928 р. в Україні вчинено 92 440 злочинів; розкриття злочинів становило у II кварталі 1927 р. 44,3 %, у III кварталі – 41,6 % [453, с. 79, 81].

Таким чином, діяльність науково-технічних підрозділів карного розшуку в УСРР упродовж 1920–30-х рр. зводилася до реєстрації злочинців, видання відомчих документів щодо службової діяльності, розвитку службового собаківництва, підготовки кадрів для виконання завдань з протидії злочинності. У нормативних документах УСРР, які регламентували створення і діяльність карного розшуку та його науково-технічних підрозділів, не було передбачено функцію проведення експертиз (на відміну від НТВ системи НКВС РРФСР) [851, с. 247].

Криміналістичні підрозділи НКВС УСРР функціонували, переважно, як установи кримінальної реєстрації, виконуючи одночасно функції з техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів, переважно, шляхом фотофіксації об'єктів й обстановки місця події, вилучення слідів. На науково-технічну службу карного розшуку НКВС РРФСР, крім зазначених функцій, покладено було і провадження експертних досліджень, виконання криміналістичних експертиз. Зазначене було зумовлено тим, що в Україні, на відміну від Росії, на той час функціонували спеціалізовані установи судової експертизи [527, с. 97–98].

В окремих випадках український досвід організації установ судових експертиз все ж таки використовували під час створення науково-технічних підрозділів міліції та карного розшуку НКВС Росії. Так, 1928 р. у Свердловськ для організації науково-технічного кабінету приїхав експерт НТВ Укрцентррозшуку О. В. Васильченко. Він створив його за зразком Київського, Харківського та

Одеського інститутів судової експертизи з трьома відділеннями – дактилоскопічним, фотографічним і хімічним [448, с. 27].

Згодом до функцій науково-технічних кабінетів додали фотографування та зйомку слідів на місці події, трупів на місці злочину і в моргах.

Розвиток експертно-криміналістичних підрозділів у 1930-х роках відбувався в умовах продовження процесу реформування ОВС, зміни порядку підпорядкування міліції та карного розшуку. У 1928 р. відбулося перепідпорядкування слідчих системи юстиції до органів прокуратури.

Згідно з наказом голови ДПУ УСРР від 6 січня 1931 р. № 8 щодо підпорядкування органів міліції та розшуку органам ДПУ УСРР, було визначено форми оперативного використання міліції та карного розшуку органами ДПУ, серед них передбачено «...в полной мере использовать работу по дактилоскопии и оперативной фотографии» [221, с. 652–654].

На цей період припадає становлення експертно-криміналістичних підрозділів ОВС: створюють розгалужену мережу науково-технічних підрозділів міліції, активно розвивається науково-дослідна діяльність, удосконалюють експертну практику в галузі криміналістики, забезпечують систематичну підготовку експертів-криміналістів [527, с. 102].

Штати міських відділів міліції 1930 р. передбачали посади дактилоскопістів-фотографів у всіх містах, де були виправно-трудові установи, а також у містах Запоріжжі, Зінов'євську, Кременчуку, Луганську, Маріуполі, Миколаєві, Полтаві, Сталіному, Бердичеві, Вінниці, Дмитрівську, Житомирі, Сумах, Херсоні, Артемівську, Кам'янець-Подільському, Мелітополі, Чернігові, Черкасах. У травні 1931 р. ухвалюють рішення про створення НТВ в обласних центрах й оперативних секторах УСРР [530, с. 67].

У березні 1932 р. в складі оперативного відділу Головної інспекції міліції ОДПУ СРСР формують загальносоюзне НТВ. До нього увійшло й НТВ ГУМ при РНК РРФСР. Уже в травні цього року Головна інспекція міліції в циркулярі № 858979 визначила завдання НТВ, з-поміж яких – проведення експертиз,

зокрема почеркознавчих і документів, ведення обліків, розроблення нових криміналістичних засобів, методів, рекомендацій [227, с. 201].

У цьому ж році відбулася важлива подія в історії криміналістичних підрозділів міліції України – на законодавчому рівні їм надано право проведення експертиз. 23 квітня 1932 р. РНК УСРР затверджує Положення про ГУ РСМ при РНК УСРР, які, крім інших функцій міліції, мали здійснювати «...разработку научно-технических методов в деле борьбы с преступностью и руководство их осуществлением органами милиции, а также производство научно-технических экспертиз» [221, с. 667–669].

У 1930-ті рр. активізувалася наукова робота в галузі криміналістичної техніки, зокрема трасології, судової балістики, дослідження документів, а також кримінальної реєстрації.

За даними В. С. Печнікова, до 1936 р. було створено розгалужену мережу науково-технічних підрозділів міліції [527, с. 109]. Обов'язки їх працівників передбачали: виконання криміналістичних і деяких інших видів судових експертиз, участь у проведенні різних слідчих дій, передусім – в оглядах місця події, консультування оперативних працівників щодо застосування спеціальних знань у розкритті та розслідуванні злочинів, поширення криміналістичних знань серед співробітників міліції [36, с. 65].

Науково-технічну службу виведено з підпорядкування відділів карного розшуку і 1940 р. передано до штатів спецвідділів ГУМ та місцевих управлінь міліції.

Завдяки діяльності трьох інститутів НСЄ потреби слідчих і судових органів у проведенні судових експертиз в Україні загалом задовольняли. Так, у Київському інституті 1940 р. було виконано близько 1000 експертиз, Одеський інститут за п'ять довоєнних років виконав 2666 експертиз [762, с. 62–67], Харківський інститут 1940 р. виконав понад 1000 експертних досліджень [671, с. 24].

Коли розпочалася війна, було знищено більшість криміналістичних установ СРСР, а саме: Білоруський інститут криміналістики і судової експертизи в Мінську, криміналістичну лабораторію Ленінградського університету; припинили

свою діяльність Київський, Одеський, Харківський інститути НСЕ. Значну кількість співробітників експертно-криміналістичних установ мобілізовано.

У таких умовах основний тягар експертної діяльності у сфері протидії злочинності було покладено на науково-технічні підрозділи ОВС. Як зазначає В. Ю. Шепітько, у роки Другої світової війни експертну діяльність проводили переважно НТВ органів міліції [775, с. 348].

Із серпня 1941 р. відповідно до наказу НКВС науково-технічні підрозділи знову підпорядковуються оперативним відділам управлінь міліції.

У роки війни робота НТВ і НТГ вийшла за межі обслуговування лише ОВС, до них зверталися за допомогою слідчі органи НКДБ і НКЮ, прокуратура й судові органи.

Упродовж 1942 р. на експертизу до експертних підрозділів міліції було направлено 11 806 матеріалів, зокрема з міліції – 5 383, НКВС та НКДБ – 4540, прокуратури та суду – 1983 матеріали. Кількість прийнятих на експертизу матеріалів 1943 р. становила вже 14 328, з них надійшли з міліції 8 286, із НКВС і НКДБ – 3764, прокуратури та суду – 2278 матеріалів [449, с. 7–10].

Після визволення окупованих територій відновлено роботу більшості зруйнованих криміналістичних лабораторій, а також створено нові: було додатково організовано 11 НТВ і 6 НТГ. Уже в листопаді 1943 р. експерти-криміналісти приступають до виконання своїх обов'язків у визволеному Києві. У березні 1944 р. було організовано науково-технічні апарати міліції в містах Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Житомирі, Львові, Одесі, Миколаєві, Чернівцях і Сумах [530, с. 68].

Криміналістичну службу ОВС до кінця 1945 р. очолювало НТВ оперативного відділу НКВС СРСР. У січні 1946 р. в складі оперативного відділу УМВС УРСР утворено НТВ, яке в серпні 1948 р. перетворюється на відділ. Така реорганізація науково-технічної служби ОВС відіграла важливу роль у розгортанні науково-експертної роботи міліції УРСР, підготовці експертних кадрів.

Станом на 1949 р. криміналістичні підрозділи міліції функціонували вже в усіх областях України, розширено обсяг їхньої роботи. Так, якщо 1944 р. експерти міліції виконали 324 криміналістичні дослідження, то на кінець 1948 р. – 2609 [321, с. 8].

Друга світова війна не послабила, а навіть активізувала наукові дослідження на місцях. Науково-технічні підрозділи міліції починають виконувати планові науково-дослідні роботи. Для координації науково-дослідної роботи в масштабах країни та спрямування її на розв'язання найактуальніших проблем науково-технічного забезпечення розкриття злочинів НТВ опервідділу ГУМ НКВС СРСР 1943 р. розробив перелік тем, виконання яких відповідно до затвердженого плану було покладено також на окремі НТВ та НТГ. Отже, цього року одночасно було розпочато дослідження 26 наукових тем, з яких до кінця 1944 р. було завершено 14 [527, с. 123].

У НТВ опервідділу ГУМ НКВС СРСР 1941 р. було створено перший радянський порівняльний мікроскоп («МИС») для виконання балістичних і трасологічних експертиз.

У березні 1946 р. НКВС СРСР перейменовано на МВС СРСР, а відповідно до постанови Ради міністрів СРСР від 13 жовтня 1949 р. вся міліція загальною чисельністю 238 761 особа перейшла в підпорядкування МДБ і діяла в складі цього відомства до березня 1953 р.

Наприкінці 1945 р. науково-технічне відділення опервідділу ГУМ НКВС СРСР реорганізовано в науково-технічний відділ. У його складі утворено НДІ криміналістики. Невдовзі він став центром розроблення головних питань криміналістичної техніки й експертизи. Першим начальником, ініціатором та організатором його був Б. М. Комаринець.

Відповідно до Положення, затвердженого наказом НКВС, до завдань НТВ і НДІ криміналістики належали: упровадження науково-технічних засобів у діяльність міліції з протидії злочинності; здійснення науково-дослідної роботи з розроблення нових і вдосконалення наявних методів виявлення й дослідження речових доказів; провадження експертиз для центрального апарату НКВС СРСР,

органів міліції Московського залізничного вузла, а також повторних і складних експертиз для територіальних органів НКВС тощо.

Структурними підрозділами НДІ криміналістики були: лабораторія криміналістичної експертизи, лабораторія балістичної експертизи, фізико-хімічна лабораторія, лабораторія зв'язку і сигналізації, фотолабораторія та ін. 1946 р. було підготовлено до друку книгу «Огляд місця події» за редакцією Б. М. Комаринця та І. В. Бодунова, видано три оперативно-методичні орієнтування з питань застосування науково-технічних засобів в оперативній і слідчій роботі, проведено стажування 13 експертів НТВ регіональних органів міліції. Працівники НДІ криміналістики виконали 1034 експертизи [527, с. 129].

Для вирішення питання підготовки кадрів експертів-криміналістів НТВ Управління міліції МВС УРСР організовує в 1946–1947 рр. у м. Києві п'ятимісячні курси з криміналістики, на яких експерти вивчали дактилоскопію, дослідження почерку та слідів знарядь злочину. Відбувається розширення експертних підрозділів ОВС. У серпні 1948 р. створено самостійний НТВ Управління міліції МВС УРСР у складі трьох відділень (криміналістичних досліджень, організаційно-методичне й хіміко-біологічних досліджень) [527, с. 131–132].

3.3. Розвиток криміналістики в експертних закладах системи охорони здоров'я

Розвиток криміналістичних знань тісно пов'язаний із становленням судової медицини. У дореволюційній Росії судова та загальна медицина належали до різних відомств: 1) МВС забезпечувало медичне обслуговування цивільного населення; 2) Міністерство шляхів сполучення організовувало медичну справу на залізницях; 3) Міністерство просвіти опікувалося лікувальною допомогою в навчальних закладах; 4) Міністерство юстиції контролювало медико-санітарне обслуговування в'язниць тощо. Загалом справа організації охорони здоров'я знаходилася у віданні

11 міністерств та, окрім них, низки благодійних організацій [75, с. 6]. Така ситуація не сприяла розвитку судово-медичної справи.

Становлення судової медицини відбувалося в декілька етапів, що були необхідними ступенями її формування як науки та спеціальної дисципліни. Спочатку тривав етап емпіричного накопичення знань, потім – узагальнення медичних знань, аналізу судово-медичних знань, формулювання головних проблем цього розділу та переліку наукових завдань, що належали до нього [41, с. 40].

Історію виникнення та розвитку судової медицини в дореволюційній Росії поділяють на три періоди:

- епоха до правління Петра I;
- із часів правління Петра I – до судової реформи 1864 р.;
- від судової реформи 1864 р. – до Жовтневої революції [220].

Судово-медичні заклади розвивалися в радянський період, а з розпадом СРСР – в окремих республіках.

За іншим джерелом, перший етап розвитку судово-медичної експертизи в Росії – з 1716-го до 1736 р., коли за Петра I було видано артикул Військового статуту «Об определении лекарей, которые бы тело мертвое взрезали и подлинно разыскали, что какая причина к смерти была». Другий період – з 1737 р. до останньої чверті XVIII ст., коли в усіх значних містах працювали лікарі, до обов'язків яких належало, зокрема, надання висновків у судових справах. Лікарів залучали до експертизи зрідка, здебільшого в досудовій стадії. Третій період – з останньої чверті XVIII ст. до судової реформи 1864 р. У цей час запроваджено правильну судово-медичну організацію, що передбачала повітових і міських лікарів на місцях, у губерніях – інспектора, а потім лікарські управи, у центрі – медичну раду. Тоді й зародилася наукова судова медицина: у медичних навчальних закладах та університетах відкривають кафедри судової медицини. Четвертий період – з 1864 р. до Жовтневої революції. Упродовж цього періоду судова медицина розвивається найінтенсивніше. При кафедрах судової медицини діють лабораторії та музеї; збільшують кількість годин на викладання судової медицини; при університетах відкривають клінічні

відділення, здійснюють дослідження речових доказів. П'ятий період почався після Жовтневої революції і тривав до 1927 року. Започатковано докорінну перебудову судово-медичної експертизи, запроваджено офіційний статус «судово-медичний експерт», причому на цих спеціалістів покладено обов'язки лише із судово-медичної діяльності [599, с. 101–102].

Дослідники А. І. Найда та О. Р. Малик зауважують, що формування судової медицини на західноукраїнських землях відбувалося під значним впливом західноєвропейських правових систем і досягнень медицини Німеччини, Австрії, Польщі [465, с. 198]. Ще в другій половині XIX ст. в Австро-Угорській імперії лікарі-експерти виконували функції судових лікарів. Вони були зобов'язані проводити судові огляди, судово-лікарські та санітарно-поліційні розтини. Ці дипломовані спеціалісти перебували на адміністративній службі як повітові, міські або гминні лікарі [465, с. 198].

Медична освіта мала вирішити питання про необхідність навчання судової медицини лікарів загального профілю. Наукові джерела свідчать, що судову медицину в Російській імперії почали викладати з кінця XVIII ст. в університетах [220]. З 1842 р. трупи, що підлягали судово-медичному розтину, надсилали на кафедри судової медицини [220].

Упродовж 1900–1917 рр. наукову роботу в галузі судово-медичних досліджень здійснювали на кафедрах судової медицини медичних факультетів дев'яти університетів Російської імперії (Москва, Казань, Харків, Київ, Одеса, Томськ, Саратов, Вороніж, Ростов-на-Дону), а також на кафедрах судової медицини Військово-медичної академії, Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту та Вищих медичних жіночих курсів у Москві [657, с. 39].

Однак викладання судової медицини від початку організації кафедри державного медицинознавства в Київському університеті до Жовтневої революції 1917 р. було відірваним від практичної судово-медичної експертизи, яку виконували повітові та міські лікарі, що були підпорядковані МВС [96, с. 20]. Розпорядчі документи Медичної ради МВС відсторонювали викладачів судової медицини від практичної експертизи, адже трупів, яких доставляли в

університети, мали досліджувати лише в присутності повітового або міського лікаря, який згідно зі службовими обов'язками повинен був проводити розтин і складати свідоцтво з власними висновками. У зв'язку із цим судова медицина, дисципліна суто практична, ставала теоретичним предметом. Така ситуація склалася в усіх університетах й академіях Росії [96, с. 20].

У другій половині XIX ст. вийшла друком значна кількість фундаментальних робіт з криміналістичного напрямку в судовій медицині та суміжних дисциплін: «Рассмотрение повреждений в судебно-медицинском отношении» професора Петербурзької академії І. П. Заболоцького (1852), «Учебник по судебной химии» А. П. Нелюбіна (1856), монографія «Судебная гинекология» В. О. Мержеєвського (1872), «Наставление для открытия ядов» Ю. К. Траппа (1877), «Руководство к изучению судебной медицины для юристов» В. Штольца (1885), «Пособник при судебно-медицинском исследовании трупа и при исследовании вещественных доказательств» М. О. Оболенського (1894) та ін.

Опубліковано низку статей науковців і практичних працівників судово-медичних закладів у періодичних виданнях. Так, з 1861 р. виходить друком газета «Медицинский вестник», де оприлюднювали, зокрема, матеріали, присвячені науковим і практичним питанням використання судової медицини в криміналістиці.

Після судової реформи 1864 р. якість викладання судової медицини було суттєво підвищено. У Казанському та Харківському університетах введено практикуми, які передбачали, крім розтину трупа, елементарні дослідження крові, сперми, волосся. Курс судової медицини становив 120 годин на рік. На лекційних заняттях запроваджено демонстрування музейних препаратів, таблиць, фотографій. З 1880-х рр. обов'язковими для кожного студента стали розтини зі складанням судово-медичного акта. Судову медицину включили до переліку державних екзаменів у медичних навчальних закладах [220].

Ще 1913 р. С. М. Трегубов зазначав, що єдина галузь правознавства – судова медицина – уже з давніх часів використовувала точні, наукові методи дослідження. Цією обставиною, без сумніву, зумовлено той факт, що лише судово-медична експертиза знаходилася на належному рівні, а висновки її мали

наукове значення [706, с. 233]. Високо оцінює роль судово-медичної експертизи в царській Росії й український криміналіст М. П. Макаренко: «До 1912 р. в Росії задовільно були організовані лише судово-медична і токсиколого-хімічна експертизи, яку здійснювали через повітових і міських лікарів, лікарські відділення та Вищу медичну раду, а у виняткових випадках – через інститути судової медицини при університетах» [429, с. 5].

Водночас у газеті «Право» 1912 р. опубліковано статтю, у якій висвітлено недоліки судово-медичної справи в Росії. Її автор стверджував, що на Заході справа наукового забезпечення судової експертизи почалася з облаштування судово-медичних інститутів; спочатку здійснювали компетентне оцінювання питань щодо життя і здоров'я людини, а вже потім – дослідження підробок векселів тощо. У Росії судовим лікарям не було де навчатися й удосконалювати знання: не було відповідних інститутів, а справа викладання судової медицини відірвана від практики [242, с. 205–208]. Таку критику поділяв і відомий судовий медик Д. П. Косоротов. Він зазначав, що «навіть Петербурзький суд не користується тими засобами медичної експертизи, які використовують судді будь-якого містечка Німеччини» [314, с. 1771–1775].

Після започаткування кабінетів НСЕ у 1912–1914 рр. на них покладено проведення досліджень за допомогою фотографії, дактилоскопії, хімічного та мікроскопічного аналізу, за винятком досліджень, що проводили лікарські відділення губернських управлінь [381, с. 150].

Для проведення судово-медичних досліджень на той час уже функціонували лабораторії при медичних факультетах університетів, працювали обізнані особи [381, с. 158].

Судова експертиза до відкриття кабінетів НСЕ в містах Києві й Одесі знаходилася, переважно, у медичному відомстві [299, с. 157]. Фактично йшлося про проведення судово-медичної експертизи на кафедрах судової медицини. На початку ХХ ст. кафедри судової медицини на території України діяли в Київському університеті Святого Володимира, Харківському, Новоросійському та Львівському університетах.

Таким чином, на початку XX ст. в Російській імперії судово-медичні дослідження здійснювали в лікарських відділеннях губернських управлінь, на кафедрах судової медицини університетів, що передбачало складання висновків посадовими лікарськими чинами, і в лікарнях – поліцейські лікарі або лікарі з відповідною підготовкою. Активно використовували різні хімічні, бактеріологічні лабораторії університетів і медичних закладів [844, с. 446].

Відповідно до тогочасного законодавства, лікарські відділення проводили судово-медичні дослідження, що полягали в перевірці висновків судових лікарів, хімічному дослідженні отрути, а інші експертизи могли проводити як лікарські відділення, так і кабінети НСЕ [381, с. 195–196].

Судовий медик О. А. Панфіленко зауважував, що діяльність Київського, Одеського, а потім і Харківського кабінетів НСЕ мала важливе значення для радянської судово-медичної науки [515, с. 32].

Констатуємо, що розвиток криміналістики і судової медицини на теренах України у перших десятиліттях XX ст. був нерозривним, сприймався як єдине ціле. Тому на першому з'їзді завідувачів кабінетів НСЕ (1915) поміж інших обговорювали питання про відмежування досліджень кабінетів від судово-медичних експертиз, що проводили лікарські відділення, адже кабінети НСЕ здійснювали дослідження крові, сперми, волосся, нутрощів та інших біологічних об'єктів. Крім цього, на з'їзді визнано позитивний досвід виготовлення сироватки для дослідження крові Київського кабінету НСЕ. Таку сироватку виготовляв помічник завідувача доктор медицини М. М. Туфанов, який запропонував власний метод дослідження крові на підставі способу вивчення крові за Уленгутом [381, с. 196].

Після Жовтневої революції служба судової медицини перейшла до відомства охорони здоров'я [96, с. 20]. Перепідпорядкування органів охорони здоров'я позитивно позначилося на розвитку судової медицини. Такі заходи надали можливість порівняно швидко створити єдину, не розривну з органами охорони здоров'я структуру. Безпосередня участь професорів, доцентів й асистентів кафедр у практичній роботі стала звичним явищем. Це істотно підвищило якість судово-медичних експертиз, надало можливість

використовувати практичний матеріал у навчальному процесі. Заснування судово-медичної експертизи в системі охорони здоров'я було важливим і принципово правильним рішенням, що визначило її подальший успішний розвиток, сприяло укомплектуванню судово-медичних закладів кваліфікованими медичними працівниками [582, с. 4]. У зв'язку із цим судово-медичний експерт отримував статус об'єктивної та незацікавленої особи, не залежної від слідчих і судових органів, завдання яких виконував.

В Українській Державі за часів правління гетьмана П. Скоропадського судово-медична експертиза належала до відомства Міністерства народного здоров'я та державного опікування. На цей період припадають спроби започаткувати власну судову медицину [728, арк. 2–3], за що відповідав відділ судової медицини та медичної експертизи цього Міністерства.

20 вересня 1918 р. при профільному Міністерстві утворено Судово-медичну раду. Її повноваження передбачали розгляд усіх законопроектів у судово-медичній і медико-адміністративній галузях Української Держави з подальшим обговоренням їх на засіданні Ради міністрів [727, арк. 66–73]. Відповідно до урядової позиції, судово-медична справа мала цілком підпорядковуватися профільному міністерству.

Інструкцію про розмежування діяльності кабінетів НСЕ, судово-хімічних лабораторій при губернських відділах здоров'я та реєстраційних бюро при органах карного розшуку затверджено 1924 р. Відповідно до цього документа, кабінети НСЕ НКЮ мали досліджувати: 1) усі без винятку об'єкти, які підлягали вивченню за допомогою фотографії, мікрофотографії та дактилоскопії, з метою ідентифікації особи та знарядь злочину; 2) об'єкти, які підлягали судово-медичному (мікроскопічному або мікрохімічному) дослідженню (плями крові, сперми тощо); 3) волосся, кістки й інші частини трупа [299, с. 175–176].

Упродовж 1920–30-х рр. робота з вивчення речових доказів була не просто медичною, а передбачала дослідження в галузі судової хімії, оскільки судовий медик виконував завдання суду і слідства, на їхньому матеріалі й під їх контролем. У складі НКОЗ УСРР 1920 р. функціонував відділ судової медицини,

1922 р. – стіл судової медицини при лікувальному відділі, а 1923 р. працював Головний державний судово-медичний інспектор при адміністративно-організаційному відділі, який 1924 р. одержав право доповідати безпосередньо наркомові або його заступнику [299, с. 234].

Згідно з наказом українським інститутам НСЕ від 3 травня 1927 р., на секцію біологічних досліджень було покладено такі обов'язки: а) досліджувати різні речовини щодо виявлення властивості та сили впливу їх на живий організм, як, наприклад, дослідження впливу на організм і його органи отруйних та інших речовин, що виявлялося шляхом судово-хімічного дослідження (біологічні проби); б) готувати препарати для сироваткової судово-медичної практики; в) готувати сироватки, що преціпітувалися на різні види крові; г) розробляти гемотести на встановлення груп крові [299, с. 200].

З огляду на зазначене, у кабінетах (згодом інститутах) НСЕ в Києві, Одесі та Харкові проводили судово-медичні дослідження, також у них відкривали відповідні відділи (секції). Ці експертні установи підпорядковувалися НКЮ. У зв'язку із цим на урядовому рівні постало питання про підпорядкування судових медиків відомству юстиції [844, с. 448].

Це питання було розглянуто на Всеукраїнському судово-медичному з'їзді, який проходив у Харкові 1925 р. Крім представників суду, прокуратури та слідства, на ньому були присутні працівники карного розшуку, міліції, відділів охорони здоров'я, психіатри і судові хіміки, представники кафедри судової медицини Харківського медичного інституту. Доповідачі акцентували увагу на зростанні попиту на судово-медичну експертизу, у зв'язку із чим значно збільшилося навантаження експертів у містах [599, с. 89]. Зауважено про необхідність переходу судових медиків у штати крайових (обласних) судів, а також у підпорядкування НКЮ.

На цьому заході М. С. Бокаріус виступив з доповіддю «Про організацію судово-медичної справи в УСРР», акцентуючи увагу на питанні запланованої реорганізації судово-медичної справи в державі [547, с. 200].

Обговорення проблеми підвідомчості судово-медичних експертів було пов'язано із затвердженням Положення про кабінети науково-судової експертизи та розширеною нарадою діячів судової експертизи і представників НКЮ на початку травня 1925 р. На цій нараді прийнято рішення створити при відділі судоустрою НКЮ підвідділ з управління органами НСЕ, а також підготовлено проект Положення про судово-медичні органи УСРР, головними ідеями якого були такі:

1. У судових округах, за винятком Харківського, Київського й Одеського, ввести посади окружних і дільничних судових медиків.

2. До обов'язків судових медиків належать проведення судово-медичних і судово-міліцейських розтинів, оглядів і освідувань, а також надання висновків на вимогу судових і міліцейських органів.

3. Окружні судові медики працюють при окружних судах, на них, крім обов'язків, перелічених у п. 2, покладено керівництво роботою дільничних судових медиків, які їм безпосередньо підпорядковані.

4. У розпорядженні окружних судових медиків знаходяться судово-медичні трупні покої та лабораторії, які утримують за рахунок місцевих коштів і облікують за кошторисом органів НКЮ.

5. Окружні судові медики безпосередньо підпорядковані підвідділу науково-судових досліджень відділу судоустрою і нагляду НКЮ та у своїй роботі керуються його інструкціями.

6. Призначення та звільнення окружних і дільничних судових медиків здійснюють підвідділи науково-судових досліджень відділу судоустрою й нагляду НКЮ.

7. Як окружні, так і дільничні судові медики перебувають на місцевому бюджеті окрвиконкомів, за кошторисом органів НКЮ.

8. У Харківському, Київському й Одеському округах функції окружних судових медиків виконують крайові (обласні) інститути НСЕ, а дільничні судові медики діють тут на загальних засадах з підпорядкуванням інститутам НСЕ, їх призначає на посади директор інституту [599, с. 93].

16 травня 1925 р. на засіданні Всеукраїнського судово-медичного з'їзду було заслухано доповідь від НКЮ УСРР Є. Ф. Розвадовського про діяльність крайових кабінетів НСЕ, а також про організацію єдиної системи судово-медичних і всіх інших судово-експертних установ, перехід судових медиків у штати окружних судів, які мали організувати. Під час обміну думок із 19 делегатів З'їзду 14 схвалили в інтересах справи перехід судово-медичних організацій у підпорядкування НКЮ УСРР [299, с. 232]. За свідченнями М. В. Попова, безпосереднього учасника цього з'їзду, було прийнято резолюцію, у якій схвалено пропозицію про перехід судово-медичної експертизи в НКЮ на викладених Є. Ф. Розвадовським умовах [547, с. 204].

Досвід підпорядкування судово-медичної служби системі юстиції вже мали окремі європейські країни. Наприклад, судово-медична експертиза в Румунії в ті часи знаходилася у відомстві міністерства юстиції. Керівним органом судової медицини був Бухарестський судово-медичний інститут і його вища судово-медична комісія. Крім того, у Румунії діяли три кафедри судової медицини – в Бухаресті, Яссах і Клужі, які керували роботою всіх судових медиків цих міст. В інших містах судово-медичні експертизи виконували дільничні й обласні лікарі, їх ще називали «випадковими експертами». При Інституті судової медицини в Бухаресті функціонувала токсикологічна лабораторія, де проводили судово-хімічні аналізи для всієї країни. Міністерство охорони здоров'я не брало участі в керівництві роботою судово-медичних органів. Лише у вересні 1953 р. судово-медичну службу Румунії перевели в підпорядкування міністерства охорони здоров'я [458, с. 17].

Відомий криміналіст С. М. Потапов опублікував статтю «О постановке судебно-лабораторной немедицинской экспертизы», у якій йшлося про розмежування судово-медичної та судово-лабораторної немедичної експертиз відповідно до об'єктів і завдань дослідження. Автор зазначав, що судово-медичні дослідження проводять щодо змін в організмі людини під впливом внутрішніх і зовнішніх причин. Немедичні експертизи слід проводити в науково-технічних кабінетах при карно-розшукових закладах [551, с. 30].

У період після 1917 р. тривав подальший інтенсивний розвиток судової медицини, відбулися прогресивні зміни організаційної структури судово-медичної служби. Організовано лабораторії для проведення судово-медичних експертиз. Вони виконували хімічні та мікроскопічні дослідження, застосовуючи біологічні методи експертизи [582, с. 4]. У складі деяких губернських управлінь охорони здоров'я 1921 р. створено судово-медичні лабораторії. У Харкові таку судово-медичну лабораторію організував М. С. Бокаріус і керував нею до 1925 р. [291, с. 428].

Новостворені експертні заклади підтримували зв'язки з кафедрами судової медицини, на яких зосереджувалися найкваліфікованіші судово-медичні кадри. Діяльність лабораторій сприяла залученню до науково-дослідної роботи практичних експертів, зміцнено зв'язок практики з наукою.

Реорганізацію судово-медичної експертизи в Україні розпочато 1919 р., коли в Києві при НКОЗ створено відділ медичної експертизи. Першим його керівником, як і засновником, був К. П. Сулима [393, с. 45]. Новостворений орган став вищою науково-практичною інстанцією судово-медичної експертизи в УСРР. Його обов'язки передбачали підготовку інструктивних матеріалів до проведення різних видів експертиз, керівництво діяльністю судово-медичних органів [677, с. 19].

Відділ судової медицини НКОЗ 1922 р. ліквідовано, створено судово-медичний стіл при лікарському відділі. Згодом, 1923 р., засновано головну судово-медичну інспектуру при організаційному відділі, а потім інспектуру виокремлено в самостійну частину з безпосереднім підпорядкуванням народному комісару з охорони здоров'я. При губернських відділах охорони здоров'я запроваджено посади губернських судово-медичних інспекторів, а повсякденну судово-медичну справу здійснювали районні судові лікарі.

Крім цього, 1923 р. судово-медичні лабораторії реорганізовано в структуру кабінетів НСЕ в містах Харкові, Києві й Одесі. Цього року в системі судово-медичної інспектури працювало 80 експертів [151, с. 6].

Про стан судово-медичної експертизи в розвитку криміналістики у середині 1920-х рр. в УСРР свідчать доповіді судових медиків на Всеукраїнському судово-медичному з'їзді. Так, у Харкові замість семи працювало лише два судові лікарі,

третій – за сумісництвом. У повітах Харківської губернії замість 21 було два судові лікарі. Одеса була забезпечена трьома судовими лікарями, в Одеській губернії на п'ять округів по одному судовому лікарю. Були трупний покій і судово-медична лабораторія. Живих осіб освідували в спеціальних клініках, акти підписував фахівець і скріплював судовий лікар. У Катеринославській губернії набори медичних інструментів зношені, технічних помічників судових лікарів немає, теплих приміщень для розтинів не було. Обов'язки судових лікарів виконували дільничні лікарі, не підготовлені до судово-медичних досліджень. Судові лікарі були в Катеринославі, Маріуполі, Бердянську та деяких інших містах. Бракувало нової судово-медичної літератури, не було спеціального місця для освідування живих осіб. У Волинській губернії судово-медична робота була на дуже низькому рівні, гострою була необхідність у підвищенні платні, ужиття заходів для підвищення кваліфікації лікарів. У Полтавській губернії за штатом сім лікарів, а є лише п'ять. У шести округах Подільської губернії працювали шість судових лікарів, по одному на округ. Губернський судово-медичний інспектор безпосередньо обслуговував м. Вінницю і Вінницький округ [547, с. 200–201].

Попри це, 1924 р. в УСРР судово-медичні інспектори і лікарі дослідили 4274 трупи, найбільше – у Київській та Одеській областях, і понад 11 000 живих осіб. У чотирьох судово-медичних лабораторіях досліджено 299 різних речових доказів [547, с. 199]. У Криму цього року судові медики дослідили 253 трупи, 2021 живу особу та 23 речові докази [91, с. 204].

При НКОЗ РРФСР заснували відділ цивільної медицини та підвідділ медичної експертизи. 1924 р. затверджено посаду головного судово-медичного експерта, 1937 р. при відповідному Наркоматі СРСР – посаду головного судово-медичного експерта СРСР, яку обіймали М. В. Попов, В. І. Прозоровський, О. П. Громов. В УСРР протягом 1933–1937 рр. республіканським судово-медичним експертом та одночасно керівником Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи був М. М. Бокаріус. Він виконував обов'язки голови Всесоюзного та Республіканського товариств судових медиків і криміналістів, був членом редакційної ради журналу «Судебно-медицинская экспертиза».

Протягом 1919 р. розроблено та затверджено «Положение о правах и обязанностях государственных медицинских экспертов», «Правила о порядке вскрытия трупов лиц, умерших в больницах и лечебных заведениях», «Временные правила классификации телесных повреждений», «Положение о лабораториях судебно-медицинской экспертизы для химических, микроскопических и биологических исследований» та інші документи, що регулювали головні види судово-медичної діяльності під час розслідування злочинів [220].

Реорганізація судово-медичної служби радянської Росії відбулася 1922 р. Відповідно до нових затверджених штатів, при лікарському відділі НКОЗ засновано секцію судово-медичної експертизи, у кожному губернському відділі охорони здоров'я при лікарському підвідділі введено посаду губернського судово-медичного експерта, у кожному повіті – по одному повітовому судово-медичному експерту, у великих містах – на кожні 100 тис. мешканців по одному міському експерту [599, с. 72].

У Москві відкрито Центральну судово-медичну лабораторію, на яку було покладено як практичні, так і науково-дослідні функції, а також координацію науково-практичної діяльності судово-медичних закладів. Її очолив головний судово-медичний експерт Я. Л. Лейбович. На базі лабораторії протягом 1933 р. організовано регіональні лабораторії майже в усіх великих містах, де розвивалися наукові напрями у сфері медицини [225, с. 171]. У Києві, Харкові, Одесі та Полтаві вже діяли відповідні лабораторії, роботу яких почала курувати Центральна судово-медична лабораторія.

Після створення лабораторій при секціях судово-медичних експертиз союзних республік було налагоджено зв'язок із кафедрами судової медицини університетів, а керувати новоствореними лабораторіями стали, переважно, завідувачі кафедр судової медицини. Штат районної лабораторії передбачав посади завідувача-лікаря, судового хіміка, лаборанта, діловода та служника [599, с. 76].

Другий Всеросійський з'їзд судово-медичних експертів відбувся 1926 р., у роботі якого взяло участь 137 осіб, зокрема судово-медичні експерти з України [582, с. 5]. На з'їзді обговорювали окремі питання статусу судово-медичних експертів,

їхніх повноважень відповідно до відомчих документів і КПК, пропозиції стосовно змін до кримінально-процесуального законодавства, яке в окремих позиціях суперечило положенням про судово-медичних експертів, їхнім повноваженням.

Криміналістична та наукова діяльність судово-медичних лабораторій і кафедр судової медицини стимулювала активний розвиток судово-медичної науки. Постає необхідність в організації великого науково-практичного центру, що мав би забезпечити роботу всіх судово-медичних закладів СРСР. Таким центром став НДІ судової медицини, створений 1931 р. на базі Центральної судово-медичної лабораторії НКОЗ РРФСР і кафедр судової медицини І і ІІ Московських медичних інститутів. У лютому 1933 р. інститут дістав офіційний статус – Державний НДІ судової медицини [583, с. 6]. Його функції передбачали: науково-методичне керівництво судово-медичними закладами країни, проведення науково-дослідної роботи у сфері судової медицини, виготовлення сироваток і виконання особливо складних судово-медичних експертиз. Директором призначено М. В. Попова [582, с. 6].

До кінця 1932 р. в інституті функціонувало лише три лабораторії: дослідження речових доказів, судово-хімічна і з виготовлення сироваток. Протягом 1933 р. було створено танатологічне відділення, фотографічну, криміналістичну і спектральну лабораторії [583, с. 6].

Вагомі результати в судовій медицині та криміналістиці забезпечило медико-криміналістичне відділення НДІ судової медицини, створене 1935 р. Ю. М. Кубицьким. Протягом перших десяти років відділення працювало у двох головних напрямках – науково-дослідному, присвяченому розробленню фізико-технічних методів дослідження судово-медичних і криміналістичних об'єктів, та практичному, змістом якого стало проведення судово-медичних і криміналістичних експертиз. Здійснювали апробацію та модифікацію наявних методик і розроблення нових – окремих видів макро- і мікрофотографування, емісійного й абсорбційного спектрального аналізу, рентгенологічного, фотометричного, електрографічного методів, прийомів дослідження із застосуванням математичного аналізу тощо [519, с. 11]. Виконували й інші

дослідження, зумовлені потребами судово-медичної та криміналістичної практики: ототожнення знарядь за слідами на кістах і одязі; вивчення механічних, термічних та хімічних пошкоджень одягу; виявлення, фіксацію, встановлення механізму утворення слідів крові; вивчення вогнепальних ушкоджень, зокрема кулями спеціального призначення; вивчення хімічного складу різних речовин в органах і тканинах людини; ідентифікацію різних об'єктів (тканин, паперу, ґрунту, органів і тканин людини тощо); ототожнення особи за кістками; розроблення діагностики стану алкогольного сп'яніння тощо [519, с. 11–12].

Активно розроблювали методи та засоби, які використовували судові медики з метою отримання й аналізу криміналістично значущої інформації. Так, в Одеській лабораторії судово-медичних експертиз професор Е. Ю. Ген уперше у вітчизняній криміналістиці провів ідентифікацію особи за кишковою паличкою [225, с. 171], про що написав статтю «Идентификация личности по кишечной палочке» [132, с. 25–33].

У зв'язку з організацією 1937 р. НКОЗ СРСР, управління судово-медичною експертизою в СРСР покладено на директора НДІ судової медицини. Інститут відтоді став найвищою судово-медичною інстанцією в Радянському Союзі.

Після революційних подій у Росії друк усіх медичних журналів і газет було припинено. Лише за ініціативою головного судово-медичного експерта РРФСР 1925 р. почали видавати збірник «Судебно-медицинская экспертиза», у якому висвітлювали досягнення наукової та практичної діяльності судових медиків. У журналі публікували оригінальні статті, судово-медичну практику, реферати, рецензії, звіти про з'їзди, конференції. Матеріали були корисними для наукових і практичних працівників. Збірники містили й низку актуальних публікацій із судової медицини, судової хімії, токсикології [324, с. 15; 599, с. 63; 40, с. 34].

Чимало цікавих праць із судової медицини опубліковано в київській газеті «Современная медицина». На сторінках видання розгорталася полеміка про роботу повітових і міських лікарів, права й обов'язки судових лікарів, організаційні питання судово-медичної служби тощо [18, с. 43].

У 1926–1928 роках у Харкові за редакцією М. С. Бокаріуса опубліковано три томи журналу «Архив криминологии и судебной медицины», які сприяли

розвитку як криміналістики, так й судової медицини, передусім, на території України. Збірник містив оригінальні статті, судово-медичну практику, реферати, бібліографію, критику, рецензії, а також огляд радянських і зарубіжних періодичних видань. Першу книгу видано російською мовою, дві інші – російською, українською та іноземними мовами.

Про стан організації та проведення судово-медичних експертиз у середині 1920-х рр. у РРФСР свідчать дані річних звітів щодо судово-медичної експертизи. Наприклад, у Кримській РСР 1926 р. кількість працівників судово-медичних органів становила 10 осіб, із них 8 судмедекспертів, 1 судовий хімік, 1 технічний помічник. Того року в Криму зафіксовано 95 викликів судмедекспертів. Судові медики провели 182 зовнішні огляди трупів і 201 розтин. 4656 осіб було освідувано, досліджено 62 речові докази. Проведено експертиз під час попереднього розслідування – 153, судового розгляду справ – 173. Судово-медичні експерти Криму проводили 2420 експертиз на вимоги адміністративних органів, 667 – слідчих, 11 – за ініціативою безпосередньо судових медиків (!), 194 – на вимогу інших органів і служб, 24 – під час видачі свідоцтв на поховання [413, с. 84–114].

Протягом 1926 р. кримські судові медики проводили дослідження речових доказів: нутрощі трупів хімічним дослідженням – 7; огляд медикаментів – 2, їх хімічне дослідження – 6; хімічне дослідження продуктів харчування – 4; плями крові (огляд) – 3 рази, мікроскопічне дослідження їх – 3 рази; сперма (огляд) – 5, мікроскопічне (біологічне або спектральне) дослідження – 17 разів. Досліджували й травматичні ушкодження в разі вбивств тупими знаряддями – 12, гострими предметами – 22, вогнепальною зброєю – 25. Випадків дослідження трупів з ознаками асфіксії: задушення руками – 3, петлею – 8. Отруєння неорганічною отрутою: кислоти – 1, луги – 2, миш'як – 1, ртуть – 1.

Проведення досліджень під час розслідування дітовбивств: тупими знаряддями – 1, гострими предметами – 1; задушення руками – 4, петлею – 1, задушення дитини під час сну – 2. Також 1926 р. в Криму досліджено 10 випадків смертельних отруєнь спиртом або його сурогатами. Загалом освідувано 1570 осіб, з них для визначення віку – 646, статі – 1, тілесного розвитку – 7, загального стану

здоров'я – 450, розумових здібностей – 141, розбещення і зґвалтування – 75, незайманості – 75, вагітності – 43, венеричних захворювань – 80, в інших випадках – 52 [413, с. 84–114].

20–25 березня 1928 р. в Харкові проведено Всесоюзну нараду з питань лікарської експертизи інвалідності, на якій розглянуто організаційні питання проведення лікарсько-трудової експертизи інвалідності, що починала зароджуватися в країні [208, с. 158–160]. Скликання такої наради було пов'язано з тим, що державні медичні експерти зобов'язувалися проводити як судово-медичну, так і соціально-трудова експертизи. Їх залучали до роботи в комісіях з освідчення громадян щодо їх придатності до праці [557, с. 62].

З 1930-х рр. завідувачі та викладачі кафедр судової медицини в українських медичних навчальних закладах виконували не лише навчально-наукову, а й практичну роботу щодо проведення судово-медичних експертиз. Відбувалося об'єднання кафедр із судово-медичними службами, тобто теорії з практикою. Зазначене підвищувало якість виконуваних експертиз, а можливість використання емпіричного експертного матеріалу насичувало викладання.

На початковому етапі становлення радянської держави як один із способів підготовки кадрів судово-медичної експертизи застосовували прикомандирування лікарів до кафедр судової медицини терміном до трьох років [599, с. 63].

Вдосконалюють нормативно-правове забезпечення судово-медичної діяльності, взаємодії судово-медичних установ із правоохоронними органами. Видано наказ НКОЗ РРФСР «О правилах составления судебно-медицинских документов» від 27 грудня 1937 р. № 1545, а в грудні 1940 р. затверджено форму акта судово-медичного дослідження трупа.

Після приєднання областей Західної України до СРСР 1939 р. на її території сформовано державні інститути судово-слідчих органів, охорони здоров'я, організовано державну судово-медичну службу в системі НКОЗ з утворенням судово-медичної служби регіону. Наказ про створення судово-медичної служби на Буковині видано 1944 р., а виконувачем обов'язків обласного судово-медичного експерта призначено лікаря Й. Я. Бройде. Кафедру судової медицини засновано у

вересні 1945 р. як підрозділ новоствореного Чернівецького медичного інституту. Першим завідувачем її був полковник медичної служби І. А. Шустер (1945–1946), який одночасно працював головним судово-медичним експертом Прикарпатського військового округу. Асистентами кафедри були капітан медичної служби В. М. Бокаріус та обласний судово-медичний експерт Н. Б. Курочкіна [27].

Важливе значення для розвитку судової медицини мала Постанова РНК СРСР «Про заходи з укріплення і розвитку судово-медичної експертизи» від 4 липня 1939 р. № 985. Документ чітко визначив порядок організації та зміст судово-медичної експертизи, структуру судово-медичної служби в державі, порядок підготовки експертних кадрів при кафедрах судової медицини та хімії, у науково-дослідних інститутах судової медицини, а також передбачено розширення мережі кафедр судової медицини при інститутах удосконалення кваліфікації лікарів [220].

У довоєнний час, крім зазначених нами вище праць, видано фундаментальні роботи з судової медицини, серед яких підручники та монографії: «Основы судебно-медицинской экспертизы» К. А. Нижегородцева (1928), «Судебная медицина» М. В. Попова (1938), «Основы судебной медицины» під його ж редакцією (1938), «Судебная химия» А. В. Степанова (1929, 1939), «Руководство по судебно-медицинской акушерско-гинекологической экспертизе» М. Г. Сердюкова, Є. Є. Розенблюма та В. М. Смольянінова (1938), «Судебно-медицинская экспертиза в дореволюционной России и СССР» В. О. Рожановського (1927), «Судебная баллистика» (1937), «Огнестрельные повреждения» (1939) В. Ф. Червакова та ін.

До Другої світової війни в СРСР не існувало військової судово-медичної експертизи, а відповідну експертизу, згідно з постановами військових органів розслідування, проводили цивільні судово-медичні експерти [844, с. 449]. До 1941 р. в армії функціонували армійські та фронтові паталого-анатомічні лабораторії. У них було передбачено по одному судово-медичному експерту. Мізерна кількість таких фахівців унеможливлювала виконання значного обсягу судово-медичних досліджень. У зв'язку із цим постала необхідність створення самостійної судово-медичної експертизи армії та флоту. Під керівництвом українського судового медика Ю. С. Сапожнікова 21 жовтня 1943 р. таку службу

було організовано. Її начальником і головним судово-медичним експертом армії і флоту став М. І. Авдєєв [844, с. 449].

Центральну судово-медичну лабораторію Наркомату оборони СРСР було створено 1943 року. Наступного року в її складі починає функціонувати криміналістичне відділення. Невдовзі такі відділення було організовано також у деяких окружних судово-медичних лабораторіях. Військові судові медики зробили вагомий внесок у розвиток судової балістики, вивчення механізму утворення вогнепальних ушкоджень, наслідків вибухової травми, токсикології та низки інших питань, пов'язаних із бойовими діями, авіакатастрофами тощо. Після закінчення війни судових медиків залучали для встановлення обставин подій, пов'язаних із війною 1941–1945 рр., ідентифікації загиблих [677, с. 35].

Судово-медична експертиза сприяла викриттю звірств німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території СРСР та інших країн Європи. Наукові працівники НДІ судової медицини та судово-медичні експерти брали участь у роботі Державної надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Краснодарі, Смоленську, Харкові, Катині, у концентраційних таборах – Заксенхаузені, Освенцимі, Майданекі. Вони були експертами в судових процесах щодо злочинів проти миру та людяності. Свідком від СРСР про злочини фашизму в Міжнародному військовому трибуналі в Нюрнберзі був головний судово-медичний експерт СРСР В. І. Прозоровський [582, с. 8]. Акти й інші матеріали судово-медичних експертиз, виступи судових медиків на міжнародних судових процесах щодо злочинів фашистської Німеччини були важливими доказами вчинення фашизмом злочинів проти людства.

Під час війни докорінно змінилася й наукова тематика науково-дослідних інститутів судової медицини та кафедр судової медицини, зокрема почали розроблювати питання, актуальні в умовах воєнного часу. У післявоєнні роки НДІ судової медицини започаткував низку друкованих видань, у яких висвітлювали питання діяльності медичних експертів, публікували оригінальні статті, унікальні та неординарні випадки з криміналістичної і судово-медичної практики [108; 708].

Під час евакуації впродовж 1941–1945 рр. наукова робота кафедри судової медицини Київського медичного університету не припинялася: професор Ю. С. Сапожніков підготував чотири роботи, присвячені експертизі вогнепальних ушкоджень і дослідженню обгорілих трупів [96, с. 28]. З 1944 р. на кафедрі працювала І. В. Крижанівська, яка 1949 р. захистила кандидатську дисертацію «Дослідження вхідного і вихідного кульових отворів при пострілах з автоматичного пістолета системи Токарева». У цій роботі не тільки визначено вичерпні показники особливостей ушкодження, а й виявлено нові цінні дані, зокрема: у випадках пострілу впритул відбиток дульного зрізу зброї – «штанцмарка» – є постійним явищем, а не рідкісним, як у літературі зазначали раніше. Ця ознака виявляється не одразу після поранення, а за декілька годин унаслідок трупного висихання в місці пошкодженого епідермісу [96, с. 29]. Отже, було з'ясовано характерну ознаку пострілу впритул, що мало надалі важливе практичне значення.

У післявоєнні роки всі асистенти й аспіранти кафедри судової медицини до 1954 р. паралельно працювали судово-медичними експертами в м. Києві, що суттєво сприяло підвищенню їхнього професіоналізму. Асистент кафедри С. Т. Джигора впродовж 1952–1954 рр. очолював Київське обласне бюро судово-медичної експертизи.

Після закінчення війни було вжито заходів, спрямованих на відновлення судово-медичної експертизи в Радянському Союзі та покращення її діяльності. Міністерство охорони здоров'я СРСР видає низку директив, до найважливіших із яких належать такі: наказ «О мерах по укреплению судебно-медицинской экспертизы» від 16 лютого 1948 р. № 82, наказ «О штатных нормах судебно-медицинской экспертизы» від 14 липня 1951 р. № 643, «Инструкция о проведении судебно-медицинской экспертизы в СССР», «Положение о бюро судебно-медицинской экспертизы», «Инструкция о работе судебно-медицинских экспертных комиссий бюро судебно-медицинской экспертизы» тощо.

У післявоєнний період було диференційовано окремі наукові напрями, сформовано різні школи судових медиків, що досліджували окремі розділи судової медицини. Активно розвивали судово-медичну травматологію. Так, садна

досліджували харківські судові медики Б. Н. Зорін, В. І. Кононенко; рани, завдані тупими знаряддями, – київський судовий медик О. В. Філіпчук; пошкодження гострими знаряддями – харківський фахівець С. П. Прибілева і київський Т. А. Будак. Автомобільні травми вивчили, підготувавши кандидатські дисертації, судові медики Б. Н. Соколов, В. М. Моїсєєв (Харків); мотоциклетні – Н. Н. Тагаєв (Харків); залізничні – Л. А. Семененко (Харків); тракторні – Н. Д. Тополянський (Черкаси) [220].

Заклади судово-медичної експертизи 1949 р. виокремлено в самостійну групу – бюро судово-медичної експертизи. Така реорганізація завершила вибудову єдиної системи судово-медичної служби в СРСР [151, с. 7]. Це й ознаменувало початок нового етапу розвитку криміналістики в судово-медичних закладах.

Згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я СРСР, 1951 р. на місцях судово-медичну експертизу закладів охорони здоров'я реорганізовано в бюро судово-медичної експертизи. Таким чином, при Міністерстві охорони здоров'я УРСР було утворено Республіканське бюро судово-медичної експертизи [248, с. 8].

Значну роль у поширенні криміналістичних знань та судової медицини й відновленні судово-медичних закладів після війни відіграло Всесоюзне товариство судових медиків і криміналістів, засноване 1946 р., та його республіканські відділення. На початку 1950-х рр. товариство об'єднувало представників України, Білорусії, Азербайджану, Литви, Росії [225, с. 172].

Всесоюзні наради судових медиків проведено 1946 і 1950 рр. На конференціях, пленумах, з'їздах, організованих цим товариством, обговорювали актуальні питання судово-медичної експертизи. У рекомендаціях наукових заходів містилися пропозиції щодо впровадження наукових досягнень в експертну практику.

Отже, на нашу думку, після революційних подій 1917 р. криміналістика в експертних закладах охорони здоров'я розвивалися за такими хронологічними періодами: 1917–1941 рр. – довоєнне становлення; 1941–1949 рр. – судово-медичні заклади під час війни й у перші післявоєнні роки; 1949–1990 рр. – період розвитку системи судово-медичних закладів СРСР; з 1990-х рр. – розвиток експертних закладів системи охорони здоров'я в незалежних пострадянських державах.

3.4. Розвиток криміналістики в навчальних закладах і науково-дослідних установах

Криміналістика як навчальна дисципліна, попри прикладний характер, не лише зародилася, а й розвивалася спочатку виключно в університетах. У нас, стверджував професор Іркутського університету Г. Ю. Маннс, як і на Заході, ініціатива щодо вивчення питань техніки розслідування злочинів надходила від університетських викладачів [432, с. 87–88].

Викладання криміналістики практикували ще в італійських навчальних судово-поліцейських закладах — школах наукової поліції, королівській школі жандармської поліції, школах міської поліції.

Школу наукової поліції в Римі створено завдяки зусиллям С. Оттоленгі. Він читав курс наукової поліції чинам судової поліції Риму. З 1905 р. навчання курсу наукової поліції стало обов'язковим для всіх чинів поліції, у зв'язку із чим засновано школу для кандидатів на поліцейські посади. Слухачі школи наукової поліції навчалися в ній від трьох до чотирьох місяців. Статут школи так визначав її завдання: «Школа заснована для ознайомлення чинів поліції безпеки з різними видами поліцейської діяльності, розшуком злочинців і наглядом за ними, розслідуванням злочинів, новими видами застосування в протидії злочинності даних антропометрії, психології, психопатології, кримінальної психології, соціології, судової медицини, фізичних і природничих наук» [381, с. 278].

Предмети викладання наукової поліції поділяли на чотири практичні курси: 1) основи антропології та психології в застосуванні для потреб поліції; 2) прийоми проведення судового розслідування та дослідження місця злочину зокрема; 3) судова фотографія; 4) ідентифікація і реєстрація злочинців. Крім цього, викладали стенографію, адміністративну поліцію, кримінальний процес, проводили практичні заняття з кримінального права [587, с. 165].

У чотирьох основних розділах програми наукової поліції розглядали такі криміналістичні прийоми: допит із прийомами пригадування забутого; «зчитування» невербальних виявів допитуваного; методологія дослідження місця

злочину; використання даних судової медицини під час огляду трупа; фотозйомка різних слідів тощо [587, с. 166–169].

Міжнародна спільнота акцентували, зокрема під час конгресів, на необхідності створення при юридичних навчальних закладах особливих кафедр для вивчення технічних прийомів розслідування злочинів. Із цього приводу С. М. Трегубов зауважував, що першим, хто це здійснив, був професор Р. Рейсс. В університеті Лозанни для студентів 3-го і 4-го курсів введено викладання судової хімії, судової фотографії, способів проведення зовнішніх оглядів і курсу наукової поліції [381, с. 231]. Професор Р. Рейсс читав курс наукової поліції («Police scientifique») на спеціально створеному кримінальному відділі юридичного факультету Лозаннського університету. За його ініціативою 1909 р. створено Інститут наукової поліції [227, с. 149].

Визнаючи, що термін «наукова поліція» ввела в науковий обіг італійська школа криміналістів, Р. Рейсс зберіг цю назву курсу лише у зв'язку з її загальним визнанням у романських державах, особисто віддаючи перевагу терміну «технічна поліція» або «технічні методи слідчого провадження». Цією дисципліною він охопив вивчення характеру та форми діяльності злочинців, застосування наукових методів дослідження до процесу розкриття злочинів [381, с. 264].

Український криміналіст С. М. Матвеев пропонував на позначення нової науки про розслідування злочинів використовувати термін «криміналістична технологія». У своїй статті він зауважував, що науку, яку називають у романських країнах науковою або технічною поліцією, у германських – криміналістикою або криміналістичною технікою, у Росії невдало названо кримінальною технікою. На думку автора, оптимальною є назва «криміналістична технологія» [436, с. 13–14].

Межі вивчення дисциплін кримінального циклу в Європі поступово розширювалися, до неї долучали криміналістику, яка вважалася мистецтвом розкриття злочинів. Американський дослідник Р. Фосдік вважав, що ця нова течія зародилася в університетах Західної Європи. Її родоначальниками стали професор Грацького університету Г. Гросс, професор Лозаннського університету Р. Рейсс і професор Римського університету А. Ничефоро. У цих навчальних закладах, а

також у Бухаресті та Сієнні створено кафедри із цього предмета, і спеціалісти, що претендували на посади адвокатів, суддів, тюремних і поліцейських чиновників, повинні були мати досвід роботи в кримінальних лабораторіях [381, с. 284].

В австрійському місті Лінці 1895 р. відбувся конгрес Міжнародного союзу криміналістів, на якому виступив Г. Гросс з доповіддю про нову науку – криміналістику. Учасники конгресу прийняли рішення рекомендувати запровадити в університетах викладання спеціального курсу криміналістики в процесі навчання майбутніх юристів [381, с. 462]. Науковці-криміналісти неоднозначно ставилися до рішення цього конгресу. Так, П. І. Люблінський у вступній статті до «Нарисів доказового права» Дж. Стіфена зазначав: «Четвертим розділом вчення про докази є технічне вчення про докази... назване своїм хрещеним батьком Г. Гроссом криміналістикою... Навряд чи можна розраховувати на викладання вчення про докази цілком у межах університетського викладання... Деякі частини техніки доказів (судова медицина, судова психопатологія) становлять предмет особливих допоміжних дисциплін, що вивчають на юридичних факультетах, подальше ж розширення викладання цього аспекту могло б зацікавити лиш обмежену кількість осіб і навряд чи є необхідністю» [667]. Згодом, 1921 р., Г. Ю. Маннс обстоював позицію, згідно з якою криміналістику потрібно включити в програму викладання суспільно-правових відділень факультетів суспільних наук або гуманітарних факультетів [432, с. 97], до яких належали і юридичні.

В Австро-Угорщині наприкінці ХІХ ст. криміналістику завдяки зусиллям професора Грацького університету Г. Гросса намагалися запровадити в університетах для викладання студентам-юристам. Тоді ця дисципліна була комплексною і називалася «допоміжні науки кримінального права». Особисто Г. Гросс клопотав перед ректоратом Грацького університету про дозвіл прочитати «Курс лекцій з кримінального права в межах науки судового слідства (криміналістики)» [117, с. 18].

Міністерство оборони Австрії 1893 р. доручило Г. Гроссу провести 19-денний курс про допоміжні науки кримінального права. За це криміналіста було відзначено Лицарським Хрестом Ордена Франца Йозефа [117, с. 17]. Процес викладання курсу

Г. Гросс висвітлив у статті «Ein kurs uber Kriminalistik fur die Instruktionsoffiziere der k.k. osterreichischen Gendarmerie» («Курс криміналістики для офіцерів-інструкторів цісарської королівської австрійської жандармерії») (1894) [872, с. 677–681]. У цій статті Г. Гросс вперше використав термін «криміналістика».

Поширювати криміналістичні знання, стверджував Г. Гросс, можливо шляхом заснування спеціальних криміналістичних інститутів, хоча їх можна здобути й в інших наукових установах, зокрема, у спеціальних юридичних навчальних закладах. Процес навчання мав передбачати шість складників: 1. Лекції, у яких необхідно висвітлити специфіку роботи судового слідчого під час проведення попереднього розслідування, а саме огляду місця події, та роботи його з різними слідами злочину, у разі виявлення інсценувань, зосередити увагу на питаннях суб'єктивної криміналістики. 2. Криміналістичні музеї, у яких збирають експонати зі знарядь учинення злочину, допоміжних пристосувань, різних тайників тощо – речових доказів, використаних злочинцями для вчинення злочину, ознайомлення з якими поглиблювали б знання судового слідчого та судді із цього предмета. 3. Лабораторії, у яких можна проводити лекції, ознайомлюватися з музейними експонатами, а також проводити різні роботи з метою формування навиків пошуку, виявлення, фіксації (консервації) слідів. 4. Бібліотека, яка має містити літературу медичного, технічного, технологічного, психологічного, фізичного наукового спрямування, а також іншого змісту, відповідно до особливостей криміналістики. 5. Криміналістична станція – прототип сучасної судово-експертної установи, яка мала надавати допомогу судовим слідчим і суду в проведенні досліджень (хімічних, фізичних, мікроскопічних тощо) і за допомогою до якої вони могли б звертатися в складних випадках. 6. Публіцистичний, науковий орган, у якому виконані в лабораторії роботи оприлюднювали б та який надавав би відповіді на питання в галузі криміналістики, досягаючи мети функціонування криміналістичного інституту [877, с. 77–80]. Зокрема, за ініціативою Г. Гросса 13 лютого 1913 р. відкрито Інститут криміналістики для викладання допоміжних дисциплін кримінального права на факультеті право- та державознавства Грацького університету. Інститут мав науковий орган – періодичне видання «Архів кримінальної антропології та

криміналістики» [117, с. 19–20]. Слухачам навчального закладу читали курси лекцій з допоміжних дисциплін кримінального права – криміналістики, кримінальної психології, кримінальної антропології та кримінальної статистики [381, с. 463].

У Російській імперії, а саме в Університеті святого Володимира, були спроби запровадити дисципліну криміналістику. Зокрема, 1908 р. професор кримінального права Київського університету Л. Є. Владимиров зауважував, що в курсі кримінального права прийнято зазначати допоміжні науки, з яких криміналіст має здобути знання. Якщо йдеться про рутинне засвоєння догми кримінального права, то сучасні юридичні факультети дають знання, необхідні для такого засвоєння допоміжних наук. Якщо ж йдеться про спеціальне вивчення криміналістики, то вища школа криміналістики вимагала б, передусім, серйозного вивчення психології, психопатології та детального спеціального ознайомлення з тим, чого досягнуто в науці з експериментальної характерології [98, с. 331]. Учений пропонував план занять для тих, хто бажав вивчати криміналістику (у широкому значенні цього слова), який передбачав такі блоки: 1) нормальна психологія: а) характерологія; б) спеціальна психологія злочинця; в) психологія слідства і суду; 2) психопатологія; 3) соціологічне вчення про злочин: а) соціальні й індивідуальні причини злочинності; б) вивчення особливої частини кримінального права; 4) виконання покарання в його побутовій формі; 5) попередження злочинів [98, с. 331–332].

Отже, викладати криміналістику почали в навчальних закладах (школах поліції, університетах) країн Західної Європи (Італії, Швейцарії, Австро-Угорщини) наприкінці XIX – на початку XX століття.

Криміналістика в практичному значенні вже дістала визнання, проте організатори вищої освіти в Росії ще не поділяли таку позицію. Тому цю дисципліну, зазначає А. В. Іщенко, ще не вивчали в університетських курсах як самостійну науку [235, с. 57].

Розвиток криміналістики нерозривно пов'язаний із запровадженням системи юридичної освіти в Російській імперії [841, с. 143].

Вивчати основи права почали у XVIII ст. поміж курсів освіти дворян. Так, з 1731 р. вивчення юриспруденції було передбачено у військових кадетських корпусах. «Предварительные правила народного просвещения» 1803 р. запроваджують поняття «правознавство» як назву галузі вищої освіти, системи навчальних дисциплін. У XVIII–XIX ст. засновують навчальні заклади, у яких обов'язковим є вивчення юриспруденції, а саме: імператорські Санкт-Петербурзький (1724), Московський (1755) університети, Ярославське училище правових наук (1803), Харківський (1804), Київський (1834) університети, Рішельєвський ліцей (1834), Імператорське училище правознавства (1835), Військово-юридична академія (1867) [235, с. 54], Гімназія вищих наук (юридичний ліцей) імені князя Безбородька (Ніжинська гуманітарна гімназія) (1820) [842, с. 810], Київські вищі жіночі курси (1878) тощо.

Єдиний для всіх університетів Росії Статут було прийнято 1835 р., який передбачав діяльність у кожному університеті трьох факультетів: юридичного, медичного та філософського. Серед дисциплін, які викладали на юридичних факультетах, були: поліцейські та кримінальні закони, російське державне й поліцейське право, кримінальне право. Це створювало сприятливі умови для детальнішого вивчення наук кримінально-правового циклу, зокрема системи знань про розкриття злочинів [838, с. 160].

Водночас, слушно зауважував Л. Я. Таубер, у Російській імперії «судові слідчі ні під час проходження курсу юридичних наук, ні під час судового стажування як кандидата на судові посади або чиновника судової канцелярії не мали можливості набутти практичних навичок технічних прийомів розслідування... судовий діяч повинен бути не лише через книги, а й наочно та дослідно ознайомлений з науково-технічними прийомами дослідження злочинів. Тому необхідно або в університетах та інших вищих юридичних школах, або при судових місцях організувати практичне викладання основ кримінальної техніки» [687, с. 1133].

З метою навчання працівників органів поліції створювали курси, де викладали антропологію і дактилоскопію, кримінальний процес [217, с. 4–5; 846, с. 164]. Першу в Росії поліцейську школу при Санкт-Петербурзькій міській поліції

відкрито 1872 р., у якій викладали особливості розкриття злочинів [546, с. 257–272]. У Берліні 1913 р. читали курс кримінальної поліції для кандидатів на поліцейську службу, що охоплював відомості про організацію, діяльність чинів розшуку, про допоміжні заклади сиску [266, с. 8].

На початку ХХ ст. в навчальних закладах Російської імперії практикували курси й окремі лекції з криміналістики.

Так, 1908 р. в Санкт-Петербурзі при Департаменті поліції було відкрито підготовчі курси кримінального сиску, на яких навчалися кандидати на посади начальників сискних відділень Росії. Програма цих курсів передбачала вивчення предметів: 1) державне і поліцейське право; 2) кримінальне право; 3) судова медицина; 4) методи реєстрації злочинців; 5) прийоми кримінального сиску; 6) прийоми самооборони й обеззброєння злочинців; 7) ознайомлення зі зброєю та вибуховими речовинами; 8) ознайомлення з гримом і переодяганням; 9) тайнопис злочинців (шифри) і дешифрування; 10) огляд «видатних» сискних справ; 11) присутність під час розтину трупів; 12) відвідання поліцейського музею та інших закладів; 13) практичні заняття з фотографії, словесного портрета, антропометрії, дактилоскопії, зняття зліпків і малюнків слідів, дослідження документів тощо; 14) прийоми дресирування службових собак; 15) практика дізнань (показове проведення дізнання на місці зі складанням слідчих актів, описів, довідок); 16) практика розшуку й вистежування злочинців [381, с. 341]. У наукових джерелах містяться відомості, що колишній начальник Київської сискної частини Г. М. Рудий викладав сискну справу на курсах поліцейських урядників, які були відкриті в Києві 1908 р. [381, с. 491]. Більшість із зазначених вище предметів становили основи тогочасної криміналістики.

У криміналістичних виданнях зазначено, що в інструкторській школі Департаменту поліції прочитано перший у Росії стислий систематизований курс із тих предметів, які в швейцарських, італійських і бельгійських університетах об'єднано назвою «наукова поліція» [381, с. 366]. Цей перший досвід систематичного курсу з підготовки допоміжних сил для слідчої влади та прокуратури, стверджував В. І. Лебедев, став прикладом для вищих спеціальних

навчальних закладів і юридичних факультетів, де незаповненою була прогалина серед наук унаслідок браку необхідного для майбутніх діячів судової поліції та прокуратури предмета, що в іноземних університетах називається криміналістикою (Австро-Угорщина, Німеччина), науковою поліцією (Швейцарія, Франція, Бельгія та Італія). Науковець В. І. Лебедев склав стислий конспект лекцій про засоби та прийоми кримінального сиску, систематизацію якого правильніше назвати кримінальною тактикою, тобто прикладною наукою, що має на меті вивчення і систематизацію тактичних прийомів протидії злочинності та методів розслідування злочинів [381, с. 342].

Професор Р. Рейсс 1911 р. прочитав лекції з наукової поліції в Олександрійській військово-юридичній академії (того року там організовано практичні заняття із цього предмета) й Імператорському училищі правознавства в Петербурзі. У 1911–1912 навчальному року С. М. Трегубов на базі лекцій Р. Рейсса прочитав спеціальний курс наукової техніки розслідування злочинів у цих навчальних закладах.

У березні 1912 р. реєстраційне бюро Варшавського сисного відділення відвідали студенти-юристи Імператорського Варшавського університету. Пояснення з питань дактилоскопії та антропометрії надавав завідувач реєстраційного бюро М. О. Жабчинський. Він також прочитав стислі лекції про різні форми та види реєстрації злочинців тощо [381, с. 495].

У Волинській губернії 1911 р. функціонували курси підготовчої школи на посади урядників. Програма курсів передбачала оволодіння практичними відомостями і настановами, які мали забезпечити успішний розшук і виявлення слідів учинених злочинів, зокрема: 1) огляд місцевості та слідів злочину; 2) фотографія, антропометрія і дактилоскопія злочинців; 3) підроблені паспорти, їх фальсифікація, способи розпізнання; 4) злодійський жаргон; 5) конокрадство і поліцейські собаки; 6) підроблені монети, способи їх виготовлення; 7) поширені способи шахрайства на ярмарках і в натовпі; 8) заборонені ігри; 9) агентура та її організація в повіті [756, с. 573–574].

В Уфимській школі поліцейських урядників фахівці в криміналістичному напрямі засвоювали знання, переважно, або прослуховуючи перекази, або читання перекладу книги А. Вейнгарта «Кримінальна тактика». Навчання в школі урядників тривало три місяці [381, с. 222]. У програмі курсу підготовчої школи для осіб, які бажали обійняти посаду поліцейського урядника, 1913 р. було передбачено такі дисципліни криміналістичного спрямування: ознайомлення з новітніми допоміжними засобами виявлення злочинця; прийоми дослідження важливих злочинів: крадіжки, шахрайства, підпалу, підроблення документів, грошових знаків, убивства [381, с. 230].

Завдяки викладанню таких дисциплін у Російській імперії починають усвідомлювати важливість для практики протидії злочинності вивчення криміналістики працівниками органів поліції та юстиції.

На 3'їзді керівників кабінетів НСЕ 1915 р. в м. Петрограді обговорювали способи практичного ознайомлення представників судової влади, які проводили попереднє слідство, з основами криміналістики, обов'язкове вивчення кандидатами на судові посади науково-технічних прийомів розслідування злочинів. Було визнано доцільним уведення теорії криміналістики до переліку предметів викладання на юридичних факультетах. 3'їзд також рекомендував МВС започаткувати таке навчання для співробітників поліції [299, с. 140–142].

Навіть періодичні видання («Вестник права», 1915) акцентували увагу на необхідності введення принаймні факультативних курсів криміналістики з практичними заняттями в кабінетах НСЕ для різних категорій студентів і викладачів [36, с. 11].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. криміналістику, що мала різні назви в країнах Західної Європи (наукова поліція, технічна поліція, кримінальна поліція, кримінальна тактика тощо), викладали в навчальних закладах Італії, Швейцарії, Австро-Угорщини та на спеціально організованих курсах під час підготовки поліцейських, жандармів тощо. У Російській імперії лише обговорювали можливість навчання дисципліни криміналістики в університетах і під час спеціальної підготовки працівників поліції.

Декілька європейських університетів 1912 р. вже мали кафедри наукової поліції, а чимало талановитих криміналістів на чолі з професорами Г. Гроссом, Р. Рейссом і А. Ничефоро встигли підготувати вагомі науково-практичні доробки в цій важливій галузі знань [381, с. 365].

Проте на початку XX ст. таки було здійснено перші спроби організації вивчення аспектів криміналістики у вишах Росії. З-поміж них, вважає А. В. Іщенко, слід виокремити діяльність створеного 1908 р. за ініціативою В. М. Бехтерева Психоневрологічного інституту. Програма цього навчального закладу передбачала вивчення юридичних дисциплін – теорії держави і права, кримінального права. Студенти, які спеціалізувалися на протидії злочинності, вивчали історію політико-правових учень, історію злочинності, кримінологію (кримінальну соціологію), вчення про засоби протидії злочинності й учення про докази, кримінальну антропологію, психологію злочинця та судову психопатологію. Поєднання питань судових доказів і кримінальної антропології засвідчило початок вивчення основ криміналістики у вишах [235, с. 58].

На думку В. Ю. Шепітька, викладання криміналістики у вітчизняних юридичних закладах освіти було започатковано ще на юридичному факультеті Імператорського Харківського університету [477, с. 413]. Упродовж тривалого часу криміналістику викладали як техніку розслідування злочинів на кафедрах кримінального права та кримінального процесу. Наприклад, криміналістичну складову розслідування злочинів у Харківському університеті викладали кафедра прав цивільного та кримінального судочинства в Російській імперії, кафедра законів поліцейських і кримінальних (з 1835 р.), з 1863 р. – кафедра кримінального права і судочинства, з 1936 р. – кафедра судового права [477, с. 413].

Г. Ю. Маннс зазначав, що у 1916–1917 навчальному році в Казанському університеті проводили практичні заняття з криміналістики [432, с. 90].

Отже, слушно зауважує Н. І. Клименко, що виникнення, розвиток і впровадження в слідчу практику криміналістичних знань в Україні безпосередньо пов'язані не лише з науковою і практичною діяльністю НДІ та експертно-криміналістичних підрозділів, а й кафедр криміналістики Харківського

юридичного інституту, Київського та Одеського університетів [278, с. 51–52]. Ми вважаємо, що спершу криміналістика запроваджувалася в освітній процес через проведення практичних занять.

На наш погляд, для об'єктивного дослідження розвитку криміналістики в навчальних закладах і науково-дослідних установах України слід спочатку проаналізувати ці процеси в провідних навчально-наукових закладах – Київському, Харківському, Одеському, Львівському та Чернівецькому університетах (два останні до початку 1940-х рр. територіально належали до Польщі та Румунії відповідно).

Юридичний факультет Імператорського університету імені Святого Володимира було відкрито 1835 р. Згідно із Загальним статутом імператорських російських університетів від 1863 р., на юридичному факультеті викладали такі правничі дисципліни: кримінальне право, кримінальний судоустрій і провадження; поліцейне право, зокрема вчення про безпеку (закони благочинства, закони про соціальний добробут) [234].

Однією з перших кафедр, заснованих на юридичному факультеті, була кафедра поліцейських і кримінальних законів. Згодом її називали кафедрою законів кримінальних і законів благочинства; кримінального права і кримінального судоустрою та судочинства; кримінального права, кримінального процесу та криміналістики; кримінального права та процесу. Завідувачем кафедри поліцейських і кримінальних законів був професор І. М. Данилович, який одночасно працював деканом юридичного факультету. На юридичному факультеті 1839 р. викладали курс кримінального судочинства [45, с. 47], імовірно, питання криміналістичного спрямування розглядали саме в цьому курсі.

У вступній частині підручника з кримінального права О. Ф. Кістяківського (1891) містилися параграфи «Співвідношення науки кримінального права і судової медицини» (§ 11) та «Співвідношення науки кримінального права і психіатрії» (§ 12) [45, с. 67]. Очевидно, на заняттях із цих тем викладачі висвітлювали криміналістичні питання в судово-медичних і судово-психіатричних аспектах.

Відповідно до Університетського статуту 1884 р., кафедри кримінального права, кримінального судочинства та судоустрою поділено в університетах на дві кафедри: кримінального права і кримінального процесу. Це, слушно зауважує А. В. Іщенко, створило сприятливіші умови для поглибленого аналізу криміналістичних проблем у межах кафедр кримінального процесу [235, с. 58]. Водночас питання розслідування злочинів у криміналістичному аспекті з 1884 р. й до початку ХХ ст. викладали в університетах на кафедрах кримінального права. На той час криміналістику, яку трактували як науку про реалії кримінального права, сприймали як допоміжну науку до кримінального права. Такі погляди обстоювали Л. Є. Владимиров [98], Л. Я. Таубер [685, с. 1132–1134], П. С. Берзін [45] та ін.

Після революційних подій 1917 р. криміналістику починають викладати на кримінально-процесуальних кафедрах. Кафедру криміналістики та кримінального процесу Київського державного університету створено 1947 р. [843, с. 147], яку очолював заслужений діяч науки, доктор юридичних наук, професор С. І. Тихенко, який паралельно з курсом криміналістики викладав ще й курс кримінального права [45, с. 267]. Ще раніше, з 1927-го до 1934 рр., доцент правничого факультету Київського інституту народного господарства С. І. Тихенко викладав техніку розслідування злочинів (криміналістику) у Всеукраїнській школі міліції та карного розшуку [45, с. 271].

Імператорський університет у м. Харкові засновано 1804 р. На базі університету утворено відділення етично-політичних наук, яке 1835 р. перетворено на юридичний факультет з дев'яти кафедр. Серед курсів, що передбачав перший навчальний план юридичного факультету, було право цивільного і кримінального судочинства в Російській імперії [598, с. 161]. Там діяли кафедри кримінального права і кримінального судочинства, поліцейського права тощо [477, с. 14].

Для впровадження викладання криміналістики в Харківському університеті чимало зусиль доклав професор кримінального права О. Д. Кисельов. Після повернення із закордонного відрядження 1908 р. він усвідомив нагальну потребу включення криміналістики до програми підготовки студентів на юридичному факультеті Харківського університету. Лише 1910 р., згідно з твердженням

П. С. Берзіна, за сприяння професора судової медицини М. С. Бокаріуса на юридичному факультеті Харківського університету було запроваджено курс криміналістики вперше з-поміж усіх російських навчальних закладів [45, с. 376–377]. Таке твердження є перебільшенням фактичних даних щодо криміналістичних нововведень на юридичному факультеті. Ознайомившись зі звітами Імператорського Харківського університету за 1910–1917 рр., ми з’ясували, що професор кримінального права О. Д. Кисельов був керівником «криміналістичного семінару» – наукового гуртка студентів юридичного факультету.

Метою семінарів в університетах на той час було розширення та поглиблення здобутих студентами знань, спонукання до самостійної наукової роботи, часткова підготовка до правової практики [480, с. 302]. Навчальні семінари практикували не лише в університетах Російської імперії, а й за кордоном. Так, з вересня 1875 р. на юридичному факультеті Чернівецького університету (на території Румунії) діяли два семінари – правознавчий і державознавчий. Кожен із них мав власні відділення. Наприклад, правознавчий семінар передбачав відділення римського, німецького і церковного права, австрійського приватного права, кримінального права, цивільного процесу [481, с. 12].

Про практичне значення криміналістичного семінару Харківського університету писав один з його співорганізаторів Л. Я. Таубер: «Для засвоєння відповідних технічних прийомів замало вивчення підручника... для цього необхідним є засвоєння практичних навичок, що формуються лише працею під безпосереднім керівництвом осіб, які на належному рівні володіють цими методами та можуть одразу надати допомогу практиканту» [685, с. 1133].

У звіті про стан і діяльність Імператорського Харківського університету за 1910 р. зазначено, що поточного року серед семінарів, які проводили науково-допоміжну діяльність, був криміналістичний під керівництвом екстраординарного професора О. Д. Кисельова і приват-доцента Л. Я. Таубера [508, с. 34]. Станом на 1913 р. чисельність студентів криміналістичного семінару становила 70 осіб [507, с. 177], 1915-го – 25 [509, с. 154] (що, на нашу думку, пов’язано з мобілізацією на фронт під час Першої світової війни).

Протягом 1913 р. учасники криміналістичного семінару в Харківському університеті на засіданнях оголошували доповіді «Дактилоскопический метод в уголовном розыске», «Роль собак в уголовном розыске», «Кража, форма ее совершения и приемы уголовного розыска» тощо [507, с. 177–178]. Тематика цих доповідей окреслює актуальні криміналістичні питання, які поставали в практичній діяльності з протидії злочинності.

Тому ми поділяємо позицію В. М. Чиснікова [754, с. 197] стосовно того, що О. Д. Кисельов «1910 р. почав ознайомлювати студентів юридичного факультету з практичними методами криміналістики», і це ще 1912 р. першим засвідчив відомий російський криміналіст В. І. Лебедев [410, с. 9]. Зокрема, він констатував, що «важный почин сделан профессором уголовного права А. Д. Киселевым в Императорском Харьковском университете, где с 1910 года студенты юридического факультета знакомятся с практическими методами криминалистики и этот новый курс университетского преподавания постепенно расширяется» [381, с. 367].

Водночас під час криміналістичних семінарів проводили й заняття. На них студенти мали можливість ознайомитися з тими питаннями кримінального права, що не належали до курсу елементарного викладання. Програма таких занять передбачала: а) кримінальну статистику; б) питання функціонування в'язниць, кримінальні психологію та соціологію; в) вивчення позитивного права західноєвропейських держав; г) історію кримінального права; д) аналіз класичних праць і творів новітньої літератури кримінального права [506, с. 167].

З осіннього семестру 1913 р. на юридичному факультеті університету викладали лекції з необов'язкових курсів, серед яких були судова медицина, судова психопатологія, головні напрями в науці кримінального права, фізика і хімія в застосуванні для судової експертизи (наукові основи експертизи у справах про підпал і підроблення) [507, с. 34].

Таким чином, викладання основ судової експертології в українських навчальних закладах запроваджено 1913 р. на юридичному факультеті Імператорського Харківського університету (як не обов'язковий для вивчення курс).

Протягом 1920–1928 рр. у Харківському інституті народного господарства (реорганізований Харківський університет) на кафедрі кримінального права і судочинства навчальний предмет «Техніка розслідування злочинів» викладав працівник прокуратури Є. М. Євген'єв-Тиш (до 1935 р.), а згодом – науковий співробітник Харківського НДІСЕ О. А. Єлісєєв; судову медицину – заслужений професор М. С. Бокаріус, а згодом М. М. Бокаріус [477, с. 391–392]. Професор М. С. Бокаріус також залучався до викладання курсу «Техніка розслідування злочинів» [477, с. 413]. У навчальному процесі під час викладання предметів криміналістичного спрямування активно використовували його праці «Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыском дознании» (1925), «Наружный осмотр трупа на месте происшествия или обнаружения его» (1929) тощо.

У Харківському юридичному інституті 1939 р. організовано кафедру криміналістики, яка функціонувала до 1941 р. Першим її завідувачем був професор М. М. Бокаріус. У післявоєнний період самостійної кафедри криміналістики не було. Передумовою формування кафедри була діяльність однойменної секції в складі кафедри кримінального права, процесу та криміналістики. Як самостійна кафедра вона запрацювала 1952 р., виокремившись зі складу кафедри кримінального права, процесу та криміналістики [477, с. 413].

Юридичне відділення Рішельєвського ліцею (нині – Національний університет «Одеська юридична академія») відкрили 1847 р. зі статусом університетського факультету. Серед предметів викладання на юридичному відділенні були: словесність римська, енциклопедія та історія правознавства, російське закономірство, римське закономірство, практичне судочинство [476]. На базі ліцею 1865 р. було створено Новоросійський університет, одним із трьох факультетів якого став юридичний. На факультеті серед кафедр були кафедри кримінального права з кримінальним судоустроєм і судочинством; поліцейського права тощо. Публічно-правовий цикл навчальних дисциплін охоплював також кримінальне право з кримінальним судочинством і судоустроєм [232, с. 13]. Із цього приводу Ю. П. Аленін зазначав, що в Рішельєвському ліцеї викладали

практичне судочинство, а в Імператорському Новоросійському університеті кримінальний процес викладали на кафедрі кримінального права з кримінальним судоустроєм і судочинством [232, с. 244]. Криміналістичні питання розслідування злочинів також викладали на цій кафедрі. Кафедра кримінального права, кримінального судоустрою і судочинства діяла до 1967 р. Потім із реорганізованої кафедри утворено кафедру криміналістики (1998).

Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка засновано 1784 р., коли імператор Йосиф II підписав диплом про відновлення Львівського університету та створення чотирьох факультетів – філософського, юридичного, медичного і теологічного. В австрійський період навчальна програма юридичного факультету університету передбачала вивчення на другому курсі – цивільного і кримінального права [800].

В Енциклопедії Львівського національного університету імені Івана Франка зазначено, що кафедру кримінального права і процесу створено 1784 р. З 1848 р. діяла кафедра цивільного і кримінального права та процесу, на якій викладали предмети криміналістичного спрямування. У 1930-х рр. криміналістику в університеті викладав В. П. Лисицин [871, с. 672].

Серед відділень юридичного факультету в 1919–1920 навчальному році було судове право, а 1930 р. організовано дворічні студії із судового (процесуального) права. У 1921–1922 рр. на юридичному факультеті функціонували кафедри австрійського кримінального права, австрійського кримінального процесу і судової медицини [871, с. 71–72]. Саме на цих кафедрах забезпечували викладання дисциплін криміналістичного спрямування.

Згідно з указом австрійського цісаря Франца Йосифа, 1875 р. засновано Чернівецький імператорський і королівський імені Франца Йосифа університет. Свою діяльність університет розпочав у складі трьох факультетів – теологічного, юридичного і філософського [748, с. 6]. Кафедру кримінального права і процесу, на якій викладали предмети криміналістичного циклу, очолив приват-доцент Гейдельберзького університету К. Гіллер.

Після приєднання Буковини до Румунії 1918 р. відбулася румунізація Чернівецького університету. Кожен рік навчання мав нову програму курсів. Наприклад, з 1922 р. на другому році навчання студенти вивчали серед інших дисциплін кримінальне право і кримінальний процес Румунії. Програма третього року навчання передбачала криміналістику та судову медицину [149, с. 25]. Для підготовки студентів до семінарських занять професори юридичного факультету писали підручники, посібники, методичні рекомендації тощо. Зокрема, професор К. Редулеску розробив «Курс кримінального права і криміналістики» (1922).

Улітку 1940 р., після приєднання Буковини до УРСР і встановлення на її території радянської влади, за рішенням уряду юридичний факультет Чернівецького університету було розформовано [133, с. 15].

Упродовж 1898–1902 рр. на юридичному факультеті університету Франца Йосифа в Чернівцях працював відомий учений, основоположник криміналістики Г. Гросс. 16 грудня 1898 р. його було призначено ординарним професором кримінального права до Чернівецького університету. До середини 1902 р. він викладав курси кримінального процесу, матеріального кримінального права і пенітенціарного права, проводив семінари з кримінального права [478, с. 23]. У 1899–1900 навчальному році Г. Гросса обрали деканом юридичного факультету. У Чернівцях талановитий криміналіст започаткував журнал «Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik» («Архів кримінальної антропології і криміналістики»), а за роки його викладання в університеті вийшло друком дев'ять номерів цього періодичного видання.

За час роботи в Чернівецькому університеті опубліковано такі роботи Г. Гросса: «Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik» («Порадник для судових слідчих як система криміналістики», 3-тє вид.), монографії «Der Raritätenbetrug» («Підробка паритету»), «Encyclopadie der Kriminalistik» («Енциклопедія криміналістики»), «Kriminal-Psychologie» («Кримінальна психологія»), статті «Kriminalistische Institute» («Інститут криміналістики»), «Kriminalistik» («Криміналістика»).

Отже, на початку XX ст. криміналістику запроваджують в освітній процес українських вишів. Спочатку як наука, а згодом – і як навчальна дисципліна, криміналістика мала різні назви: в університетах Західної Європи – наукова поліція, технічна поліція, кримінальна поліція; у навчальних закладах України – технічні прийоми розслідування, кримінальна техніка, кримінальна тактика, наукова техніка розслідування злочинів, криміналістична технологія. Криміналістика була допоміжною наукою до кримінального права, вивчення якої передбачало опанування кримінальної антропології, кримінальної психології, психопатології, кримінальної соціології, судової медицини, окремих складових фізичних і природничих дисциплін (судова фотографія, судова хімія). У програмах криміналістичних предметів, які читали в процесі підготовки чинів поліції, висвітлювали питання ідентифікації та реєстрації злочинців (невдовзі – дактилоскопії), кримінальної статистики, прийомів фотографування, методології дослідження місця злочину.

На території України наприкінці XIX – на початку XX ст. предмети криміналістичного спрямування викладали на юридичних факультетах у Київському, Харківському, Новоросійському, Львівському та Чернівецькому університетах; Всеукраїнській школі міліції та карного розшуку. Спочатку це були кафедри кримінального права, кримінального процесу та судочинства, а після їх реорганізації – криміналістичні предмети викладають на кафедрах кримінального права, після 1917 р. – на кримінально-процесуальних кафедрах. До 1917 р. криміналістика як комплекс допоміжних до кримінального права навчальних дисциплін мала статус не обов'язкового для вивчення курсу, який, насамперед, пропонували тим студентам університетів, які мали наміри працювати в органах юстиції, що розслідували злочини. Одночасно на юридичних факультетах читали поліцейське право.

Одним з об'єктів наук поліцейського права та криміналістичних дисциплін була поліцейська діяльність із запобігання та розкриття злочинів. Поліцейське право розглядало діяльність поліції в широкому аспекті як виконання значного кола функцій з підтримання внутрішнього порядку в державі одним з його

органів. Криміналістична наука ж пропонувала поліції рекомендації із запобігання, розкриття та дослідження злочинів, виявлення, фіксації і вилучення речових доказів на місці події тощо. Основи запобігання та розкриття злочинів, що висвітлювало поліцейське право, у Російській імперії поступово замінювали на конкретні практичні рекомендації з протидії злочинності, які містила криміналістика. Після 1917 р. поліцейське право припинило розвиток, а згодом – існування. Натомість у навчальних закладах упроваджували й удосконалювали положення криміналістики [831, с. 77].

У становленні криміналістики важливе значення мали юридичні товариства, створені при вишах. Найбільш відомими були такі українські об'єднання: Київське (створене 1877 р.) та Харківське (з 1900 р.) юридичні товариства.

Після революційних подій 1917 р. в Росії почали реформувати систему юридичної освіти, яка забезпечувала кадри для царського державного апарату. Згідно з Декретом РНК РРФСР від 5 липня 1918 р., усі навчальні заклади підпорядковувалися Народному комісаріату з просвіти [467, с. 13]. Було закрито провідні виші юридичного профілю, які раніше підпорядковувалися Міністерству юстиції та іншим відомствам [45, с. 99]. З 1919 р. на території радянської України починає постійно діяти Народний комісаріат з просвіти [255]. Цій установі були підпорядковані всі навчальні заклади в Україні.

Унаслідок реформ Народного комісаріату просвіти УСРР 1920 р. Київський, Харківський університети (поряд з іншими університетами України) було розформовано. Так, улітку 1920 р. ліквідовано юридичний факультет Київського університету, а в листопаді було створено в складі соціально-економічного факультету Київського інституту народного господарства правове відділення, яке згодом було перетворено на соціально-правовий факультет, перейменований потім на юридичний факультет Київського інституту народного господарства. Харківський університет реорганізовано в Харківський інститут народного господарства, у якому 1920 р. створено правовий факультет.

Відповідно до Постанови ВУЦВК «Про організацію при ВУЦВК інститутів червоної професури» від 4 вересня 1932 р., з метою подальшого розгортання

підготовки наукових робітників, викладачів і теоретично підготовлених практичних робітників, при ВУЦВК утворено окремі самостійні навчальні інститути червоної професури. Серед таких інститутів діяв Інститут радянського будівництва і права в м. Харкові, який очолив директор – тов. Цареградський [568]. Інститут 1933 р. перейменовано на Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва та права, який 1937 р. став Харківським юридичним інститутом імені Л. М. Кагановича, а згодом – Ф. Е. Дзержинського [56, с. 465].

Водночас у РРФСР для підготовки юридичних кадрів радянська влада створювала окремі вищі навчальні заклади. Наприклад, Іркутський державний університет засновано 1918 р. У ньому викладав відомий криміналіст – професор Г. Ю. Маннс. Він був призначений екстраординарним професором юридичного факультету [434], читав спочатку курс державного права, проте незабаром викладав вісім загальних і спеціальних курсів, серед яких була й криміналістика. З квітня 1919 р. очолював криміналістичний гурток, створений для вивчення питань кримінального права й допоміжних дисциплін [243, с. 6]. Саме під час викладання в Іркутському університеті науковець написав відому статтю «Криминалистика как прикладная дисциплина и предмет преподавания» [505, с. 139–164], у якій висвітлено погляди Г. Ю. Маннса щодо змісту навчальної дисципліни криміналістики й організаційних питань її викладання.

Активно створюють короткострокові курси для працівників органів слідства, дізнання та суду, на яких вивчали питання класової боротьби й політики партії, основи кримінального та процесуального права, криміналістики і судової медицини [417, с. 8]. Започатковано курси з підготовки та підвищення кваліфікації працівників судових, слідчих органів і міліції в Харківській, Чернігівській, Миколаївській, Подільській, Одеській та інших губерніях. На цих курсах заняття проводили за програмою, яку 1920 р. була затверджена ГУ РСМ НКВС РРФСР і рекомендована для організації навчального процесу на всіх курсах радянської міліції [417, с. 9–10].

У квітні 1921 р. РНК УСРР ухвалила Постанову «Про поповнення і забезпечення міліції», у якій зазначено: «Зобов'язати губвиконкоми прийняти

термінові заходи для створення курсів міліції, маючи на меті підготовку вищого командного складу міліції, старших міліціонерів й агентів карного розшуку» [205, с. 166]. Так, 11 червня 1921 р. почали функціонувати курси червоних міліціонерів Харківської губміліції.

Завідувач відділу техніки і розшуку Укрцентррозшуку О. Д. Кисельов розробив Програму курсів для Вищої школи командного складу з карного розшуку і для агентів при губміліціях. Програма мала чотири розділи, що містили по дві частини – загальну й особливу. Перший розділ «Організація і структура міліції» містив тільки загальну частину; другий розділ «Кримінальне право» передбачав у загальній частині висвітлення таких питань, як поняття про злочин і покарання, значення згоди потерпілого, необхідна оборона, крайня необхідність; у третьому розділі «Кримінальний процес» проаналізовано питання організації суду, судових органів, попереднього провадження у справі, обшуку, виїмки, арешту та провадження справ у судах; четвертий розділ присвячено карному розшуку. У цьому розділі визначено види карно-розшукової діяльності, запропоновано правила та рекомендації щодо: огляду місцевості, зберігання слідів злочинів; допиту; встановлення особи та впізнання злочинця; експертизи; відновлення пошкоджених документів; аналізу шифру тайнопису злочинців; встановлення невідомого винного в підробленні документів; порівняння почерків; виявлення і викриття злочинця за слідами та іншими доказами, а також здійснено класифікацію професіональних злочинців. П'ятий розділ програми «Техніка реєстрації і впізнання злочинців» мав такі підрозділи: «Антропометричні виміри і словесний портрет», «Дактилоскопія», «Фотографування», «Складання реєстраційної картки» [754].

У жовтні 1921 р. відкрито міліцейські курси губміліції Києва, які згодом назвали Другими окружними курсами з підготовки молодшого комскладу міліції УСРР [475, с. 9, 12]. Унаслідок реформувань цей навчальний заклад став Київською вищою школою МВС СРСР (нині – НАВС). У школі курсанти вивчали серед інших дисциплін і кримінальну техніку й тактику, складали з неї іспит. У Всеукраїнській школі міліції та карного розшуку вивчали судову медицину [254, с. 20]. З метою покращення навчання працівників міліції 1924 р. було прийнято

рішення організувати при школі двомісячні курси дактилоскопістів [171, с. 100–101]. Наприкінці 1921 р. курси з підготовки дактилоскопістів функціонують і в Чернігові [227, с. 177]. Після переїзду Всеукраїнської школи міліції та карного розшуку до м. Києва 1925 р. продовжують викладати кримінальну техніку і тактику, судову медицину. Залежно від напрямів підготовки курсантів (працівники зовнішньої міліції чи карного розшуку) визначали кількість навчального часу на опанування окремих предметів [171, с. 105].

Техніку розслідування злочинів викладали й для студентів цивільних навчальних закладів. Так, упродовж 1926–1930 рр. завідувач Одеського інституту НСЕ М. П. Макаренко читав курс лекцій «Техніка розслідування злочинів» для студентів судового циклу на юридичному факультеті Одеського інституту народного господарства [430, с. 2–3], а інший працівник цієї експертної установи С. М. Матвеев викладав лекції з «Криміналістичної технології» (криміналістики) для студентів Одеського хіміко-фармацевтичного інституту [436]. В Одесі відповідно до наказу начальника губерньської міліції від 27 лютого 1922 р. № 56 створено Школу підготовки старших і молодших міліціонерів. У Сімферополі 1926 р. на базі міліцейських курсів створено обласну школу міліції (у якій М. Д. Вороновський викладав кримінальну техніку (криміналістику) й оперативну техніку) [455, с. 57].

Першим викладачем криміналістики в Криму став М. Д. Вороновський – один з організаторів науково-технічної служби в міліції. Він викладав за сумісництвом у школі підготовки начальницького складу РСМ Кримської АРСР. За власною ініціативою обладнав у школі спеціальний кабінет оперативної (криміналістичної) техніки. Зокрема, у музеї розміщено стенди з інформацією про правила складання словесного портрета, дактилоскопічної реєстрації злочинців, про методику протидії кишеньковим крадіжкам, шахрайству, дитячій безпритульності; наповненими були колекції зброї, відмичок і знарядь злочину [454, с. 150–151]. З огляду на брак навчальної літератури, М. Д. Вороновський написав власну працю «Кримінальна техніка. Початковий курс», який 1931 р. був рекомендований НКВС як підручник у всіх школах міліції та прикордонної

охорони СРСР. Згодом вийшли друком також «Судова фотографія. Стислі настанови» і посібник для студентів-заочників [454, с. 152].

У листопаді 1929 р. було відкрито Центральну школу РСМ у Москві, що, на думку А. В. Іщенка, означало завершення створення системи навчальних закладів підготовки працівників міліції [227, с. 196]. Як самостійний підрозділ у школі функціонував цикл криміналістики [527, с. 107]. Центральна школа міліції 1932 р. здійснила випуск перших експертів-криміналістів для НТВ міліції РРФСР і УСРР.

Отже, на курсах і в спеціальних школах з підготовки міліціонерів та працівників карного розшуку протягом 1920–30-х рр. криміналістику викладали як кримінальну техніку й тактику.

Таким чином, викладання криміналістики в навчальних закладах держав СРСР загалом і УРСР зокрема мало певні особливості, зокрема:

1) після закриття юридичних факультетів університетів у 1920-х роках там припинено викладання одночасно з іншими дисциплінами й криміналістики та предметів, які вона охоплювала (кримінальної статистики, кримінальної соціології, кримінальної психології тощо);

2) було запроваджено викладання криміналістики під час підготовки міліціонерів, працівників карного розшуку й інших співробітників органів, що забезпечували протидію злочинності;

3) для викладання криміналістики на курсах і в спеціальних школах обрано уніфікований підхід щодо програми навчальної дисципліни, яку затверджував НКВС;

4) у 1930-х роках після відкриття юридичних відділень і факультетів в університетах відновлено викладання криміналістики. У юридичних вишах створено криміналістичні лабораторії, музеї;

5) запроваджено спеціальну підготовку фахівців для науково-технічних підрозділів НКВС (дактилоскопістів, реєстраторів, експертів).

В Україні активно розробляли ефективні заходи протидії злочинності. Наукові дослідження проводили з різних галузей знань, зокрема

криміналістичної. Головними суб'єктами таких досліджень були наукові та науково-дослідні установи.

На той час криміналістичні установи не мали центру, який повинен був об'єднати їх. Вони працювали без систематичного зв'язку один з одним, без спільного плану, який координував би їхню науково-дослідну діяльність. Із середини 1930-х рр. ситуація змінилася: утворено спеціальні установи, які здійснювали науково-методичні розробки в галузі криміналістики та судової експертизи.

Упродовж 1920–30-х рр. у СРСР переважала позиція, згідно з якою практика протидії злочинності потребувала повсякденного вивчення її стану, виявлення причин конкретних злочинів, особи злочинців і розроблення на цій підставі дієвих заходів протидії. Першими науковими установами, що проводили такі дослідження в Україні, були кабінети з вивчення особи злочинця та злочинності, які функціонували протягом 1923–1931 рр. Зокрема, вони діяли в Одесі, Києві та Харкові, підпорядковувалися НКВС УСРР та були науково-дослідними установами прикладного характеру. Одеський кабінет з 1924 р. мав статус Всеукраїнського [53, с. 9]. Так, з 1926-го до 1930 р. Всеукраїнський Одеський кабінет вивчення особи злочинця та злочинності дослідив близько 4 тис. злочинів, чимало неповнолітніх правопорушників і підлітків. За ініціативою Одеського кабінету створено осередки з вивчення особи злочинця в багатьох містах України – Дніпропетровську, Чернігові, Сумах, Ахтирці. До їх складу входили представники місцевих судових, прокурорських, слідчих і медичних закладів. Було розроблено методики для проведення ними досліджень правопорушників, типовий індивідуальний листок дослідження злочинців [166, с. 58].

Київський кабінет вивчав злочинність з метою розроблення соціально-профілактичних заходів протидії їй і готував наукові рекомендації щодо перевиховання засуджених. Збирали інформацію про злочини та злочинців анкетним методом шляхом узагальнення конкретних кримінальних справ, медичного й медико-психіатричного обстеження, тестування, аналізу біографій, написаних самими злочинцями, тощо [53, с. 9]. Науковим співробітником пенітенціарної секції Київського кабінету з 1928-го до 1931 р. працював С. І. Тихенко. Соціологічне

дослідження передбачало з'ясування складного процесу виникнення у свідомості особи антисоціальних навичок, медичне – складення стислих антропологічних і психопатологічних характеристик злочинців.

При Київському інституті НСЕ 1928 р. створено науково-дослідну кафедру кримінології, де також займалися питаннями вивчення особи злочинця.

Кабінети з вивчення особи злочинця та злочинності 1931 р. ввійшли до складу Всеукраїнського інституту вивчення злочинності, утвореного в Харкові. Мета інституту – загальне керівництво цими кабінетами. На нього було покладено наукову організацію протидії злочинності. Всеукраїнський інститут вивчення злочинності підпорядковувався НКЮ УСРР. У ньому було три секції – соціально-економічна, виправно-трудова (пенітенціарна) та криміналістична, а також дві комісії (судово-психопатологічних досліджень і методологічна) [45, с. 395–396].

Однак у 1930-х роках заклади з вивчення особи злочинця та злочинності в РСФРР і УСРР реорганізували, змінили напрями їхньої діяльності, а потім закрили.

Після реорганізації Всеукраїнського інституту вивчення злочинності в Києві 1935 р. утворено Український інститут судової політики НКЮ УСРР, головним завданням якого було виявляти й вивчати характерні особливості злочинності на території України і на цій підставі надавати допомогу органам юстиції. Інститут функціонував у складі трьох секцій: кримінальної політики; кримінального процесу і техніки розслідування; господарського права [251, с. 200]. Заклад видавав окремі збірники наукових праць, підготував низку брошур. Крім того, 1936 р. на конференції в м. Києві, організованій Українським інститутом судової політики, виступали працівники наукових установ і практичних органів з доповідями з питань методики розслідування злочинів. В Українському інституті судової політики в різні роки працювали відомі криміналісти М. М. Бокаріус, О. А. Єлісєєв, С. І. Тихенко та ін.

У Києві 1937 р. утворено Український НДІ права, який підпорядковувався НКЮ УРСР. З осені 1939 р. він дістав назву Український НДІ юридичних наук, який після початку війни 1941 р. припинив своє існування [251, с. 201]. Головними його завданнями були такі: проведення наукових досліджень з

правової тематики, створення методичної бази для НКЮ УРСР щодо підготовки й перепідготовки кадрів органів юстиції тощо. У структурі інституту функціонувала секція (відділ) кримінального права, процесу і криміналістики. 1940 р. інститут започаткував видання «Вчених записок». Його працівниками здійснювалися аналізи судової практики, було видано кілька підручників, довідників [460] та інших видань. Протягом 1939 р. вийшло три збірники праць Українського НДІ юридичних наук. Другий випуск містив роботи з кримінального права, процесу, криміналістики та судової медицини. До нього ввійшли статті О. К. Судомира «Вбивства, вчинені психічно хворими», С. І. Тихенка «Збирання і надсилання матеріалів для дослідження почерків», І. А. Гельфанда «Речові докази в практиці роботи органів слідства і суду» тощо [204].

Українська академія наук розпочала свою діяльність наприкінці 1918 р. Засновником і першим президентом академії був В. І. Вернадський. Сектор держави і права відділення суспільних наук АН УРСР створено 1949 р., його очолив В. М. Корецький [479, с. 219]. Головними завданнями сектору було визначено всебічний розвиток правової науки в УРСР і теоретичні узагальнення показників діяльності державних органів, дослідження правових проблем управління господарством, вивчення питань зміцнення законності та причин злочинності тощо. До сектору держави і права належав відділ вивчення причин і розроблення заходів запобігання злочинності, у якому досліджували й криміналістичні питання протидії їй.

Криміналістика як наука в 1930-х рр. не дістала визнання і її не викладали в навчальних закладах як загальноосвітню юридичну дисципліну у зв'язку з тим, що в цей час її розвиток було спрямовано, переважно, у сферу криміналістичної техніки й методики, які були вкрай необхідні практичним працівникам правоохоронних органів для розкриття і розслідування злочинів. Теорію криміналістики науково-педагогічний склад навчальних закладів держави майже не розробляв [838, с. 163].

У вишах низки міст СРСР, у тому числі й УСРР, було організовано кабінети криміналістики, лабораторії криміналістичної експертизи, у яких студенти

напрацьовували навички застосування науково-технічних засобів і методів щодо виявлення та вилучення слідів злочину. З 1 вересня 1935 р. на базі юридичних курсів у Києві, Харкові й Одесі організовано річні юридичні школи підготовки правових працівників при НКЮ УСРР, згодом відкрито таку школу в Дніпропетровську [161, с. 67].

Розвиток криміналістики в навчальних закладах стимулювало видання підручників із цієї навчальної дисципліни. Так, у 1935–1936 рр. вийшов друком перший підручник із криміналістики для юридичних закладів («Техніка і тактика розслідування злочинів» – книга 1, «Методика розслідування окремих видів злочинів» – книга 2). Протягом 1938–1939 рр. укладено новий підручник із криміналістики для юридичних закладів (автори: С. О. Голунський, С. М. Потапов, І. М. Якимов, М. В. Терзієв та Б. М. Шавер, за редакцією А. Я. Вишинського). 1940 р. видано підручник із криміналістики для юридичних шкіл Б. М. Шавера й А. І. Вінберга. Цього року в Україні опубліковано працю М. Є. Євгенєва «Методика і тактика розслідування злочинів».

Запровадження криміналістичної дисципліни в навчальний процес на курсах підготовки працівників міліції, карного розшуку та під час викладання в університетах стимулювало розвиток спеціалізованих музеїв. Перші криміналістичні музеї відкривали при університетах, судово-експертних закладах і підрозділах поліції. Відповідно до енциклопедичних відомостей, перший у світі криміналістичний музей створив Г. Гросс 1902 р. при кафедрі кримінології університету в м. Грац [33, с. 123]. Після 1917 р. музеї на території України почали відновлювати при кабінетах (інститутах) НСЕ (в містах Києві, Одесі, Харкові) та створювати при управліннях міліції. Такі спеціалізовані музеї були доволі ефективними, їх використовували під час навчання як експертів-криміналістів, так і працівників міліції – слідчих, дізнавачів, оперативників, патрульних міліціонерів [812, с. 260].

Знаний криміналіст Г. Ю. Маннс був прибічником позиції, згідно з якою для практичних занять із криміналістики слід було організувати дві навчально-допоміжні частини – лабораторію і музей. Причому завдання музею полягало в

тому, щоб надати можливість встановлювати за допомогою методу порівняння, яким знаряддям було вчинено злочин у тих випадках, коли з'ясовано лише результати застосування предмета, проте його не виявлено [432, с. 97].

Під час підготовки (навчання) працівників міліції в цей період в УСРР практикували використання різних натурних речових доказів та інших матеріалів із кримінальних справ. Спершу в навчальному процесі застосовували матеріал, який зберігся в колекціях українських кабінетів НСЕ (наприклад, у криміналістичному музеї Київського кабінету НСЕ щотижнево проводили семінари за участю працівників інституту, слідчих, міліціонерів, суддів) [626, с. 38–39].

Уже на початку 1932 р. на теренах України музеї криміналістичного профілю функціонували в містах: Артемівську – музей карного розшуку, Києві – музей Інституту НСЕ і музей при Школі вищого складу міліції УРСР, Кременчуці – музей карного розшуку, Кривому Розі – криміналістичний музей, Луганську – музей карного розшуку, Одесі – музей Інституту НСЕ, Слов'янську – музей міліції, Сталіні – історичний музей при Управлінні міліції, Харкові – музей міліції і музей Інституту НСЕ, Кам'янці – музей міліції, Миколаєві – музей міліції, Сумах – музей при міській школі міліції [522, с. 213].

Розвиток криміналістичного напрямку та відповідної науково-дослідної роботи в навчальних закладах і наукових установах пов'язаний із захистом дисертацій. Свого часу університетські статuti надавали факультетам навчальних закладів право приймати іспити на ступені кандидата, магістра й доктора права. Уперше докладно умови та процедура присвоєння наукових ступенів були визначені «Высочайшим утвержденным 20 января 1819 г. Положением о производстве в ученые степени» [453, с. 37–42].

У Радянському Союзі відповідно до Постанови РНК СРСР «Об ученых степенях и званиях» від 13 січня 1934 р. утверджено наукові ступені кандидата і доктора наук та вчені звання асистента (у вищих навчальних закладах) або молодшого наукового співробітника (у науково-дослідних установах); доцента (у вищих навчальних закладах) або старшого наукового співробітника (у науково-дослідних установах); професора (у вищих навчальних закладах) або дійсного

члена науково-дослідної установи. У Постанові РНК СРСР «Об ученых степенях и званиях» від 21 березня 1937 р. № 464 конкретизовано порядок присвоєння наукових ступенів і вчених звань [227, с. 203, 211].

Усвідомлюючи необхідність систематичної підготовки молодих наукових і викладацьких кадрів, українська радянська влада організувала при Харківському інституті народного господарства аспірантуру. У ній, наприклад, у 1933–1934 рр. навчалися чотири аспіранти, серед яких були криміналісти В. П. Колмаков і Д. П. Рассейкін. Інститут дістав право присвоювати наукові ступені та вчені звання 1939 р. Перший захист кандидатської дисертації на засіданні вченої ради Інституту відбувся 3 грудня 1939 р. У довоєнний час там захистили кандидатські дисертації В. П. Колмаков («Методика расследования дел об убийствах с расчленением трупа») і Д. П. Рассейкін («Регистрация преступников в СССР»), які після успішного захисту дисертацій одразу відбули на фронт [477, с. 36, 39].

Доцент кафедри кримінального права юридичного факультету Київського державного університету С. І. Тихенко 1945 р. захистив кандидатську дисертацію «Судебно-графическая экспертиза рукописных текстов».

Захистили дисертації після встановлення радянської влади в першій половині XX ст., крім зазначених вище, такі українські фахівці-криміналісти: М. Г. Фукс «Анабазин и методы его определения» (дисертація з хімічних наук, Одеса, 1940); С. Д. Каплан «Определение живорожденности на основании гистоструктуры легких новорожденных при судебно-медицинском исследовании трупа» (дисертація з медичних наук, Харків, 1941); Б. Ю. Гордон «Фотолюминесценция и ассоциация ионов в растворах» (дисертація з хімічних наук, Київ, 1946); Б. Р. Киричинський «Криминалистическое исследование документов в инфракрасных лучах» (Київ, 1946); М. Г. Богатирьов «Судебные доказательства по делам об автотранспортных происшествиях» (Харків, 1946); К. Є. Завадинська «Определение групповой и типовой принадлежности крови в одном и том же пятне» (Київ, 1946); М. А. Кравцов «Расследование аварий на автотранспорте» (Харків, 1947); Т. М. Загоровська «Об ошибках при групповом определении крови в кровяных пятнах и, в частности, при загрязнении их

выделениями человеческого тела» (дисертація з медичних наук, Одеса, 1947); М. М. Зюскін «Криминалистическая идентификация огнестрельного оружия по пулям» (Київ, 1948); Є. Ю. Брайчевська «Судебно-фотографические методы изменения контрастов в криминалистике» (Київ, 1950). Серед дисертацій з юридичних наук, що захищали у Львівському університеті протягом 1946–1957 рр., питанням криміналістики присвячена праця М. Л. Накловича «Кримінально-правова боротьба з розкраданнями державного і громадського майна (за матеріалами судової практики західних і Закарпатської областей Української РСР)» (1955) [172, с. 35].

Директор Київського НДІСЕ Ю. С. Сапожніков 1944 р. дістав від Всесоюзного комітету у справах вищої освіти дозвіл на присудження наукових ступенів і вчених звань зі спеціальності «Криміналістика» судовим експертам, які мали не юридичну, а освіту в галузі природничих і технічних наук [607, с. 134–135]. Після цього значна кількість співробітників інституту – фізики Б. Р. Киричинський, М. М. Зюскін, О. Ю. Брайчевська, хімік Т. Г. Барабаш, біологи К. Є. Завадинська, Т. Г. Бордонос захистили кандидатські дисертації.

У кінці 1930-х рр. на території УРСР стрімкими темпами розвивається криміналістика. Досліджували цю науку українські вчені-криміналісти: М. М. Бокаріус, В. П. Бурчанінов, М. Є. Євгенєв, О. А. Єлісєєв, В. П. Колмаков, Ю. С. Сапожніков, Н. С. Сенчик, С. І. Тихенко та ін. Учені, очолюючи кафедри, на яких викладали криміналістичну складову розслідування злочинів (у Києві – С. І. Тихенко, В. К. Лисиченко, у Харкові – Г. Г. Гродзинський, О. Н. Колесніченко, в Одесі – В. П. Колмаков), підготували плеяду молодих фахівців, які згодом сформували відповідні школи українських криміналістів [278, с. 52].

Напередодні Другої світової війни кафедри криміналістики як самостійні структурні підрозділи відкрито в Московському та Харківському юридичних інститутах. Крім навчання студентів теоретичних і практичних основ науки криміналістики, на цих кафедрах здійснювали підготовку висококваліфікованих педагогічних кадрів. У Московському юридичному інституті 1948 р. знову створюють кафедру криміналістики (завідувач – П. І. Тарасов-Радіонов), а 1952 р. –

у Харківському юридичному інституті (завідувач – В. П. Колмаков). У Київському державному університеті кафедрі криміналістики і кримінального процесу засновано 1947 р., її завідувачем був С. І. Тихенко.

Важливою подією в розвитку криміналістики стала нарада вчених-криміналістів, яка відбулася 1942 р. у Військово-юридичній академії. На цьому заході було прийнято рішення визнати криміналістику юридичною наукою, а також вирішено такі теоретичні питання: з'ясовано предмет і систему науки, взаємозв'язок криміналістики з іншими юридичними науками [227, с. 221; 838, с. 161].

Відтоді криміналістику стали викладати як обов'язкову дисципліну в юридичних вишах, створювали кафедри криміналістики, розробляли теоретичні основи нової науки, видавали низку підручників з криміналістики тощо. Саме тому можна констатувати ще одну хронологічну межу в розвитку криміналістики – середину ХХ ст.

У післявоєнні роки поступ криміналістики відбувався в таких основних напрямках, як розроблення теоретичних питань методології, системи науки, нових методик експертизи та криміналістичних засобів збирання й дослідження доказів, видання монографій і підручників, підготовки кадрів криміналістики вищої кваліфікації (кандидатів, докторів наук), розгортання мережі криміналістичних установ [59, с. 12].

Науково-технічні підрозділи міліції виконували науково-дослідні роботи з криміналістики. Для координації цієї діяльності в масштабах країни та спрямування її на розв'язання найактуальніших проблем науково-технічного забезпечення розкриття злочинів НТВ опервідділу ГУМ НКВС СРСР 1943 р. уклало перелік тем, виконання яких відповідно до затвердженого плану було покладено на окремі НТВ та НТГ.

Науково-дослідні роботи з криміналістики виконували й в установах судової експертизи. Зміна статусу кабінетів НСЕ на інститути 1925 р. передбачала збільшення кількості видів експертних досліджень, введення наукових посад, обов'язковість проведення науково-дослідної роботи, що стала плановою. Вона охопила наукові експериментально-дослідні роботи. Крім того, поміж завдань

секцій інститутів визначено проведення науково-дослідної роботи з питань, які мали практичне значення в межах фаху секції [466, с. 233–255]. Наприклад, 1940 р. понад двадцять науково-дослідних робіт закінчено в українських інститутах НСЕ, зокрема Київським – 11 [83, с. 22].

Популяризації досягнень криміналістики й ознайомленню практиків із результатами дослідницьких робіт наукових установ і кафедр криміналістики сприяли конференції криміналістів у містах Києві (1945, 1946, 1949, 1952) та Харкові (1950), засідання Українського наукового товариства судових медиків і криміналістів (1946, 1953 рр. – м. Одеса; 1949 рік – м. Київ). Так, Київський інститут НСЕ в лютому 1945 р. організував II Всесоюзну криміналістичну конференцію [607, с. 134].

Для підвищення якості викладання криміналістики в юридичних вишах і розвитку їх навчально-лабораторної бази важливе значення мав наказ Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР «О мерах по улучшению преподавания криминалистики в высших учебных заведениях» від 13 вересня 1950 р. № 1598. Цей наказ передбачав: створення у вищих навчальних закладах спеціальних кабінетів криміналістики, придбання для них необхідного технічного обладнання; проведення практичних занять із криміналістики в групах студентів (не більше ніж 8–12 осіб) [270, с. 119].

Основи криміналістичної науки вишів, наукових і науково-дослідних установ, а також практичних підрозділів стали фундаментом для подальшого її розвитку, підготовки кваліфікованих працівників правоохоронних органів, озброєних криміналістичними знаннями, уміннями й навичками протидії злочинності.

3.5. Криміналістичні видання та наукові заходи як засоби поширення криміналістичних знань

Після революційних подій 1917 р. до листопада 1920 р. на території України неодноразово змінювалася влада: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, Радянська Україна. Крім того, українські землі належали до складу двох держав (імперій) – Російської (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Чернігівська, Харківська, Херсонська губернії) та Австро-Угорської (Буковина, Галичина, Закарпаття) [453, с. 7]. Попри це, протидія злочинності тривала, як і забезпечення правопорядку та розкриття злочинів. Нові кадри правоохоронних органів, переважно, не мали знань, практичного досвіду, криміналістичного обладнання, інших засобів і методів, необхідних для ефективної протидії злочинності. Усунення браку криміналістичних знань та навичок розкриття злочинів відбувалося завдяки різним заходам – навчанню, практичній діяльності та ін. Не останнє місце тут займали криміналістичні видання та наукові заходи.

Узагальнення наукових джерел дозволило виокремити такі етапи становлення криміналістики у першій половині XX ст.: до 1917 р. – закономірний розвиток криміналістики в Російській імперії; 1917 р. – 1930–40-ві рр. – етап накопичення і систематизації криміналістичних знань та оформлення їх у самостійну наукову дисципліну в УРСР та інших союзних республіках; із 1940-х рр. – розвиток криміналістики як самостійної юридичної науки. При конкретизації матеріалу ми встановили три етапи поширення криміналістичних знань у виданнях та під час наукових заходів першої половини XX ст.: 1900–1917 рр.; 1918–1936 рр.; 1937–1950 роки.

Кожному з окреслених етапів притаманні криміналістичні наукові пошуки, що «матеріалізувалися» у виданнях та оприлюднені на різноманітних наукових заходах. З метою дослідження тенденцій розвитку і поширення криміналістичних знань слід проаналізувати кожен із зазначених етапів.

Період з 1900-го до 1917 р. в Західній Європі та європейській частині Росії, до якої належала й територія України, характеризувався народними революційними рухами, стрімким науково-технічним прогресом. Минула Перша світова війна, і Революція в лютому 1917 р. не лише повалила самодержавство в Російській імперії, а й зруйнувала численні державні інституції, ліквідувала органи протидії злочинності, розгромила поліцейські частини з їх обладнанням, картотеками тощо. Фактично було перервано закономірний і планомірний розвиток криміналістики в Росії.

У цей період у науковому обігу були як перекладні видання французьких, австрійських, німецьких, італійських криміналістів, так і власні криміналістичні роботи вітчизняних учених. І. П. Кононенко зазначав, що в судово-експертних установах, створених в Україні, написано одні з перших радянських криміналістичних праць [307, с. 12]. Частина з них стосувалася технічних і тактичних складових процесу розслідування злочинів.

Найвагомішим виданням, що поширювало криміналістичні знання в Російській імперії на початку XX ст., була праця Г. Гросса «Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u.s.w» («Руководство для судебных следователей, чинов полиции и жандармерии»), опублікована в російському перекладі Л. Дудкіна та Б. Зіллера в Смоленську трьома виданнями протягом 1895–1897 рр. [157]. У Санкт-Петербурзі 1908 р. вийшло четверте видання цієї роботи з назвою «Руководство для судебных следователей как система криминалистики». Книга містила передмову, вступ, загальну частину, що передбачала глави: про судового слідчого загалом; про допит; про проведення огляду; підготовчі дії під час виїзду на місце злочину; а також особливу частину, до якої належали глави: допоміжні для судового слідчого засоби (про обізнаних осіб, про щоденну пресу); особливі знання, необхідні судовому слідчому (про різні прийоми злочинців, про мову злочинців, про циган, їхні побут і характерні особливості, відомості про зброю); деякі штучні прийоми (про застосування креслення, моделювання тощо, про сліди ніг людини, про сліди крові, читання

зашифрованих листів); про деякі злочини (тілесні ушкодження, крадіжки, шахрайство, підпали, нещасні випадки на залізницях, заводах) [156].

Пропагандистом праць Г. Гросса в Російській імперії був заступник голови Харківського юридичного товариства А. А. Левенстім. Після виходу друком у Німеччині 2-го видання книги «Руководство для судебных следователей, чинов жандармерии и полиции» (1894) А. А. Левенстім опублікував у березневому номері журналу Міністерства юстиції за 1895 р. статтю «Предварительное следствие по руководству доктора Г. Гросса» [412, с. 132–160].

На думку В. М. Чиснікова, А. А. Левенстім був першим, хто ознайомив російського читача з поняттям, завданнями та змістом нової науки криміналістики. У статті «Доктор Ганс Гросс и его проект улучшения следственной части» (1896) він писав, що автор «Руководства...» називає свою науку «криміналістикою», трактуючи її як сукупність відомостей, необхідних для проведення кримінальних справ. Схарактеризовано запропоновану Гроссом університетську програму криміналістики, зауважено, що «мета криміналістики полягає в тому, щоб дати студенту запас технічних відомостей, які знадобляться йому під час дослідження та вирішення кримінальних справ, коли він буде працювати слідчим, прокурором або суддею» [751, с. 224–225].

З-поміж видань, що досліджували методи злочинної діяльності, групи злочинців, їхній спосіб життя, слід виокремити книгу Г. Н. Брейтмана «Преступный мир. Очерки из быта профессиональных преступников» (Київ, 1901) [71]. Автор визначив метою праці ознайомити читачів із побутом професійних злочинців, що утворюють окремий «темний світ», який має доволі чітку організацію, а в кожного злочинця є власна «спеціальність», особливий жаргон тощо [756, с. 143–144].

У книзі В. В. Ланге «Преступный мир. Мои воспоминания об Одессе и Харькове» (Одеса, 1906) [407] увагу акцентовано на поширених видах злочинів, що вчиняли в Одесі та Харкові, схарактеризовано групи злочинців, які «гастролюють» або здійснюють злочинний промисел у місцях свого мешкання.

Книгою монографічного типу можна вважати опублікований окремим виданням «Отчет о деятельности сыскного отделения Киевской городской полиции за 1902, 1903 і 1904 гг.» (Г. М. Рудий, 1905) [363, с. 46–47].

На початку ХХ ст. в Російській імперії часто видавали різноманітні словники злодійської мови. Попит на такі видання був зумовлений потребами чинів поліції розуміти особливості спілкування, листування правопорушників. Значну кількість відповідних словників уклали українські фахівці. Так, в Одесі 1903 р. Ванька Бец підготував «Босяцкий словарь» [78], а 1907 р. чиновник поліції м. Львова А. Курка опублікував «Словничок злодійської мови Львова» [292, с. 204–210]. Київський пристав В. М. Попов уклав «Словарь воровского и арестантского языка» [648]. Московські розшуківці В. Лебедев та Я. Балусєв у 1909 р. опублікували «Словарь воровского языка» [409, с. 490–506].

В інших довідкових виданнях висвітлювали питання тогочасних криміналістичних засобів і методів розслідування, містився перелік опублікованої юридичної літератури, інші відомості щодо розкриття злочинів. Це праці Л. А. Добкевича «Настольный полицейский словарь» (Одеса, 1904), Є. П. Акулініна «Инструкция для городских городской полиции» (Одеса, 1912), С. М. Трегубова «Настольная книга криминалиста-практика» (Санкт-Петербург, 1909), яка була алфавітним покажчиком юридичної літератури з питань кримінального права, судочинства і криміналістики за 1894–1908 рр.

Так, в Одесі 1904 р. пристав Л. А. Добкевич опублікував «Настольный полицейский словарь» (третє видання), що мав підзаголовок «Руководство для чинов внешней полиции и урядников». Завдання книги її автор визначив так: надати чинам поліції поради, що для різних випадків служби містив би статті законів і зразки відповідних актів діловодства [173, с. 3].

Виданням, що пропонувало розгорнутий коментар до різних законів, передусім – Статуту кримінального судочинства, було «Практическое руководство для судебных следователей, состоящих при окружных судах» [427]. Цю працю перевидавали сім разів (1870–1871, 1879–1881, 1890, 1894, 1901, 1907, 1915).

Працю «Судебная экспертиза документов. Производство ее и пользование ею», що стала теоретичним підґрунтям судової фотографії й упродовж тривалого часу було основною настановою в цій галузі криміналістичної техніки, 1903 р. уклав Санкт-Петербурзький судовий експерт Є. Ф. Буринський [74]. У ній містяться рекомендації стосовно дослідження документів за допомогою методів судової фотографії – кольороподілу, кольоророзрізнення, підсилення контрастів тощо. Також вагомими в цій сфері були праці українських дослідників, серед яких, зокрема, «Фотография в праве и правосудии» М. В. Шимановського [785]. Книгу «Новейшие методы антропометрической фотографии для полицейских целей по системе А. Бертильона» видав В. К. Фром 1906 р. в Одесі [721]. У криміналістичному виданні окреслено принципи антропометричної фотографії, запропоновані французьким ученим А. Бертильоном, проаналізовано вітчизняну практику фотографування злочинців і рекомендації іноземних фахівців.

У роботі М. М. Снегирьова «О сыске. Опыт исследования приемов, способов и средств к раскрытию истины происшествий» висвітлено вимоги до розшукової справи, кандидатів на посади агентів розшуку, ішлося також про «немые указания на истину», наведено вдалі приклади розкриття злочинів [650].

Як безкоштовний додаток до журналу «Вестник полиции» у 1909–1912 рр. вийшла праця В. І. Лебедева «Искусство раскрытия преступлений», у якій розглянуто питання дактилоскопії, антропометрії та судово-поліцейської фотографії [410]. У цій книзі вперше з-поміж російських видань автор визначив предмет нової науки (криміналістики або наукової поліції); трактував її як науку, що розробляє «методы обнаружения и исследования различного рода следов (рук, ног), выяснения виновников преступления, регистрации преступников и установки “самоличности”, приемы уголовного дознания (расспросы сведущих лиц и свидетелей, допрос обвиняемого, обыски, выемки и осмотры) и, наконец, особые методы расследования некоторых категорий преступлений» [313, с. 100].

Працю Б. Л. Бразоля «Очерки по следственной части. История. Практика» видано в Петрограді 1916 року. Вона містила передмову й такі глави: «Слідча

частина», «Методологія слідчого огляду», «Судовий слідчий на місці залізничної аварії», «Методологія обшуку» [67].

Вагомий внесок у судову експертизу та криміналістику зробили роботи українського професора М. С. Бокаріуса. До 1917 р. вийшли друком його праці як доцента, згодом – завідувача кафедри судової медицини Харківського медичного інституту: «Судебно-медицинские и микрохимические исследования вещественных доказательств» (1910) (одна з перших робіт в Україні, у якій висвітлено питання дослідження речових доказів [227, с. 151]); «Краткий курс судебной медицины» (1911), «Справочный подручный альбом для работников уголовного розыска и милиции при составлении словесного портрета» (1914), «Судебная медицина в изложении для юристов» (1915), «Сведения к практическим работам по судебной медицине» (1916). У них визначено низку актуальних на той час питань – антропометрії, дактилоскопії, пороскопії, а також надано рекомендації щодо огляду місця події, трупа, складання словесного портрета тощо. Ці праці високо оцінили, насамперед, практичні працівники органів карного розшуку, розслідування, суду.

Криміналістичні знання в Російській імперії поширювали й за допомогою наукових статей у періодичних виданнях і збірниках. Здебільшого публікували цікаві випадки з практики протидії злочинності, проведення судових експертиз, винайдення нових засобів і методів роботи з речовими доказами, дослідження слідів тощо. На початку XX ст. чимало публікацій присвячено новій зарубіжній науці – криміналістиці, її методам.

Так, у журналі Міністерства юстиції опубліковано статті А. Люблінського «Что такое криминалистика?» (№ 9 за 1900 р.) та І. І. Гана «Дактилоскопия» (№ 4 за 1904 р.). Інша стаття І. І. Гана «Понятие, значение и задачи криминалистики» вийшла друком у «Судебной газете» (№ 15 за 1903 р.).

У квітні 1914 р. працівник Одеського кабінету НСЕ Є. С. Єльчанінов у журналі Міністерства юстиції опублікував статтю «О проявлении и фиксировании пальцевых отпечатков на металлических поверхностях», у якій на прикладі конкретної експертизи висвітлив сутність виявлення, фіксації та дослідження

нечітких і ледь видимих відбитків пальців рук на металевих поверхнях за допомогою електролітичного методу [187, с. 186–189].

Зазначені та низка інших публікацій сприяли поширенню криміналістичних знань серед судових слідчих, поліцейських і суддів, закладали підґрунтя криміналістичної науки в українських губерніях Російській імперії.

Слід акцентувати увагу на праці А. Вейнгарта «Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений» [86]. У перекладі вона вийшла друком в Овручі 1910 р., потім двічі її перевидано в Санкт-Петербурзі (1912). Книга істотно вплинула на розвиток криміналістичної думки. У загальній її частині зібрано різні техніко-криміналістичні відомості та рекомендації з проведення окремих слідчих дій. Особливу частину присвячено специфіці розслідування різних видів злочинів (крадіжок, приховування, шахрайства, підпалу, підроблення документів, фальшивомонетництву, убивствам).

Переклад книги швейцарського криміналіста Р. А. Рейсса «Научная техника расследования преступлений» надруковано 1912 р. [593]. Ця праця ґрунтувалася на курсі лекцій, які прочитав Р. А. Рейсс чиновникам судового відомства Росії, відряджених до Лозанни 1911 року. Більшість її розділів присвячено особливостям розслідування окремих видів злочинів.

Інша книга Р. А. Рейсса з криміналістики, перекладена російською мовою, – «Словесный портрет. Описание и отождествление личности по методу Альфонса Бертильона» [594], доопрацьована та доповнена перекладом доктора медицини К. Прохорова. У ній містилися численні рекомендації щодо способу описування зовнішності людини (метод словесного портрета), приклади використання словесного портрета в поліцейській практиці, поради щодо ототожнення особи за фотографіями тощо.

Посібник С. М. Трегубова «Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений» мав підзаголовок – практична настанова для судових діячів [705]. Книга містила такі підрозділи: I. Слідчі дії на місці злочину. II. Сліди крові. III. Сліди ніг людини. IV. Сліди пальців (дактилоскопічні відбитки). V. Сліди різних видів. VI. Розслідування пожеж і

підпалів. VII. Розслідування залізничних аварій. VIII. Підробки документів. IX. Відкриття листів і підробка печаток. X. Підробка цінних паперів і грошових знаків. XI. Відновлення згорілих документів. XII. Проведення обшуків. XIII. Таємні зносини злочинців. XIV. Застосування ультрафіолетових променів. XV. Встановлення особи (ідентифікація) злочинця. XVI. Прийоми зберігання речових доказів і доставлення їх для дослідження.

Питання застосування науково-технічних засобів у протидії професійній злочинності обговорено на Першій особливій міжвідомчій нараді з удосконалення розшукової справи в Російській імперії. Увагу на ній було акцентовано на впорядкуванні карно-розшукової справи в імперії. Серед присутніх були С. М. Трегубов, судові слідчі з особливо важливих справ Б. Л. Бразоль, М. О. Машкевич. Південний регіон імперії на нараді представляли начальники Київського розшукового відділення титулярний радник О. С. Рапорто-Дуб'яго та Харківського – губернський секретар М. І. Сичов [755, с. 186]. Було проаналізовано техніку карного розшуку та прийоми розслідування злочинів. У цьому блоці учасники обговорювали:

- реєстрацію злочинців: методи А. Бертильйона – поліцейська антропометрія, «словесний портрет», фотографування злочинців і прийоми їх ідентифікації, дактилоскопія – у контексті реєстрації злочинців; упровадження загальнообов'язкового єдиного науково обґрунтованого та практичного методу описування прикмет розшукуваних осіб, скороченого телеграфного ключа для передавання прикмет розшукуваних;

- побудову і технічне обладнання реєстраційних бюро розшукових відділень;
- узгодження діяльності реєстраційних бюро розшукових відділень із центральним бюро Департаменту поліції, доставлення карток і безпосереднє встановлення особи злочинця, обмін інформацією щодо міжнародних злочинців із центральним бюро іноземних держав, а також видання розшукових альбомів;

- практичну й теоретичну підготовку чинів карного розшуку, зокрема: заснування державних шкіл для нижчих чинів розшукових відділень і курсів кримінального розшуку для кандидатів на посади начальників і старших чинів

розшукових відділень. Основою програм цих курсів могли стати програми та навчальні теми паризької, берлінської, віденської та нью-йоркської поліції, а також програма лозаннського Інституту наукової поліції професора Р. А. Рейсса;

– постійне забезпечення розшукових відділень найновішими допоміжними технічними засобами, обмін відомостями з удосконалення техніки розшуку, заснування та поповнення навчально-демонстраційного музею технічних засобів при Департаменті поліції, обов'язкове складання різноманітних навчальних колекцій при розшукових відділеннях; складання детального списку всіх категорій професійної злочинності, укладення повного словника «злочинної мови»;

– видання спеціального карно-розшукового журналу;

– застосування поліцейських собак-шукачів тощо [109, с. 597–598].

За підсумками наради визначено, що оптимальною організацією протидії злочинності є спеціалізація чинів розшукової поліції за видами злочинів; запропоновано єдину систему кримінальної реєстрації (дактилоскопія зі збереженням «бертильйонажу») та її спрощення, визнано корисність застосування поліцейських собак-шукачів і подальшого розвитку службового собаківництва, створення «летючих загонів» для розкриття найнебезпечніших злочинів, а також видання спеціальних розшукових альбомів і карно-розшукового журналу [755, с. 194].

Інший науково-практичний захід зібрав представників новостворених судово-експертних установ Російської імперії. З'їзд завідувачів кабінетів НСЕ при прокурорах Петроградської, Московської, Київської та Одеської судових палат відбувся в м. Петрограді 1–9 липня 1915 р. під патронатом Міністерства юстиції. У ньому, крім завідувачів Київського й Одеського кабінетів, взяли участь й інші українські фахівці-експерти, зокрема: завідувач хімічного відділення Одеського кабінету Є. С. Єльчанінов, помічник завідувача Київського кабінету М. М. Туфанов, завідувач фотографічного відділення Київського кабінету В. І. Фаворський. На з'їзді обговорювали діяльність Петроградського кабінету НСЕ та кабінетів у Москві, Києві й Одесі. За період діяльності експертних закладів постала низка питань, які потребували авторитетного вирішення та уніфікування їхньої практики [299, с. 127].

На з'їзді виступили всі завідувачі кабінетів НСЕ. Зокрема, С. М. Потапов свій виступ присвятив найістотнішим ознакам почерку під час порівнювального дослідження. Його помічник В. І. Фаворський доповів про особливості дослідження документів. Він повідомив про спосіб прочитання витравленого тексту за допомогою люмінесценції (інший метод, ніж фотографування в ультрафіолетових променях, який уже застосовували). Завдяки розробленому ним методу можна було не лише сфотографувати текст, який зник після витравлення, а й читати його без спеціального приладдя. Про дослідження плям крові, сперми й волосся в Київському кабінеті розповів М. М. Туфанов. Доповідь завідувача кабінету НСЕ при прокурорі Одеської судової палати М. П. Макаренка присвячена найцікавішим справам, щодо яких у кабінеті проводили експертизу, а також окремим способам судово-експертних досліджень й одержаним результатам. Також на з'їзді заслухали доповідь завідувача хімічного відділення Одеського кабінету Є. С. Єльчанінова «Про закордонне відрядження влітку 1914 р. за ордером Міністра юстиції» [299, с. 127; 852, с. 157–158].

Важливими науковими заходами аналізованого етапу були з'їзди Міжнародного союзу криміналістів та його Руської групи, засідання юридичних товариств, зокрема Київського і Харківського, тощо. Зокрема, у квітні 1901 р. в Москві відбувся перший з'їзд Руської групи Міжнародного союзу криміналістів. У Києві з'їзд цієї громадської організації тривав 3–4 січня 1905 р.

Таким чином, у період з 1900-го до 1917 р. в Російській імперії, до складу якої належали й українські землі, видавали криміналістичні видання, у яких аналізували злочинну діяльність, висвітлювали сутність нової науки з розслідування злочинів – криміналістики, містилися рекомендації з процесу розкриття злочинів, проведення слідчих дій, використання окремих криміналістичних методів (судової фотографії, словесного портрета, дактилоскопії тощо) у поліцейській і слідчій роботі, можливостей окремих методів судової експертизи, а також дидактичні видання для навчання криміналістики.

Більшість зарубіжних криміналістичних видань, перекладених російською мовою, крім пізнавальної цінності для практики протидії злочинності, висвітлювали

погляди на структуру криміналістики, які використовували потім інші дослідники, формуючи структуру й систему радянської криміналістики. У них визначали предмет науки – методи виявлення та дослідження різних слідів, встановлення винних у злочині, реєстрації злочинців і з'ясування їх особи, прийоми карного дізнання й особливі методи розслідування окремих категорій злочинів.

На початку XX ст. наукові заходи прикладного криміналістичного спрямування організовували зрідка. На них обговорювали питання вдосконалення практичної діяльності з протидії злочинності, зокрема в напрямі карної (сискної) справи, експертиз із дослідження різних речових доказів. Рішення, прийняті на таких заходах, упроваджували в практичну діяльність поліцейських органів, судово-слідчих установ, експертних підрозділів.

Другий етап має такі хронологічні межі: 1918 р. – кінець 1930-х років.

Криміналістичні праці, що виходили друком після 1917 р., закладали фундамент радянської криміналістики. З-поміж них слід виокремити роботи Л. Є. Ароцкера, М. С. Бокаріуса, А. І. Вінберга, С. О. Голунського, В. І. Громова, В. П. Колмакова, Б. М. Комаринця, М. П. Макаренка, С. П. Мітричева, С. М. Потапова, П. І. Тарасова-Радіонова, М. В. Терзієва, С. І. Тихенка, Б. М. Шавера, Б. І. Шевченка, І. М. Якімова та інших учених [319, с. 32].

До кінця 1920-х рр. завдяки працям радянських, зокрема й українських, криміналістів, деякі з яких ґрунтувалися на роботах західноєвропейських і дореволюційних російських учених, було створено необхідні передумови для формування загальнотеоретичних засад криміналістики.

Першим радянським криміналістичним виданням була монографія П. С. Семеновського «Дактилоскопия как метод регистрации» (1923) [638], яка стала теоретичним підґрунтям і практичним poradником для створення в органах міліції дактилоскопічної системи реєстрації злочинців. У книзі автор запропонував класифікацію пальцевих візерунків, яку почали застосовувати в усіх реєстраційних бюро карного розшуку. Праця є результатом самостійних наукових досліджень майже в усіх розділах дактилоскопії, а матеріалом для них стали близько 4000 реєстраційних карток (40 000 – зазначає Р. С. Бєлкін [33, с. 274])

дактилоскопічного бюро Московського управління карного розшуку, Центрального дактилоскопічного бюро при управлінні карного розшуку республіки, а також картки колишнього сисного відділення Варшави [527, с. 66]. Для оцінювання ідентифікаційних ознак П. С. Семеновський поділяв погляди, що панували в дореволюційній криміналістичній літературі та судовій практиці.

«Найвроджайнішим» на перші фундаментальні праці з криміналістики, зазначає О. А. Кириченко, видався 1925 рік, коли вийшли друком посібники Р. Гейндля «Уголовная техника. Из материалов уголовного розыска», А. Гельвіга «Современная криминалистика. Методы расследования преступлений», М. П. Макаренка «Техника расследования преступлений», В. М. Натансона «Основы техники расследования преступлений в конспективном изложении», І. М. Якімова «Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике», В. Штібера та Г. Шнейкерта «Практическое руководство для работников уголовного розыска» і деяких інших учених. Також видано практичний посібник М. Д. Вороновського «Уголовная техника. Начальный курс. Практическое руководство для работников органов расследования» (1931) [375, с. 5].

Так, 1927 р. російською мовою перекладено книгу Р. Гейндля «Дактилоскопия и другие методы уголовной техники в деле расследования преступлений» [130], що містила ґрунтовний матеріал з історії дактилоскопії. Визначено фізіологічні основи дактилоскопії, техніку отримання, класифікації та реєстрації відбитків пальців, їх виявлення, дослідження та використання.

Важливою післяреволюційною науковою роботою з питань використання фотографії в протидії злочинності була праця С. М. Потапова «Судебная фотография» (1926), видана в Москві. У ній визначено судову фотографію як систему науково розроблених методів фотографічної зйомки, застосовувану з метою розкриття злочинів і надання суду наочного доказового матеріалу. Цю роботу перевидано тричі (1926, 1936, 1948). В останньому виданні систему судової фотографії було поділено на судово-оперативну фотографію і судово-фотографічну експертизу. На думку автора, судово-оперативна фотографія передбачає методи фіксувальної фотозйомки – сигналетичної, метричної,

масштабної, репродукційної та детективної. Друга частина судової фотографії охоплює три види експертизи: для встановлення тотожності, виявлення не доступних зору деталей і для виявлення невидимого. Більшість визначень, сформульованих С. М. Потаповим, актуальні досі [674].

Вагомими для криміналістики є результати діяльності вченого-криміналіста А. Гельвіга, висвітлені в роботі «Современная криминалистика. Методы расследования преступлений», що опублікована 1925 р. в Москві [131]. Увагу в ній акцентовано не на загальнотеоретичних питаннях, а на конкретних прийомах і способах слідчої діяльності. Не вирізняючись оригінальністю щодо асортименту розглянутих слідчих дій, автор досить обґрунтовано висловив свою думку щодо ефективності практичного застосування певних тактичних прийомів. На відміну від попередників, А. Гельвіг негативно оцінює дані, одержувані за допомогою показань свідків, тобто під час допитів, опитування, очних ставок тощо. Автор вважає найрезультативнішими експертизи, оскільки лише цей метод дослідження доказів дає змогу отримати надійніші й точні дані про вчинене діяння [89, с. 174].

Праця В. Штібера і Г. Шнейкerta «Практическое руководство для работников уголовного розыска» вийшла друком також 1925 р. У ній відображено висловлені раніше ідеї Г. Гросса та А. Вейнгарта, які цілком поділяли автори. Наприклад, таку слідчу дію, як огляд місця події, вони вважали невідкладною та обов'язковою [787, с. 35].

На думку В. К. Весельського, погляди відомого криміналіста І. М. Якімова формувалися під впливом робіт німецьких учених. Ґрунтовними були праці І. М. Якімова з широкого кола проблем криміналістики. Їм передували численні публікації 1923–1924 рр. в журналах «Адміністративний вісник», «Криміналіст», «Робітничо-селянська міліція» [89, с. 174].

Перша фундаментальна праця І. М. Якімова «Практическое руководство к расследованию преступлений» (1924) мала три частини: «Кримінальна техніка», «Кримінальна тактика», «Застосування наукових методів кримінальної техніки і тактики до розслідування злочинів». У перших двох частинах книги висвітлено питання техніко- і тактико-криміналістичного забезпечення розслідування

злочинів. Третя книга містила два підрозділи: «Загальний метод розслідування злочинів за побічними доказами» та «Застосування загального методу до розслідування окремих злочинів».

Цього року вийшла друком робота І. М. Якімова «Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике». Книга була переробленим виданням «Практического руководства к расследованию преступлений» (1924). У вступі автор зазначив: ця праця має три частини: 1) кримінальну техніку; 2) кримінальну тактику; 3) методологію, що вивчає застосування наукових методів техніки і тактики до розслідування окремих видів злочинів [864, с. 25]. Невдовзі опубліковано ще одну роботу цього автора – «Криминалистика. Уголовная тактика», у якій кримінальну тактику вчений поділяв на дві частини – загальну й особливу [865].

До 1935 р. ці посібники виконували роль підручників з криміналістики, стали першим досвідом накопичення й узагальнення практики протидії злочинності [313, с. 122].

Вагомим внеском у розвиток вітчизняної криміналістики стала праця одеського криміналіста М. П. Макаренка «Техника расследования преступлений», опублікована 1925 р. [299, с. 120]. Це видання й досі не втратило актуальності [430, с. 1]. Воно було призначене для слухачів юридичних курсів і працівників радянської юстиції на місцях. Книга містила шістнадцять глав: I. Вступ; II. Кабінети НСЄ; III. Діяльність слідчого на місці вчинення або виявлення злочину; IV. Сліди крові; V. Волосся; VI. Сім'яні плями; VII. Дактилоскопія та її застосування до розслідування злочинів; VIII. Сліди ніг; IX. Сліди зубів; X. Підробки документів; XI. Підробки штампів та печаток; XII. Підробка грошових знаків, марок, бандеролей і цінних паперів; XIII. Підробка монет; XIV. Відновлення згорілих документів; XV. Додатки; XIV. Джерела.

У Москві 1925 р. видано книгу В. І. Громова «Дознание и предварительное следствие. Теория и техника расследования преступлений» [152]. Працю шість разів перевидавали (1925, 1926, 1928, 1930, 1931, 1935), вона мала дві частини. У першій частині йшлося про загальну компетенцію органів розслідування, загальні

умови й основні завдання їхньої діяльності, методи роботи органів дізнання та попереднього розслідування. У другій частині містилися відомості про окремі слідчі дії й техніку їх виконання, висвітлено питання організації слідчої роботи, наукової техніки кримінальних розслідувань, стисло схарактеризовано особливості розслідування деяких видів злочинів. Інший посібник В. І. Громова у співавторстві з Н. О. Лаговієром «Расследование хозяйственных и должностных преступлений. Практическое пособие для органов дознания и следствия» вийшов друком у Москві 1928 р., а 1929 р. цей автор видає книгу «Методика расследования преступлений. Руководство для органов милиции и уголовного розыска». Методику розслідування потлумачено як сукупність висновків, що містили практичні вказівки або перевірені досвідом правила, які стосувалися найраціональнішого використання всіх дозволених законом методів роботи в процесі розслідування злочинів, викладених систематизовано та які істотно полегшують розслідування злочинів [154, с. 5].

1931 р. В. І. Громов підготував до друку «Осмотр места преступления. Пособие для органов расследования». У цій праці він на прикладах розслідування вбивств запропонував перелік досить важливих правил, якими має керуватися слідчий для проведення якісного огляду [155].

Цього року опубліковано брошуру фахівця Одеського інституту НСЕ С. М. Матвєєва «Ідентифікація письма та збирання порівняльного матеріалу» [438].

У Москві 1930 р. видано скорочений варіант праці Г. Гросса «Руководство к расследованию преступлений как система криминалистики» [158]. Його називали «Малий Гросс».

Серед наукових доробків працівників науково-технічних підрозділів міліції цього періоду гідне місце посідає робота українського фахівця Г. Данилевського (В. С. Печніков вважає його працівником НТВ карного розшуку НКВС УСРР) «Дактилоскопія». Цю працю 1934 р. видав Всеукраїнський інститут вивчення злочинності. У ній автор використав низку узагальнень досвіду роботи міліцейських органів республіки щодо дактилоскопії. Його робота цікава,

передусім, тому, що ґрунтувалася на реєстраційних матеріалах УСРР, де додаткову дактилоскопічну формулу виводили інакше, ніж у РРФСР [527, с. 106].

Укладають і перші посібники для експертів-криміналістів. Зокрема, 1924 р. видано «Руководство регистрационно-дактилоскопическим бюро милиции и уголовного розыска УССР», розроблене О. А. Єлісєєвим і М. С. Бокаріусом. У ньому містилися детальні вказівки з організації діяльності дактилоскопічно-фотографічного кабінету, проведення розшуку загалом, розшуку документів, речей і тварин, основні відомості з дактилоскопії та фотографування злочинців [36, с. 39].

Підготовка кваліфікованих юридичних кадрів кримінально-правової спеціалізації для практичної юриспруденції була неможливою без підручників із криміналістики. Перший радянський підручник з криміналістики в двох книгах вийшов друком у 1935–1936 роках. У його підготовці взяли участь відомі криміналісти: І. М. Якимов, В. І. Громов, С. О. Голунський, С. М. Потапов, П. І. Тарасов-Радіонов та ін. В анотації до видання зауважено, що підручник є основним навчальним посібником з курсу криміналістики для слухачів правових вишів і шкіл та практичним посібником для органів розслідування й судово-прокурорських працівників [36, с. 56].

Перша книга (1935) мала три частини: «Основні принципи криміналістики»; «Кримінальна техніка»; «Кримінальна тактика». Друга книга (1936) містила дві частини згідно з розподілом злочинів на такі, що залишають чи не залишають матеріальні сліди (перша частина – «Методика розслідування вбивств (побутових і терористичних) та окремих загальнокримінальних злочинів»; друга частина – «Методика розслідування розкрадань соціалістичної власності, посадових і господарських злочинів»). Таким чином, у підручнику запропоновано структуру криміналістики за трьома розділами – кримінальна техніка, кримінальна тактика, методика розслідування.

Стосовно цього видання Р. С. Белкін та А. І. Вінберг зауважували, що перший підручник з радянської криміналістики ознаменував завершення першого періоду її розвитку – періоду виникнення і становлення [36, с. 62].

Вважаємо видання підручника з криміналістики хронологічною межею між другим і третім етапами у розвитку криміналістичних знань. Про доречність обрання такого критерію періодизації криміналістики, як поява значущих криміналістичних наукових праць і підручників з криміналістики, зауважили 17,8 % респондентів (додаток А).

Упродовж 1926–1927 рр. в УСРР виходило друком періодичне криміналістичне видання – журнал «Архив криминологии и судебной медицины». Його засновником і редактором був професор М. С. Бокаріус. «Архив криминологии и судебной медицины» видавав НКЮ своїм коштом. За цей період опубліковано три книги цього журналу [366, с. 56]. Зокрема, протягом 1926–1927 рр. опубліковано: огляди «Институты научно-судебной экспертизы в УССР», «Первый Всеукраинский судебно-медицинский съезд: Харьков, 14–17 мая 1925 г.», статті «Латвийский институт научно-судебной экспертизы», «Криминальный музей в Берлине», «К вопросу о наследственности пальцевых узоров», «Соккрытие и нахождение частей человеческого тела», «Опыт судебно-медицинского исследования письма», «Научные основания идентификации личности по пальцевым отпечаткам», «О трупном алкалоиде, сходном с вератрином», «О дефектных монетах», «Применение ультрафиолетовых лучей в современной криминалистике» [819, с. 170–171].

На початку 1931 р. НКЮ УСРР починає видавати українською мовою криміналістичний журнал «Питання криміналістики та науково-судової експертизи». Журнал виходив друком у м. Харкові загальним накладом 3500 примірників. Його відповідальним редактором був Л. Ахматов. Однак опубліковано лише шість номерів цього видання [607, с. 88], що містили статті М. С. Бокаріуса [60, с. 46–47], С. М. Матвєєва [437; 439; 440], А. К. Папаспіракі [517, с. 33–40] та ін.

Український інститут судової політики і Харківський інститут НСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса 1936 р. видали збірник «Питання кримінального процесу та техніки розслідування злочинів» [532]. У ньому розміщували публікації українські фахівці: М. М. Бокаріус «Нове в методиці судово-медичних і криміналістичних досліджень», М. Є. Євгенєв «Методика й техніка слідчої

роботи», О. А. Єлісєєв «Огляд місць злочинів (подій)», Р. М. Розенберг «Визначення групи крові в плямах з невеликим вмістом крові», В. Я. Павленко «Метрична фотографія і її застосування під час огляду місця вчинення злочину», С. Д. Каплан «Ідентифікація волокон і тканин рослинного походження».

Київський, Харківський та Одеський інститути НСЕ 1937 р. започаткували новий криміналістичний журнал «Криміналістика і науково-судова експертиза» (перший номер вийшов у вересні). Відповідальним редактором був директор київської експертної установи Б. Й. Вахліс, до складу редколегії входили М. М. Бокаріус і М. П. Макаренко. Тематика статей у першому випуску нового збірника стосувалася дослідження почерку, крові, експертизи в справах спірного батьківства, питань підроблення підписів копіюванням, застосування фотографії в інфрачервоному світлі, судово-хімічних досліджень, експертної практики в дослідженні отруєння різними речовинами, виявлення слідчих помилок під час призначення експертиз тощо [50].

Стосовно наукових заходів цього періоду слід зауважити, що вже 13–14 червня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд українських юристів [227, с. 162].

Перший Всеукраїнський з'їзд працівників юстиції організовано в Харкові в січня 1922 р. Головним питанням порядку денного було заснування прокуратури та співіснування органів прокурорського нагляду й відділів юстиції [523, с. 62–65]. При створенні радянської прокуратури її наділено слідчими повноваженнями.

З 26 лютого до 3 березня 1924 р. в Харкові відбувся II Всеукраїнський з'їзд працівників юстиції. У ньому взяли участь представники НКЮ, Верховного суду, губсудів, військових трибуналів, народних судів, прокуратури, адвокатури, нотаріату, юридичних товариств, адміністративно-судових установ, кабінетів НСЕ. На з'їзді розглянуто низку питань, серед яких важливою була доповідь про науково-судову експертизу як передову форму дослідження речових доказів у судових справах [112, с. 167–169]. Також прийнято пропозицію про видання спеціального журналу з питань криміналістики і судової медицини. Згодом такий періодичний орган під назвою «Архів кримінології і судової медицини» видавався під редакцією М. С. Бокаріуса [589, с. 15].

Третій Всеукраїнський з'їзд працівників юстиції зібрано 8 травня 1926 р. в Харкові. На з'їзді обговорювали питання методів діяльності органів юстиції; роботи прокуратури й адміністративного нагляду; завдання і методи виправлення помилок під час організації суду та вирішення судових справ; методи й умови покращення дізнання, слідства тощо [707, с. 357].

Перший Всеукраїнський судово-медичний з'їзд проходив у Харкові в травні 1925 року. Експертам рекомендували взяти активну участь у поширенні знань із судової медицини серед працівників міліції та карного розшуку [599, с. 89]. порушено питання про перехід судових медиків у штати крайових (обласних) судів, переведення їх із НКОЗ у підпорядкування НКЮ.

Одеський інститут НСЕ 1927 р. провів чотири наукові конференції, 1928 р. – вісім, причому деякі з них організовано спільно з хімічною секцією Товариства натуралістів, кафедрою судової медицини Одеського медичного інституту. У лютому 1927 р. в Одесі відбулася наукова конференція. На ній, зокрема, Е. Ю. Ген виступив з доповіддю «Ідентифікація особи за кишковою паличкою». У справі про вбивство за допомогою бактеріологічного дослідження встановлено ідентичність фекалій на трупі та взутті обвинуваченого [516, с. 247].

Отже, у криміналістичних виданнях 1918–1936 рр. містилися загальні положення процесу розслідування злочинів, відповідних методів, рекомендації з проведення окремих слідчих дій (передусім огляду), використання технічних засобів і тактичних прийомів у слідчій діяльності, використання можливостей обліків та судових експертиз (дактилоскопія, судова фотографія), окреслено особливості розслідування окремих видів злочинів (розкрадань, посадових злочинів, кримінальних правопорушень проти Радянської держави тощо). Видання мали чітко виражену прикладну спрямованість. У криміналістиці виокремлюється загальна й особлива частини; її поділяли на кримінальну (криміналістичну) техніку, кримінальну (криміналістичну) тактику, методологію (методику) розслідування злочинів.

Поширенню криміналістичних знань сприяли дидактичні навчальні посібники. До них, насамперед, належить перший радянський підручник із

криміналістики (1935–1936). Посібники для навчання криміналістики та судової медицини укладали такі вітчизняні фахівці, як М. С. Бокаріус, М. Д. Вороновський, М. П. Макаренко.

Таким чином, здійснено систематизацію криміналістичних знань, оформлено їх у самостійну навчальну дисципліну, важливу для підготовки юристів-правоохоронців.

Після встановлення нової влади в Україні засновують радянські криміналістичні періодичні видання, у яких висвітлювали питання криміналістики, судової медицини, судових експертиз, процесу розслідування злочинів. Такі журнали були призначені, передусім, для практичних працівників органів протидії злочинності.

Упродовж 1917–1936 рр. в УСРР проводили з'їзди, конференції, наради юристів, судових медиків і криміналістів, працівників органів юстиції, на яких обговорювали проблемні питання криміналістики та судової медицини, визначали шляхи поширення криміналістичних знань серед розшуківців, слідчих, прокурорів, суддів.

З кінця 1930-х рр. (*третій етап*) криміналістика починає розвиватися як самостійна система знань. Відбуваються перші захисти дисертацій із цієї наукової спеціальності. Крім того, накопичений емпіричний матеріал дає поштовх до створення окремих криміналістичних теорій, першими з яких стали вчення про структуру криміналістики, криміналістична теорія про механізм слідоутворення, теорія криміналістичної ідентифікації, теорія криміналістичної реєстрації, криміналістична теорія розшуку злочинця, теорія криміналістичного прогнозування.

1937 р. вийшла друком Брошура «Краткое руководство по судебной и судебно-метрической фотографии», укладена фахівцями Київського інституту НСЄ В. М. Павловським і Б. Р. Киричинським [259].

Розробляв методи судово-метричної фотографії й інший фахівець Київського інституту НСЄ – М. М. Зюскін. Він 1947 р. обґрунтував фотометричний метод для використання в трасологічних дослідженнях та опублікував наукові статті цього спрямування [215, с. 834–836].

Працівник Київського інституту НСЄ Б. Р. Киричинський здійснював у цей період дослідження речових доказів в інфрачервоних, рентгенівських й ультрафіолетових променях. Результати наукових пошуків учений опублікував у низці статей, тез доповідей на конференціях [261–265]. 1947 року Б. Р. Киричинський створив люміноскоп для спостереження фосфоресценції криміналістичних об'єктів.

Можливості виявлення слідів крові та порошу на темних тканинах окреслено в дослідженнях Є. Ю. Брайчевської та К. Є. Завадинської, про що було опубліковано матеріали в провідних журналах середини ХХ століття [68–70].

Слід зазначити про низку криміналістичних праць українського фахівця – директора Київського інституту НСЄ С. І. Тихенка. Так, 1946 р. за результатами захисту кандидатської дисертації науковець опублікував монографію «Судово-графічна експертиза рукописних текстів» [696], урахувавши зауваження, висловлені під час захисту дисертації. Також видав посібник і низку статей щодо виявлення, збереження та направлення на експертизу речових доказів [693; 695]. Криміналістичні рекомендації щодо роботи з речовими доказами містилися й у публікаціях К. Є. Завадинської, М. М. Зюскіна [197; 216].

У статті «Предмет и метод советской криминалистики» (1938) Б. М. Шавер розкритикував погляд на радянську криміналістику як на прикладну, технічну науку, пропонував тлумачити її як самостійну науку. Метою криміналістики автор вважав розроблення системи прийомів і методів виявлення та дослідження доказів, необхідних для встановлення істини в кримінальній справі [761, с. 56–82].

Український криміналіст М. Є. Євгенєв 1940 р. опублікував роботу «Методика и техника расследования преступлений». Вона присвячена питанням техніко- і тактико-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів. Автор акцентував увагу на побічних доказах (окрема глава), які класифікував на дві групи: побічні докази наявності злочину та побічні докази наявності винуватості [185, с. 264–265]. Криміналістичним новаторством цього вченого є й висвітлення питання планування розслідування. У цьому напрямі автор навів типові зразки планів за

версіями, подав рекомендації щодо графічного зображення основних відомостей кримінальної справи [313, с. 143–144].

Монографія професора Ю. С. Сапожнікова «Первичный осмотр трупа на месте его обнаружения» вийшла друком 1940 р., у ній містилися положення його докторської дисертації з медичних наук, яку він захистив 1939 р. [677, с. 23].

Основи експертизи почерку закладено в роботі А. І. Вінберга «Криминалистическая экспертиза письма» [92]. Це була перша монографія про криміналістичну експертизу, у якій об'єктом криміналістичної ідентифікації став почерк як складний процес, що охоплює фізіологічні, анатомічні та інші компоненти [709, с. 162].

У статті С. М. Потапова «Принципы криминалистической идентификации» (1940), положення якої згодом було розвинуто в брошурі «Введение в криминалистику» (1946) [550], схарактеризовано загальне значення криміналістики в діяльності слідчих і судових органів. Формулюючи визначення криміналістики, автор стверджував, що вона є системою наукових технічних і тактичних методів розкриття злочинів, що охоплює методику розслідування окремих видів злочинів. Методи криміналістики в єдності утворюють систему: загальних наукових методів (спостереження, порівняння, експеримент), спеціального методу (криміналістичної ідентифікації) та окремих методів, що запозичені з інших наук (хімії, біології тощо). Обґрунтовано, що криміналістична ідентифікація є універсальним методом криміналістики. Метод криміналістичної ідентифікації С. М. Потапов назвав методологією криміналістичного дослідження, адже криміналістика активно використовує знання та методи наукових досягнень як окремі криміналістичні методи, об'єднані в систему методом ідентифікації [392, с. 295–296]. Таку позицію С. М. Потапова не поділяли М. В. Терзієв, С. П. Мітричев, А. І. Вінберг, стверджуючи, що це занадто широке трактування методу криміналістичної ідентифікації.

Зазначені праці С. М. Потапова стали підґрунтям теорії криміналістичної ідентифікації – базового вчення криміналістики.

1941 р. П. І. Тарасов-Радіонов спільно з Б. М. Шавером уклали посібник «Руководство по расследованию преступлений» [680]. Він був призначений для прокурорів, слідчих і працівників міліції та мав чотири розділи: «Організація розслідування кримінальних справ»; «Слідчі дії»; «Організація та облік праці органів розслідування»; «Головні питання розслідування окремих категорій слідчих справ».

Основи судової експертології закладено в роботах А. І. Вінберга середини ХХ століття. Зокрема, 1949 р. вийшла друком монографія «Основные принципы советской криминалистической экспертизы» [93]. Автор зазначав, що важливим розділом криміналістики є вчення про криміналістичну експертизу, що охоплює графічну й технічну експертизу документів, трасологічну та судово-балістичну експертизи, хімічну і фізико-технічні, а також інші види досліджень речових доказів. На підставі вивчення й узагальнення експертної практики радянських криміналістичних установ автор пропонував загальні положення (принципи), притаманні кожному виду криміналістичної експертизи, висвітлював причини найпоширеніших помилок у роботі експертів, давав методичні поради для розвитку наукових основ криміналістичної експертизи [93, с. 3].

У праці «Судебная баллистика» (1937) [746] В. Ф. Черваков, з огляду на завдання судово-слідчої практики, у межах судової балістики виокремлював такі основні розділи: вивчення матеріальної частини зброї, найпоширенішої в кримінальній практиці; ідентифікація вогнепальної зброї, патронів, патронних гільз, куль та іншого спорядження; вивчення пороху й інших вибухових речовин у межах, необхідних для криміналістики; криміналістичне і судово-медичне вивчення вогнепальних ушкоджень.

Книга Б. М. Комаринця та Б. І. Шевченка «Руководство по осмотру места преступления» [297] вийшла друком 1938 року. За задумом авторів вона повинна була містити дві частини, проте видано лише першу – «Следы и вещественные доказательства на месте преступления». Назви розділів відповідали видам слідів: пальців рук, ніг і взуття, транспорту та коней, застосування вогнепальної зброї, злому, пожеж і підпалів, підроблення документів. Окремо розглянуто сліди крові, сперми, зубів, волосся, пил, бруд і плями, відбитки одягу, вузли, предмети,

залишені злочинцями. Це видання стало одночасно і практичним порадником, і навчальним посібником, оскільки всі питання в ньому висвітлено повно та ґрунтовно, як у жодній іншій праці того часу [33, с. 307].

Упродовж 1945–1950 рр. вийшло друком три перевидання довоєнного підручника з криміналістики для юридичних шкіл А. І. Вінберга та Б. М. Шавера. Матеріал поділено на загальну й особливу частини, у тактиці проаналізовано планування розслідування, обшук, виїмку, огляд місця події та допит.

Маловідомою сторінкою вітчизняної криміналістики є підручник українського криміналіста С. П. Гика «Криміналістика» (1948) [136], що став першим навчальним виданням із цієї тематики, написаним українською мовою. У загальній частині розміщено такі розділи: «Завдання криміналістики», «Етіологія правопорушення», «Типи злочинців», «Доноси», «Допит», «Оглядини» («Огляд»), «Ревізія» («Обшук»), «Сліди правопорушення», «Карна реєстрація», «Пам'ятевий портрет». У спеціальній частині підручника висвітлено методику розслідування окремих видів злочинів за такими розділами: «Вбивства»; «Статеві карні злочини»; «Карні вчинки проти майна» [664, с. 20–25].

Перший вітчизняний досвід розроблення наукових засад трасології, зазначає Р. С. Белкін, викладено в книзі Б. І. Шевченка «Научные основы современной трасеологии» [764]. У ній автор сформулював головні положення трасологічної ідентифікації. Трасологію визначено як галузь кримінальної техніки, що вивчає різні сліди як відображення зовнішньої будови матеріальних об'єктів з метою з'ясування обставин виникнення таких слідів та ідентифікації зазначених об'єктів. У книзі сліди поділено на локальні (що виникають у межах контактної поверхні) та периферичні (що виникають за її межами). Слідові контакти можуть бути статистичні, коли відносне розташування об'єктів під час слідоутворення залишається постійним, і динамічними – у разі зміни взаємного розташування об'єктів під час контакту. Ця праця Б. І. Шевченка визначила напрями подальшого розвитку трасології, стала імпульсом до становлення балістичної ідентифікації [33, с. 290].

Використанню криміналістичних знань у кримінальному процесі присвячено посібник для слідчих «Предварительное следствие», укладений П. І. Тарасовим-Радіоновим 1948 р. [682]. Він містив чотири глави, у яких проаналізовано: загальні питання попереднього слідства; виникнення слідчої справи й основні умови проведення попереднього слідства; збирання та перевірку доказів; обвинувачення на попередньому слідстві, висновки за матеріалами попереднього слідства. Криміналістичні рекомендації запропоновано у главі щодо збирання та перевірки доказів, вони стосувалися допиту свідків, очної ставки, огляду, обшуку та виїмки, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, експертизи, освідчування.

Книга М. В. Терзієва й О. О. Ейсмана «Введение в криминалистическое исследование документов» [690] також мала чотири глави. У першій йшлося про предмет і систему криміналістичного дослідження документів. Визначено документ у криміналістичному значенні як письмовий речовий доказ. Автори виокремили головні завдання криміналістичного дослідження документів. Вони класифікували документи за видами, способом підроблення, завданням дослідження. Друга і третя глави книги містили ґрунтовний матеріал з історії дослідження документів. У четвертій главі сформульовано рекомендації з огляду (перевірки) особистих документів, слідчого та судового огляду підозрілих документів, огляду документів експертом. Книга стала методологічним і системотворчим підґрунтям для криміналістичного дослідження документів як розділу криміналістичної техніки, сприяла формуванню таких видів криміналістичної експертизи, як дослідження грошових знаків і цінних паперів, авторознавча експертиза, фототехнічна експертиза тощо [33, с. 272].

Перший післявоєнний підручник з криміналістики для юридичних вишів вийшов друком 1950 р. в двох книгах: перша містила вступні глави, техніку й тактику (редактори – А. І. Вінберг і С. П. Мітричев); друга книга (опублікована 1952 р.) присвячена методиці розслідування (редактори – С. П. Мітричев і П. І. Тарасов-Радіонов). Підручник відобразив загальноприйнятий на той час поділ криміналістики на загальну й особливу частини. У виданні А. І. Вінберг

сформулював визначення предмета криміналістики: криміналістика є наукою про технічні й тактичні прийоми та засоби виявлення, збирання, фіксації і дослідження судових доказів, що використовують для розкриття злочинів, спрямованих проти радянського устрою та встановленого Радянською державою правопорядку, виявлення винуватих і пошуку способів попередження злочинів [336, с. 4]. Це визначення впродовж тривалого часу було традиційним, загальновизнаним і з незначними варіаціями фігурувало в працях інших авторів. Крім того, уперше з-поміж завдань криміналістики виокремлено розроблення способів попередження злочинів [30, с. 141]. У другій книзі підручника висвітлено положення методики розслідування окремих видів злочинів. Її глава «Основные положения методики расследования отдельных видов преступлений» стала прообразом сучасних загальних положень криміналістичної методики.

У досліджуваний період необхідність проведення наукових заходів була зумовлена значним накопиченням емпіричного матеріалу в практичних підрозділах, що здійснювали протидію злочинності, потребами з'ясувати місце і структуру криміналістики серед інших наук. Наприклад, 1936 р. на конференції в м. Києві, організованій Українським інститутом судової політики, виступали працівники наукових установ і практичних органів з доповідями щодо питань методики розслідування злочинів.

Для поширення криміналістичних знань, обміну досвідом за ініціативою Київського інституту НСЕ протягом 1938–1940 рр. було проведено три науково-практичні конференції – першу в Харкові, дві інші – в Києві. Зокрема, 25–28 грудня 1940 р. в Києві відбулася третя наукова конференція інститутів НСЕ УРСР. Крім працівників інститутів, у роботі наукового заходу взяли участь фахівці Білоруського державного інституту криміналістики й судової експертизи, працівники судової медицини, НТВ міліції та працівники прокуратури. На конференції йшлося про показники роботи судово-експертних установ, їхні досягнення (наприклад, наукові співробітники Київського інституту НСЕ розробили прилад для вимірювання на темнозбарвлених об'єктах зони закопчування, яку можна спостерігати в разі пострілів із близької відстані) [83, с. 21–22].

У Військово-юридичній академії 1942 р. відбулася нарада вчених-криміналістів, на якій було прийнято рішення визнати криміналістику самостійною юридичною наукою. На нараді вирішено й такі теоретичні питання: визначено предмет і систему науки, а також взаємозв'язок криміналістики з іншими юридичними науками [227, с. 221].

Популяризації досягнень криміналістики й ознайомленню практиків із результатами дослідницьких робіт наукових установ і кафедр криміналістики сприяли конференції в Києві (1945, 1946, 1949, 1952) і Харкові (1950), засідання Українського наукового товариства судових медиків і криміналістів (1946, 1953 – в Одесі; 1949 – у Києві). Київський інститут НСЄ в лютому 1945 р. організував у Києві II Всесоюзну криміналістичну конференцію [607, с. 134].

15 серпня 1946 р. в Одесі відбувся Перший всесоюзний з'їзд судово-медичних експертів, на якому було прийнято рішення про утворення Всесоюзного наукового товариства судових медиків і криміналістів [227, с. 226]. Ця громадська організація зробила вагомий внесок у поширення знань із криміналістики та судової медицини серед наукових і практичних працівників. 1948 р. було видано збірник праць Одеського НДІСЕ, у якому опубліковано статті М. О. Кравцова, А. К. Папаспіракі, О. І. Когана, М. С. Шульгіна, Б. О. Кардасевич, Т. М. Загоровської, М. П. Макаренка. Публікації присвячено розслідуванню автотранспортних пригод, дослідженню рукописів, виконаних лівою рукою, і підписів, визначення давності пострілу, групи крові в кров'яних плямах тощо [627].

7–11 грудня 1948 р. в Києві відбулася перша Всеукраїнська нарада працівників науково-технічних підрозділів міліції. На нараді підбито підсумки роботи науково-технічних апаратів, проаналізовано недоліки, визначено завдання з активізації діяльності щодо впровадження наукових засад у практику протидії злочинності. Відтоді такі наради стали традиційними [527, с. 132].

Наступного року Київський НДІСЕ організував і провів на своїй базі наукову конференцію. За результатами наукового заходу видано збірник тез доповідей учасників конференції, переважну більшість якого становили статті працівників українських НДІСЕ [687]. Того ж року в Одесі Українське наукове

товариство судових медиків і криміналістів провело II Всеукраїнську конференцію судово-медичних експертів [686]. Чимало українських криміналістів 1949 р. взяли участь у Всесоюзній конференції криміналістів, яка тривала 15–20 листопада в Москві на базі Всесоюзного інституту юридичних наук.

Безумовно, у підрозділі не було передбачено дослідити всі криміналістичні видання та проведені наукові заходи першої половини XX століття. Ми висвітлили лише головні з них, що мали визначальний вплив на розвиток та поширення криміналістики загалом і в Україні зокрема, окреслювали тенденції розвитку криміналістичних знань в аналізований період.

Висновки до розділу 3

1. Створені протягом 1912–1914 рр. кабінети НСЕ при прокурорах судових палат у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві й Одесі мали загальнодержавне значення та експертно забезпечували кримінальне й цивільне судочинство всієї Російської імперії. Вони стали центрами практичного розвитку криміналістики.

В українських судово-експертних установах у першій половині XX ст. криміналістика розвивалася за такими етапи: I етап – 1914–1917 рр.; II етап – 1917–1941 рр.; III етап – з 1944 року.

Перший етап (1914–1917) ознаменувався впливом положень криміналістики, що виникла у західноєвропейських державах, на практику протидії злочинності та створенням на підставі загальнодержавного закону кабінетів НСЕ при прокурорах Київської та Одеської судових палат. Упродовж 1914–1917 рр. українські судово-експертні заклади розвивали й удосконалювали криміналістичні знання під час проведення експертиз у кримінальних і цивільних справах, участі в оглядах місць подій як спеціалісти, які допомагали співробітникам поліції, судовим слідчим у виявленні, фіксації та вилученні слідів злочину, розробленні методів і методик дослідження речових доказів, техніко-криміналістичних засобів, наданні консультацій тощо.

Протягом другого етапу розвитку криміналістики в українських експертних закладах (1917–1941) було поглиблено криміналістичні дослідження, що належним чином було оцінено радянською владою та знайшло підтримку. Цей етап завершився 1941 р., внаслідок німецької окупації України, й інститути НСЕ тимчасово припинили свою діяльність у сфері криміналістики і судової експертизи.

Третій етап починається 1944 р. з відновлення криміналістичної діяльності Харківського, Київського й Одеського інститутів НСЕ та надання їм статусу «науково-дослідних інститутів».

З початком діяльності українські судово-експертні установи та їхні працівники (Є. С. Єльчанінов, М. П. Макаренко, Б. О. Малиновський, С. М. Матвеев, С. М. Потапов, А. П. Семенцов, М. М. Туфанов, В. І. Фаворський та ін.) сформували підґрунтя для розвитку загальної теорії судової експертизи [807, с. 62], актуалізували суспільні потреби щодо вивчення криміналістики й запровадження її положень у практичну діяльність з протидії злочинності.

У першій половині XX ст. результати криміналістичних досліджень фахівців Київського, Одеського і Харківського НДІСЕ впроваджували в практичну діяльність, а саме щодо: дактилоскопії (виявлення та фіксація ледь видимих слідів на металевих поверхнях); трасології (створення й удосконалення технічних засобів і прийомів виявлення, фіксації та вилучення слідів, зокрема слідів злому, слідів ніг на сипких поверхнях, підвищення ефективності трасологічних досліджень); дослідження мікрооб'єктів (мікроскопічні дослідження); судової фотографії (удосконалення фотоапаратури, виготовлення нових фотоматеріалів, упровадження досліджень з використанням фотографування об'єктів в ультрафіолетових та інфрачервоних променях, новації в кольороподілі та підсиленні контрастів, фотографування куль); судової балістики (дослідження куль, зброї, обрізів); графічної і технічної експертизи документів (дослідження закономірностей почерку особи, чорнил, матеріалів документів тощо); судової хімії (дослідження отрути); судової біології (виявлення слідів крові, сперми на тканинах, удосконалення методик дослідження трупів людини, крові). Упродовж цього періоду Київський, Одеський і Харківський кабінети (інститути) НСЕ проводили судово-медичні експертизи –

дослідження крові, сперми, кісток, частин трупа тощо, а в Київському інституті НСЕ окрема секція проводила кримінально-психологічні та психопатологічні дослідження особи правопорушника.

Науково-дослідна робота українських судово-експертних установ у першій половині XX ст. стала плановою, відображалася в підготовці експертних методик, методів і прийомів дослідження окремих об'єктів, виданні посібників, методичних рекомендацій, публікації статей, тез доповідей на наукових заходах, захистах дисертацій.

2. Розвиток криміналістики у вітчизняних експертних підрозділах МВС бере свій початок з довідково-реєстраційних підрозділів поліції Російської імперії. Після революційних подій 1917 р. криміналістика продовжила становлення у науково-технічній службі ОВС, сформованій в карному розшуку, використовуючи при цьому започатковані раніше криміналістичні напрацювання. Першою організаційною формою науково-технічної служби були кабінети судової експертизи системи НКВС. Створення в Україні такого кабінету було нормативно передбачено 1921 р., однак, у зв'язку з неуконфліктованістю штатами та функціонуванням Київського й Одеського кабінетів НСЕ, він так і не почав свою роботу. Кабінет судової експертизи в системі ОВС на теренах України почав функціонувати з 1923 р. (керівник – О. А. Єлісєєв).

Основними напрямками розвитку науково-технічних підрозділів ОВС у першій половині XX ст. були: розроблення новітніх науково обґрунтованих методів протидії злочинності; придбання технічних засобів протидії злочинності; підготовка експертних кадрів для власних потреб; реєстраційна робота, зокрема ведення дактилоскопічних обліків і статистичної звітності.

Ще одним напрямом розвитку криміналістики було службове собаківництво, яке належало до НТВ. Криміналістичні рекомендації щодо роботи зі службово-розшуковими собаками відточували в умовах розплідників, що згодом відокремилися від НТВ в Україні (1922) та Росії (1925). Функціонування таких розплідників собак-шукачів заклало міцний фундамент для створення згодом

самостійних кінологічних служб МВС. Надалі українські криміналісти доклали зусиль для створення методики одорологічної експертизи [21; 51; 618; 620; 621].

3. Розвиток криміналістики в експертних закладах системи охорони здоров'я відбувався за такими етапами: I етап – емпірична діяльність лікарів, яких залучали до медичних досліджень у зв'язку з розслідуванням (з давніх часів – до 1716 р. – прийняття Військових артикулів Петра I); II етап – розвиток експертної діяльності після законодавчої регламентації випадків розтинів трупів (з 1716 р. – до судової реформи 1864 р.); III етап – розвиток судово-медичної експертизи в Російській імперії за новим законодавством щодо участі судових лікарів під час дослідження доказів у кримінальному процесі (1864–1917); IV етап – довоєнне становлення криміналістичних і судово-медичних знань (1917–1941); V етап – криміналістика в судово-медичних закладах під час війни й у перші повоєнні роки (1941–1949); VI етап – розвиток криміналістики в бюро судово-медичних експертиз в СРСР (1949–1991); VII етап – розвиток експертних закладів системи охорони здоров'я в незалежних пострадянських державах (з 1990-х років до сьогодні).

У становленні криміналістики в експертних закладах системи охорони здоров'я в Україні першої половини XX ст. виокремлено такі особливості: по-перше, розвиток криміналістичних знань у судово-медичній службі в державі після революційних подій 1917 р. відбувався власним шляхом, відмінним від аналогічних процесів у РРФСР та інших радянських республіках. Зокрема, судово-медичною справою відала Головна судово-медична інспектура, на рівні губерній (округів) було введено посади судово-медичних інспекторів. По-друге, створені 1914 р. Київський та Одеський кабінети НСЕ, а з 1923 р. – Харківський кабінет НСЕ проводили паралельно з лікарськими відділами судово-медичної експертизи, у них навіть відкривали відділи (секції) судово-медичних досліджень. Протягом 1924–1925 рр. на урядовому рівні постало питання про переведення судово-медичних експертів у підпорядкування підрозділам НКЮ УСРР. Водночас остаточних розпорядчих документів щодо цього питання прийнято не було [844, с. 449].

Історія криміналістики в судово-медичній службі України тісно пов'язана з розвитком кафедр судової медицини вищих навчальних закладів, що ставали

базою для практичної криміналістичної та судово-медичної діяльності, викладачі надавали допомогу судово-медичним експертам, а також працівникам слідства, прокуратури та суду [844, с. 447]. Завідувачі й викладачі кафедр судової медицини, переважно, одночасно виконували обов'язки судово-медичних експертів, керівників судово-медичних підрозділів різних рівнів (районних, обласних, республіканських бюро судово-медичної експертизи).

4. Навчання криміналістики та її викладання започатковано в університетах і школах поліції наприкінці XIX ст. Першими навчальними закладами, у яких викладали криміналістику, стали виші Західної Європи – Італії, Швейцарії, Австро-Угорщини. У них сформовано спеціальні інститути або кафедри криміналістики.

З огляду на прикладне спрямування криміналістики, завдання щодо протидії злочинності, її також запроваджують у процес підготовки фахівців правоохоронної діяльності (спеціальні курси жандармів, поліцейських тощо). Це було притаманно для країн як Західної Європи, так і Російської імперії.

Після запровадження у вишах криміналістику вважали допоміжною наукою до кримінального права, вона охоплювала такі предмети: кримінальну антропологію, кримінальну психологію, психопатологію, кримінальну соціологію, судову медицину, окремі фізичні та природничі науки (судова хімія, судова фотографія). Під час підготовки чинів поліції також викладали ідентифікацію та реєстрацію злочинців (згодом – дактилоскопію), кримінальну статистику, прийоми фотографування, методологію дослідження місця злочину.

Серед українських вишів криміналістику викладали в Київському, Харківському, Новоросійському, Львівському та Чернівецькому університетах спочатку на кафедрах кримінального права, а після революційних подій 1917 р. – на кримінально-процесуальних кафедрах. Першу кафедру криміналістики створено 1939 р. в Харківському юридичному інституті.

Основи судової експертизи (судової експертології) вперше серед закладів вищої освіти на теренах України почали викладати 1913 р. на юридичному факультеті Імператорського Харківського університету (як обов'язковий для вивчення навчальний курс).

У першій половині XX ст. криміналістику розвивали українські наукові та науково-дослідні установи. Відповідно до тогочасних уявлень про методи протидії злочинності, у наукових закладах досліджували причини злочинності, особу злочинців, розробляли заходи протидії правопорушенням. Відповідні криміналістичні напрями розвивали в кабінетах з вивчення особи злочинця та злочинності, Всеукраїнському інституті вивчення злочинності; Українському інституті судової політики; Українському НДІ права, секторі держави та права відділення суспільних наук АН УРСР. До цієї діяльності залучалися викладачі юридичних і медичних навчальних закладів, члени психоневрологічних та інших наукових товариств, працівники правоохоронних органів тощо.

У розвитку криміналістики в першій половині XX ст. на території України важливе значення мали громадські об'єднання – юридичні товариства: Київське, Новоросійське і Харківське юридичне товариство; Руська група Міжнародного союзу криміналістів. До їх складу входили вчені з Київського, Харківського, Новоросійського університетів.

У цьому процесі важливу роль відігравали криміналістичні музеї. У них розміщували експонати, різноманітні колекції у сфері протидії злочинності, що сприяло наочності викладання та засвоєння криміналістичних знань.

Після революційних подій 1917 р. було припинено викладання на юридичних факультетах університетів криміналістики у зв'язку з їх закриттям у 1920-х роках; упроваджено викладання криміналістики у сферу підготовки міліціонерів, працівників карного розшуку й інших співробітників органів, що забезпечували протидію злочинності; уніфіковано програми криміналістики для спеціальних шкіл міліції; у 1930-х роках відновлено викладання криміналістики на юридичних відділеннях і факультетах в університетах України; започатковано підготовку фахівців для науково-технічних підрозділів НКВС.

Результати криміналістичних досліджень відображено в підготовлених українськими фахівцями дисертаціях. У першій половині XX ст. наукові роботи присвячували здебільшого розробленню питань судових експертиз, методики розслідування злочинів і криміналістичної реєстрації. Серед них переважали

роботи з юридичних наук, хоча були й криміналістичні дисертації з медичних, хімічних і біологічних наук.

Характерними рисами криміналістичної науки у вишах України в першій половині XX ст. були: 1) розроблення криміналістичної техніки й методики, прийомів і засобів розкриття та розслідування злочинів; 2) формування нових методик експертизи та криміналістичних засобів виявлення, фіксації, вилучення й дослідження речових доказів; 3) використання досвіду експертних установ у розкритті та розслідуванні злочинів у формах експертиз, участі експертів як фахівців у слідчих діях, роз'яснювальній роботі для практиків щодо правил вилучення речових доказів, підготовки кадрів для органів розслідування й підвищення рівня знань практичних працівників на навчальних курсах (подеколи – на створених кафедрах); 4) видання підручників і монографій із криміналістики; 5) у навчальних закладах системи НКВС курс криміналістики мав сприяти підготовці міліціонерів, фахівців карного розшуку, експертів [838, с. 162–163].

5. У період з 1900-го до 1917 р. в Російській імперії, до складу якої належали українські губернії, виходили друком криміналістичні видання, у яких досліджували злочинну діяльність, висвітлювали сутність нової науки – криміналістики, містилися рекомендації щодо процесу розкриття злочинів, проведення слідчих дій, використання окремих криміналістичних методів у поліцейській і слідчій роботі, можливостей окремих методів судової експертизи, дидактичні матеріали для навчання криміналістики.

Криміналістичні видання, а також наукові заходи, проведені в першій половині XX ст., мали вирішальний вплив на загальну стратегію протидії злочинності в Радянській державі. Саме завдяки їм криміналістичні знання поширювалися серед практичних працівників, що забезпечувало їх науково-методичним інструментарієм під час виконання завдань з розслідування злочинів та судового їх розгляду. Криміналістичні рекомендації з розслідування злочинів містилися в посібниках, монографіях, підручниках, методичних рекомендаціях, настановах, збірниках, журналах, газетах тощо.

У криміналістичних виданнях 1918–1936 рр. публікували загальні положення процесу розслідування злочинів, відповідних методів, рекомендації з проведення окремих слідчих дій (передусім огляду), використання технічних засобів і тактичних прийомів у слідчій діяльності, використання можливостей обліків та судових експертиз (дактилоскопія, судова фотографія); висвітлювали особливості розслідування окремих видів злочинів (розкрадань, посадових злочинів, кримінальних правопорушень проти Радянської держави тощо). Видання мали чітко виражену прикладну спрямованість.

У першій половині XX ст. сформувалася стійка система впровадження криміналістичних знань у практичну діяльність, криміналістику стали викладати у юридичних вишах. Проводили з'їзди, конференції, наради юристів, судових медиків і криміналістів, працівників органів юстиції, на яких обговорювали проблемні питання криміналістики та судової медицини, рекомендували шляхи поширення криміналістичних знань серед розшуківців, слідчих, прокурорів, суддів.

6. Середина XX ст. є хронологічною межею розвитку криміналістичних знань. У цей період:

- створено кафедри криміналістики (окремо або спільно з кримінальним процесом) у провідних вишах УРСР і СРСР;
- визнано криміналістику самостійною юридичною наукою;
- сформовано основи базових криміналістичних теорій – криміналістичної ідентифікації, трасології, судової експертології (вчення про криміналістичні експертизи), криміналістичного дослідження документів, судової балістики тощо;
- видано низку підручників із криміналістики, зокрема перший підручник українською мовою (С. П. Гик, 1948);
- сформульовано визначення предмета криміналістики в підручнику «Криміналістика» (1950), яке згодом стало загальновизнаним;
- відновлено після війни функціонування експертних установ систем юстиції, ОВС, охорони здоров'я.

Із середини XX ст. починається новий період розвитку криміналістичних знань.

РОЗДІЛ 4

КРИМІНАЛІСТИКА В УКРАЇНІ

У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

4.1. Розвиток криміналістики в судово-експертних установах Міністерства юстиції

У наукових джерелах пропонують періодизацію розвитку криміналістики в судово-експертних установах України, виокремлюючи в ній такі періоди: 1) дореволюційний; 2) період після встановлення радянської влади в Україні; 3) довоєнний; 4) період Великої Вітчизняної війни; 5) післявоєнний; 6) період незалежності України [253, с. 6]. Проаналізуємо більш детально матеріал.

До 1950 р. в СРСР діяло три загальносоюзні криміналістичні центри: Центральна криміналістична лабораторія Міністерства юстиції (у складі Всесоюзного інституту юридичних наук), НДІ криміналістики ГУМ і Всесоюзний НДІ криміналістики Прокуратури СРСР [30, с. 168–169], що й визначало сферу їхньої компетенції.

Центральний НДІ судових експертиз створено 1962 р., згодом – Всесоюзний НДІ судових експертиз, який очолив відомий криміналіст О. Р. Шляхов. Інститут координував роботу низки напрямів мережі науково-дослідних лабораторій та інститутів судових експертиз системи юстиції в СРСР. Він був наділений необхідними правами у сфері науково-методичного керівництва периферійними лабораторіями.

У Всесоюзному НДІ судових експертиз функціонував відділ теорії судових експертиз у складі двох секторів: правових й організаційних проблем судової експертизи; теоретичних і загальнометодичних проблем криміналістики та судових експертиз. У цьому відділі працювали відомі вчені-криміналісти та процесуалісти – В. Д. Арсеньєв, А. І. Вінберг, Ю. Г. Корухов, Д. Я. Мирський, Ю. К. Орлов. Окрім предметних, в інституті було організовано лабораторії

хімічних, фізичних, математичних, кібернетичних та інших методів досліджень, спеціальна лабораторія ґрунтознавчих досліджень тощо [30, с. 171]. Ці підрозділи здійснювали науково-методичне керівництво судово-експертною діяльністю криміналістичних установ системи юстиції радянських республік.

У 1950–1960-х рр. створено мережу НДІ та лабораторій у столицях союзних республік і великих містах. В УРСР плідно функціонували відновлені після Другої світової війни Київський, Харківський та Одеський НДІСЕ. Ці установи здійснювали науково-практичну роботу щодо проведення всіх видів криміналістичних, судово-хімічних, судово-біологічних, автотехнічних експертиз, їхніх працівників часто залучали як фахівців для проведення слідчих дій.

Для відділів судово-хімічних і судово-біологічних досліджень українських НДІСЕ 1951 р. припинено повноваження щодо дослідження біогенних матеріалів. Біологічні дослідження було віднесено до компетенції бюро судово-медичної експертизи. Так, 15 квітня 1951 р. в Київському, Одеському та Харківському НДІСЕ закрито відділи судово-біологічних і судово-хімічних досліджень, які, здебільшого, здійснювали судово-експертні дослідження речових доказів, що стосувалися як тіла живої людини, так і виділень її організму, таких, що підтримували його життєдіяльність, або трупів людей чи їхніх останків. Функції зазначених відділів передано судово-біологічним і судово-хімічним відділенням, які на той час були в п'яти судово-медичних лабораторіях Київської, Одеської, Харківської, Дніпропетровської та Львівської областей [671, с. 26]. Згодом, 1954 р., після закриття відділів біологічних досліджень інститути вже не брали на аналізи зразки крові, волосся та сперми [267, с. 27].

Після закриття відділів судово-хімічних і судово-біологічних досліджень Одеський НДІСЕ було перейменовано на Одеську криміналістичну лабораторію (1950). Після відкриття в ній групи судово-біологічних експертиз, яка вже досліджувала об'єкти рослинного і тваринного походження, а також групи автотехнічних експертиз, лабораторію перейменовано на Одеську науково-дослідну лабораторію судових експертиз (1963) [762, с. 63].

Згідно з Положенням про Київський НДІСЕ, крім розроблення нових методів дослідження речових доказів, перед установою було поставлено завдання з вивчення питань теорії криміналістики та судової експертизи [715].

На початку 1960-х рр., а саме з 1962 р., розпочався етап формування сучасних функцій і структури судово-експертних установ Міністерства юстиції [607, с. 185]. Крім того, починає формуватися науково-експертна школа інститутів судових експертиз Міністерства юстиції [63, с. 524]. Зокрема, важливі для розвитку криміналістики нормативно-правові акти прийнято в УРСР 1960 р., а саме: КК, КПК і Закон «Про судоустрій Української РСР».

У КПК УРСР 1960 р. вперше отримав регламентацію інститут спеціалістів. Так, ст. 191 «Порядок проведення огляду» дозволяла слідчому запросити для участі в огляді спеціалістів, не зацікавлених у результатах справи. Стаття 189 КПК УСРР 1927 р. надавала можливість слідчому для участі в огляді або освідуванні запрошувати експертів.

Новий КПК містив низку норм щодо використання спеціальних знань у кримінальному процесі. Окрема глава передбачала проведення експертизи. У ній визначено порядок призначення експертизи, права обвинуваченого під час призначення та проведення експертизи, загальний порядок проведення експертизи в експертній установі, одержання зразків для експертного дослідження, вимоги до висновку експерта, допит експерта, призначення додаткової або повторної експертизи, порядок визначення психічного стану обвинуваченого [385, с. 79].

У ст. 75 КПК зазначено, що експертизу призначають у випадках, коли для вирішення певних питань під час провадження у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання [385, с. 32]. Це положення відрізнялося від того, що було в попередньому КПК УРСР, зокрема: «експертиза призначається в разі, коли для розслідування або розгляду справи необхідні спеціальні знання в галузі досліджуваного питання» [386, с. 27]. У ст. 76 передбачено випадки обов'язкового призначення експертизи [385, с. 33].

У КПК 1960 р. встановлено, що експертні висновки, як й інші докази, мають розцінювати слідчий і суд у сукупності, порівнюючи з іншими даними справи (ст. 75). В окремій статті (ст. 76) регламентовано обов'язки та права експерта.

Таким чином, законодавство 1960-х рр. істотно розширювало коло питань, для вирішення яких стало можливим застосовувати спеціальні знання. Це сприяло розвитку криміналістичних знань, активізації роботи з удосконалення науково-технічних засобів, методик проведення судових експертиз.

У березні 1962 р. набрало чинності нове Положення про науково-дослідні установи судової експертизи Міністерства юстиції УРСР, відповідно до якого запроваджено нову структуру інститутів: 5 відділів – криміналістичної ідентифікації особи, судово-фізичних і трасологічних досліджень, судово-хімічних досліджень, судово-біологічних досліджень, судово-технічних досліджень; фотолабораторія, бібліотека, науково-методичний кабінет та господарча частина (Одеська лабораторія відділів не мала) [30, с. 171].

Поступово збільшується навантаження на судово-експертні установи щодо проведення експертиз. Так, Одеська науково-дослідна лабораторія судових експертиз 1956 р. виконала експертизи, кількість яких на 141 % була більшою, ніж 1946 р., 1966-го – на 229 % [762, с. 67]. Протягом 1962 р. до Київського НДІСЕ надійшло 2166 експертиз, загалом було в провадженні 2215 експертиз, а виконано – 2095. 1963 р. надійшло 2018, виконано – 1978; 1964-го надійшло 2253, виконано – 2198; 1965-го надійшло 2340, виконано – 2280; 1966-го надійшло 2231, виконано – 2193; 1967-го надійшло 2194, виконано – 2141; 1968-го надійшло 2134, виконано – 2108; 1969-го надійшло 2613, виконано – 2780; 1970-го надійшло 3318, виконано – 3283 [607, с. 190, 196, 199]. Таким чином, середній відсоток виконання судових експертиз Київським НДІСЕ протягом 1962–1970 рр. становив 97,5 %.

У Харківському НДІСЕ ім. Заслуж. проф. М. С. Бокаріуса (Харківський НДІСЕ) 1965 р. досліджували такі об'єкти: почеркознавчі (47 %), техніко-криміналістичні (36 %), біологічні (4,4 %), хімічні (3,5 %), папіляроскопічні (3,5 %), трасологічні (2,9 %), балістичні (2,7 %) [296, с. 57]. Упродовж 1980–90-х рр. у цьому інституті (спільно з відділеннями) щорічно виконували 8–9 тис.

експертиз, опрацьовували низку науково-дослідних робіт з найбільш значущих і нових напрямів [740, с. 115].

Відповідно до наказу Юридичної комісії при Раді міністрів УРСР від 3 травня 1966 р. № 37, затверджено Інструкцію про порядок призначення та проведення судових експертиз у науково-дослідних експертних установах.

Для забезпечення потреб проведення судових експертиз у західному регіоні у вересні 1968 р. було відкрито Львівське відділення Київського НДІСЕ. До зони обслуговування відділення належали Львівська, Тернопільська, Рівненська, Закарпатська й Волинська області. У відділенні вже на початку 1970-х рр. розробили основи термовакuumного запилення для виявлення латентних слідів пальців рук (керівник авторського колективу – Ю. Ю. Ярослав) [227, с. 278].

Згідно з новим Статутом 1971 р. знову змінилася структура НДІСЕ в УРСР. Відтепер традиційні відділи зі змішаними експертними функціями реорганізовано в науково-експертні лабораторії судово-почеркознавчих досліджень, техніко-криміналістичного дослідження документів, судових трасологічних і балістичних, судово-фізичних, хімічних, судово-біологічних і судово-автотехнічних досліджень. Наприклад, головним завданням Київського НДІСЕ визначено проведення науково-дослідної роботи з питань використання досягнень природничих і технічних наук для криміналістичних, судово-хімічних, судово-біологічних, судово-автотехнічних досліджень, а також проведення відповідних експертиз у кримінальних і цивільних справах [715, с. 1].

В інститутах і лабораторіях судово-експертних установ проводили науково-дослідні роботи, які формували наукові основи різних видів експертиз і методик їх проведення. В Україні вагомий внесок у цьому напрямі зробили Л. Ю. Ароцкер, В. Є. Бергер, М. С. Брайнін, В. Г. Грузкова, Б. Н. Єрмоленко, М. М. Зюскін, Б. Р. Киричинський, Є. М. Світлаков, М. Я. Сегай, М. В. Скорик, З. М. Соколовський, І. Я. Фрідман, Т. Ф. Шаркова [278, с. 39].

Активно використовували під час розслідування злочинів судову фотографію, трасологію, судову балістику, техніко-криміналістичне дослідження

документів; удосконалювали правові засади застосування науково-технічних засобів у правозастосовній діяльності.

Донецьке відділення Харківського НДІСЕ створено 1973 р. Зазначене було зумовлено необхідністю оптимізації експертного забезпечення процесу розкриття та розслідування злочинів на Донбасі. Відділення функціонувало до 1995 р., коли було створено Донецький НДІСЕ. У Луганську 1998 р. відкрили відділення Донецького НДІСЕ. Того року створено Вінницьке та Черкаське відділення Київського НДІСЕ.

Після розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності система експертних установ постала перед певними труднощами в діяльності (низький рівень фінансування з держбюджету, організаційні, нормативно-правові прогалини тощо). Міністерство юстиції України доклало чимало зусиль, щоб не тільки зберегти українські судово-експертні установи та забезпечити їх фінансування з державного бюджету, а й розширити мережу таких установ, збільшити обсяги їх фінансування.

В українських НДІСЕ повсякчас працювали відомі вчені-криміналісти та фахівці, які не лише проводили експертизи, а й розробляли нові методи й методики дослідження речових доказів, з огляду на потреби слідчої практики. Молоді фахівці, що працевлаштовувалися в інститути, поєднували експертну роботу з проведенням науково-дослідних робіт, унаслідок чого успішно захищали кандидатські та докторські дисертації. Наприклад, такими працівниками Київського НДІСЕ були: М. М. Зюскін (кандидат юридичних і технічних наук), Б. Р. Киричинський (кандидат юридичних наук), Т. Г. Бордонос (кандидат біологічних наук), Т. Г. Барабаш (кандидат хімічних наук), О. Ю. Брайчевська (кандидат юридичних наук) та ін. У Харківському НДІСЕ професори М. М. Бокаріус, В. П. Колмаков, М. В. Салтевський підготували чимало експертів – кандидатів наук з молодих фахівців інституту. Директор Одеської науково-дослідної лабораторії Т. Ф. Шаркова 1958 р. захистила кандидатську дисертацію з юридичних наук.

Згідно з планом науково-дослідних робіт 1963 р. працівники Київського НДІСЕ працювали над 23-ма науковими темами у галузі криміналістики та

судової експертизи, з яких чотири було закінчено, а інші перенесено на наступний рік [607, с. 191]. Наприклад, у напрямі судової біології розроблено методику диференціації шерсті деяких близьких видів тварин, складено визначник дрібних частин деревини за мікроскопічними ознаками, започатковано основи судової дендрохронології. Київський експерт М. М. Зюскін 1963 р. отримав авторське свідоцтво на винахід «Спосіб отримання знаків і візерунків на світлочутливому бромосрібному шарі емульсії».

Науково-дослідна робота Харківського НДІСЕ також була плановою. План 1967 р. передбачав, окрім іншого, і підготовку дисертацій на підставі розроблення актуальних питань судового почеркознавства, технічного дослідження документів, трасології, судової балістики, тактики проведення низки слідчих дій, пов'язаних із застосуванням науково-технічних прийомів і засобів, а також спеціальних знань [296, с. 53].

В українських судово-експертних установах 1968 р. створено групи наукової інформації, основними завданнями яких стало складання оглядів зарубіжної криміналістичної літератури, збирання інформації про нові розробки вітчизняних криміналістів, обмін інформацією з наукової тематики різних напрямів криміналістики та судової експертизи, організація і виконання редакційно-видавничої роботи. Групу наукової інформації Київського НДІСЕ 1972 р. реорганізовано у відділ узагальнення експертної практики та науково-технічної інформації, який невдовзі став відділом теорії судової експертизи, а згодом – відділом проблем криміналістики та судової експертизи. Основними завданнями відділу було проведення науково-дослідних розробок із проблем криміналістики та судової експертизи; аналіз дотримання процесуальних і загальнометодичних основ судової експертизи в експертній практиці, а також вимог нормативних актів і науково-методичних рекомендацій, що стосувалися підготовки та призначення експертиз органами розслідування й судами; узагальнення слідчо-експертної практики; організація і виконання редакційно-видавничої роботи тощо [607, с. 200].

В українських судово-експертних установах упродовж 1980-х рр. проводили науково-дослідну роботу, спрямовану на розвиток криміналістики, вдосконалення правового регулювання судової експертизи, вирішення загальнотеоретичних, організаційних, психологічних і профілактичних питань судово-експертної діяльності, вивчення властивостей та ознак об'єктів дослідження, розроблення нових методів досліджень й експертних методик.

Протягом 1981–1985 рр. криміналістичні дослідження українських судово-експертних установ планували щоквартально, а з 1986 р. – установи почали працювати за піврічними планами. Плани охоплювали заходи з організації та проведення криміналістичної, судово-експертної, науково-дослідної, аналітичної, профілактичної, навчально-методичної та редакційно-видавничої діяльності, а також підготовку кадрів і підвищення кваліфікації. За окремими річними планами здійснювали упровадження та апробацію у практичну діяльність результатів науково-дослідної роботи.

У другій половині XX ст. фахівці НДІСЕ захищали кандидатські та докторські дисертації, у яких висвітлювали основні положення власних досліджень у сфері криміналістики та судової експертизи. Аналіз підготовки дисертацій з проблем судової експертизи протягом 1938–1992 рр., здійснений А. В. Іщенком, засвідчив, що за цей період Київський НДІСЕ підготував 20 робіт, Харківський – 16.

Докторські дисертації присвячували таким важливим питанням протидії злочинності: теорії та методиці судової ідентифікації (М. Я. Сегай, 1971) та основам трасологічної ідентифікації (Г. Л. Грановський, 1968), групофікації об'єктів у судовій експертизі (М. В. Салтевський, 1969); криміналістичних методів у судовому розгляді (Л. Ю. Ароцкер, 1965); використання спеціальних знань під час встановлення причинного зв'язку (З. М. Соколовський, 1968); сутності, структури й оптимізації використання криміналістичних знань (Н. І. Клименко, 1994); методики дослідження документів (В. К. Лисиченко, 1974); судово-експертної профілактики (І. Я. Фрідман, 1974) [881, с. 403].

Слід виокремити й напрями досліджень у сфері криміналістики та судової експертизи фахівців НДІСЕ на рівні кандидатських дисертацій, з-поміж яких:

– розроблення загальної методики й окремих методів судової експертизи (М. С. Романов, 1958; В. К. Лисиченко, 1960; В. Ф. Берзін, 1964; В. Б. Кисельов, 1986; О. М. Моїсєєв, 1991; М. Є. Бондар, 1992; Г. В. Прохоров-Лукін, 1993; Л. М. Головченко, 1995);

– питання ідентифікації різних об'єктів (Г. Л. Грановський, 1955; В. М. Прищепа, 1968);

– проблеми трасології і дактилоскопії (М. В. Салтевський, 1956; Л. К. Литвиненко, 1960; А. О. Фокіна, 1970; Є. М. Світлаков, 1971; М. М. Шульга, 1972; Ю. Ю. Ярослав, 1982);

– судово-почеркознавчі дослідження (Г. Д. Маркова, 1956, С. А. Ципенюк, 1962; В. Г. Грузкова, 1967; І. М. Можар, 1967; Н. І. Клименко, 1969; В. В. Липовський, 1969; З. С. Меленевська, 1972; С. М. Вул, 1975; А. М. Компанієць, 1975; Т. М. Федоренко, 1977; Т. О. Чепульченко, 1985 (за матеріалами співпраці з Інститутом геронтології Академії медичних наук СРСР);

– судово-балістичні дослідження (І. А. Сапожников, 1953; Б. М. Єрмоленко, 1965; В. М. Ладін, 1968; В. Є. Бергер, 1969; В. Ф. Гущин, 1972; В. Н. Большаков, 1989);

– техніко-криміналістичне дослідження документів (З. О. Ковальчук, 1965; С. Д. Павленко, 1968; В. В. Аксьонова, 1974; В. М. Палій, 1989);

– авторознавчі дослідження (В. К. Войнов, А. М. Лисенко, 1993);

– судово-автотехнічні дослідження (Г. М. Надгорний, 1972; В. П. Лошманов, 1977);

– судово-біологічні та судово-хімічні дослідження (Т. Є. Балинян, 1989; В. О. Чубенко, Д. С. Рудич, 1982) [860, с. 178];

– криміналістичне дослідження матеріалів і виробів (О. О. Прокопенко, 1988; М. Г. Щербаковський, 1989; Е. Б. Єфремян, 1994);

– експертна профілактика (Є. П. Коновалов, 1953; І. Я. Фрідман, 1962; Е. І. Казаков-Турбовський, 1967; Ю. С. Сушко, 1994);

– актуальні проблеми загальної теорії криміналістики (Л. Ю. Ароцкер, 1951; Л. М. Мороз, 1956; М. В. Скорик, 1967; М. Л. Цимбал, 1999).

Таким чином, більшість фахівців-експертів брали участь у розробленні проблем судового почеркознавства. Свого часу М. М. Бокаріус писав про діяльність Харківського інституту судових експертиз як у довоєнний, так і повоєнний час, що найбільша кількість справ відноситься до дослідження документів [668, с. 243]. Та й В. П. Колмаков, характеризуючи роботу Харківського НДІСЕ, зауважував, що як у довоєнні, так і в післявоєнні роки найбільшу кількість експертиз виконано за документами (почеркознавчі й техніко-криміналістичні дослідження). Інколи з однієї справи досліджували декілька сотень документів, а під час розслідування розкрадань на підприємствах громадського харчування в м. Донецьку 1965 р. досліджували понад 10 тис. документів [296, с. 57]. Із цього приводу А. В. Іщенко стверджує, що протягом 1938–2013 рр. у колишньому СРСР і пострадянських державах з проблем судового почеркознавства захищено майже 100 дисертацій, а чверть цих робіт захищено в спеціалізованих радах України [236, с. 530].

Фахівці-криміналісти – доктори та кандидати наук – зробили вагомий внесок у розвиток наукових основ криміналістики та судової експертології, упровадження в експертну практику нових методів дослідження речових доказів, формування молодого покоління судових експертів.

Слід детальніше проаналізувати аспекти наукових досліджень професора М. Я. Сегая, якого Н. І. Клименко справедливо називає одним із лідерів криміналістичної науки в Україні [277, с. 512].

Основною науковою ідеєю, над якою працював М. Я. Сегай під час написання як кандидатської, так і докторської дисертацій, були теорія та методологія судової ідентифікації. Він обґрунтовував концепцію ототожнення шуканих об'єктів за зв'язками їх взаємодії з матеріальним середовищем події злочину як сторін, що відображає і відображається. Учений увів у науковий обіг поняття «ідентифікаційні зв'язки», «прямі, зворотні та зустрічні ідентифікаційні зв'язки» [633, с. 6–7]. Крім того, М. Я. Сегай (спільно з В. М. Прищепой)

розробив методику трасологічного дослідження виробів масового виготовлення як різновид трасологічної експертизи. На підставі вивчення закономірностей виникнення ознак зовнішньої будови на матеріалах і виробках, які надають можливість індивідуалізувати й ототожнити як власне предмети масового виробництва (заводське взуття, автомобільні шини, фарні розсіювачі, кабельну продукцію та інші вироби з пластмаси, скла, металу, кераміки, тощо), так і конкретні джерела їх виготовлення.

В останніх роботах, опублікованих у «Віснику Академії правових наук України», М. Я. Сегай висвітлив питання становлення судової експертології – нової науки про судову експертизу й умови, що сприяли її розвитку. Він, як і чимало інших учених-криміналістів України та СНД (Н. І. Клименко, А. В. Іщенко, П. Д. Біленчук, В. Г. Прохоров-Лукін та інші), визнав судову експертологію самостійною галуззю юридичної науки [277, с. 517].

Професор М. Я. Сегай визначив судову експертологію як науку про закономірності й методологію формування та розвитку судових експертиз, закономірності дослідження їх об'єктів, здійснюваного на підставі спеціальних знань, трансформованих на базі галузевих наук у систему наукових методів, методик і засобів виконання експертних завдань у межах правової регламентації. Він запропонував структуру судової експертології, яка передбачала: загальну (предмет і система судової експертології; правові, методологічні й науково-організаційні засади судово-експертної діяльності) та особливу частини. Особливості використання концептуальних засад судово-експертної діяльності різними судово-експертними галузями знань (криміналістичною, біологічними, медичними, психіатричними та психологічними галузями судово-експертного знання) [227, с. 517–518].

Результати криміналістичних досліджень фахівці відображали у виданнях українських та зарубіжних судово-експертних установ і друкованих працях.

Так, у середині 1950-х рр. у Київському НДІСЕ розпочато підготовку посібника для судових експертів, що мав узагальнити досвід використання

фотографічних і фізичних методів дослідження речових доказів. Цю книгу за редакцією М. М. Зюскіна, Б. Р. Киричинського було опубліковано 1962 р. [720].

Посібник укладено авторським колективом у складі: О. Ю. Брайчевської, В. Г. Дроздова, М. М. Зюскіна, Б. Р. Киричинського, А. І. Манцвєтової, Н. С. Романова. Емпіричний матеріал книги було взято з експертної практики Київського та Харківського НДІСЕ. Книга мала п'ять частин, що містили двадцять глав, у яких розглянуто види лабораторної техніки, фотографічне відтворення в чорно-білому та кольоровому зображеннях, спеціальні фотографічні методи (метрична, стереоскопічна фотографія, мікроскопія і мікрофотографія, дослідження в поляризованому світлі, контактнo-дифузні методи дослідження), фізичні методи дослідження (дослідження в інфрачервоних, ультрафіолетових та рентгенівських променях, люмінесцентний аналіз, використання радіоактивних ізотопів). Окремо розміщено додаток з методикою застосування фізичних і фотографічних методів під час дослідження документів.

У зв'язку зі зміною напрямку експертної роботи відділів судово-хімічних досліджень (з 1952 р.) основним у науковій діяльності відповідних фахівців стало розроблення фізичних і фізико-хімічних методів визначення хімічного складу речових доказів. Цикл таких досліджень узагальнено в монографіях Б. Ю. Гордона «Спектральний емісійний аналіз та його застосування в криміналістиці, судовій хімії та судовій медицині» (1962) та «Карбаматометрія» (1972).

Монографія Б. Р. Киричинського «Судова радіологія» вийшла друком 1969 р. Працю присвячено висвітленню умов, меж і різних видів використання рентгено- та радіологічних методів дослідження речових доказів і трупів. На той час проводили, використовуючи ці методи, судово-медичні та криміналістичні експертизи: живих осіб, трупів та їх частин, різних речових доказів – зброї, боєприпасів, слідів пострілу, одягу тощо. Монографія ґрунтувалася на роботах, виконаних протягом 1940–1965 рр. у Київському НДІСЕ, на кафедрах рентгенології та медичної радіології Київського інституту удосконалення лікарів, у секторі біофізики та радіобіології Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР [260, с. 4]. Це був комплексний практичний посібник для судових експертів, у якому

проаналізовано різновиди методу просвічування (контрастні методи, стереорентгенографія, рентгенограметрія, томографія, імпульсна рентгенографія), рентгенівські методи дослідження хімічного складу речовин, питання організації робіт і техніки безпеки під час рентгено- і радіологічних досліджень тощо.

Рік потому вийшла друком монографія заступника директора Київського НДІСЕ М. Я. Сегая «Методология судебной идентификации» [633] за редакцією Л. Ю. Ароцкера. У ній йшлося про предмет, методи та процесуальні форми судової ідентифікації; використання ідентифікаційних зв'язків в експертному дослідженні й під час впізнання тощо. Автор обґрунтував концепцію ототожнення об'єктів за їхніми зв'язками взаємодії з матеріальною обстановкою вчиненого злочину. Крім експертного ототожнення, розглянуто й загальну методику ідентифікаційних слідчих дій.

Дослідженню місця дорожньо-транспортної пригоди присвячено посібник одеських експертів К. А. Василевського та С. І. Новікова, опублікований 1971 р. [80].

Авторський колектив із провідних учених Київського, Харківського НДІСЕ та Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз 1981 р. уклав посібник «Судебные экспертизы». У виданні висвітлено питання, які стосувалися призначення судових експертиз і підготовки матеріалів до їх проведення слідчими та суддями, видів експертиз, їх оцінки і використання правоохоронними органами, судами, а також можливості проведення окремих видів експертиз [676].

Протягом 1980-х рр. у Київському НДІСЕ було розроблено й упроваджено в експертну практику лазерні методи дослідження, а також методику нового виду судової експертизи – відеофонографічну. Уже 1989 р. в інституті створено лабораторію лазерних методів дослідження речових доказів, яка згодом стала лабораторією судової фоноскопії та лазерних досліджень.

Лабораторію лазерних методів дослідження організовано для ефективного застосування лазерних методів дослідження речових доказів в експертизах: судово-технічній експертизі документів, трасології, балістиці, хімічній, фототехнічній експертизах тощо. Розроблені методи розширили як об'єктний, так і предметний аспекти експертних досліджень. На підставі магнітооптичного

методу дослідження фонограм у лабораторії почав розвиватися предметний напрям – експертиза відео- та звукозапису, на підставі лазерної люмінесценції – мистецтвознавчі дослідження [607, с. 222].

Авторський колектив Київського НДІСЕ та Київського державного університету під науковим керівництвом професора В. Г. Гончаренка уклав й опублікував монографію «Лазери в криміналістиці та судових експертизах» [406]. В Україні це була перша робота, у якій комплексно досліджено можливості використання лазерної техніки в протидії злочинності. У книзі містяться відомості про лазери, висвітлено правові питання використання лазерів у криміналістиці та судових експертизах, методи роботи з лазерами.

З метою розвитку криміналістичних знань та відповідно до потреб слідчої практики, в експертних установах формувалася методика транспортно-трасологічної експертизи. Працівники Київського та Харківського НДІСЕ й Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз під керівництвом київського експерта П. К. Панасенка розробили методику транспортно-трасологічних досліджень механізму зіткнення транспортних засобів (1983).

Поступово в судово-експертну діяльність впроваджували ЕОМ, які надавали можливість автоматизувати процеси експертних досліджень, формувати висновки експертиз, опрацьовувати статистичні дані. Так, у Харківському НДІСЕ для підвищення рівня достовірності висновку експерта розроблено методи математичного опрацювання результатів за допомогою ЕОМ: програму «Мінерал» використовували під час вивчення мінералогічного складу та домішок ґрунту, для підрахунків даних статистичного аналізу – програму «Статистик» [645, с. 43].

Засновано відділи автоматизації експертного провадження (1991), які згодом стали відділами математичного моделювання й автоматизації експертних досліджень, а потім – лабораторіями дослідження комп'ютерної техніки та цифрових технологій. В українських судово-експертних установах 1995 р. організовано лабораторії судових пожежно-технічних досліджень. Діяльність новостворених підрозділів відповідала потребі практики протидії злочинності у нових криміналістичних знаннях щодо тих чи інших злочинів.

Навчальний посібник «Экспертизы в судебной практике» видав авторський колектив (В. Г. Гончаренко, В. Є. Бергер, Т. В. Варфоломеева, В. П. Калачикова, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, П. К. Пошюнас, Д. С. Рудич) 1987 р. У цій роботі увагу акцентовано на можливостях різних видів експертиз, використанні методик дослідження типових об'єктів експертизи, переліку питань, які ставлять перед судовими експертизами [797].

Навчальний посібник «Експертизи в судовій практиці» вийшов друком 1993 р. До його розроблення долучилися такі відомі вчені, як В. Є. Бергер, Л. П. Булига, Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, С. П. Дідковська, В. П. Калачикова, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, В. П. Підпалій, Ю. П. Попов. У посібнику проаналізовано питання, пов'язані із застосуванням нових технічних засобів і методів проведення різних видів судової експертизи [186].

Іншою формою поширення криміналістичних знань про новації в теорії криміналістики та судової експертизи були публікації фахівців українських судово-експертних установ у періодичних виданнях і збірниках матеріалів конференцій.

У московському збірнику «Криминалистика и научно-судебная экспертиза» за редакцією Міністра юстиції УРСР Д. Х. Панасюка 1950 р. публікують статті працівників Київського НДІСЕ Б. Р. Киричинського, М. М. Зюскіна, Т. І. Барабаш, О. Ю. Брайчевської, К. Є. Завадинської, В. Л. Павлова та ін. Це видання було четвертим збірником – випуском праць Київського НДІСЕ, до якого ввійшли статті, підготовлені працівниками інституту за 1948–1949 рр. [344, с. 3].

1957 р. за редакцією В. К. Лисиченко і В. П. Колмакова виходить друком збірник наукових робіт «Криміналістика і судова експертиза» [345], у якому опублікували доповіді учасників об'єднаної наукової конференції Київського та Харківського НДІСЕ, що відбулася 23–26 жовтня 1956 р. в м. Києві. У роботі конференції взяли участь наукові співробітники судово-експертних установ, зокрема й Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз, викладачі-криміналісти вишів, а також працівники слідчих органів, прокуратури та суду

УРСР, РРФСР, Казахської, Узбецької, Азербайджанської та Грузинської РСР. Після конференції окремою брошурою видано тези доповідей її учасників [595].

Харківський НДІСЕ провів 1956 р. розширену наукову конференцію, присвячену 25-м роковинам з дня смерті М. С. Бокаріуса. Традиційними на Слобожанщині були наукові заходи, що проводило Харківське наукове медичне товариство спільно з інститутом судових експертиз. За результатами їхньої роботи друкували збірники (1956–1960).

За ініціативою Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз 1956 р. відбулася наукова конференція Одеського відділення Українського наукового товариства судових медиків і криміналістів, за підсумками якої також видано збірник наукових статей.

Об'єднану наукову конференцію Київського та Харківського НДІСЕ й Одеської науково-дослідної криміналістичної лабораторії проведено 1959 р. в Харкові, опубліковано тези доповідей учасників науково-практичного заходу [596]. Такі об'єднані конференції українських судово-експертних установ проходили й 1963-го, 1964-го та 1966 рр. Працівники київських та одеських судових установ, а також професори М. М. Гродзинський, В. Ф. Черваков, А. І. Вінберг, узяли участь у науковій конференції, організованій Харківським НДІСЕ 1960 р. [296, с. 55].

Інститути судової експертизи проводили й вузькотематичні наукові заходи. Більшість із них були присвячені протидії автотранспортним злочинам, дослідженню відповідних речових доказів, загальнометодологічним питанням судової експертизи. Так, республіканські наради з питань автотехнічної експертизи відбулися в Києві 1961-го й 1964 р., в Одесі – 1963 р.; у грудні 1966 р. в Харківському НДІСЕ організовано наукову конференцію з питань судової автотехнічної експертизи. За результатами цих наукових заходів видавали збірники, що сприяли поширенню криміналістичних знань у сфері безпеки дорожнього руху та стосувалися питань виявлення, фіксації, вилучення й дослідження різних об'єктів цих видів злочинів. У Києві 18–19 грудня 1963 р. проведено наукову конференцію, присвячену актуальним на той час питанням встановлення групової належності речових доказів у практиці судової експертизи. У ній взяли участь відомі вчені-криміналісти й судові медики

Москви, Києва, Харкова, Одеси, Львова, співробітники установ судової експертизи та кафедр криміналістики Білорусі, Азербайджану, Вірменії, Грузії, Литви, Латвії, Казахстану, Туркменії, Молдови, практичні працівники органів слідства і суду [607, с. 191, 199]. У Києві 25–29 грудня 1966 р. відбулася Українська республіканська конференція судових експертів-біологів.

Протягом 1960–1969 рр. фахівці українських судово-експертних установ брали активну участь у роботі наукових конференцій і нарад у Баку, Душанбе, Мінську, Москві, Ленінграді, Ташкенті, Тбілісі, а також у різних містах УРСР.

З метою розвитку криміналістичних знань працівники українських НДІСЕ плідно співпрацювали з науково-педагогічним складом вищих навчальних закладів. Так, експерти Харківського та Київського НДІСЕ тісно взаємодіяли з викладачами Харківського юридичного інституту й Київського державного університету, а Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз – з Одеським державним університетом. Низку актуальних питань криміналістики та судової експертизи обговорювали експерти на наукових конференціях, що організовував Харківський юридичний інститут, наприклад, у вересні 1965 р., березні 1966 р., лютому 1968 р. Тези доповідей учасників цих наукових заходів видавали окремими збірниками [473; 474]. 1962 р. одеські експерти взяли участь у міжвузівській науковій конференції в Одеському державному університеті, на якій доповідали з нагальних питань судової експертизи та криміналістики. Судово-експертні установи співпрацювали з вишами, які спеціалізувалися на хімії, біології, фізиці.

На базі Київського НДІСЕ в квітні 1977 р. проведено зональний науково-практичний семінар «Сучасні можливості криміналістичної експертизи друкарських форм та їх відтисків», у якому взяли участь наукові співробітники Всесоюзного, Харківського, Білоруського, Литовського НДІСЕ, Латвійської, Естонської, Молдавської, Вірменської республіканських науково-дослідних лабораторій судових експертиз, Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз. 17–19 жовтня 1978 р. в Києві відбувся Всесоюзний семінар із дослідження рослинних об'єктів, 1–2 квітня 1983 р. – конференція, присвячена 60-річчю Київського НДІСЕ.

В Одесі у листопаді 1976 р. за участю Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз проведено науково-практичну конференцію «Методика розслідування злочинів: загальні положення».

На базі Київського НДІСЕ 1–2 червня 1983 р. тривала республіканська наукова конференція «Современные проблемы судебной экспертизы и пути повышения эффективности деятельности судебно-экспертных учреждений в борьбе с преступностью». У роботі конференції взяли участь представники експертних установ УРСР і низки союзних республік, а також працівники правоохоронних органів [607, с. 214].

За часів незалежності України збільшується кількість наукових заходів з актуальних проблем криміналістики та судової експертизи, що ініціюють і проводять судово-експертні установи. Це забезпечує подальше поширення криміналістичних знань серед працівників правоохоронних органів і суддів, які брали участь у конференціях, семінарах, засіданнях круглих столів тощо. Зокрема, 1993 р. на базі Київського НДІСЕ пройшла Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми судової експертизи та криміналістики».

У Києві 1993 р. на науковій конференції судових експертів і криміналістів прийнято важливе для розвитку криміналістичної та судово-експертної діяльності рішення про створення Міжнародної асоціації судових експертів.

У Львові 12–15 травня 1997 р. відбувся Західноукраїнський симпозіум з питань адсорбції та хроматографії. Дві важливі науково-практичні конференції з питань нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності в Україні відбулися 7–8 червня 2000 р. в м. Гурзуфі та 7–8 вересня того самого року в м. Одесі [227, с. 309, 325, 338, 339]. Одеська науково-дослідна лабораторія судових експертиз 1994 р. організувала науково-практичну конференцію «Роль судової експертизи і криміналістики в розкритті та профілактиці злочинів». 16 жовтня 1998 р. в Харкові відбувся спеціалізований семінар «Сучасні проблеми судової фоноскопичної експертизи», на якому були присутні експерти-фоноскопісти різних відомств.

Значну роль у поширенні криміналістичних знань у другій половині ХХ ст. відіграли періодичні видання, започатковані українськими НДІСЕ, а саме: «Криминалистика и судебная экспертиза» (виходить друком з 1964 р.), «Экспертная практика», «Практика криминалистической экспертизы Харьковского НИИСЭ», «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» (з 2001 р.), а також збірники конференцій, засідань круглих столів тощо.

Зокрема, популярним поміж експертів-криміналістів був бюлетень Харківського НДІСЕ «Экспертная практика», у якому публікували як наукові повідомлення, так й інформацію щодо практики експертного дослідження різних об'єктів із застосуванням певних методик. Наприклад, в одному з номерів за 1962 р. розміщено повідомлення М. В. Салтевського з актуального для експертної практики того часу питання «К вопросу об исследовании поддельной разменной монеты» [527, с. 204].

Видання міжвідомчого республіканського збірника «Криминалистика и судебная экспертиза» започатковано 1964 р. У ньому висвітлювали проблеми теорії криміналістики та судової експертизи, тактики й методики розслідування окремих видів злочинів, використання досягнень науки і техніки під час проведення криміналістичних, біологічних, медичних та інших судових експертиз. На той час відповідальним редактором збірника був професор В. П. Колмаков. До складу редакційної колегії входили фахівці Київського, Харківського НДІСЕ, Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз і представники слідчих органів: Т. Г. Бордонос, Б. Ю. Гордон, М. М. Зюскін, О. Н. Колесніченко, В. К. Лисиченко, Ф. А. Лопушанський, Г. М. Надгорний, Н. С. Романов, А. П. Сапун, М. Я. Сегай, А. М. Сербулов, З. М. Соколовський, Т. Ф. Шаркова [607, с. 193]. Спочатку збірник виходив друком раз на рік, згодом – двічі. Після перереєстрації збірник має назву «Криміналістика і судова експертиза».

Виданнями українських судово-експертних установ цікавилася широке коло судово-слідчих працівників, оскільки впровадження наукових розробок в експертну практику істотно підвищувало якість роботи правоохоронних органів, що ставило перед науково-дослідними інститутами низку завдань щодо

розроблення нових методик, методів і прийомів дослідження речових доказів, удосконалення наявних методик розслідування злочинів [10, с. 542].

Наукові праці українських криміналістів публікували також у журналах і збірниках: «Право України», «Вчені записки Українського інституту юридичних наук», «Следственная практика», «Вісник прокуратури», «Вісник Київського університету» (серія «Право»), «Труды Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского» (нині – «Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ»), «Автодорожник Украины», «Криміналістичний вісник» ДНДЕКЦ МВС України та ін.

Роботи Л. Ю. Ароцкера, В. К. Лисиченка, В. Ф. Берзіна, А. М. Кангера, Н. І. Клименко, З. О. Ковальчук, В. П. Колмакова, П. В. Малицького, С. М. Матвєєва, З. М. Меленевської, Г. М. Надгорного, М. В. Салтевського, Ю. С. Сапожнікова, М. Я. Сегая, С. І. Тихенка, І. Я. Фрідмана та інших стали вагомим внеском у розвиток теоретичних проблем криміналістики і судової експертизи, її понятійного апарату, логіки та психології експертного дослідження.

Відповідно до розпорядження Ради міністрів УРСР 1990 р. було ліквідовано бюро державної бухгалтерської експертизи, а його функції передано Київському і Харківському НДІСЕ та Одеській науково-дослідній лабораторії судових експертиз. У цих експертних установах створено лабораторії судово-економічних досліджень. Цим забезпечувалося розвиток криміналістичних знань щодо протидії злочинам у сфері економіки.

1990 р. створено Тернопільське відділення Київського НДІСЕ, 1998-го – Вінницьке й Черкаське, 2001-го – Чернігівське, 2009-го – Житомирське, 2012-го – Хмельницьке відділення інституту. Згодом деякі з них було закрито. 1990 р. організовано Кримське відділення Харківського НДІСЕ, 1993-го – Дніпропетровське відділення інституту.

У структурі судово-експертних установ суттєві зміни відбулися 1995 р. Постановою Кабінету Міністрів України «Про розширення мережі науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції» від 25 січня 1995 р. № 52, на виконання Державної програми боротьби зі злочинністю, затвердженої

постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р., створено Одеський НДІСЕ на базі Одеської науково-дослідної лабораторії судових експертиз; у м. Львові – Львівський НДІСЕ на базі Львівського відділення Київського НДІСЕ; у м. Донецьку – Донецький НДІСЕ на базі Донецького відділення Харківського НДІСЕ [572, с. 112].

З огляду на зростання обсягу експертної роботи, появу нових експертних досліджень, у лабораторіях зі значною кількістю співробітників створюють сектори: у лабораторії техніко-криміналістичних досліджень документів, судової трасології та балістики – сектор техніко-криміналістичних досліджень документів, цінних паперів і грошей, сектор судової трасології, сектор судово-балістичних досліджень; у лабораторії судових фізичних та хімічних досліджень – сектор дослідження вибухових речовин і продуктів вибуху, сектор дослідження наркотичних засобів, сектор дослідження нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів, сектор криміналістичних досліджень матеріалів, речовин та виробів; у лабораторії судово-автотехнічних досліджень – сектор судової автотехніки, сектор транспортної трасології, сектор судових автотоварознавчих досліджень. Стає самостійним підрозділом лабораторія судових біологічних і ґрунтознавчих досліджень [607, с. 237].

Саме тому 1995 р. є хронологічною межею початку нового етапу розвитку криміналістики в цих криміналістичних закладах. Про зміни в розвитку судових, правоохоронних органів та експертних установ (створення нових, трансформація структури тощо) як один із критеріїв розвитку криміналістики в Україні зазначило 49,2 % респондентів (додаток А).

Згідно з наказом Міністерства юстиції України, 10 грудня 1999 р. створено Севастопольське відділення Харківського НДІСЕ [870, с. 58]. На базі Дніпропетровського і Кримського відділень Харківського НДІСЕ 2002 р. було створено відповідно Дніпропетровський і Кримський НДІСЕ [577; 579]. Отже, станом на 2002 р. у системі Міністерства юстиції України функціонували сім НДІСЕ: Київський, Харківський, Львівський, Дніпропетровський, Донецький, Одеський, Кримський, а також дванадцять їх відділень: Тернопільське, Черкаське,

Чернігівське, Вінницьке, Сумське, Полтавське, Севастопольське, Луганське, Волинське, Миколаївське, Кіровоградське, Херсонське.

Щодо стану криміналістичних досліджень на початок XX ст., то інститути та лабораторії здійснювали такі експертизи: 1) усі види криміналістичних (почеркознавчі, авторознавчі, судово-трасологічні, балістичні, холодної зброї, ідентифікації особи за ознаками зовнішності, фототехнічні, техніко-криміналістичні дослідження документів); 2) економічні; 3) товарознавчі; 4) технічні (пожежно-технічні, автотехнічні, будівельні); 5) технологічні; 6) експертизи матеріалів, речовин і виробів, зокрема наркотичних речовин, металів і сплавів, фарб, лаків, паливно-мастильних матеріалів (волокон, скла і кераміки, пластмас, полімерів); 7) фармацевтичні та фармакологічні; 8) харчових продуктів; 9) ґрунтознавчі та судово-біологічні – лише об'єктів рослинного (листя, стебел, кори, плодів, насіння) і синтетичного походження; тваринного походження (пір'я, вовни, луски); продукти переробки рослинних і тваринних матеріалів (хутра, шкіри, тканини); продукти життєдіяльності (меду, смоли, камеді); 10) психологічні [278, с. 41].

Після здобуття Україною незалежності розпочалося оновлення нормативно-правової бази щодо здійснення судово-експертної діяльності. 25 лютого 1994 р. прийнято Закон України «Про судову експертизу». Відповідно до ст. 3 цього закону судово-експертну діяльність в Україні здійснюють державні спеціалізовані установи та відомчі служби, цілями яких є забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою й об'єктивною судовою експертизою, що орієнтована на максимальне використання досягнень науки і техніки. Здійснення судово-експертної діяльності, пов'язаної з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз, покладено виключно на державні судово-експертні установи. Згідно з чинним законодавством України, судово-експертна діяльність може здійснюватися також і на підприємницьких засадах на підставі спеціального дозволу (ліцензії), який видають у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, а також за разовими договорами з громадянами. Відповідно до ст. 9 та 16 Закону України «Про судову експертизу»,

наказами Міністерства юстиції затверджено Положення про державний реєстр атестованих судових експертів державних і підприємницьких структур і громадян, Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестації судових експертів, Положення про кваліфікаційні класи судових експертів.

Відповідно до Положення про Міністерство юстиції України, затвердженого Указом Президента України від 30 грудня 1997 р. № 1396/97 (нині втратило чинність), основними завданнями Міністерства юстиції України у сфері судової експертизи були: експертне забезпечення правосуддя та проведення науково-дослідних розробок у галузі судової експертизи, спрямовування і контроль за діяльністю НДІСЕ які належать до сфери управління Міністерства, координація роботи центральних органів виконавчої влади з питань розвитку судової експертизи; проведення атестації судових експертів, ведення Реєстру атестованих судових експертів, здійснення контролю за їхньою діяльністю; присвоєння кваліфікації судового експерта та видання свідоцтва встановленого зразка; зупинення дії або анулювання виданих ним свідоцтв про присвоєння кваліфікації судового експерта.

При Міністерстві юстиції України 1994 р. створено Координаційну раду з проблем судової експертизи. Це постійний консультативно-дорадчий орган, що має на меті розроблення єдиних підходів до організації судово-експертної діяльності та вирішення найважливіших питань розвитку судової експертизи, які мають міжвідомчий характер. До повноважень Координаційної ради належить розроблення рекомендацій з питань: методичного забезпечення державних спеціалізованих установ, які провадять судово-експертну діяльність; розвитку мережі спеціалізованих установ та збільшення обсягу й видів судової експертизи, створення нових методів дослідження в цій галузі; упровадження разом із центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать спеціалізовані установи, нових видів судової експертизи; визначення актуальності та пріоритетності науково-дослідних робіт з питань судової експертизи і конкретних тем, що потребують спільного розроблення й узгодження, тощо [566].

Із цього приводу доцільно зауважити, що ще 1993 р. А. В. Іщенко пропонував створити координаційне бюро з проблем судової експертизи. До

функцій цього органу мали належати такі: реєстрація тем наукових розробок, що проводять в Україні, визначення їх перспективних напрямів, підготовка планів науково-дослідної роботи, організація кваліфікованого оцінювання результатів досліджень [226, с. 52].

Важливим документом щодо розвитку криміналістичних знань та удосконалення судово-експертної діяльності стала Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, прийнята 1998 р. Вона містила чотири розділи (загальні положення; права, обов'язки та відповідальність експерта; оформлення матеріалів для проведення експертиз (досліджень); організація проведення експертиз (досліджень) та оформлення їх результатів) і додатки. У ній розміщено науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз й експертних досліджень [563]. Інструкція нормативно визначила основні види (підвиди) судових експертиз, вимоги до підготовки для дослідження об'єктів, питання, які вирішують конкретні види експертизи, тощо.

За часів незалежності криміналістика розвивалася прискореними темпами у криміналістичних установах. Зокрема, мережу експертних установ в Україні почали оснащувати новим мікроскопічним і фотографічним обладнанням, створюють спеціальні прилади для криміналістичних досліджень. Під час проведення експертиз дедалі частіше застосовують дослідження речових доказів у невидимих зонах спектру, їх хімічний аналіз. Також активно використовували електронно-обчислювальну техніку. Виникають нові види експертних досліджень: експертиза голографічних захисних елементів та їх друкарських форм, мистецтвознавча експертиза, фототехнічна, фотопортретна, експертиза усного мовлення, комп'ютерно-технічна експертиза, експертиза телекомунікаційних систем і засобів [607, с. 222], вибухотехнічна, ентомологічна експертизи тощо.

Уперше в системі судово-експертних установ за результатами науково-дослідної роботи встановлено час заселення трупа комахами з метою визначення часу настання смерті (ентомологічна експертиза). Таких експертиз у Харківському НДІСЕ 1992 р. проведено понад 30 [645, с. 44]. Уперше в Україні 2000 р. працівники інституту розробили теоретичні та методичні засади експертизи

стану доріг, дорожніх умов на місці дорожньо-транспортної пригоди, які впроваджено в експертну практику. Визначено відповідність техніко-експлуатаційних показників доріг нормативним параметрам, геометричні показники доріг та їхніх елементів. Загалом 2000 р. за річним планом науково-дослідних та дослідницько-конструкторських робіт НДІСЕ Міністерства юстиції в Харківському НДІСЕ проводили криміналістичні дослідження з 29 тем, за внутрішнім інститутським планом розробляли дев'ять пошукових напрямів. Результати наукових досліджень оприлюднено в 132 наукових працях [739, с. 93, 95].

Активно продовжують наукові розробки в галузі теорії та методології криміналістики і судової експертизи, пропонують нові методики дослідження речових доказів у криміналістичних експертизах, розвивають мистецтвознавчі дослідження, лінгвістичну експертизу усного мовлення, експертизу телекомунікаційних систем і засобів, ґрунтознавчу експертизу, експертизу голографічного захисту цінних паперів і документів. З'явилися нові види судових експертиз: судово-акустичні (фоноскопична, фонетична, електроакустична), лінгвістична, одорологічна, вибухотехнічна, експертиза комп'ютерної техніки та програмних засобів [278, с. 41].

4.2. Розвиток криміналістики в органах досудового розслідування та експертно-криміналістичних підрозділах Міністерства внутрішніх справ

У хронологічних межах аналізованого у розділі періоду в наукових джерелах пропонують таку періодизацію розвитку криміналістики у підрозділах Експертної служби МВС України:

- 1) утворення та розвиток самостійних науково-технічних підрозділів міліції (у післявоєнні роки до 1960 р.);
- 2) науково-технічні підрозділи міліції в умовах організаційних перетворень системи ОВС (1960–1969);

3) діяльність науково-технічних підрозділів міліції після реорганізації системи криміналістичного й оперативно-технічного забезпечення діяльності ОВС у протидії злочинності (1970–1981);

4) становлення і діяльність самостійної експертно-криміналістичної служби ОВС (1981–1991);

5) експертно-криміналістична служба МВС України в перші роки розбудови незалежної держави (1991–1997) [527, с. 585];

6) початок реформування системи експертно-криміналістичного забезпечення (1998–2000);

7) створення сучасної інфраструктури Експертної служби (2000–2015) [528, с. 6, 100].

На другу половину XX ст. припадають два етапи розвитку експертних установ, виокремлені І. В. Пирогом, а саме: етап відродження експертних установ та інтенсифікації їх діяльності (1943–1997) і сучасний етап розвитку експертних установ на теоретичних засадах судової експертології, новітніх досягненнях науки, техніки й інформаційних технологій (з 1997 р. й дотепер) [559, с. 57].

Узагальнення наукових джерел [48; 461; 683] дає підстави виокремити такі етапи розвитку криміналістики в слідчому апараті ОВС України у XX – на початку XXI ст:

1) запровадження інституту судових слідчих у системі юстиції та застосування ними криміналістичних засобів і методів під час попереднього розслідування (1860–1917);

2) застосування слідчими системи юстиції, органів прокуратури та державної безпеки криміналістичних даних під час розслідування (1917–1928);

3) криміналістика в роботі слідчих органів прокуратури та державної безпеки під час розслідування злочинів (1928–1963);

4) розширення використання криміналістики слідчим апаратом під час розслідування злочинів (1963–1991);

5) використання криміналістики в умовах становлення органів досудового розслідування України (1991–2012);

б) сучасний стан криміналістики в органах досудового розслідування під час проведення кримінальних проваджень (з 2012 р. й донині).

З огляду на зв'язок між слідчими й експертами-криміналістами під час розслідування злочинів і застосування криміналістичних знань, проаналізуємо матеріал детальніше.

Наприкінці 1950-х рр. у системі МВС УРСР функціонувало 8 НТВ (Ворошиловградська, Дніпропетровська, Київська, Кримська, Львівська, Одеська, Сталінська, Харківська області), 18 НТГ обласного рівня (Вінницька, Волинська, Дрогобицька, Житомирська, Запорізька, Закарпатська, Хмельницька, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Станіславська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька і Чернігівська), НТГ управлінь міліції в 13-ти областях, а також НТВ на 6-ти залізницях (Донецькій, Львівській, Одеській, Південній, Південно-Західній, Сталінській) [128]. Координацію криміналістичної діяльності науково-технічних підрозділів в УРСР здійснював НТВ МВС УРСР, який функціонував і як практична експертно-криміналістична установа. У цей час розслідування злочинів проводили слідчі органів прокуратури та державної безпеки.

Чимало зусиль науково-технічні підрозділи ОВС доклали для поширення криміналістичних знань серед працівників правоохоронних органів. При деяких обласних НТГ діяли криміналістичні класи й кабінети, криміналістичні музеї. Їх також використовували в просвітницькій діяльності експертів та слідчих.

Якщо 1949 р. експерти-криміналісти органів міліції України виконали 4998 криміналістичних досліджень, здійснили виїзди на огляд 1631 місця події, то 1953 р. кількість виконаних експертиз становила 5018, а оглядів місць подій за участю експертів – 1668 [527, с. 167]. Розширена мережа науково-технічних підрозділів ОВС наприкінці 1950-х рр. сприяла активнішому застосуванню криміналістичних засобів і методів у практиці протидії злочинності. Так, 1957 р. за допомогою науково-технічних підрозділів слідчими було розкрито 4635 злочинів [12], 1959-го – 5817 [122] (більше на 8 %).

Криміналістика в науково-технічних підрозділах ОВС розвивалася в аспекті криміналістичної реєстрації під час створення криміналістичних картотек і колекцій слідів пальців рук, куль, гільз. Таку діяльність здійснювали всі НТГ республіки.

Інша форма розвитку криміналістики полягала в удосконаленні криміналістичної техніки. Цим безпосередньо займалися науково-технічні працівники ОВС і науково-дослідні установи системи МВС. З метою забезпечення огляду місць подій для експертів й оперативних працівників карного розшуку на початку 1950-х рр. розроблено оперативну сумку, яка вміщувала мінімум технічних засобів виявлення слідів, що найчастіше траплялися в слідчій практиці. Науково-дослідний інститут міліції МВС СРСР 1956 р. за участю практичних науково-технічних підрозділів розробив нову валізу, яка призначалася для експертів. Ширший набір засобів виявлення та фіксації речових доказів (крім традиційних засобів, валіза вміщувала й одну трубку, розпилювач порошку, біологічний прилад тощо) сприяв ефективнішому виконанню експертами завдань з огляду місць подій. Крім того, 1950 р. для ОВС виготовлено 2,5 тис. кишенькових дактилоприладів. 1955 р. розроблено спеціальну автомашину на базі шасі ГАЗ-63 для виїздів на місце події [441, с. 43].

У січні 1960 р. ліквідовано МВС СРСР, а його функції передано МВС союзних республік. 5 вересня 1962 р. МВС УРСР перетворено на Міністерство охорони громадського порядку, УВС виконкомів обласних рад депутатів трудящих – в Управління охорони громадського порядку відповідних виконкомів. У листопаді 1968 р. Міністерство охорони громадського порядку знову було перейменовано на МВС.

На початку 1960-х рр. в УРСР створюються науково-технічні (криміналістичні) лабораторії міських і районних відділів міліції [527, с. 218].

У зв'язку із грошовою реформою СРСР 1961 р., в обігу з'являється чимало підроблених паперових купюр і монет. Підроблені монети стали масово надходити на дослідження до науково-технічних апаратів ОВС УРСР. Удосконалюючи криміналістичні знання та з метою ефективного використання криміналістичних засобів у протидії фальшивомонетництву, у НТВ створюють

загальнодержавну колекцію підроблених монет. Основним завданням під час використання цієї колекції було встановлення фактів їх виготовлення за допомогою певних форм, а отже, об'єднання справ щодо фальшивомонетництва за способом виготовлення.

Законодавчою базою криміналістичної діяльності слідчих і науково-технічних підрозділів з протидії злочинності стали нові КК і КПК УРСР, які затверджені Верховною Радою УРСР 28 грудня 1960 р. й набрали чинності з 1 квітня 1961 року. Новий КПК значно розширив повноваження слідчого, надавши йому процесуальній самостійності й можливості для використання криміналістичних знань під час розслідування злочинів. З 1 липня 1963 р. органи охорони громадського порядку (ОВС) наділено слідчими повноваженнями [461, с. 6]. Запровадження ще одного суб'єкта розслідування розширило межі використання криміналістики слідчим апаратом під час розслідування злочинів.

Українське законодавство 1960-х рр. істотно розширювало коло питань, для вирішення яких стало можливим застосовувати спеціальні знання, призначаючи експертизи. Це сприяло активізації розвитку криміналістичних знань, удосконаленню науково-технічних засобів, методик проведення судових експертиз. Наказом МОГП УРСР у квітні 1963 р. затверджено нове Положення про науково-технічні апарати.

Тому є підстави вважати, що у 1963 р. розпочався новий етап у розвитку криміналістики в органах слідства та експертно-криміналістичних підрозділах ОВС України.

Отже, наказом Міністерства охорони громадського порядку УРСР від 11 квітня 1963 р. № 0128 затверджено Положення про науково-технічні апарати органів охорони громадського порядку, відповідно до якого на науково-технічні підрозділи покладено обов'язки безпосередньої участі в проведенні оперативно-розшукових заходів спільно з оперативними працівниками [527, с. 215]. У наказі МВС СРСР № 474-1968 було чітко визначено види та форми участі спеціалістів-криміналістів в оперативно-розшукових заходах. На науково-технічні підрозділи покладено обов'язки розроблення криміналістичних методів і засобів під час

проведення оперативно-розшукових заходів, реалізації агентурних розробок оперативними працівниками підрозділів боротьби з розкраданнями соціалістичної власності й карного розшуку.

Одним з видів участі експертів в оперативно-розшуковій діяльності було застосування спеціальних хімічних речовин для попередження та розкриття крадіжок й інших злочинів, «хімічні пастки». Цими прихованими засобами облаштовували визначені об'єкти з метою запобігання та виявлення розкрадань, хабарництва, крадіжок державного й особистого майна громадян тощо. Наприклад, 1963 р. «хімічні пастки» встановлено на 35 704 торговельних об'єктах в УРСР. Із зазначених об'єктів було вчинено 690 крадіжок, з яких 484 розкрито за допомогою пасток [527, с. 239].

У зв'язку із цим розвинулася й така складова криміналістики як криміналістична профілактика, що у цей час істотно підвищила свою ефективність у запобіганні злочинам в Україні.

Для забезпечення процесу доказування у справах виявлених за допомогою «хімічних пасток» крадіїв, потрібно було довести ідентичність слідової інформації на підозрюваному. Таку методику для дослідження порошків «Родамін» розробив харківський експерт-криміналіст Г. П. Филипчук [527, с. 392]. У зв'язку з цим удосконалюється мережа криміналістичних закладів. Зокрема, наприкінці 1960-х рр. в українських обласних науково-технічних підрозділах функціонувало 10 лабораторій спеціальних досліджень – сім хімічних, по одній фізичній, судово-медичній і біологічній. За 1969 р. експерти лабораторій спеціальних досліджень виконали 353 хімічні експертизи, 113 досліджень, 60 судово-медичних і 19 біологічних експертиз [119].

Поступово розвивалися в експертно-криміналістичних підрозділах і спеціальні види досліджень: хімічні, фізичні, біологічні. Більшість криміналістичних лабораторій ОВС, у яких проводили ці дослідження, були оснащені необхідним обладнанням: спектрографами, рефрактометрами, мікротомами, рентгеноустановками, мікроскопами, фотозбільшувачами, біноклярними

стереоскопічними мікроскопами, порівняльними мікроскопами «МИС-51», імпульсними лампами, освітлювачами «ОИ-7» тощо.

Для оптимізування хімічних досліджень у системі експертно-криміналістичних підрозділів ОВС 1964 р. створено хімічну лабораторію з дослідження харчових і продовольчих продуктів у м. Харкові. Харківські експерти були піонерами цього напрямку досліджень в ОВС СРСР. Попри надзвичайну актуальність досліджень продуктів харчування, початок їх широкого впровадження у РСФРР, інших республіках Радянського Союзу розпочато лише наприкінці 1960-х рр. [527, с. 247–248]. Відповідно до наказу МВС СРСР, на початок 1970 р. було створено 24 лабораторії з дослідження харчових продуктів [121], а в кінці 1979 р. в криміналістичних підрозділах ОВС УРСР вже функціонувало 15 лабораторій зазначеного профілю.

У 1970-х рр. починає стрімко зростати рівень наркозлочинності, актуальними стають криміналістичні дослідження рослин опійного маку й екстрагованих із них наркотичних речовин. Українські фахівці опановують необхідний комплекс дослідницьких методів, зокрема: анатомо-морфологічне дослідження, виявлення алкалоїдів опію якісними хімічними реакціями тощо. У спеціальній лабораторії НТВ Оперативно-технічного управління МВС УРСР 1974 р. проведено 93 експертизи і 12 досліджень наркотичних речовин, а 1976-го – 97 і 16 відповідно [123].

Удосконалювали й криміналістичне дослідження матеріалів, речовин і виробів. Так, 1976 р. спеціальні лабораторії криміналістичних підрозділів провели 112 експертиз і досліджень спеціальних хімічних речовин, 68 – лакофарбового покриття автомобілів, 60 – паливно-мастильних матеріалів, 80 – чорнил, паст і документів, 49 – боєприпасів і 103 – інших об'єктів [527, с. 366]. 1974 р. створено автотехнічну лабораторію у Вінницькій області [124], яка була першою в системі криміналістичних підрозділів ОВС УРСР.

Подальшого розвитку отримала криміналістика в аспекті криміналістичної реєстрації. Зокрема, упроваджено прогресивні технології обробки масивів обліків слідів пальців рук, вилучених із місць нерозкритих злочинів, поступово створюють перфоровані обліки. У роботу картотек упроваджують ЕОМ.

Улітку 1970 р. експертно-криміналістичні підрозділи ОВС було об'єднано з підрозділами оперативної техніки та зв'язку. На центральному рівні утворено Оперативно-технічне управління МВС УРСР. Науково-технічні апарати стають структурними підрозділами оперативно-технічних підрозділів, що були принципово новими в системі ОВС. До їхніх обов'язків, окрім проведення експертиз, виїздів на огляди, участі в проведенні інших слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, додали: встановлення телефонного та радіозв'язку, обслуговування мереж і відповідний ремонт; постачання для ОВС оперативної техніки, навчання користування нею, профілактичний ремонт тощо [447, с. 62].

Здійснена реорганізація, зазначає В. С. Печніков, мала переважно негативні наслідки для діяльності науково-технічних підрозділів, забезпечивши лише формальну уніфікацію структури служб і підрозділів міліції на всіх рівнях. Про її недоцільність свідчили проблеми, що накопичилися в діяльності криміналістичних підрозділів міліції РСФРР за період їх перебування в складі оперативно-технічних апаратів [527, с. 300]. Вважаємо, що це негативно розпочиналося на розвитку криміналістики в криміналістичних підрозділах ОВС.

Поширенню криміналістичних знань серед експертів ОВС сприяло започаткування видання бюлетеня Оперативно-технічного управління МВС УРСР «Криміналіст», перший номер якого вийшов друком у липні 1971 р. накладом 1000 примірників. Вагому організаційну роботу з видання бюлетеня виконував начальник НТВ Оперативно-технічного управління МВС України О. І. Сукало, який одночасно був відповідальним редактором журналу.

Наказом МВС СРСР від 6 березня 1970 р. № 65 затверджено Положення про проведення експертиз у криміналістичних підрозділах органів МВС СРСР, у якому визначено загальні положення, обов'язки та права експерта, порядок проведення експертиз, вимоги щодо оформлення висновку експерта, питання контролю за провадженнями експертиз та їх обліку. Згідно з Положенням, хімічні, фізичні та біологічні експертизи й експертизи з дослідження харчових продуктів слід було проводити тільки в криміналістичних підрозділах, що мали у своїй структурі відповідні лабораторії, повторні експертизи – у Всесоюзному НДІ й

Центральній криміналістичній лабораторії МВС СРСР. Крім обов'язків, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, експерт був зобов'язаний виявляти під час проведення експертиз умови, що сприяли вчиненню злочинів, і надавати свої пропозиції щодо їх подолання [527, с. 308]. Це було реалізацією криміналістичної профілактики злочинів. Експертна профілактика стає одним із напрямів роботи криміналістичних підрозділів, удосконалюючи таким чином змістовне наповнення криміналістичних знань. Така профілактична робота корелювала з напрацюваннями українських судово-експертних установ, що відображено, зокрема, у циклі наукових праць експерта Київського НДІСЕ І. Я. Фрідмана.

У 1970-х рр. активно розвивають криміналістичні знання щодо ідентифікації особи – портретну ідентифікацію методом суб'єктивного портрета. Процес широкого впровадження цього методу в практику діяльності криміналістичних підрозділів пов'язаний з роботою лабораторії портретної ідентифікації відділу криміналістичних досліджень Всесоюзного НДІ МВС СРСР зі створення й удосконалення ідентифікаційного комплекту малюнків («ИКР»), робочий макет якого було виготовлено 1968 р. [209, с. 218–230] (у діяльність криміналістичних підрозділів цей комплект упроваджено з назвою «ИКР-2» на початку 1970-х рр.).

У цьому напрямі експерт НТВ УВС у м. Києві Г. М. Мамедов успішно опанував складання суб'єктивних портретів осіб, яких розшукували. Спільно з кафедрою криміналістики Київської вищої школи МВС СРСР він розробив принципово новий пристрій для виготовлення фотороботів, на що отримав авторське свідоцтво. Його напрацювання наступних років викладено в навчальному посібнику «Особенности изготовления субъективных портретов» (1990) [209, с. 218–230].

Наказом МВС СРСР від 10 лютого 1972 р. № 45 прийнято важливий для криміналістичної діяльності документ – Настанову щодо роботи криміналістичних підрозділів ОВС. Настанова визначала основне завдання криміналістичних підрозділів – організацію спільно із зацікавленими службами впровадження

науково-технічних засобів в оперативно-розшукову та слідчу роботу ОВС, безпосереднє їх застосування під час виявлення, фіксації, дослідження речових доказів та інших об'єктів з метою запобігання й розкриття злочинів. Регламентовано їхні функції: провадження експертиз відповідно до визначеного переліку; виконання криміналістичних та інших досліджень з метою виявлення злочинів та осіб, які їх учинили, а також умов, що сприяли вчиненню правопорушень; участь у слідчих діях у порядку, що передбачений кримінально-процесуальним законодавством, а також Настановою; участь в оперативно-розшукових заходах відповідно до порядку, що регулювала Настанова; ведення криміналістичних обліків; участь у навчанні працівників ОВС основ застосування науково-технічних засобів тощо [527, с. 313]. Настанова затверджувала форму висновку експерта. У документі передбачено такі обов'язкові для ведення види обліків: картотека слідів пальців рук, вилучених із місць нерозкритих злочинів, дактилоскопічні картотеки на осіб, які перебували на обліку органів міліції; колекція куль, гільз і патронів зі слідами зброї; картотека підроблених грошей [527, с. 328].

У зв'язку із накопиченням великих масивів дактилоскопічних обліків і низькою ефективністю їх опрацювання в ручному режимі, актуалізується питання автоматизації процесів опрацювання дактилоскопічної інформації. Наказ МВС СРСР № 0155-1973 передбачав упровадження в практику роботи криміналістичних підрозділів інформаційно-пошукової системи «Слід», яка давала змогу здійснювати перевірку слідів пальців рук за масивами дактилокарт з використанням ЕОМ [527, с. 391].

Високу ефективність демонструвала картотека слідів знарядь злочину оперативно-технічного відділення УВС м. Києва, яку створено 1974 р. Активізувалося впровадження досвіду київських експертів стосовно використання колекцій слідів знарядь злочину для розкриття крадіжок, який було схвалено в рекомендаціях Всесоюзної науково-практичної конференції керівників криміналістичних підрозділів (м. Новосибірськ, 1979). За період з 1981-го до 1983 р. за їх допомогою було розкрито 242 злочини, зокрема 1983 р. – 113 [527, с. 427].

Розширено межі застосування криміналістики в роботі слідчого апарату, що підвищувало результативність розслідування злочинів. Зокрема, 1964 р. слідчі МОГП розслідували 62,7 тис. кримінальних справ, з яких було закінчено провадженням 49 тис.; 1969 р. закінчено 58 960 кримінальних справ, що на 6 тис. більше, ніж попереднього року; 1976 р. закінчено вже понад 100 тис. справ, з яких близько 80 тис. направлено до суду; 1981 р. слідчі ОВС закінчили вже 143 тис. кримінальних справ [461, с. 10].

Центральну криміналістичну лабораторію МВС СРСР 1977 р. перетворено на Центральну науково-дослідну криміналістичну лабораторію, яку очолив відомий криміналіст О. Ф. Волинський. Діяльність лабораторії сприяла розвитку науково-дослідної діяльності та криміналістичних підрозділів периферійних ОВС. Зокрема, наприкінці 1970-х рр. утворено Харківське регіональне відділення Центральної лабораторії МВС СРСР.

Колегія МВС СРСР 1979 р. прийняла рішення про створення самостійної експертно-криміналістичної служби, для керівництва якою в центральному апараті організовано Експертно-криміналістичне управління МВС СРСР. У листопаді 1981 р. утворено Експертно-криміналістичне управління МВС УРСР, що мало два відділи – криміналістичних досліджень й оперативної, криміналістичної та організаційної техніки. До складу відділу криміналістичних досліджень належали три відділення: криміналістичних досліджень, фізико-хімічних досліджень і відділення спеціальних досліджень.

З огляду на зазначене, можна констатувати, що саме 1981 р. розпочався черговий етап у розвитку криміналістики в експертно-криміналістичних підрозділах України [527, с. 413]. Організація самостійної експертно-криміналістичної служби створювала передумови для покращення використання наукових методів і технічних засобів у протидії злочинності, сприяла поширенню криміналістичних знань в експертній діяльності ОВС, продовжувала розвиток загальної теорії криміналістики та судової експертизи.

Упродовж 1988 р. експерти-криміналісти ОВС брали участь в оглядах місць учинення 477,2 тис. злочинів (1984-го – 347,3 тис.), виконали експертизи і

дослідження за 763,5 тис. злочинів (1984-го – 523 тис.) [651, с. 118]. Виконано 52 683 експертизи в 47 504 кримінальних справах. За допомогою експертиз розкрито 22 109 злочинів за лінією карного розшуку, з них 17 174 – учинених в умовах неочевидності, а також 2301 злочин – у сфері економічної діяльності та майнових відносин. Із загальної кількості виконаних експертиз 29 030 становили дактилоскопічні, 7854 – трасологічні, 4370 – почерку й документів (із них почеркознавчих – 3197), 1502 – балістичних, 2504 – холодної зброї, 6045 – фізико-хімічних (серед яких експертизи харчових продуктів), 74 – біологічні, 1172 – автотехнічні [127].

Працівники експертно-криміналістичних підрозділів розробляли нові технічні засоби й методи, що розширювали можливості наявної криміналістичної техніки або покращували якісні характеристики методів пошуку, фіксації та вилучення речових доказів. Зокрема, у вересні 1988 р. Державний комітет у справах винаходів і відкриттів погодив заявку на запропонований експертно-криміналістичним відділом УВС Івано-Франківського облвиконкому прилад для виявлення поверхневих слідів взуття, авторами якого були Н. Є. Гнідин та В. І. Юрків. Прилад надавав можливість виявляти невидимі сліди взуття на поверхні підлоги та був виконаний як спеціальний ковбик з електронною системою формування високої (до 15 кВ) напруги [496, с. 23].

У середині 1980-х рр. набув нового розвитку такий напрям криміналістики як криміналістична одорологія. Наукове обґрунтування виконання ідентифікаційних завдань щодо запахових слідів людини належить професору А. І. Вінбергу, під керівництвом якого 1964 р. розроблено методику проведення одорологічної експертизи. У СРСР першу лабораторію криміналістичної одорології відкрито наприкінці 1976 р. в системі МВС Латвійської РСР за сприяння Всесоюзного НДІ МВС СРСР. Організатором першої одорологічної лабораторії в системі ОВС був Г. М. Комарецький, який працював старшим експертом експертно-криміналістичного відділу УВС Житомирської області [527, с. 463].

Н теренах України одорологічна лабораторія почала функціонувати 1986 р. у Вінницької області. За допомогою вилучених із місць подій запахових слідів

тільки за три місяці 1986 р. було розкрито шість крадіжок з магазинів і квартир громадян, учинених на території області [126].

На підставі експертної практики вітчизняні фахівці М. В. Салтевський, В. М. Глібко, П. Д. Біленчук, Є. Д. Лук'янчиков напрацювали методичні розробки в галузі криміналістичної одорології. Автори дослідили та класифікували властивості запахів людини, розробили методику виявлення, фіксації та використання слідів запаху [51; 618], після чого ГУ карного розшуку МВС України 1993 р. видало Інструкцію щодо вилучення та консервації запаху людини, призначену для спеціалістів-криміналістів і працівників карного розшуку [218].

Поширення криміналістичних знань відбувалося на тематичних науково-практичних семінарах, а також під час стажувань, що періодично проводили в базових підрозділах експертно-криміналістичної служби. У травні 1984 р. в м. Дніпропетровську було проведено 10-денний семінар експертів спеціальних лабораторій з вивчення методик вилучення й дослідження мікрочасток (мікрОВОЛОКОН) і проведення експертиз паливно-мастильних матеріалів [129]. У вересні–жовтні 1986 р. в м. Сімферополі проведено практичні семінари з експертами фізико-хімічних лабораторій, присвячені методам роботи на газорідинному хроматографі «Хром-5», а також методиці дослідження мікрОВОЛОКОН, волосся тварин і наркотичних речовин.

Проголошення незалежності України, стверджує І. В. Пиріг, не позначилося позитивно на розвитку експертних підрозділів [531, с. 70]. Учений поділяє позицію Є. П. Іщенка та А. А. Топоркова, які вважали, що після розпаду СРСР «зруйнувалася фактично єдина система слідчих, експертних і розшукових органів, відбулося послаблення зв'язків між криміналістами, що опинилися в різних суверенних державах, загальмувалися прикладні й теоретичні дослідження» [228, с. 9]. На нашу думку, перші роки незалежності, безумовно, були складними, зокрема й для експертно-криміналістичних підрозділів ОВС. Водночас саме з 1991 р. формується мережа власне українських (не радянських, всесоюзних) експертно-криміналістичних підрозділів, забезпечено їх координацію на загальнодержавному рівні єдиним органом. Тому вважаємо, що 1991 р. є

початком наступного етапу розвитку криміналістики в експертно-криміналістичних підрозділах ОВС України. На такому критерії періодизації криміналістики, як значні соціально-політичні події в історії держави (війни, здобуття незалежності тощо), акцентували увагу 22,9 % респондентів (додаток А).

Після здобуття Україною незалежності з метою ефективного забезпечення криміналістичної діяльності змінюється нормативно-правова база експертно-криміналістичної та слідчої роботи підрозділів ОВС. Наказом МВС України від 9 березня 1992 р. № 140 затверджено нові Положення про діяльність експертно-криміналістичних підрозділів, Положення про експертно-кваліфікаційну комісію МВС України. Створено повнопрофільні криміналістичні лабораторії в УВС Донецької, Запорізької, Львівської, Одеської областей і м. Києва. До основних завдань криміналістичних лабораторій належали такі: техніко-криміналістичне забезпечення оглядів місць подій, інших слідчих дій, а також оперативно-розшукових заходів; проведення криміналістичних досліджень для створення науково обґрунтованої бази доказів під час розслідування кримінальних справ; виявлення осіб, причетних до вчинення злочинів, за допомогою криміналістичних обліків [564]. Зазначений наказ урегульовував питання щодо випадків залучення працівників криміналістичних підрозділів до участі в оглядах місць подій як спеціалістів.

Згідно з Положенням у криміналістичних підрозділах проводили такі види криміналістичних досліджень: дактилоскопічні, трасологічні, почеркознавчі, технічні дослідження документів, балістичні, дослідження холодної зброї, ототожнення особи за ознаками зовнішності, дослідження матеріалів, речовин та виробів; наркотичних і сильнодіючих засобів; спеціальних хімічних речовин; волокон; лакофарбових матеріалів і покриттів; нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів; металів, сплавів і виробів із них; скла та кераміки; полімерів, продуктів пострілу й вибухових речовин; матеріалів документів, біологічні, харчових продуктів, автотехнічні; пожежотехнічні; вибухотехнічні; дослідження аудіо-, відеозаписів [564].

До центральних криміналістичних обліків було віднесено: центральну колекцію куль, гільз і патронів зі слідами зброї; центральну картотеку фальшивих грошей;

центральну картотеку підроблених документів, виготовлених із застосуванням поліграфії; центральну картотеку слідів рук, вилучених із місць нерозкритих убивств, крадіжок із кас, розбійних нападів і грабежів. Ведення центральних картотек і колекцій покладено на Криміналістичний центр при МВС України.

Поширюється міжнародна співпраця у використанні криміналістичних знань у протидії злочинності. Зокрема, у практику проведення автотехнічних досліджень упроваджують комп'ютерні технології. Завдяки ініціативі старшого експерта В. М. Купових налагоджується співпраця з математиком С. Смирновим – співробітником Казахського НДІСЕ з розробки комп'ютерної програми «НАСТ» («НАезд–СТолкновение»). Зазначена програма передбачала вирішення 27 питань під час дослідження такого виду дорожньо-транспортної пригоди, як наїзд на пішохода, а також аналогічну кількість питань під час дослідження зіткнень транспортних засобів. Актуальним проблемам автотехнічної експертизи присвячено низку наукових заходів в Україні – 26–29 травня 1992 р., м. Запоріжжя; 15–18 травня 1995 р., АР Крим; 20–24 травня 1996 р., м. Дніпропетровськ.

Стан використання криміналістичних знань простежується при розкритті злочинів за допомогою експертиз, проведених експертами-криміналістами. Так, фахівці експертно-криміналістичних підрозділів ОВС України 1992 р. виконали 86 177 експертиз і 50 980 досліджень, що сприяло розкриттю 60 142 злочинів; за допомогою криміналістичних обліків розкрито понад 6 тис. злочинів [9, с. 35].

З метою координації криміналістичних досліджень та експертно-криміналістичного забезпечення досудового розслідування 1992 р. створено Криміналістичний центр. Його працівники обслуговували всю територію держави, у складі слідчо-оперативних груп брали участь у розкритті тяжких і резонансних злочинів, виконували найскладніші експертні дослідження. У центрі створено республіканські криміналістичні обліки, зокрема кулегільзотеки, колекції підроблених грошей, слідів рук, злому, взуття тощо [9, с. 35].

Українські експерти-криміналісти першими беруться за впровадження в експертну практику методу молекулярно-генетичної ідентифікації. Успіх у цій роботі забезпечено завдяки ініціативі та наполегливості Н. М. Дяченко. Перші

дослідження об'єктів біологічного походження методом ДНК-аналізу за кримінальними справами, що розслідували правоохоронні органи України, проводили на базі Експертно-криміналістичного центру РФ. Саме в лабораторії зазначеної установи в квітні 1993 р. Н. М. Дяченко провела перше молекулярно-генетичне дослідження за матеріалами конкретної кримінальної справи. Результати виконаної експертизи підтвердили високу інформативність методу. З огляду на це, 1993 р. керівництво МВС України прийняло рішення щодо створення лабораторії молекулярно-генетичної експертизи [184, с. 165–169]. За перші два роки роботи лабораторії ДНК-аналізу (1994–1995) було виконано понад 60 експертиз і досліджено понад 300 об'єктів. За допомогою цих експертиз у низці кримінальних справ було доведено причетність підозрюваних до вчинення тяжких злочинів (убивств, зґвалтувань тощо) [527, с. 524].

Відповідно до потреб практики вдосконалено криміналістичну діяльність експертних підрозділів. На початку 1995 р. утворено новий Центр криміналістичних досліджень при Експертно-криміналістичному управлінні МВС України. Структура Центру криміналістичних досліджень передбачала такі відділи: балістичних і трасологічних досліджень; досліджень документів і грошей; фізико-хімічних досліджень; досліджень у справах про пожежі та дорожньо-транспортні пригоди; вибухотехнічних досліджень; біологічних досліджень; досліджень наркотичних і ґрунтово-ботанічних досліджень; криміналістичних обліків, автоматизованих систем і методичного забезпечення; технічного забезпечення; фоноскопічних досліджень; дактилоскопічних досліджень.

Для розслідування злочинів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, згідно з наказом МВС України від 13 червня 1995 р. № 378 при Експертно-криміналістичному управлінні, експертно-криміналістичних управліннях (відділах) ГУ МВС України в Криму, УМВС України в Донецькій і Луганській областях було створено вибухотехнічні служби, а в УМВС України в Дніпропетровській, Львівській, Одеській, Харківській областях – міжрегіональні вибухотехнічні служби. На вибухотехнічні підрозділи ОВС покладено завдання щодо пошуку, обстеження, транспортування, знешкодження та знищення

вибухових речовин і вибухових пристроїв; техніко-криміналістичного забезпечення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій, пов'язаних із вилученням з незаконного обігу вибухових речовин та вибухових пристроїв; участі експертів-вибухотехніків як спеціалістів в огляді місць подій, пов'язаних із вибухами та загрозами вибухів, фіксації й вилучення речових доказів; проведення судових вибухотехнічних експертиз зарядів вибухових речовин, вибухових пристроїв і залишків вибухових пристроїв.

Співробітники вибухотехнічних підрозділів за 1995 р. здійснили 430 оглядів місць подій за фактом вибуху або повідомлення про загрозу вибуху, знешкодили 124 саморобні вибухові пристрої, 7054 одиниці штатних боєприпасів, провели 635 вибухотехнічних експертиз і 429 досліджень [527, с. 546].

Слід акцентувати увагу на криміналістичній підготовці кадрів для експертно-криміналістичних підрозділів ОВС України.

Упродовж 1950–1991 рр. підготовку кадрів для експертно-криміналістичних підрозділів України здійснювали у Вищій офіцерській школі (м. Москва), Московській спеціальній середній школі міліції, Київській спеціальній школі міліції МВС СРСР, Волгоградській вищій слідчій школі МВС СРСР, за спеціальними програмами під час навчання та проведення експертиз при науково-технічному відділі управління міліції МВС УРСР.

Основне навантаження щодо навчання майбутніх експертів було покладено на криміналістичні кафедри. Так, у Вищій офіцерській школі 1955 р. створено кафедру криміналістики, першим керівником якої став А. І. Вінберг. На кафедрі криміналістики засновано дві секції: криміналістичної техніки й експертизи; криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів [30, с. 162]. 1961 р. кафедру криміналістики Вищої школи МВС РРФСР очолив Р. С. Белкін.

Кафедру криміналістики Київської вищої школи Міністерства охорони громадського порядку УРСР утворено 1964 р. Більшість науково-педагогічних працівників кафедри мали досвід експертної роботи, з-поміж них М. Г. Богатирьов працював експертом-криміналістом судово-медичної

лабораторії Київського військового округу, старшим науковим співробітником Київського НДІСЕ, Ю. С. Гапонов – старшим експертом НТВ Оперативно-технічного управління МВС УРСР, В. М. Єфімчук – експертом НТВ Оперативно-технічного управління МВС УРСР, Л. К. Литвиненко – завідувачем відділу трасологічних досліджень Київського НДІСЕ, З. М. Ломако – науковим співробітником Київського НДІСЕ, В. Я. Лукашенко – старшим експертом експертно-криміналістичного відділу УВС Київського облвиконкому, Б. Є. Лук'янчиков – експертом-криміналістом Мінського РУ ГУ МВС України в м. Києві, А. Т. Пацера – старшим експертом НТГ Радянського РВВС м. Києва, К. С. Пічко – старшим експертом НТВ Управління міліції МВС УРСР, Г. І. Прокопенко – начальником експертно-криміналістичного відділення Шевченківського РВВС м. Києва та ін.

На кафедрі криміналістики, зазначали 1979 р. М. В. Салтевський і В. М. Малишев, розроблено нові методи й засоби вимірювальної фотографії (М. В. Салтевський, З. М. Ломако, В. Ф. Щербатов), способи та засоби виявлення й фіксації невидимих слідів контакту на різних матеріалах (В. М. Єфімчук), сконструйовано широкозахватні магнітні кісточки, прилад «Скользящий луч» (В. М. Єфімчук). Дослідження звукозаписувальних об'єктів здійснив Л. І. Громовенко, а також розробив прилад для ідентифікації магнітофонів за магнітними носіями. Участь у розробленні апаратури та методики вокалографічної експертизи взяв Ю. Ф. Жаріков [619, с. 15].

З метою підготовки експертів-криміналістів вищої кваліфікації, згідно з наказом МВС України від 12 липня 1992 р. № 435, утворено експертно-криміналістичний факультет Української академії внутрішніх справ (нині – НАВС). У червні 1993 р. експертно-криміналістичний факультет перепрофільовано в слідчо-криміналістичний. Начальником факультету призначено Ю. І. Азарова, а першим начальником кафедри криміналістичних експертиз став А. В. Іщенко. Випускники отримували право самостійно проводити сім видів криміналістичних експертиз (дактилоскопічну, трасологічну, балістичну, почеркознавчу, портретну, технічну експертизу документів й експертизу холодної зброї).

Підготовку експертів-криміналістів середньої кваліфікації започатковано 1991 р. в Донецькій спеціальній середній школі міліції (нині – Донецький юридичний інститут МВС України). Спочатку це були курси підготовки експертів-криміналістів, на базі яких 1993 р. утворено експертно-криміналістичний факультет, який 1995 р. реорганізовано в слідчо-криміналістичний факультет.

Фахівці експертно-криміналістичних підрозділів ОВС завжди приділяли належну увагу розвитку і поширенню криміналістичних знань, умілому застосуванню методів і прийомів криміналістики під час розкриття, розслідування та запобігання злочинам, зокрема виявленню, фіксації і вилученню речових доказів. Матеріали про свої практичні здобутки вони публікували в численних криміналістичних виданнях. Зокрема, експерт НТВ МВС УРСР Ю. С. Гапонов уклав методичний посібник «Общая и судебная фотография в работе аппаратов криминалистических исследований» (1964) [118]. У ньому вміщено практичні поради щодо використання експертами-криміналістами судової фотографії: застосування різної фотографічної техніки, фотографування слідів пальців рук, зокрема безкольорових, відновлення фотографічним способом спалених документів, мікрозйомки та питання загальної фотографії.

Науково-технічний відділ МВС УРСР 1967 р. видав «Краткое пособие по осмотру места происшествия» за редакцією А. А. Горидька і З. І. Мурзіна накладом 2000 примірників. Посібник призначений для слідчих й оперативних працівників. До його укладання долучилися Б. А. Артемєєв, П. М. Власенко, О. І. Гарбар, А. В. Ємжина, В. С. Іванов, В. П. Карасек, Ю. М. Оропай, Ф. О. Перм'яков, О. І. Сукало, Н. Ф. Ходоровська.

Наступного року експерти-криміналісти підготували посібник «Привлечение специалиста-криминалиста к расследованию преступлений» [146]. У ньому розглянуто участь спеціаліста-криміналіста в роботі слідчого з документами, в огляді місця події, в обшуку та відтворенні обстановки й обставин події.

Використанню науково-технічних засобів і спеціальних знань у розслідуванні злочинів присвятили своє видання О. О. Закатов і Ю. М. Оропай [198]. У роботі висвітлено криміналістичні аспекти застосування слідчим науково-технічних засобів

під час проведення таких слідчих дій: слідчого огляду й освідування, обшуку і виїмки, допиту й очної ставки, впізнання та інших; а також використання слідчим спеціальних знань обізнаних осіб у розслідуванні злочинів.

Автором посібника «Криминалистическая топография на месте происшествия» став З. М. Ломако [356]. У цій книзі проаналізовано способи орієнтування та визначення розмірів, а також взаємного розташування окремих слідів, предметів, деталей і ділянок місцевості; приміщень, будівель, транспортних засобів, пов'язаних із подією злочину; складання планів і схем, що дають наочне уявлення про місце події та його деталі (криміналістична топографія) [356]. Автор уже на той час пропонував використовувати можливості аерофотозйомки для складання планів у слідчій й оперативній роботі.

У перші роки після здобуття Україною незалежності експерти-криміналісти самостійно й у складі авторських колективів підготували такі видання: «Криминалистические учеты» (1991) [590], «Осмотр места происшествия» (1993) [500], «О возможностях специальных лабораторий» (1993) [485], «Осмотр места происшествия» (1994) [591], «Расследование дорожно-транспортных происшествий» (1994) [592], «Криминалистическая одорология в раскрытии и расследовании преступлений» (1994) [52], «Дослідження наркотиків, поширених на території України» (1997) [178].

Спільно з колегами із судово-експертних установ фахівці експертно-криміналістичних підрозділів ОВС уклали праці, важливі для практичної діяльності з протидії злочинності. У серії методичних посібників з проведення основних видів криміналістичних експертиз вийшли друком: «Зразки експертних висновків з балістики» [42], «Зразки експертних висновків і з судового почеркознавства» [283].

Криміналістичні знання поширювали й під час проведення наукових заходів, результати яких публікували в збірниках конференцій. Так, важливе значення для підвищення рівня науково-технічного забезпечення попередження й розкриття злочинів, поширення позитивного досвіду оперативної та слідчої практики, а також техніко-криміналістичного й експертного забезпечення діяльності

та покращення взаємодії міліцейських галузевих служб мала проведена 25–30 листопада 1957 р. в м. Києві Всесоюзна наукова конференція працівників НДІ МВС СРСР, науково-технічних підрозділів й оперативних апаратів міліції. Метою конференції було підбиття підсумків роботи із застосування науково-технічних методів і засобів у протидії злочинності за останні 35 років існування криміналістичних підрозділів міліції, визначення подальших їхніх завдань, обговорення практичних заходів щодо їх реалізації. У роботі конференції взяли участь керівні працівники міліції, представники прокуратури, викладачі спеціальних дисциплін навчальних закладів МВС СРСР, наукові співробітники Всесоюзного НДІ криміналістики Прокуратури СРСР, судово-експертних установ міністерств юстиції союзних республік і закладів судово-медичної експертизи, авторитетні представники радянської криміналістики та судової експертизи, зокрема: А. І. Вінберг, Ю. М. Кубицький, С. П. Мітричев, Ю. С. Сапожніков, М. В. Терзієв та ін. [441, с. 4].

Тематика виступів працівників НТВ стосувалася: участі працівників цих підрозділів у негласній роботі органів міліції; застосування науково-технічних засобів у розкритті розкрадань і спекуляції, протидії крадіжкам, розслідуванні автотранспортних пригод, крадіжок речей у пасажирів на залізничному транспорті; ролі працівників НТВ у встановленні фактичних обставин злочину і даних про особу злочинця; доказового значення фотознімків; розроблення версій за результатами огляду місця події та за вилученими речовими доказами; фальсифікації винно-горілчаних виробів; виявлення, фіксації та вилучення слідів пальців на пилу, а також безкольорових слідів рук; вивчення слідів, залишених ріжучими предметами; методів визначення «віку» документа; дослідження штрихів олівців, копіювального паперу, туші та спеціальних чорнил за допомогою електровимірювальних приладів; практики дослідження залізничних квитків; способів підроблення й методів дослідження накладних суворой звітності тощо [527, с. 190–191].

Питанню дослідження ушкоджень на тканинах було присвячено повідомлення старшого експерта НТВ Управління міліції МВС УРСР К. С. Пичка, який, зокрема, зазначив, що під час вирішення питання про характер пошкоджень

тканини першочергове значення має експеримент, який проводять в умовах, максимально наближених до обставин виникнення слідів [441, с. 129–131].

На конференції виступив начальник кафедри криміналістики Вищої школи МВС СРСР А. І. Вінберг з повідомленням про проведення криміналістичної експертизи в країнах народної демократії, а також завідувач кафедри судової медицини Ю. С. Сапожников, який поінформував про сучасний стан розвитку судово-медичної науки.

Неординарною подією для того часу стало проведення в квітні 1962 р. за допомогою та участю НТВ МВС, Вищої школи МВС, середніх шкіл міліції теоретичної конференції з проблем використання науково-технічних засобів у протидії злочинності, на яку було запрошено працівників підрозділів розшуку, боротьби з розкраданням соціалістичної власності, дізнання, Державної автомобільної інспекції, оперативних частин, виправних установ. На конференції було заслухано 9 теоретичних доповідей, в обговоренні яких узяли участь 13 практичних працівників міліції [125].

Найважливіші та найактуальніші питання криміналістичної діяльності експертних підрозділів обговорювали на щорічних республіканських нарадах, які були своєрідною школою передового досвіду. Наприклад, актуальні проблеми діяльності криміналістичних підрозділів УРСР аналізували на республіканській нараді начальників і заступників начальників оперативно-технічних апаратів, експертів й інженерів зі спецтехніки дорожніх і водних відділів міліції, що дислокувалися на території УРСР, яка відбулася 23–24 лютого 1971 р. в м. Вінниці. Питанням діяльності криміналістичних підрозділів у контексті якісних перетворень було присвячено Всесоюзну нараду керівників експертно-криміналістичних апаратів МВС СРСР (30 червня – 2 липня 1981 р., м. Житомир). Нові завдання ґрунтувалися на результатах оцінювання діяльності криміналістичних підрозділів, висвітленні наявних проблем і недоліків.

Визначальною віхою в розвитку експертно-криміналістичної служби стало утворення на базі Експертно-криміналістичного управління, Центру криміналістичних досліджень і Вибухотехнічної служби головного експертного

підрозділу – ДНДЕКЦ МВС України [576]. Відповідно до наказу МВС України від 12 травня 1998 р., створено НДЕКЦ при ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській області, УМВС України в областях, м. Севастополі та на транспорті. Із цього приводу І. П. Красюк зазначає, що заснування ДНДЕКЦ стимулювало послідовні якісні перетворення, результатом яких стала вибудова чіткої системи техніко-криміналістичного та судово-експертного забезпечення діяльності ОВС із запобігання, виявлення, розкриття та розслідування злочинів, інших правопорушень [322, с. 5].

Цього ж року правом проведення розслідування злочинів наділено слідчих податкової міліції України [559]. Так було розширено використання криміналістичних знань під час розслідування злочинів у сфері економіки, зокрема відносин з оподаткування.

Наказом МВС України від 30 серпня 1999 р. № 682 затверджено настанову «Про діяльність Експертно-криміналістичної служби МВС України», у якій, зокрема, визначено, що Експертно-криміналістична служба МВС України належить до блоку кримінальної міліції та має такі експертно-криміналістичні підрозділи: ДНДЕКЦ та НДЕКЦ при ГУ МВС, УМВС в областях, УМВС на транспорті. Останні дислокуються на базі НДЕКЦ при ГУ МВС у Криму, у м. Києві та Київській області, при УМВС у кожному обласному центрі, а також у м. Севастополі та на транспорті (морському, залізничному: Одеська залізниця – м. Одеса, Південно-Західна залізниця – м. Київ, Південна залізниця – м. Харків, Придніпровська залізниця – м. Дніпропетровськ, Донецька залізниця – м. Донецьк, Львівська залізниця – м. Львів). Експертно-криміналістичні апарати УМВС і УМВС на транспорті мали такі підрозділи: відділення (відділ) криміналістичних досліджень; відділення (відділ) спеціальних криміналістичних досліджень або базова криміналістична лабораторія певного профілю; група техніко-криміналістичного забезпечення розкриття злочинів; фотолабораторія; лабораторія (група) автоматизації виконання криміналістичних завдань; зонально-методична група [363, с. 67–68].

Експертно-криміналістичні підрозділи МВС України здійснювали майже всі види криміналістичних експертиз, а також інші класи судових експертиз, на яких спеціалізувався НДІ судових експертиз Міністерства юстиції України. За 10 місяців 1998 р. порівняно з аналогічним періодом попереднього року на 12,2 % збільшилась кількість оглядів місць подій за участю експертів, на 11,5 % – виконаних експертиз, результати яких сприяли встановленню 85257 осіб, причетних до вчинення злочинів (на 24,3 % більше ніж у 1997 р.). Покращилась ефективність використання речових доказів – на дослідження вони надійшли у 135035 випадках, що на 24,4 % більше, ніж у попередньому році. З допомогою криміналістичних обліків розкрито 9497 злочинів (на 20,4 % більше, ніж у 1997 р.). Загалом за 1998 р. підрозділами експертно-криміналістичної служби ОВС України виконано 178 334 експертизи, що на 4 % перевищило обсяги експертних досліджень попереднього року [528, с. 36].

З 1994 р. в усіх обласних УМВС діють фоноскопичні лабораторії. Упровадження фоноскопичних досліджень зумовлено поширенням надходження до ОВС анонімних повідомлень про закладення вибухових пристроїв у приміщення та на транспортні засоби, які подеколи підтверджувалися. Для перевірки таких повідомлень залучали значну кількість особового складу міліції, Служби безпеки України та військ, що також спричиняло значні витрати.

Функцію науково-методичного центру криміналістичних досліджень здійснював ДНДЕКЦ, безпосередньо підпорядкований Міністру внутрішніх справ України. У головній міліцейській установі створено Координаційно-методичну раду для вдосконалення організації, підвищення ефективності та якості науково-експертної, нормативно-методичної діяльності, упровадження нових видів судових експертиз, збільшення обсягів і видів експертних досліджень. Упродовж 1998–1999 рр. розробляється понад 20 науково-методичних матеріалів, зокрема: методика криміналістичного дослідження легкових автомобілів з метою встановлення справжності їх ідентифікаційних номерів, моделей та часу випуску; методика криміналістичного дослідження паперових грошових знаків; методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею

виробів (спільно з Київським НДІСЕ); методика встановлення належності виробів до категорії мисливських (спортивних) гладкоствольних рушниць; методика виявлення слідів рук ефірами ціанакрилової кислоти та ін. [528, с. 49].

На рівні ДНДЕКЦ передбачено регламентовану систему контролю, сертифікацію лабораторій, метрологічне супроводження обладнання тощо [323, с. 7]. Завдяки оновленню обладнання підрозділів Експертно-криміналістичної служби МВС України досягають принципово вищого рівня наукової обґрунтованості результатів експертиз і досліджень.

Важливим етапом масштабних перетворень стало формування відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р. № 988 Експертної служби МВС України як системи експертних підрозділів, до якої належали: ДНДЕКЦ МВС (як головний підрозділ Експертної служби МВС України), НДЕКЦ при ГУ МВС в АР Крим, м. Києві та Київській області, УМВС в областях, м. Севастополі й на транспорті [578] (нині затверджено нове Положення про Експертну службу МВС [836, с. 120]). Значно розширено завдання, функції та повноваження експертних підрозділів. Створено передумови для суттєвого покращення службової діяльності, підвищення ефективності застосування експертно-криміналістичних засобів під час проведення дізнання, досудового слідства, оперативно-розшукових заходів. Розпочато цілеспрямовану роботу з модернізації наявних і заснування нових лабораторій, їх акредитацію здійснюють за міжнародними стандартами якості [527, с. 488].

Основними завданнями Експертної служби МВС України визначено: 1) судово-експертне й техніко-криміналістичне забезпечення діяльності ОВС, інших правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття та розслідування злочинів, інших правопорушень; 2) провадження науково-дослідної діяльності у сфері судово-експертного і техніко-криміналістичного забезпечення; 3) провадження експертизи й досліджень за кримінальними, цивільними й арбітражними справами; 4) експлуатаційно-технічне та метрологічне забезпечення техніко-криміналістичних засобів і забезпечення їх використання в практичній діяльності.

У грудні 2000 р. відповідно до нового Положення про ДНДЕКЦ МВС України, визначені основні види судової експертизи, які проводять в експертно-криміналістичних підрозділах: криміналістичні експертизи (дактилоскопічна, почеркознавча, авторознавча, балістична, технічна експертиза документів, трасологічна, фототехнічна і портретна), експертиза матеріалів, речовин та виробів, вибухотехнічна, медико-біологічна, інженерно-технічна, економічна й товарознавча експертизи.

У листопаді 2015 р. відбулося реформування Експертної служби МВС України. Згідно з Положенням про МВС України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878, МВС України організовує в межах повноважень, передбачених законом, організаційно-управлінське та науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності; організовує і забезпечує проведення судової експертизи в кримінальному та виконавчому провадженнях, адміністративних, цивільних і господарських справах, справах про адміністративні правопорушення; у разі потреби забезпечує в установленому порядку участь працівників Експертної служби МВС України як спеціалістів під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду; веде базу даних реєстру атестованих судових експертів Експертної служби МВС України, передає в установленому порядку інформацію до державного Реєстру атестованих судових експертів тощо. Експертна служба МВС України безпосередньо підпорядкована Міністру внутрішніх справ України. Експерти-криміналісти тепер працюють поза організаційно-управлінською сферою Національної поліції України, вони є цивільними особами. Експертна служба МВС України сформована з ДНДЕКЦ і територіальних підрозділів – НДЕКЦ.

Отже, ми виокремили такі хронологічні межі розвитку криміналістики в експертно-криміналістичних підрозділах МВС України з другої половини XX ст.: 1) до 1981 р. – криміналістична діяльність науково-технічних підрозділів ОВС як структурних підрозділів різних служб МВС УРСР; 2) 1981–1991 рр. – розвиток криміналістики в самостійних експертно-криміналістичних підрозділах системи

МВС УРСР; 3) з 1991 р. й донині – сучасний розвиток криміналістики в Експертній службі МВС України. Останній етап поділено на підетапи: 1991–1998 рр. – становлення експертно-криміналістичних підрозділів МВС України; 1998–2015 рр. – зміцнення Експертної служби МВС України; з 2015 р. – післяреформений етап розвитку Експертної служби МВС України.

У другій половині ХХ ст. в органах досудового розслідування криміналістика розвивалася за такими етапами: 1) до 1963 рр. – криміналістика в роботі слідчих органів прокуратури та державної безпеки під час проведення попереднього розслідування; 2) 1963–1991 рр. – розширення використання криміналістики слідчим апаратом під час розслідування злочинів; 3) 1991–2012 рр. – використання криміналістики в умовах становлення органів досудового розслідування; 4) з 2012 р. й донині – сучасний стан застосування криміналістики в органах досудового розслідування під час кримінальних проваджень у контексті новацій КПК України та проведення низки реформ органів кримінальної юстиції.

4.3. Перспективні напрями розвитку криміналістики

Зростання рівня злочинності спричинене складною соціально-економічною ситуацією в державі, внутрішніми та зовнішніми загрозами національній безпеці в умовах гібридної війни; неналагодженою взаємодією суб'єктів у сфері протидії злочинності; розширенням масштабів транснаціональної злочинності та необхідністю розвитку міжнародного співробітництва в протидії організованій злочинності; низьким рівнем використання аналітичних інструментів у протидії злочинності та прогнозуванні відповідних загроз; низькою ефективністю проведення досудового розслідування, що призвело до недосконалості правових механізмів, надмірного навантаження на органи досудового розслідування та їхньої неуккомплектованості (згідно зі Стратегією розвитку системи МВС України до 2020 р., затвердженій Кабінетом Міністрів України 15 листопада 2017 р.).

Перспективні напрями розвитку криміналістики пов'язані з її завданнями на сучасному етапі, які визначені соціальною функцією цієї науки – сприяти своїми прийомами, методами та засобами справі протидії злочинності [828, с. 406; 856, с. 163].

Загальним завданням криміналістики є сприяння правоохоронним органам у протидії злочинності, повне та своєчасне техніко-криміналістичне забезпечення і супровід розкриття й розслідування злочинів. Це завдання реалізують шляхом усебічного використання досягнень сучасної науки і техніки. Криміналістика забезпечує діяльність органів досудового слідства, суду, супроводжує процес криміналістичної експертизи науково обґрунтованими засобами, прийомами й методами протидії злочинності [377, с. 13]. На думку В. П. Бахіна, головним завданням науки криміналістики є забезпечення протидії злочинності відповідними потребам практики засобами, прийомами та методами отримання доказової інформації [22, с. 7].

Загальним завданням криміналістики є забезпечення швидкого й повного розкриття злочинів, викриття винних, запобігання та припинення всіх кримінально караних діянь [366, с. 10]. А метою кримінального судочинства є вирішення уповноваженими на кримінальне провадження особами питання, про наявність кримінально-правового конфлікту, що виник у зв'язку із завданням злочином шкоди особі, суспільству та державі, та його вирішення в разі наявності [712, с. 91].

Науковці В. С. Кузьмічов і Г. І. Прокопенко загальними завданнями вважають: забезпечення охорони прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб; швидке й повне розкриття злочинів; викриття винних, які вчинили злочини; запобігання та припинення злочинів; вивчення досягнень зарубіжної криміналістики, їх використання в розслідуванні злочинів і наукових дослідженнях [402, с. 8]. Про завдання криміналістики щодо викриття будь-якої протидії розслідуванню зазначає І. І. Когутич [285, с. 33]. На думку М. П. Яблокова, до сучасних завдань криміналістики належить і посилення значення та можливостей криміналістики в інших сферах правозастосовної діяльності [862, с. 69]. Одним із сучасних завдань криміналістики та її частини –

криміналістичної методики – В. К. Гавло вважає криміналістичне забезпечення попереднього й судового слідства [113, с. 243].

Специфічними завданнями криміналістики є:

- а) вивчення закономірностей, які становлять предмет криміналістики;
- б) розроблення технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо збирання, дослідження й використання доказів;
- в) удосконалення тактичних і методичних основ досудового й судового слідства, основ судової експертизи;
- г) удосконалення криміналістичних методів попередження злочинів;
- д) вивчення можливості використання зарубіжного досвіду в протидії злочинності [366, с. 10–11].

Окрім цього, до окремих (спеціальних) завдань криміналістики належить подальший розвиток методологічних засад й окремих теорій [402, с. 8]. Загальні завдання цієї науки, стверджує А. В. Іщенко, передбачають: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування та судового розгляду, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження було застосовано належну правову процедуру (ст. 2 КПК України) [369, с. 19].

З-поміж спеціальних завдань криміналістики В. П. Бахін виокремлює:

- а) вивчення закономірностей слідоутворення, збирання й використання доказової інформації;
- б) вивчення практики розкриття і розслідування злочинів, зокрема досвіду зарубіжних країн;
- в) розроблення теоретичних засад діяльності з виявлення, збирання, дослідження та використання доказової інформації;

г) розроблення практичних рекомендацій технічного, тактичного й методичного спрямування;

д) розроблення засобів і заходів попередження злочинів [22, с. 7].

Способи збирання інформації з матеріальних або ідеальних слідів завжди пов'язані з пізнавальними операціями відповідних суб'єктів. З огляду на це, криміналістика має забезпечувати своїми засобами й методами виконання завдань, пов'язаних з отриманням інформації з будь-яких джерел усіма суб'єктами правозастосовної діяльності [22, с. 9]. Крім цього, В. П. Бахін визначає таке самостійне завдання криміналістики, як вивчення криміналістичних аспектів злочинної діяльності [22, с. 14].

Завдання криміналістики на сучасному етапі мають бути спрямовані на вдосконалення як теорії, так і правозастосовної практики [829, с. 105]. Водночас прийняття нового КПК в Україні стало певним випробуванням для теорії та практики. Нові реалії, у яких «діє» криміналістика, допоможуть подолати їх роз'єднаність і посилять практичну спрямованість криміналістичних рекомендацій [167, с. 147].

У нових умовах, зауважує В. Ю. Шепітько, до актуальних завдань криміналістики належать такі: взаємопроникнення криміналістики та практики правозастосовних органів; упровадження інновацій у практичну правозастосовну діяльність; розроблення новітнього «продукту» криміналістики для практики; уніфікування наукових криміналістичних рекомендацій та їх адаптація до практики застосування; створення спільних науково-практичних колективів для розроблення ефективних криміналістичних рекомендацій. Завдання криміналістики в сучасних умовах зумовлені необхідністю системного криміналістичного забезпечення відповідних органів правозастосування, спрямованих на оптимізування процесу розкриття та розслідування злочинів, встановлення істини у справі, відновлення справедливості [769, с. 58].

Завдання криміналістики конкретизуються у взаємозв'язку з функціями цієї науки, до яких належать: констатувальна, інтерпретаційна, прогностична, евристична, комунікативна, практико-прикладна, навчальна, критична, виховна [369, с. 19–20].

Зокрема, завдання стосовно констатувальної функції полягають у вивченні конкретних сфер навколишньої дійсності, які належать до інтересів криміналістики, а саме: а) вивчення наукового знання загалом: досягнень і сучасного стану науково-дослідної діяльності в юридичних науках, передусім – наук кримінального процесу та кримінального права; б) узагальнення даних про стан фундаментальних наукознавчих досліджень з метою подальшого вдосконалення власних галузевих розробок загальнотеоретичного змісту; в) аналіз досягнень природничих і технічних наук з метою з'ясування можливостей їх запозичення, пристосування до цілей криміналістики; г) вивчення практики в широкому її значенні: правоохоронної, правозастосовної (насамперед – слідчої та експертної), практики протиправної діяльності, практики в конкретних сферах суспільної діяльності для виявлення «криміногенних зон» з метою розроблення заходів попередження, розкриття та розслідування злочинів у різних галузях [632].

Завдання криміналістики під час реалізації інтерпретаційної функції передбачають: а) систематизацію накопиченого емпіричного матеріалу; б) удосконалення й уточнення базових теорій і конкретних теоретичних положень як основи, на підставі якої пояснюють отримані дані про відкриті та вже відомі об'єкти, явища процеси та закономірності; в) з'ясування спроможності науки адекватно інтерпретувати за допомогою наявного понятійно-категоріального апарату досліджені вияви навколишнього світу [632].

У контексті евристичної функції завдання криміналістики полягають у: а) оцінюванні наявного криміналістичного знання з метою виявлення прогалин, які потребують заповнення; б) відкритті невідомих, проте об'єктивно наявних явищ, процесів, закономірностей, пов'язаних із предметом криміналістики; в) створенні, формуванні нових криміналістичних учень, теорій, наукових положень; г) встановленні нових виявів злочинності, що потребують дослідження та формування принципово нових підходів, протидія яким не може бути забезпечена наявним криміналістичним знанням; д) розроблення принципово нових методів використання досягнень інших галузей, які раніше не

використовували саме для цілей криміналістики; е) перевірка практичної ефективності нових розробок [632].

Головним завданням щодо реалізації прогностичної функції є формулювання достовірного прогнозу наявних і появи невідомих об'єктів, явищ, процесів, закономірностей, які стосуються або будуть стосуватися предмета криміналістики. Це завдання реалізують через низку завдань нижчого рівня: а) визначення сфер практики та науково-дослідної діяльності, явищ і процесів, які потребують прогнозування; б) підбір методів здійснення прогнозу й установа кола знань, на яких ґрунтуватиметься прогностичний висновок; в) встановлення можливостей усунення негативних факторів або створення позитивних умов для вдосконалення правоохоронної практики; г) вивчення прогнозів, здійснених іншими галузями щодо спільних об'єктів дослідження або факторів, які можуть позначитися на рівні злочинності [369, с. 19–21].

Завданням криміналістики, поряд із розкриттям і розслідуванням злочинів, є також запобігання їм. Криміналістика, слушно зазначає В. П. Бахін, має працювати на прогнозування та запобігання тому, що може стати злочинами в найближчому майбутньому. Із цим пов'язані подальший розвиток і вдосконалення теорії криміналістичного прогнозування [22, с. 15]. Адже мета будь-якої науки полягає в описуванні, поясненні та передбаченні. Природно, що наука має на меті не лише задовольняти проблеми сьогодення, а й забезпечувати потенційно можливі потреби, які постануть згодом. Бракує наукових досліджень за напрямками криміналістичного прогнозування та криміналістичної профілактики, упровадження отриманих результатів у практичну діяльність [759, с. 189].

Практико-прикладна функція співвідноситься із завданням максимального забезпечення практики науково-технічними досягненнями, а саме: а) вивчення потреб правоохоронної практики в наукових рекомендаціях; б) розроблення рекомендацій щодо техніко-криміналістичного, тактико-криміналістичного, експертно-криміналістичного та методичного забезпечення правоохоронної практики; в) розширення сфери застосування розроблених техніко-криміналістичних засобів у протидії злочинності; г) створення відповідного

науково-методичного забезпечення використання техніко-криміналістичних засобів; д) активізація впровадження техніко-криміналістичних засобів у практику; е) ґрунтовна перевірка практикою ефективності криміналістичних засобів, прийомів, методів [632].

Головними завданнями комунікативної функції слід вважати забезпечення та підтримання «каналів» інформаційного обміну криміналістики з іншими галузями знання і практикою. Конкретними є завдання щодо реалізації комунікативної функції, а саме: а) налагодження внутрішньонаукового інформаційного обміну в криміналістиці; б) встановлення взаємообміну з іншими галузями знання з метою запозичення їхніх досягнень для цілей криміналістики та поширення криміналістичного знання на інші галузі, передусім юридичні; в) налагодження систематичних взаємозв'язків з практикою; г) інформаційне забезпечення потреб практики протидії злочинності й інших сфер практичної діяльності; д) популяризація досягнень криміналістики; е) створення умов для плідного взаємозв'язку із зарубіжними колегами.

Завданням навчальної функції криміналістики є впровадження в навчальний процес наукових розробок і практичних рекомендацій. Завданнями нижчого рівня є: а) упровадження в навчальні курси знань і рекомендацій, з огляду на потреби практики; б) корегування освітнього процесу з метою узгодження його з рівнем останніх наукових досягнень; в) вивчення й удосконалення можливостей освітнього процесу як додаткового каналу інформаційного забезпечення практики.

Реалізація виховної функції полягає в таких завданнях криміналістики: а) популяризація можливостей використання досягнень криміналістики для ефективної реалізації виховної функції права; б) розроблення й удосконалення засобів, методів, рекомендацій щодо запобігання злочинам; в) вплив на формування особистісних якостей співробітників правоохоронних органів, необхідних для результативного використання криміналістичних знань у розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів [632].

Головне завдання щодо реалізації критичної функції полягає в пошуку та встановленні недоліків, прогалин у криміналістиці в усіх її виявах. Зокрема:

а) виявлення прогалин у наявних і нещодавно створених криміналістичних рекомендаціях; б) з'ясування факторів, які негативно позначаються на застосуванні рекомендацій криміналістів у практичній діяльності; в) критичне осмислення стану практики протидії злочинності; г) пошук прогалин у кримінальному та процесуальному законодавстві, пропозиціях учених з метою вдосконалення й обмеження впливу негативних факторів на практичну діяльність з попередження, розкриття та розслідування злочинів [369, с. 21–23].

Ми вважаємо, що деталізація окремих завдань криміналістики, запропонована А. В. Іщенком, комплексно окреслює напрями розвитку криміналістики.

У формулюванні конкретних завдань виявляються тенденції розвитку криміналістики. Вона розвивається на підставі зв'язку між наявними й новими криміналістичними концепціями; активного творчого пристосування для цілей протидії злочинності новітніх досягнень тих наук, положення яких не можуть бути безпосередньо використані в кримінальному судочинстві; зумовленості криміналістичних рекомендацій потребами практики протидії злочинності й удосконалення цієї практики завдяки досягненням криміналістичної науки; пришвидшення темпів розвитку криміналістики під впливом науково-технічного прогресу у сфері як власне криміналістики, так і суміжних галузей наукового знання [377, с. 14].

Отже, цілком слушно зазначає В. Ю. Шепітько, що завдання криміналістики мають бути диференційовані за двома рівнями: 1) завдання, спрямовані на вдосконалення теорії криміналістики; 2) завдання, спрямовані на покращення правозастосовної практики [772, с. 150].

Такі сучасні науково-практичні напрями розвитку криміналістики пропонує В. П. Сабадаш: 1) створення сучасних науково-технологічних комплексів, головним завданням яких є технічне забезпечення процесу розслідування злочинів; 2) розроблення комплексних методик розслідування окремих видів злочинів; 3) упровадження нових судових експертиз (судово-фонетичної, судово-лінгвістичної, одорологічної, експертизи комп'ютерної техніки та програмних засобів); 4) перегляд окремих криміналістичних теорій і формулювання нових [612, с. 16].

До актуальних проблем криміналістики, що потребують наукового розроблення й упровадження в практику, належать питання, пов'язані з:

- розслідуванням злочинів, учинених в умовах надзвичайних ситуацій, воєнного часу;
- дослідженням новітніх кримінальних технологій, особливостей перебігу кримінальних ситуацій у віртуальному просторі;
- створенням методик формування, корекції та використання криміналістичного мислення;
- розробленням механізму реалізації теоретичного криміналістичного знання в слідчу практику;
- ефективною криміналістичною профілактикою злочинів [106].

Актуальним, перспективним і принципово важливим є питання щодо впровадження криміналістичних методичних рекомендацій у правозастосовну практику. Із цього приводу слушно зазначає Н. І. Клименко, що знання, якими володіє слідчий та експерт, мають цінність лише тоді, коли їх використовують у практичній діяльності [276, с. 28]. З упровадженням криміналістичних рекомендацій у правозастосовну практику безпосередньо пов'язані завдання криміналістики, визначені В. Ю. Шепітьком, у нових умовах, а саме: 1) формалізація криміналістичних знань; 2) уніфікування криміналістичних рекомендацій стосовно прагматичних цілей; 3) виконання актуальних запитів практики й оперативне впровадження запропонованих наукою інноваційних розробок [769, с. 59].

Крім того, на сучасному етапі можна визначити такі напрями розвитку криміналістики як науки:

- диференціація криміналістичних знань, формування нових окремих криміналістичних теорій;
- комп'ютеризація криміналістичних засобів і методів;
- розширення слідової картини злочинів, поява нових, нетрадиційних слідів;
- розроблення в арсеналі криміналістики надчутливих аналітичних методів;
- виникнення нових слідчих дій, які складно або й неможливо провести без науково-технічного супроводження;

- посилення значення науково-технічного забезпечення проведення досудового слідства;

- розроблення нових методик розслідування злочинів, що вчиняють використовуючи досягнення науково-технічного прогресу [702, с. 129–134].

Нині постала низка обставин, які позначаються на рівні теоретичного дослідження проблемних ситуацій у криміналістиці:

- зростання обсягу та рівня складності завдань у галузі правоохоронної діяльності, техніко-криміналістичного забезпечення процесу виявлення, розслідування, попередження злочинів та їх судового розгляду, у зв'язку з інтенсивним розвитком нових форм господарювання, демографічних процесів, зокрема міграційних, появою нових видів злочинних дій;

- формування нових і зміна умов функціонування наявних органів, які здійснюють кримінальне провадження чи дотичні до нього в умовах демократизації суспільства, розширення прав та свобод громадян;

- підвищення рівня вимог до діяльності правоохоронних органів у контексті подальшого вдосконалення протидії злочинності [288, с. 23].

Важливим напрямом сучасного розвитку криміналістики, на думку В. Ю. Шепітька, є розроблення та впровадження в діяльність правоохоронних органів новітніх прийомів, методів і засобів (інновацій). Це зумовлено необхідністю виконання значної кількості завдань у стислі строки (дефіцит часу); неналежним рівнем технічних засобів, що є на озброєнні правоохоронних органів; складнощами у взаємодії зі спеціалістами й оперативними співробітниками; недостатністю інформації про розслідувану подію (дефіцит інформації); браком надійних джерел отримання інформації; протидією розслідуванню з боку зацікавлених осіб. Упровадження інновацій сприяє оптимізуванню розслідування, уникненню слідчих помилок і може бути реалізоване за такими напрямами:

- 1) розроблення та використання нових науково-технічних засобів для виявлення, збирання й попереднього дослідження доказів;
- 2) пропонування новітніх інформаційних технологій та їх використання в роботі слідчого;
- 3) створення

(розроблення) і залучення до застосування нових прийомів, методів, методик проведення слідчих дій і розслідування злочинів [777, с. 14].

Слідчі потребують покращення інформаційно-довідкового забезпечення професійної діяльності. У цьому контексті досягненням є розроблення для слідчого корпусу України, а також інших уповноважених на розслідування осіб, інформаційно-довідкових програм на кшталт АРМу слідчого.

Автоматизовані робочі місця є комплексами програмно-технічних засобів, призначених для автоматизації виконання завдань певного виду. Прикладами таких АРМів є: АРМ слідчого «Інсайт», АРМ судових експертів різних експертних спеціальностей (трасолога, баліста, економіста, фоноскопіста, дослідження об'єктів інтелектуальної власності тощо), АРМ судді й «Обробки та надсилання документів», АРМ секретаря судді, АРМ працівника підрозділу боротьби з незаконним обігом наркотиків, АРМ юриста, АРМ юриста-кримінолога, АРМ прокурора тощо [776, с. 11–12]. В. Г. Хахановський зазначає, що останнім часом в експертно-криміналістичних підрозділах розроблено та функціонує низка АРМів експерта-криміналіста. Серед них: програмно-апаратний комплекс «Баліст»; інформаційно-довідкові системи «Паспорт», «Автодокументи», а також автоматизовані інформаційні системи для ведення відеообліків: «ATLAS», «Автодок», «Відеооблік», «Відеоряд» та ін. [725, с. 14]

Деякі із зазначених АРМів розроблені в НАВС [628–631], а також авторським колективом Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (АРМ слідчого «Інсайт») [174].

Криміналістика – це наука, що розвивається, розширюються її межі, виникають нові напрями й теорії. Сучасний розвиток криміналістики характеризується формуванням загальної та окремих теорій, розробленням і впровадженням новітніх науково-технічних засобів та інформаційних технологій у практику протидії злочинності, удосконаленням прийомів криміналістичної тактики, пропонуванням окремих методик розслідування нових видів злочинів. Розвиток і формування криміналістичних знань зумовлені науково-технічним

прогресом сучасного суспільства. Інформатизація соціального середовища привела до «технологізації» криміналістики, розроблення й упровадження інформаційних, цифрових, телекомунікаційних та інших технологій. У нових умовах криміналістика від вивчення традиційних матеріально фіксованих слідів має перейти до дослідження звукових, електронних або геномних слідів. Змінюються також способи, прийоми та методи роботи з такими слідами, порядок їх збирання, дослідження і фіксації [778, с. 7–8].

Зокрема, стосовно геномних слідів є реальні можливості вдосконалення їх використання в правозастосовній практиці шляхом застосування криміналістичної реєстрації. Згідно з наказом МВС України від 10 вересня 2009 р. № 390, у системі Експертної служби ведуть облік генетичних ознак людини. Так, відповідні оперативно-пошукові колекції формуються з ДНК-профілів: осіб, яких підозрюють або звинувачують у вчиненні злочинів, узятих під варту, засуджених у випадку їх добровільної згоди; біологічних слідів, вилучених під час огляду місця події, за фактами безвісного зникнення осіб, проведення інших слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; невпізнаних трупів. Можливість оперативного доступу слідчих до відповідних обліків з використанням віддаленого доступу за допомогою будь-якої комп'ютерної техніки (стаціонарних пристроїв, ноутбуків, планшетів тощо) дасть змогу оперативно виконувати завдання щодо здійснення першочергових слідчих (розшукових) дій, зокрема для встановлення особи злочинця, геномні сліди якого виявлено на місці події.

Актуальним у цьому напрямі є поповнення криміналістичних обліків такими новими видами, як фіксація райдужної сітківки ока, відеокомп'ютерне розпізнавання людини за зображенням, рентгенограма тулуба, геномні портрети [656, с. 26].

Водночас завдання криміналістики пов'язані з практичною криміналістичною діяльністю та зумовлені потребами правоохоронних органів протидіяти сучасній злочинності, що, зокрема, пов'язано з реформуванням відомчої освіти. Так, вирішення завдань реформування відомчої освіти МВС потребує урахування досвіду організації та функціонування національних поліцейських систем інших європейських країн та США. Для американської

моделі характерним є здійснення через навчальні заклади лише спеціальної професійної підготовки поліцейських. Така освіта не визнається на рівні дипломованої освіти, яка в США надається виключно цивільними навчальними закладами. Натомість європейська модель орієнтує на створення власних відомчих освітніх систем, що поєднують як поліцейську, так і загальну юридичну освіту. Іноді відбувається поєднання ознак як європейських, так і американської моделей (Хорватія, Угорщина та ін.) [749, с. 38–39]. Реалізація цих завдань на сучасному етапі передбачає й оптимізування викладання криміналістики як навчальної дисципліни.

З огляду на прикладне спрямування науки криміналістики, зазначає Т. С. Волчецька, важливе значення має впровадження наукових рекомендацій у практику, зокрема й за допомогою вивчення криміналістики у вишах [104, с. 72].

Аналіз наукових джерел надав можливість окреслити напрями вдосконалення навчального курсу криміналістики, серед яких такі: під час викладання криміналістики слід активно використовувати методи порівняльного правознавства, зокрема із суміжними предметами в країнах Західної Європи; процес навчання криміналістики має бути спрямований на формування криміналістичного мислення [105, с. 783–787]; розширення використання під час викладання криміналістичної техніки, тактики й методики натурних об'єктів, комп'ютерних тренажерів із програмним забезпеченням для моделювання сцен, що містять і тривимірні об'єкти; комплексні ділові ігри з декількох дисциплін [605, с. 795–800]; використання методів активного навчання, зокрема рольових ігор [647, с. 800–804]; розроблення сучасних практикумів із криміналістики [776] тощо.

Розвиток криміналістики пов'язаний із формуванням наукових шкіл криміналістів [368, с. 33].

На сучасному етапі наукові дослідження з криміналістики проводять на кафедрах криміналістики юридичних закладів вищої освіти, у науково-дослідних установах України (НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України) (з 1995 р.); ДНДІ МВС України (з 2005 р.); Міжвідомчому науково-дослідному центрі з проблем боротьби з організованою

злочинністю при Координаційному комітеті по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України (нині – при Раді національної безпеки і оборони України) (з 1995 р.); Харківському центрі вивчення організованої злочинності (з 1998 р.), а також у науково-дослідних експертних установах (НДІ судових експертиз Міністерства юстиції України; ДНДЕКЦ МВС України та підпорядкованих йому НДЕКЦ на місцях) [368, с. 34].

Нині центри розвитку криміналістики сформувалися в трьох регіонах – Києві, Харкові, Одесі. У цих містах понад сто років функціонують судово-експертні установи, порівняно давно створено кафедри криміналістики національних вишів. Науковими школами як знаними осередками вивчення загальнотеоретичних проблем криміналістики є Національний юридичний університет України ім. Ярослава Мудрого, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національна академія внутрішніх справ [750, с. 271; 815–817]. Про Одеську наукову школу розробки проблем методики розслідування злочинів (зокрема, В. П. Колмакова, В. В. Тіщенко, Ю. П. Аленіна та ін.) пишуть А. В. Іщенко та Д. А. Ляшенко [241, с. 123–131]. Формується наукова школа криміналістики західного регіону України [286; 794].

Конкретні вияви розвитку криміналістики та його перспективи відповідають системі науки, яка, на наше переконання, передбачає загальну й особливу частини. Водночас у межах двохелементної системи може йтися про розвиток загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики і криміналістичної методики. Зокрема, І. І. Когутич стверджує, що сучасний рівень розвитку криміналістики вирізняється активним дослідженням усіх елементів її системи: загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики і криміналістичної методики [285, с. 31].

Інша тенденція розвитку криміналістики на сучасному етапі – консолідація наукових зусиль, кооперація праці науковців. Для проведення досліджень нині потрібні комплексні програми та залучення чисельних колективів дослідників [22, с. 18–19]. Перспективним у цьому напрямі є підготовка колективних монографій, посібників, підручників тощо. Прикладом можна вважати роботу наукових і

науково-дослідних лабораторій вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ системи МВС України. Так, науково-дослідна лабораторія з проблем експертно-криміналістичного забезпечення НАВС видає методичні рекомендації серії «Криміналістичні дослідження» [503; 504; 552], кафедра криміналістичного забезпечення та судових експертиз – серію «Наукова бібліотека криміналіста» [378–380], кафедра оперативно-розшукової діяльності – серію «Бібліотека оперативного працівника» [196; 482; 483] тощо.

Дедалі поширенішими стають комплексні дослідження, здійснювані колективами, до складу яких, крім криміналістів, входять фахівці різних галузей знань: фізіології та біоніки, кібернетики й математики, біології, хімії, антропології.

Професор В. Ю. Шепітько, посилаючись на Г. Малєвскі, зауважує, що міжнародна співпраця криміналістів має ґрунтуватися не лише на «механічному» обміні інформацією, а й на спільних дослідженнях, «міжнародному розподілі праці» в криміналістичних дослідженнях, процесах зближення й інтеграції наукових теорій, концепцій, понять [772, с. 152].

Слід акцентувати увагу й на розвитку мови криміналістики, зокрема введення в науковий обіг нових термінів у сфері криміналістики. Порівняно з іншими науками, понятійний апарат криміналістики має не надто давню історію. Це зумовлює необхідність формування власне понятійного апарату й обґрунтування його криміналістичного змісту [239, с. 12]. Трансформація виявів злочинності в умовах інформатизації суспільства актуалізує розроблення нових фундаментальних наукових правових категорій, які відображали б сучасні реалії протидії новим видам злочинів [534, с. 89]. Перед тим як пропонувати новий термін, слушно зазначає В. П. Бахін, слід з'ясувати, чи має сенс така зміна для розширення та поглиблення теоретичних положень науки, підвищення ефективності розслідування. За інших обставин новели впроваджувати недоцільно [22, с. 20].

Ще один важливий напрям наукових досліджень пов'язаний з євроінтеграцією нашої держави, орієнтування на міжнародні стандарти прав людини та правоохоронної діяльності, залучення до виконання поставлених

завдань передового світового і європейського досвіду. У сучасних реаліях, коли Україна прагне долучитися до світового простору, таке завдання актуальне й для юридичної науки практичного спрямування – криміналістики [759, с. 190]. Притаманно це й судовій експертології. Нині явище глобалізації обумовлює європейські інтеграційні процеси, які в судовій експертизі реалізуються, передусім, через адаптацію законодавства України про судову експертизу до європейського законодавства, а крім того, через використання єдиних підходів до створення методик експертних досліджень для всіх судово-експертних установ шляхом їх акредитації згідно з міжнародними стандартами якості [644, с. 1].

Міжнародне співробітництво в криміналістичному аспекті нині полягає у взаємодії експертних закладів України з Європейською мережею судово-експертних установ (ENFSI). Членство в ENFSI передбачає два види: членство судово-експертних установ країн, що належать до Європейського Союзу, і членство судово-експертних установ країн, що не належать до нього. Членом ENFSI може бути інститут або судово-експертна установа, яка має проводити не менше ніж половину видів експертиз у своїй країні, мати статус державного значення. У такій експертній установі мають працювати не менше ніж 25 осіб [722, с. 15]. Нині в ENFSI створено 15 робочих груп: цифрові зображення в судовій експертизі; генетична ідентифікація; судово-технічне дослідження документів; дослідження наркотичних засобів; дослідження волокон; дослідження слідів рук; дослідження вогнепальної зброї; комп'ютерно-технічна експертиза; судово-експертне дослідження мови, голосу і звуків; дослідження почерку; судово-трасологічні дослідження; судово-експертне дослідження лаків і фарб; судово-експертне дослідження дорожньо-транспортних подій; дослідження місця злочину; дослідження пожеж і вибухів [701, с. 749]. ENFSI включає 63 провідні експертно-криміналістичні установи з 36 країн Європи [760, с. 340]. З березня 2002 р. ДНДЕКЦ МВС України отримало акредитацію лабораторій відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO/IEC 17025. Стандартні загальні вимоги ISO/IEC 17025 до компетентності тестових і калібрувальних лабораторій, як зазначає Е. Б. Сімакова-Єфремян, є основним стандартом, що застосовується для судово-експертних установ із метою гарантування здійснення контролю та

дотримання вимог якості, однією зі складових забезпечення імплементації мінімальних стандартів судової експертизи до національної практики [643, с. 13]. Особливо поширено в Україні використання молекулярно-генетичних досліджень при здійсненні міжнародної співпраці у сфері судових експертиз.

Перспектива цього напрямку співпраці буде полягати в подальшій уніфікації, сертифікації та стандартизації як методик експертиз, так і лабораторного обладнання [882, р. 248].

Крім того, наукові перспективи та можливості криміналістики виявляються під час формування й діяльності різних криміналістичних організацій, закладів і наукових товариств (ENFSI, Дактилоскопичного товариства (Fingerprint Society – FPS), Міжнародної асоціації з ідентифікації (International Association for Identification – IAI), Литовського товариства криміналістів, Польського криміналістичного товариства, Міжнародного конгресу криміналістів), проведення всесвітніх і міжнародних наукових заходів (конференцій, конгресів, симпозіумів) [772, с. 151–152].

Міжнародний конгрес криміналістів – це громадська організація, заснована на Установчій конференції в м. Харкові 17 лютого 2012 року. На конференції було прийнято Статут Конгресу. Так, метою діяльності спільноти є об'єднання зусиль для сприяння розвитку криміналістики й інших суміжних галузей знань, а також популяризація криміналістичних знань. Свою мету Конгрес реалізує через завдання: забезпечення захисту прав людини та громадянина від протиправних посягань; упровадження найефективніших методів, прийомів і засобів протидії злочинності, новітніх досягнень слідчої та судової практики, а також судово-експертних досліджень; визначення головних напрямів розвитку криміналістики, її міжнаукових зв'язків із кримінальним правом і процесом, іншими галузями знань; повідомлення про найбільш значущі події криміналістики, передову слідчу та судову практику; налагодження особистих контактів через безпосередній обмін науковим і професійним досвідом між членами Конгресу, проведення спільних наукових заходів; координація, допомога та сприяння науковій, професійній,

освітній і просвітницькій діяльності криміналістів; сприяння обміну публікаціями між членами Конгресу тощо [811, с. 140].

Головними закономірностями розвитку криміналістичних знань, як і будь-якої іншої науки, є їх інтеграція і диференціація. Це стосується, передусім, теоретико-методологічних розділів науки криміналістики, що відрізняє її від інших національних систем криміналістики світу [276, с. 29].

Відмежування криміналістики від тих галузей знань, які безпосередньо використовували в судочинстві, стосувалося, насамперед, судової медицини, положення якої спершу були складниками криміналістики [167, с. 132]. Диференціація знання як тенденція завжди супроводжувалася й іншим процесом – інтеграцією науки. Водночас роль цих тенденцій постійно змінювалася в історії науки [414, с. 73]. Донині, стверджує М. П. Яблоков, не досліджено інтеграційні процеси, що відбуваються в криміналістиці, щоб визначити оптимальний рівень синтезування нею даних природничих і технічних наук, з метою вдосконалення техніко-криміналістичного арсеналу та збереження провідної ролі правової складової криміналістики [862, с. 72].

Інтеграція передових наукових досягнень технічних, інших наук у кримінальне, цивільне, адміністративне, господарське судочинство є важливою функцією криміналістики на сучасному етапі її розвитку [309, с. 236]. Ці процеси привели до зміни сутності криміналістики, перетворення її на науку інтегрального змісту [167, с. 134].

Вдало відмічають В. Г. Лукашевич та О. В. Юнацький, що відмінними рисами інтеграції сучасної науки є, по-перше, взаємопроникнення структурних елементів різних галузей знання, яке супроводжується зростанням їхньої узагальненості і комплексності, ущільненості і організованості. По-друге, розширення евристичних і гносеологічних можливостей знання, коли взаємодія різних наукових дисциплін здатна дати несподівані результати, наштовхнути на принципово нові ідеї. По-третє, підвищення рівня теоретичного знання і діалектизація, що внутрішньо пов'язана з ним. По-четверте, до процесу інтеграції наукового знання все активніше залучаються суспільні і гуманітарні науки, тоді

як у минулому сфера вияву відповідних тенденцій обмежувалася майже виключно природничими науками [423, с. 6–7].

Для криміналістики як науки, що має постійно поповнювати арсенал можливостей практики, питання вдосконалення науково-дослідної діяльності є першочерговими. Тому визначальною стає проблематика співвідношення криміналістичної науки і системи сучасного наукового знання [167, с. 137].

Інформатизація соціального середовища зумовила «технологізацію» криміналістики, розроблення й упровадження інформаційних цифрових, телекомунікаційних технологій. Інформаційні технології – нова категорія криміналістики, що претендує посісти належне місце в її структурі. Наприклад, у сучасних умовах слідчим потрібні інформаційні технології для оптимізації управління процесами інформаційного забезпечення, здійснення автоматизованого пошуку відомостей щодо будь-яких об'єктів (осіб, подій, предметів тощо), одержання формалізованих знань з усіх видів баз даних, статистичного та географічного аналізу подій, пошуку окремих об'єктів й осіб [776, с. 10]. Із цього приводу В. О. Коновалова зазначає, що зосередження інформаційної бази в оперативно-довідкових і криміналістичних обліках, картотеках, автоматизованих інформаційно-пошукових системах дає змогу отримувати важливі відомості, що сприяють розслідуванню злочинів [306, с. 302]. Водночас про відставання системи криміналістичної реєстрації від сучасних вимог зауважував Ю. П. Аленін, стверджуючи, що облік за способом учинення злочинів є різновидом обмеженого обліку, а це ускладнює застосування даних про нього за межами області, передусім якщо злочинці «гастролюють» і не визнають меж районів та областей, а в низці випадків навмисно заплутують сліди шляхом учинення кожного наступного злочину в новому регіоні [5, с. 21].

Технологічний підхід застосовують не лише в криміналістичній техніці, а й у криміналістичній тактиці та методиці (технології проведення окремих слідчих (розшукових) дій, слідчі або криміналістичні технології). У нових умовах криміналістика, стверджує В. Ю. Шепітько, почала досліджувати звукові (акустичні), електронні або геномні сліди [769, с. 57]. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного

процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» запровадив судову реформу 2017 р., увів у кримінальний процес поняття електронних доказів – інформації в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема: електронні документи (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних й інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (у мережі Інтернет). Тобто інформація із сайтів Інтернету тепер може бути доказом у суді [553]. Слід розробити криміналістичні прийоми виявлення, фіксації, вилучення, дослідження, оцінки та використання електронних доказів у кримінальних провадженнях. Потребує опрацювання питання методики огляду поліцейськими виявлених слідів правопорушення та фіксування цієї процесуальної дії [821].

Постає необхідність проведення спеціальних досліджень новітньої техніки – різних видів смартфонів (iPhone 4S, iPhone 5S, iPhone 6), Інтернет-планшетів (iPad 4, iPad 5, iPad mini 2 тощо), ноутбуків і субноутбуків (нетбуків, смаргбуків, ультрабуків) тощо, а також відповідного програмного забезпечення [772, с. 148].

Наприклад, нині під час проведення огляду місця події на відкритій місцевості, коли немає надійних орієнтирів, можуть використовувати прилади JPS (система глобального супутникового позиціювання). Малогабаритні електронні прилади надають можливість оперативно фіксувати географічні координати будь-якої точки, розташування об'єктів на місці події, відстані між ними [134, с. 116].

Крім того, науково-технічним засобом, що забезпечує комплексну фіксацію обстановки на місці події з точним відображенням зовнішнього вигляду, форми, вимірювань відстані між об'єктами, кутів їхнього взаємного розташування та розмірів з можливістю її дослідження загалом через будь-який час, є лазерні 3D сканери з відповідним програмним забезпеченням. Зокрема, це DeltaSphere-3000 3D Laser Scanner [783, с. 167] або ScanStation C10 виробництва фірми Leica, Imager 5010

фірми Z+F [499, с.198] зі спеціально розробленим для оглядів місця події програмним забезпеченням. Тому перспективним і практично значущим є питання впровадження у правоохоронну практику нових технічних засобів, що проводять лазерне сканування місця події [499, с.196–201], оперативних інформаційно-пошукових систем біометричної ідентифікації особи [456, с. 19–21] тощо.

У галузі криміналістичної техніки потребують розроблення можливості криміналістичного дослідження сучасних слідоносіїв (телекомунікаційних засобів, систем відеоспостереження, хмарних сервісів зберігання інформації в кіберпросторі тощо), питання впровадження передових досягнень зарубіжної криміналістичної техніки в діяльність вітчизняних експертних установ і підрозділів досудового розслідування [666, с. 188].

Перспективним у галузі криміналістичної техніки є дослідження та вилучення ідеальних слідів у пам'яті людини за допомогою техніко-криміналістичних засобів. Такими засобами та прийомами є: застосування комп'ютерної програми «Фоторобот», використання звуко- і відеозапису, поліграфа, спектрографа-сонографа тощо [202, с. 125]. Зокрема, А. Ф. Волобуєв пише, застосування поліграфа як технічного інструмента можливе в межах експертизи, процедура призначення і проведення якої містить певні гарантії достовірності її результатів [103, с. 112]. Підтримуючи цю позицію, Ю. Ю. Орлов зазначає, що поліграфне опитування може проводитися у межах психофізіологічної експертизи, що дає змогу виявити матеріальні ознаки ідеальних слідів пам'яті особи, яка є носієм інформації, що може бути використана як доказ фактів чи обставин, які слідчий встановлює під час досудового слідства. Слідча практика йде шляхом використання висновку експерта-поліграфолога як джерела доказів у кримінальному провадженні [498, с. 185]. Інший варіант, що базується на російському досвіді, – це допит спеціаліста, який проводив опитування з використанням поліграфу, а також інших осіб, що були присутні при його проведенні [300, с. 47]. Доречним є врегулювання діяльності поліграфологів в Україні окремим законом [822, с. 149].

Об'єктивні причини розвитку науки й техніки приводять до формування нових галузей криміналістичної техніки: криміналістичної вибухотехніки, судової акустики або криміналістичної фоноскопії, поліграфології, криміналістичної енграмології [770, с. 50].

Перспективним слід вважати розроблення дієвих криміналістичних рекомендацій щодо проведення слідчих (розшукових) дій, їх комплексів. Так, дослідження слідчої практики є базою для всіх теоретичних розробок криміналістики, узагальнення досвіду їх реалізації в практичній діяльності.

Оптимальна послідовність слідчих (розшукових) дій, що може забезпечити отримання необхідної для розслідування інформації, гарантує успішне розкриття злочину. Джерелом таких рекомендацій є узагальнення практики розслідування. Аналіз слідчої практики дає підстави для створення певних моделей діяльності слідчого в типових умовах інформаційної забезпеченості [304, с. 349]. Для того, щоб відповідати вимогам слідчої практики, криміналістичні рекомендації повинні розроблятися з урахуванням криміналістично значущих ознак злочинів... і закономірностей їх вчинення в сучасних умовах, враховувати та відображати зміни, які відбулись в економіці, соціальній та правовій системах України за роки незалежності [679, с. 64].

Водночас поза увагою більшості сучасних дослідників залишаються питання репрезентативності матеріалів, які вивчають, порівняльного аналізу отриманих даних з уже наявними або інших авторів, що може сприяти висвітленню тенденцій до змін, що відбуваються, їх масштабів тощо [22, с. 10, 12]. Потребують удосконалення питання професійної підготовки юристів, передусім, слідчих, прокурорів, суддів, криміналістів, оперативних працівників, дільничних інспекторів поліції, адвокатів, наукового підґрунтя організації їхньої праці.

До кримінальної процесуальної діяльності належать негласні слідчі (розшукові) дії, тактика проведення яких, очевидно, має бути розроблена в межах криміналістичної тактики. Проте за радянських часів із криміналістики виокремилася наука оперативно-розшукової діяльності, співвідношення якої з

криміналістикою в аспекті тактичного забезпечення розслідування навіть тоді не було цілком з'ясованим, а нині взагалі є невизначеним [666, с. 187].

Поряд з удосконаленням криміналістичної тактики в науковій літературі висловлюють думки про формування теорії криміналістичної стратегії [46; 212; 330]. Стратегія переслідує загальну мету розкриття та розслідування злочинів, а тактика – лише виконання проміжних завдань. Зокрема, В. Д. Берназ вважає, що зміст стратегії розслідування злочинів має охоплювати: визначення пріоритетів і судової перспективи розслідування; розроблення та реалізацію напрямів у досягненні цілей розслідування; моделювання й реалізацію рефлексивного управління розслідуванням злочину загалом; прогнозування в кримінальній справі; розроблення алгоритму проведення типових стратегічних операцій; організацію та управління розслідуванням як з окремих кримінальних справ, так й у всіх справах, що знаходяться в провадженні слідчого; організацію та управління розслідуванням у справі, яку розслідує бригада слідчих або слідчо-оперативна група; прийняття ключових процесуальних рішень у кримінальній справі; формування в населення готовності брати участь у розкритті й розслідуванні злочинів [46, с. 208]. За даними нашого анкетування, 91,5 % респондентів зазначили про необхідність розроблення криміналістичної стратегії протидії злочинності в Україні. З-поміж її складових виокремлено: вивчення злочинної діяльності, закономірностей її механізмів (57,1 %); систему підвищення рівня професіоналізму працівників правоохоронних органів (45,4 %); розвиток матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів (43,1 %); цілеспрямовану і предметно визначену діяльність правоохоронних органів з протидії злочинності (35,4 %); прогнозування в розслідуванні кримінальних правопорушень (30,4 %); організацію та управління розслідуванням кримінальних правопорушень (29,9 %); формування в населення готовності брати участь у розслідуванні та запобіганні злочинам (23,4 %); забезпечення соціальних гарантій професійної діяльності працівників правоохоронних органів (23,2 %); заходи з подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень (22,6 %) (додаток А).

Стратегічними для криміналістики можна вважати завдання щодо прогнозування її розвитку. Криміналістична стратегія пов'язана з кримінальною політикою держави та суспільства, розвитком науки криміналістики у світі, окремими напрямками криміналістичного прогнозування, розробленням сучасних науково-технічних засобів, інформаційних технологій і впровадженням їх у практику протидії злочинності [772, с. 151].

Актуальним питанням криміналістичної тактики є використання гіпнозу під час розслідування, що належить до так званих нетрадиційних методів розслідування. Людина не може бути об'єктом будь-якого насилля, зокрема й психічного. У цьому контексті Л. Д. Удалова допускає можливість використання гіпнозу в ситуаціях повної нездатності особи репродукувати інформацію про обставини події, яку розслідують. Професор зазначає, що гіпноз – це науково обґрунтований медичний метод, широко застосовуваний у медицині, психології та психіатрії, а протягом останніх років – і в криміналістиці як високоефективний спосіб відтворення подій минулого [712, с. 171]. Для використання гіпнорепродукції запропоновано низку умов: добровільна згода опитуваної особи, вимоги до фахівця-гіпнолога (освіта, спеціальність, дотримання процесуальних обмежень), відеофіксація процесу гіпнотичного сеансу, відсутність медичних протипоказань [711, с. 509–510]. На наш погляд, використання гіпнозу під час кримінального провадження має регламентувати український законодавець, за інших обставин, навіть у разі дотримання низки умов, зокрема тих, що систематизувала Л. Д. Удалова, інформація, отримана під час гіпнорепродуктивного сеансу, може бути лише орієнтовною для визначення напрямів висунення версій та їх перевірки відповідними засобами й методами.

У криміналістичних джерелах зазначено, що в структурі судової тактики виокремлюють: тактику обвинувачення, тактику захисту, тактику суду [97, с. 241]. На нашу думку, під час здійснення захисту в суді поняття «тактика» цілком прийнятне для діяльності адвоката, тому наявна потреба в розробленні тактики професійного захисту, однак як однієї зі складових такого розділу криміналістики, як криміналістична тактика. Такі положення можуть ґрунтуватися на рекомендаціях

щодо проведення допиту, одночасного допиту двох чи більше раніше вже допитаних осіб, слідчого експерименту, експертизи тощо.

Також нагальним і перспективним є розвиток тактики судового розгляду кримінальних проваджень. Відповідно до КПК України, у судочинстві діє змагальний процес, який полягає в можливості змагальності сторін і свободі в поданні ними своїх доказів та доведенні перед судом їх переконливості. Відповідно до ст. 22 КПК України, сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених Кодексом [384, с. 14]. У главі 28 «Судовий розгляд» передбачено, що в суді проводять експертизу, допит обвинуваченого, свідків, потерпілого, експерта, пред'явлення для впізнання, досліджують речові докази, проводять процесуальні дії в режимі відеоконференції, а у виняткових випадках суд має право здійснити огляд у певному місці.

Отже, судове слідство, яке здійснює суддя (голова колегії суддів), передбачає тактику здійснення процесуальних дій, переважно слідчих (розшукових). Очевидно, що саме криміналістика має розроблювати тактику судового розгляду. Тому цілком слушно зауважує В. О. Коновалова, що нині відбувається відновлення ідей використання криміналістики в судовій діяльності. Це виявляється в дослідженні проблем тактики судового слідства та сприяє її оптимізації [304, с. 349]. До структури криміналістичної тактики на сучасному етапі її розвитку належить тактика судового слідства (дослідження доказів у суді). На переконання С. Ю. Якушина, тактика судового слідства – це розроблювана наукою криміналістикою, апробована судовою практикою система положень і рекомендацій щодо вибору й застосування відповідно до судової ситуації, що склалася, допустимих тактичних прийомів, а також найефективнішої лінії поведінки під час дослідження доказів з метою успішного виконання завдань кримінального судочинства [867, с. 555–556].

Хоча Н. І. Клименко вважає, що наукові (криміналістичні) знання є незмінними, не залежать від плінних процесуальних новацій, які обумовлені

повсякденними потребами суспільства [276, с. 30], водночас, регулювання законодавцем процесуальних засобів і методів діяльності слідчого, експерта, оперативного працівника, судді позначається на відповідних криміналістичних засобах і методах, а отже, криміналістичних знаннях. Українська криміналістика функціонує і розвивається в умовах дії нового КПК України. У зв'язку із цим постала необхідність узгодження її розробок із новими формами та видами їх регламентації в законодавчому полі [167, с. 141]. Зміна кримінального та кримінального процесуального законодавства, науково-технічний прогрес об'єктивно приводять до перетворень у межах криміналістичної науки [269, с. 19].

Нововведення спричинили проблеми, передусім, у криміналістичній практиці, у зв'язку із чим М. В. Даньшин зазначає: по-перше, унаслідок нової регламентації слідчих дій і появи нових слідчих та судових дій сучасними завданнями криміналістів є: 1) перегляд тактичних прийомів проведення окремих слідчих (розшукових) дій; 2) розроблення групи прийомів щодо здійснення судових дій (наприклад, здійснення допиту експерта в суді (ст. 356), дослідження документів (ст. 358), консультацій і роз'яснень спеціаліста (ст. 360), огляду на місці (ст. 361); 3) формулювання рекомендацій щодо використання під час збирання доказів можливостей оперативно-розшукової діяльності. По-друге, слід ураховувати ту обставину, що близькість криміналістики й оперативно-розшукової діяльності не означає збіг їх правової та практичної сутності. Необхідно дотримуватися суворої диференціації загальних і окремих положень зазначених галузей знань з метою недопущення «розмиття» їхніх меж. По-третє, новий КПК України, концептуально реформуючи органи кримінальної юстиції, спрямований, зокрема, на істотну реорганізацію судових і правоохоронних органів, вносить зміни в їхню структуру та функціональну спрямованість з метою підвищення їх якості. Кардинальні зміни стосувалися не лише організаційної структури судів та органів прокуратури, а й органів досудового слідства [167, с. 143–144].

Після набрання чинності Законом України «Про Національну поліцію» працівники міліції, які пройшли переатестацію, почали адаптуватися до служби в реформованій структурі МВС або новостворених підрозділах поліції. Експертна

служба у зв'язку з новим законодавством також зазнала змін, а саме частина її працівників почала виконувати функції техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (розшукових) дій у штатній структурі слідчих відділів (відділень) поліції. Це актуалізувало потребу впорядкування процедури залучення спеціалістів у досудове розслідування, узгодження підпорядкування відповідних фахівців, їх адаптації до професійної діяльності, що змінилася. У зв'язку з реформуванням Експертної служби МВС України та необхідністю дотримання вимог КПК України щодо проведення оглядів місця події, згідно з наказом МВС України від 19 серпня 2015 р. № 993, у структурі слідчих відділів (відділень) поліції створено сектори техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (розшукових) дій, введено посади поліцейських: начальник сектору (для відділу), старший інспектор-криміналіст, інспектор-криміналіст, технік-криміналіст. Ці фахівці забезпечують техніко-криміналістичне супроводження досудового розслідування злочинів, зокрема під час виїзду слідчо-оперативної групи на місце злочину [497, с. 18–19].

З 18 квітня 2013 р. й донині триває вдосконалення КПК України. Упродовж 2013 р. зміни й доповнення було внесено до трьох законів України, 2014-го таких законів було вже 16, 2015-го – 19, 2016-го – 10, а 2017-го – 2. Більшість унесених до КПК України змін можна умовно класифікувати як такі, що:

- стосувалися давно очікуваної лібералізації візового режиму для України;
- спрямовані на забезпечення функціонування держави в особливий соціально-політичний період (окремий розділ IX¹ «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції», запроваджено інститут спеціального досудового розслідування);
- пов'язані із забезпеченням функціонування нових суб'єктів процесуальної діяльності (Національного антикорупційного бюро України, Національної поліції, Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів);
- деталізують окремі питання накладення арешту на майно, виявлення, розшуку активів, одержаних унаслідок учинення корупційних та інших злочинів;

– урегулювують складні питання тимчасового вилучення майна, проведення обшуку, розгляду клопотань про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій щодо суддів, працівників суду та правоохоронних органів і/або в приміщеннях судових та правоохоронних органів, функціонування прокуратури [684].

Крім того, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 29 лютого 2016 р. № 127 утворено Державне бюро розслідувань як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовує та координує Кабінет Міністрів України [575]. Це Бюро почало роботу з укомплектування штатних посад з 22 листопада 2017 р., коли Р. М. Трубу було призначено директором цього органу. Відповідно до КПК України, Державне бюро розслідувань є органом досудового розслідування та має свою підслідність (ст. 216).

У контексті судової реформи в Україні перспективним напрямом розвитку криміналістики має стати внесення змін до порядку проведення обшуку (ст. 234, 236 КПК України); експертизи, залучення експерта (ст. 242–244 цього Кодексу).

З огляду на анексію АР Крим і події на Сході України, перед криміналістами постало завдання щодо розроблення ефективних методик розслідування злочинів проти основ національної безпеки України та військових злочинів, їх удосконалення. Нині складною є криміногенна ситуація в державі, високим – рівень корупції та організованої злочинності, панує економічна нестабільність, виникають нові загрози внаслідок військової агресії. Не слід забувати й про злочини проти довкілля, адже на сьогодні антропогенне й техногенне навантаження на навколишнє природне середовище у кілька разів перевищує відповідні показники в розвинутих країнах світу, а забруднення довкілля досягло загрозливого рівня, що негативно позначається, у першу чергу, на здоров'ї населення [494, с. 6].

Низка суспільних трансформацій пов'язана, передусім, із проведенням антитерористичної операції, вони супроводжуються якісними змінами всіх сфер життєдіяльності соціуму. Серед найвразливіших з-поміж них для впливу сучасної злочинності можна виокремити такі: конституційний лад держави, якому

загрожує заповнення державних інститутів представниками злочинного світу чи корупціонерами; територіальна цілісність держави внаслідок можливої регіоналізації України; права і свободи особи, які знаходяться під загрозою можливості розроблення та здійснення злочинними структурами механізмів обмеження конституційних прав і свобод; матеріальні цінності, адже для отримання надприбутків, за невідпрацьованих механізмів приватизації та роздержавлення, злочинні структури в Україні можуть стати власниками основних матеріальних цінностей; духовні цінності, яким загрожує культивування злочинних і корумпованих відносин.

У Стратегії розвитку системи МВС України до 2020 р. увагу акцентовано на посиленні протидії організованих злочинності й торгівлі людьми, наркозлочинності та кіберзлочинності; нелегальному обігу та використанню зброї, вибухонебезпечних речовин; забезпеченні розвитку міжнародної взаємодії у сфері протидії транснаціональній злочинності. Це визначальні напрями, які мають урахувувати розробники криміналістичних методик. Зокрема, сьогодні в Україні організована злочинність вже набула ознак міжнародної та поширює свій вплив як на фінансово-кредитну й банківську системи, так і на сферу зовнішньоекономічної діяльності – вивіз стратегічної та інших видів сировини й матеріалів, відмивання коштів та вкладення їх у нерухомість, цінні папери, валюту, коштовності, фінансування комерційної діяльності [744, с. 11]. З плином часу торгівля людьми як вияв транснаціональної організованої злочинності набуває нових форм та способів вчинення цих суспільно небезпечних діянь [95, с. 8]. У наш час контрабанда наркотичних засобів отримала організований, професійний характер, стала «галуззю злочинної наркоіндустрії» у сфері кримінального бізнесу [767, с. 230].

Методичного забезпечення потребує розслідування злочинів, пов'язаних з умисним знищенням або пошкодженням об'єктів житлово-комунального господарства, розслідування шахрайств, учинених способом фінансової піраміди, незаконного заволодіння автотранспортом, незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, аналогів і прекурсорів, розслідування незаконного зайняття

рибним, звіриним або іншим добувним промислом. Із цих питань колектив НАВС розробив окремі методики, які впроваджено в практичну діяльність слідчих підрозділів, проведено відповідні наукові дослідження [469–472; 630; 282].

Наше дослідження практики розслідування кримінальних правопорушень за період дії КПК України 2012 р. засвідчило, що найнижчі їх показники стосуються злочинів проти: безпеки виробництва (8,4 %), довкілля (27,6 %), власності (29,1 %), миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (29,3 %), правосуддя (30,1 %), безпеки руху й експлуатації транспорту (30,8 %), у сфері господарської діяльності (33,4 %), проти основ національної безпеки України (34,2 %), волі, честі та гідності особи (34,3 %), авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян і злочини проти журналістів (35,9 %) (додаток Б). У наукових джерелах констатують зниження результативності розслідування злочинів до 40 % (2013) [26, с. 3].

Респонденти, у тому числі й слідчі Національної поліції, судді, зазначили, що пріоритетним є вдосконалення, розроблення та впровадження в правоохоронну практику методик розслідування: кіберзлочинності (69,8 %), організованої злочинної діяльності (56,6 %), торгівлі людьми (42,9 %), злочинів проти довкілля (39,5 %), наркозлочинності (36,7 %), злочинів проти основ національної безпеки України (32,7 %), військових злочинів (30,9 %) тощо (додаток А). Ці дані частково відповідають потребі правозастосовної практики щодо методик розслідування злочинів, виявляють недостатній рівень науково-методичного забезпечення розслідування відповідних кримінальних правопорушень. Отже, такі відомості формують перспективні напрями розвитку криміналістичної методики.

Провівши дослідження нинішніх наукових розробок з криміналістичної методики, Б. В. Щур виокремив декілька відповідних напрямів: 1) подальше формування методологічних засад криміналістичної методики – її загальних положень (концептуальних підходів, принципів, функцій, структури тощо); 2) створення окремих криміналістичних методик (відносно категорій, видів, підвидів злочинів та ін.); 3) розроблення криміналістичних методик щодо різних

видів діяльності: слідчої, судової, прокурорської, адвокатської; 4) пропонування окремих засобів криміналістичної методики – методичних рекомендацій, методів, прийомів, технологій тощо [793, с. 41–42].

У контексті нових підходів до системи криміналістики та структури її розділів рекомендовано новий зміст криміналістичної методики. Перша підсистема її відображає систему типових криміналістичних знань про злочинну діяльність, що зосереджені в типовій криміналістичній характеристиці окремих видів злочинів. Друга підсистема відображає систему типових криміналістичних знань про слідчі ситуації та їх вирішення тактико-технічними прийомами, засобами й методами, які мають зосереджуватися в типовій криміналістичній характеристиці попереднього розслідування окремих видів злочинів. До третьої підсистеми криміналістичної методики належать криміналістичні знання про ситуації судового слідства та їх вирішення тактико-технічними прийомами, засобами й методами, які мають зосереджуватися в типовій криміналістичній характеристиці судового розгляду окремих видів злочинів [113, с. 246].

Для створення криміналістичних методик розслідування потрібно враховувати одноманітні підходи до криміналістичної класифікації злочинів, чітку диференціацію криміналістичних методик. Найусталенішою є чотирирівнева структура, що охоплює такі елементи: 1) міжвидові (групові) окремі криміналістичні методики розслідування; 2) видові окремі криміналістичні методики розслідування; 3) підвидові окремі криміналістичні методики розслідування; 4) комплексні окремі криміналістичні методики розслідування [195, с. 184].

Зокрема, підвидові криміналістичні методики (мікрометодики) як науковий продукт розроблюють на базі значного емпіричного матеріалу, що дає змогу проаналізувати криміналістичну характеристику, визначити вірогідно-статистичні та кореляційні зв'язки між її елементами, виокремити типові слідчі ситуації та стосовно них сформулювати конкретні завдання й побудувати програми їх виконання. Водночас актуалізація прогностичної функції криміналістики зумовлює можливість використання іншого технологічного підходу до побудови криміналістичних методик. Ідеться про такі наукові абстракції, як міжвидові криміналістичні

методики, тобто методики розслідування злочинів, згруповані на підставі криміналістично значущих ознак [191, с. 295].

Розвиток вітчизняної криміналістики пов'язаний з науково-технічним прогресом в Україні, змінами кримінального та кримінального процесуального законодавства, процесами інтеграції у світову криміналістику. В умовах активного науково-технічного прогресу, розвитку сучасного інформаційного суспільства криміналістика потребує інтеграції знань з інших наук. Так, поєднання знань з економічних, математичних, кібернетичних, статистичних, криміналістичних та інших галузей необхідне для розроблення низки методик розслідування злочинів у сфері економіки – пов'язаних із діяльністю конвертаційних центрів, відшкодуванням ПДВ, фінансовим шахрайством тощо.

Висновки до розділу 4

1. У другій половині XX ст. хронологічними межами етапів розвитку вітчизняних судово-експертних установ були 1962-й і 1995 рік. Зокрема, 1962 р. відповідно до прийнятого КПК УРСР, оновлених Положень про НДІСЕ, інших законодавчих та підзаконних актів, що регулювали судово-експертну діяльність, проведення судових експертиз забезпечено новими формами й організаційними засадами. У структурі криміналістичних установ створюють нові відділи дослідження речових доказів. Після прийняття Закону України «Про судову експертизу» 1995 р. затверджено нову структуру НДІСЕ, статусу НДІ набуває Одеська науково-дослідна лабораторія судових експертиз, організовано низку відділень інститутів.

Розвиток судово-експертних установ є рівномірним, нові етапи в їх функціонуванні пов'язані з прийняттям основоположних законів, що стосуються сфери судово-експертної діяльності.

Нині основними напрямками діяльності державних спеціалізованих судово-експертних установ Міністерства юстиції є науково-дослідний, експертний,

науково-методичний і редакційно-видавничий, що в комплексі утворюють експертне забезпечення правосуддя в Україні.

2. Хронологічними межами розвитку експертно-криміналістичних установ МВС України з другої половини ХХ ст. є: 1) з 1950-х рр. до 1981 р. – функціонування науково-технічних підрозділів ОВС як структурних підрозділів різних служб МВС УРСР; 2) 1981–1991 рр. – розвиток самостійних експертно-криміналістичних підрозділів у системі МВС УРСР; 3) з 1991 р. й донині – сучасний розвиток Експертної служби МВС України, який має підетапи: 1991–1998 рр. – становлення експертно-криміналістичних підрозділів МВС України; 1998–2015 рр. – зміцнення Експертної служби МВС України; з 2015 р. – післяреформений етап розвитку Експертної служби МВС України.

В органах досудового розслідування України відбувалося становлення криміналістичної техніки, тактики і методики та їх застосування під час розслідування злочинів. Відповідно до цього слід виокремити такі етапи розвитку криміналістики у слідчому апараті: 1) 1860–1917 рр. – запровадження інституту судових слідчих у системі юстиції та застосування ними криміналістичних засобів і методів під час попереднього розслідування; 2) 1917–1928 рр. – застосування слідчими системи юстиції, органів прокуратури та державної безпеки криміналістичних даних під час розслідування; 3) 1928–1963 рр. – криміналістика в роботі слідчих органів прокуратури та державної безпеки з розслідування злочинів; 4) 1963–1991 рр. – розширення меж використання криміналістики слідчим апаратом під час розслідування злочинів; 5) 1991–2012 рр. – використання криміналістики в умовах становлення органів досудового розслідування; 6) з 2012 р. й донині – сучасний стан криміналістики в органах досудового розслідування під час кримінальних проваджень.

На розвитку експертно-криміналістичних підрозділів ОВС України в другій половині ХХ ст. позначилися організаційно-структурні зміни системи МВС. У зв'язку із численними реформами експертні установи часто змінювали структуру, чисельність, підпорядкування, об'єднувалися з іншими підрозділами ОВС тощо. Такі зміни негативно позначалися на криміналістичній діяльності в ОВС України,

спричиняли «плинність» кадрів експертів-криміналістів, призводили до розмиття «професійного ядра».

Система експертно-криміналістичних підрозділів МВС України, яка сформувалася наприкінці ХХ ст., цілком відповідала подальшому розвитку судової експертизи та криміналістики й ефективному впровадженню науково-технічних методів і засобів в експертну діяльність. Експертні установи МВС України забезпечують техніко-криміналістичне супроводження слідчих (розшукових) дій, передусім – огляду місця події, виконання криміналістичних експертиз і досліджень, застосовують науково-технічні засоби в оперативній діяльності поліції з розслідування кримінальних правопорушень та запобігання їм, ведуть криміналістичні обліки. В Експертній службі МВС України утворилася та плідно функціонує розгалужена мережа криміналістичних установ, які виконують як експертні функції, так і завдання з надання кваліфікованої допомоги під час проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, поширення криміналістичних знань серед працівників поліції, узагальнення та поширення передового досвіду експертної роботи, підготовки висококваліфікованих кадрів судових експертів.

Підрозділи Експертної служби МВС України забезпечені системою підготовки кадрів та підвищення їх кваліфікації шляхом здобуття відповідних знань у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання.

3. Перспективні напрями розвитку криміналістики пов'язані з її завданнями, які спрямовані на досягнення загальної мети – сприяти своїми прийомами, методами й засобами протидії злочинності та вирішенню спеціальної мети – повному і своєчасному криміналістичному забезпеченню досудового розслідування та судового розгляду; вивченню досягнень зарубіжної криміналістики, використанню їх у вітчизняній практиці; виявленню та подоланню протидії розслідуванню; удосконаленню криміналістичної підготовки. Конкретизують завдання криміналістики через взаємозв'язок із функціями цієї науки.

Перспективним є розроблення стратегічних напрямів розвитку криміналістики з огляду на зміни кримінального та кримінального

процесуального законодавства, досягнення науково-технічного прогресу, тенденції становлення світової криміналістики.

Криміналістична техніка актуалізує впровадження інноваційних інформаційних, цифрових, телекомунікаційних технологій у правозастосовну діяльність; удосконалення та/або створення криміналістичних засобів дослідження звукових, електронних або геномних слідів; пристосування новітньої техніки для техніко-криміналістичного супроводження слідчих (розшукових) дій (зокрема, використання під час проведення огляду місця події систем глобального супутникового позиціювання (приладів JPS тощо), лазерних 3D сканерів).

Нагальним питанням є науково-методичне забезпечення тактики судового розгляду кримінальних проваджень і тактичних прийомів слідчих (розшукових) дій у суді: експертизи, допиту обвинуваченого, свідків, потерпілого, експерта, пред'явлення для впізнання, огляду [856, с. 165].

Сучасні реалії в Україні спонукають криміналістику до вдосконалення, розроблення та впровадження в правоохоронну практику методик розслідування: кіберзлочинів, організованої злочинної діяльності, торгівлі людьми, нелегального обігу зброї та вибухонебезпечних матеріалів, злочинів проти довкілля, наркозлочинності, основ національної безпеки України, військових злочинів, транснаціональної злочинної діяльності, злочинів проти безпеки виробництва, власності, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Перспективні завдання криміналістичної науки органічно пов'язані з практичною криміналістичною діяльністю та зумовлені потребами правоохоронних органів у протидії сучасній злочинності. Реалізація завдань криміналістики на сучасному етапі передбачає й оптимізацію викладання її як навчальної дисципліни.

Процеси євроінтеграції України в криміналістичному аспекті полягають у міжнародному співробітництві експертних установ України з Європейською мережею судово-експертних установ (ENFSI), що передбачає подальшу уніфікацію, сертифікацію і стандартизацію експертних методик, лабораторного обладнання.

За своєю сутністю, завданнями, принципами розвиток криміналістики передбачає інтеграцію та диференціацію наукового знання.

ВИСНОВКИ

Виконане дисертаційне дослідження дало змогу розв'язати важливу наукову проблему, а саме: розробити й обґрунтувати концептуальні засади виникнення та розвитку криміналістики в Україні, сформулювати практичні рекомендації щодо перспективних напрямів вітчизняної криміналістичної науки. На підставі результатів дослідження сформульовано низку положень і пропозицій.

1. Передісторія виникнення криміналістичних знань пов'язана з необхідністю вирішувати конфлікти між людьми в первісному суспільстві, виявляти порушення звичаїв, встановлювати осіб, які спричиняли шкоду. Передумовами зародження основ криміналістичних знань були: обов'язок з'ясування обставин учинених злочинів; розвиток права, що передбачав використання різних джерел при дослідженні правопорушень, проведення спеціальних процедур розшуку; необхідність під час вирішення конфліктів і спорів з приводу протиправних діянь залучати обізнаних осіб, які володіли знаннями в науці, ремеслі, мистецтві; недосконала практика розслідування порушень закону.

Із часів утворення перших держав практика розслідування злочинів обумовила зародження основ і формування криміналістичних знань, зокрема в Україні, територія якої в різні часи належала до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій, Румунії, Угорщини, інших держав, що позначилося на розвитку вітчизняної криміналістики.

Формуванню криміналістичних знань і виникненню криміналістики як науки сприяли: запити правоохоронної практики; пристосування технічних засобів і методів інших наук (фотографія, антропометрія) до криміналістичної діяльності; упровадження досягнень природничих і технічних наук у процес розслідування злочинів; розроблення власних криміналістичних засобів та методів. Ці чинники визначили перші головні напрями поступу криміналістики: створення й удосконалення засобів криміналістичної реєстрації та розшуку

злочинців; розроблення наукових прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки й використання доказів. На початку XX ст. наука криміналістика імплементувалася в практичну діяльність з протидії злочинності й освітньо-науковий простір українських губерній Російської імперії.

2. Розвиток криміналістичних знань в Україні відбувався за періодами:

I період – зародження основ криміналістичних знань та їх формування (з XI ст. до кінця XIX ст.), що має два етапи: перший – зародження основ криміналістичних знань (із часів дії «Руської правди» до середини XVI ст.); другий – виникнення та формування криміналістичних знань (із середини XVI ст. до кінця XIX ст.);

II період – виникнення криміналістики як науки, її подальший розвиток (з кінця XIX ст. до середини XX ст.). Він містить два етапи: перший – виникнення криміналістики в Західній Європі, її впровадження в Російській імперії (1893–1917); другий – виникнення та розвиток радянської криміналістики (з 1918 р. до середини XX ст.);

III період – розвиток криміналістики як самостійної юридичної науки, навчальної дисципліни та практичної діяльності (із середини XX ст. до 1991 р.);

IV період – сучасний стан розвитку криміналістики в Україні (з 1991 р. й донині).

Науково обґрунтовану періодизацію розвитку криміналістичних знань в Україні здійснено на підставі критеріїв, які відображають головні трансформаційні процеси в криміналістиці. Ці критерії позначають найважливіші криміналістичні події та процеси, перспективні напрями, течії і тенденції розвитку, що знаменували якісно нове наповнення криміналістики як практичної діяльності та/або науки. Комплексне використання цих критеріїв забезпечило правильне визначення відповідних періодів й етапів.

3. Сучасний підхід до криміналістичних знань обумовлює їх трактування в широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні криміналістичні знання – це систематизована інформація про закономірності злочинної діяльності та закономірності збирання, дослідження, оцінки й використання доказів у різних

видах юридичних процесів, що пізнані суб'єктами, які застосовують ці дані у своїй професійній діяльності. Криміналістичні знання у вузькому значенні – це сукупність відомостей з криміналістики й інших спеціальних юридичних дисциплін, що набута під час навчання та професійної діяльності слідчими, прокурорами, суддями, захисниками (адвокатами). Наступність і неперервність поступу криміналістичних знань забезпечує надійну можливість навчання фахівців та практичного оволодіння ними криміналістичними засобами й методами, навіть за умов браку практиків-професіоналів.

4. У процесі становлення предмета криміналістики виокремлено: перший етап (кінець XIX ст.) – виникнення нової галузі наукового знання (криміналістики), коли її предмет охоплював вивчення речових доказів і діяльність учасників кримінального процесу; другий етап (з початку XX ст. до 1930-х рр.) – відмежовуючись від науки кримінального процесу, предмет криміналістики становив технічне забезпечення розслідування злочинів; третій етап (з 1930-х рр. до 1967 р.) – предметом криміналістики як самостійної науки стає розкриття, розслідування та запобігання злочинам; четвертий етап (з 1967 р. до кінця XX ст.) – криміналістика вивчає закономірності виникнення інформації про злочин і криміналістичні засоби та методи розкриття, розслідування й запобігання злочинам, які ґрунтуються на пізнанні цих закономірностей; п'ятий етап (з початку XXI ст.) – криміналістику визначено як науку, що вивчає закономірності злочинної діяльності, діяльність з розслідування кримінальних правопорушень та яку використовують у низці видів судочинства.

Криміналістика вивчає закономірності злочинної діяльності та сприяє забезпеченню розслідування кримінальних правопорушень, судового їх розгляду, встановлення юридичних фактів. Предмет сучасної криміналістики має охоплювати й вивчення особливостей використання даних цієї науки під час судового розгляду кримінальних проваджень і вирішення справ про цивільні, адміністративні, господарські, митні, податкові й інші правопорушення. Предмет охоплює головні та найсуттєвіші ознаки об'єкта вивчення науки криміналістики, тому він, з одного боку, відмежовує її від інших галузей наукового знання, а з

іншого – постає системоутворювальним чинником змістового її наповнення, загальним критерієм систематизації криміналістичних знань.

Структура предмета криміналістики є складною та багаторівневою. Вона передбачає вивчення двох загальних складових: закономірностей злочинної діяльності й діяльності з розслідування кримінальних правопорушень, судового їх розгляду. Наука криміналістика вивчає це лише в тому аспекті, що забезпечує розроблення рекомендацій для правозастосовної практики.

5. Система криміналістики є цілісним утворенням, яке сформоване з елементів (підсистем – розділів), які мають власні систематизовані елементи – підрозділи. Вона є незамкнутою, уможлиблює власне поповнення новими структурними елементами, поняттями та категоріями.

Системи криміналістики як науки і навчальної дисципліни різняться між собою. Система науки криміналістики містить загальну й особливу частини. До загальної частини належать загальнотеоретичні положення з підрозділами: предмет, система і завдання криміналістики; історія криміналістики; становлення та розвиток криміналістичних теорій; методологічні засади криміналістики; криміналістична ідентифікація й діагностика. Особлива частина охоплює: криміналістичну техніку, криміналістичну тактику, криміналістичну методику. У сучасних умовах до системи криміналістики як навчальної дисципліни належать: загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика.

6. З початку XX ст. розпочався багатовекторний розвиток криміналістики як практичної діяльності, системи наукових знань, навчальної дисципліни. Криміналістику застосовували в різних відомствах, які безпосередньо здійснювали розкриття, розслідування та судовий розгляд справ, а також фахівці, яких залучали до дослідження окремих обставин учинених правопорушень.

Першими українськими державними криміналістичними установами стали кабінети науково-судової експертизи при прокурорах Київської та Одеської судових палат, засновані 1913 р., які, поряд із Санкт-Петербурзьким і

Московським кабінетами, мали загальнодержавний статус й експертно забезпечували кримінальне та цивільне судочинство всієї Російської імперії.

У становленні криміналістики в криміналістичних установах виокремлено етапи: *у судово-експертних установах системи юстиції*: I етап – 1914–1917 рр.; II етап – 1917–1941 рр.; III етап – 1944–1962 рр.; IV етап – 1962–1995 рр.; V етап – з 1995 р. й донині; *в експертно-криміналістичних підрозділах МВС*: I етап – 1892–1917 рр., II етап – 1917–1941 рр., III етап – 1941–1945 рр., IV етап – 1945–1963 рр.; V етап – 1963–1981 рр.; VI етап – 1981–1991 рр., VII етап – з 1991 р. й донині; *в органах досудового розслідування*: I етап – 1860–1917 рр., II етап – 1917–1928 рр., III етап – 1928–1963 рр., IV етап – 1963–1991 рр., V етап – 1991–2012 рр., VI етап – з 2012 р. й донині; *в експертних закладах системи охорони здоров'я*: I етап – з давніх часів до 1716 р., II етап – 1716–1864 рр.; III етап – 1864–1917 рр., IV етап – 1917–1941 рр., V етап – 1941–1949 рр., VI етап – 1949–1991 рр., VII етап – з 1991 р. й донині.

Розвиток криміналістики в судово-експертних установах системи юстиції є рівномірним, зміна етапів пов'язана з прийняттям основоположних нормативно-правових актів щодо розслідування кримінальних правопорушень і судово-експертної діяльності. Особливості розвитку криміналістики в експертних підрозділах МВС України зумовлені реформуванням відомства, трансформаціями відомчої криміналістики, актуальними напрямками практики протидії злочинності. В експертних закладах системи охорони здоров'я криміналістика розвивалася відповідно до специфіки їхньої організації, що полягали в розробленні власної структурної побудови, яка різнилася з аналогічними підрозділами в РРФСР та інших радянських республіках, а також паралельному проведенні експертних досліджень в інститутах науково-судової експертизи системи юстиції.

7. Запровадження криміналістики в освітній процес розпочалося наприкінці XIX ст. в західноєвропейських університетах, у яких було створено спеціальні криміналістичні інститути або кафедри криміналістики. Прикладне спрямування нової науки криміналістики, її завдання щодо протидії злочинності сприяли появі

відповідної дисципліни в процесі підготовки фахівців правоохоронної сфери як у країнах Західної Європи, так і в українських губерніях Російської імперії.

Розвитку радянської криміналістики в українських навчальних закладах притаманні особливості, пов'язані із закриттям протягом певного часу юридичних факультетів університетів, припиненням вивчення криміналістики в них й одночасним викладанням цієї навчальної дисципліни в процесі підготовки міліціонерів, працівників карного розшуку; започаткування спеціалізованого викладання криміналістики для підготовки кадрів різних служб забезпечення правопорядку.

У першій половині XX ст. розвиток криміналістики у вітчизняних наукових і науково-дослідних установах полягав у розробленні криміналістичних методів вивчення особи злочинців, причин правопорушень і заходів запобігання їм, окремих методів розслідування злочинів. У повоєнні роки й надалі розвиток криміналістики спрямовували загальносоюзні криміналістичні науково-дослідні установи.

8. Тенденції розвитку криміналістичних знань в Україні у XX – на початку XXI ст. відображено в криміналістичних виданнях. На початку XX ст. оприлюднювали відомості про злочинну діяльність, висвітлювали сутність нової науки – криміналістики, пропонували рекомендації щодо процесу розкриття злочинів, проведення слідчих дій, використання окремих криміналістичних методів у поліцейській і слідчій роботі, можливостей судових експертиз, дидактичні матеріали для навчання криміналістики. Згодом у виданнях публікували загальні положення процесу розслідування злочинів, відповідних методів, рекомендації з проведення окремих слідчих дій, використання технічних засобів і тактичних прийомів у слідчій діяльності, можливості криміналістичних обліків та судових експертиз; характеризували особливості розслідування окремих видів злочинів. Опубліковані роботи мали чітко виражену прикладну спрямованість. Криміналістичні праці з другої половини XX ст. визначали, передусім, можливості нових видів криміналістичних засобів і методів, судових експертиз у протидії злочинності; пристосування досягнень науково-технічного прогресу до потреб

криміналістики та судової експертизи; використання інновацій у розслідуванні кримінальних правопорушень.

9. Головні напрями розвитку криміналістики у XX – на початку XXI ст. оприлюднювали й активно обговорювали на з'їздах, конференціях, нарадах. Наукові заходи, проведені в першій половині XX ст., мали вирішальний вплив на загальну стратегію протидії злочинності в державах СРСР і розвиток криміналістики. У другій половині XX ст. визначальними були наукові заходи, на яких обговорювали питання сутності науки криміналістики, її предмета, системи, місця серед інших наук. Завдяки систематичним науковим зібранням відбувалося ознайомлення практичних працівників з новим науково-методичним інструментарієм, ефективним під час розслідування кримінальних правопорушень, судового їх розгляду.

10. Розвиток криміналістики в Україні безпосередньо залежить від науково-технічного прогресу, змін кримінального та кримінального процесуального законодавства, інтеграції вітчизняної науки у світову криміналістику. Перспективні завдання криміналістичної науки органічно пов'язані з практичною криміналістичною діяльністю й обумовлені потребами правоохоронних органів у протидії злочинності.

За своєю сутністю, завданнями, принципами розвиток криміналістики передбачає інтеграцію та диференціацію наукового знання. Нині криміналістичні знання використовують під час реалізації завдань як кримінального судочинства, так і цивільного, адміністративного, господарського, а також для вирішення інших питань, пов'язаних із дослідженням різних об'єктів (у сферах археології, культури, мистецтва тощо). Ці процеси зумовлюють розширене використання положень криміналістики в кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському судочинствах, антикорупційній, податковій, прикордонно-охоронній, митній, нотаріальній, мистецькій та інших видах діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдиев В. И. История Древнего Востока. Изд. 3-е, перераб. М. : Высш. шк., 1970. 608 с.
2. Агафонов С. А. Основы римського приватного права. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2006. 141 с.
3. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. : в 3 т. М. : АН СССР, 1964. Т. 3. 690 с.
4. Александренко О. В. Протидія розслідуванню як елемент злочинної діяльності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2003. Вип. 3. С. 164–172.
5. Аленін Ю. П. Теоретичні та практичні основи розкриття і розслідування осередків злочинів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1997. 48 с.
6. Алиев И. А., Аверьянова Т. В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. Баку : Гянджлик, 1992. 186 с.
7. Андреевский И. Е. Полицейское право. Введение и ч. 1. Полиция безопасности. Т. 1. 2-е изд., испр. и доп. СПб. : Прац Э., 1874. 648 с.
8. Антологія сиску : в 14 т. / [відп. ред.: Ю. І. Римаренко, В. І. Кушерець]. Київ : Знання України, 2005. Т. 1 : Документи та матеріали з кримінального сиску (1397–1918 pp.). 596 с.
9. Антонов В. С. Экспертно-криминалистическая служба МВД Украины: состояние и задачи. *Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики* : тезисы науч.-практ. конф. Киев, 1993. С. 35–37.
10. Антонова М. М., Колонюк В. П., Ягодін О. П. До питання розвитку редакційно-видавничої діяльності Київського науково-дослідного інституту судових експертиз. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 538–542.
11. Аркуша Л. І. Основи виявлення та розслідування легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2011. 40 с.

12. Баев О. Я. Основы криминалистики : курс лекций. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Эксмо, 2009. 288 с.

13. Баев О. Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. *Следственная тактика* : науч.-практ. пособие. М. : Экзамен, 2003. С. 9–15.

14. Баев О. Я. Основы методики уголовного преследования и профессиональной защиты от него : науч.-практ. пособие. М. : Эксмо, 2009. 400 с.

15. Базы данных и компьютерные сети в практике работы органов внутренних дел : учеб. пособие / [Г. Бирюков, А. Михно, Д. Никифорчук, В. Лебеденко]. Луганск : ЛИВД, 2001. 72 с.

16. Баков П. І. Ортопедична діагностика пристосовно до ідентифікації слідів босих ніг. *Революційне право*. 1933. № 2. С. 88–92.

17. Балашов Д. М., Балашов Н. М., Маликов С. В. Криминалистика : учебник. М. : ИНФРА-М, 2005. 503 с.

18. Баринов Е. Х. К истории появления периодических изданий по вопросам судебной медицины в России. *Судебно-медицинская экспертиза*. 2008. Вып. 1. С. 42–43.

19. Басай В. Д. Актуальні проблеми кримінального процесу і криміналістики : навч. посіб. Івано-Франківськ : Плай, 2002. 352 с.

20. Басай В. Д. До питання про застосування слідчим власних спеціальних знань у процесі розкриття та розслідування злочинів. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 576–578.

21. Басай В. Д. Криміналістична одорологія (теоретичні, правові і методичні основи) : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника, 2003. 502 с.

22. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002 гг.). Киев : Охрана труда, 2002. 268 с.

23. Бахин В. П. Предмет науки криминалистики : лекция. Киев, 1999. 22 с.

24. Бахин В. П., Карпов Н. С. Преступная деятельность как объект криминалистического изучения : лекция. Киев : Изд-во КНУ, 1999. 22 с.
25. Бахин В. П. Тактика преступников. Тактические приемы противодействия преступников следствию. Киев : Семенко С., 2009. 44 с.
26. Бахин В. П., Чернявский С. С., Юсупов В. В. Мастерство раскрытия преступлений : пособие. Киев : Полищук А. В., 2014. 96 с.
27. Бачинський В. Т., Савка І. Г., Ванчуляк, Кулик О. Ф. Наукові нариси кафедри судової медицини в минулому та сьогоденні. URL: <http://sudmed.bsmu.edu.ua/index.php/istoriya-kafedri>.
28. Бедный Г. З. Психологические основы анализа и проектирования трудовых процессов. Киев ; Одесса : Вища шк., 1987. 207 с.
29. Белкин Р. С. Ведется расследование... М. : Сов. Россия, 1976. 222 с.
30. Белкин Р. С. История отечественной криминалистики. М. : НОРМА, 1999. 496 с.
31. Белкин Р. С., Винберг А. И. История советской криминалистики. Формирование частных криминалистических теорий (1940–1950-е гг.) : учеб. пособие. М. : Тип. им. Воровского, 1983. 77 с.
32. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. М. : Юрид. лит., 1987. 272 с.
33. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. 2-е изд., доп. М. : Мегатрон XXI, 2000. 334 с.
34. Белкин Р. С. Криминалистический букварь. М. : Юристъ, 1997. 112 с.
35. Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 1 : Общая теория криминалистики. М. : Юристъ, 1997. 408 с.
36. Белкин Р. С., Винберг А. И. История советской криминалистики. Этап возникновения и становления науки (1917–1930-е годы) : учеб. пособие. М. : НИ и РИО, 1982. 70 с.
37. Белкин Р. С. О понятии организации расследования преступлений. *Организация расследования преступлений органами внутренних дел*. М., 1978. С. 25–32.

38. Белкин Р. С., Краснобаев Ю. И. О предмете советской криминалистики. *Правоведение*. 1967. № 4. С. 90–94.
39. Белкин Р. С. Совершенствование понятия предмета криминалистики. *Предмет и система криминалистики в свете современных исследований*. М. : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1988. С. 30–42.
40. Белоусов И. И., Паскевич А. И. Немые свидетели в уголовном розыске. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1930. Кн. 12. С. 34–36.
41. Белых А. Н., Толмачев И. А. К истории зарождения судебно-медицинской травматологии. *Судебно-медицинская экспертиза*. 2008. № 3. С. 40–42.
42. Бергер В. Е., Рыбалко Я. В. Образцы экспертных заключений. Баллистика. Киев : РИО МВД УССР, 1988. 172 с.
43. Бердичевский Ф. Ю. О предмете и понятийном аппарате криминалистики (в порядке обсуждения). *Вопросы борьбы с преступностью*. 1976. Вып. 24. С. 139–140.
44. Бердута М. З., Журавльов Д. В., Корніщева С. Є. Експрес-курс: Історія України: зовнішнє незалежне оцінювання : навч. посіб. Київ : Майстер-клас, 2009. 315 с.
45. Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834–1960 рр.): історико-правове дослідження : монографія. Київ : КНТ, 2008. 436 с.
46. Берназ В. Д. Криминалистическая стратегия в расследовании преступлений. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 203–209.
47. Берназ В. Д., Бірюков В. В., Волобуєв А. Ф. Криміналістика : підручник. Харків : ХНУВС, 2011. 666 с.
48. Берназ П. В. Становлення та розвиток суб'єктів здійснення досудового слідства. *Південноукраїнський правничий часопис*. Вип. 3. 2015. С. 154–159.
49. Библиографический указатель диссертаций по криминалистике / [сост.: В. П. Бахин, Е. Н. Викторова, А. В. Ищенко]. М. : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1989. 156 с.

50. Библиографический указатель научных работ сотрудников Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз (1923 – май 1973) / отв. ред. Г. М. Надгорный. Киев : КНИИСС, 1973. 115 с.

51. Биленчук П. Д. Лукьянчиков Е. Д., Сало В. Д. Методика обнаружения и использования одорологической информации в процессе раскрытия преступлений : учеб. пособие. Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1993. 48 с.

52. Биленчук П. Д. Золотарь Н. С., Коваленко Е. Г. Криминалистическая одорология в раскрытии и расследовании преступлений. Киев : РИО МВД Украины, 1994. 60 с.

53. Біленчук П. Д. Кабінети по вивченню особи злочинця і злочинності. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К–М. 792 с.

54. Біленчук П. Д. Криміналістика в питаннях і відповідях : посібник. 2-ге вид., стер. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2011. 184 с.

55. Білостоцький С. М. Кримінальне судочинство міста Львова XVI–XVIII ст. (за матеріалами війтівсько-лавничого суду міста Львова) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2009. 17 с.

56. Білоус В. В. 210-та річниця від дня заснування Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2014. Вип. 14. С. 465–472.

57. Білоусов А. С. Криміналістичний аналіз об'єктів комп'ютерних злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 245 с.

58. Бірюков В. В. Використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації у процесі розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2001. 20 с.

59. Бокариус Н. Н. XXV лет работы Харьковского научно-исследовательского института судебной экспертизы им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса. *Проблемы криминалистики и судебной экспертизы* : сб. науч. работ. Харьков, 1948. С. 12–16.

60. Бокаріус М. Сергій Семенович Савченко (некролог). *Питання криміналістики та науково-судової експертизи*. 1931. № 1–2. С. 46–47.

61. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2004. 20 с.

62. Бондарь В. С. Криминалистические знания и их трансформация в деятельности субъектов специальных знаний. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2007. Вип. 4. С. 222–231.

63. Бондарь М. Е. Формирование научно-экспертной школы Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 524–530.

64. Бордюгов Л. Г. Применение и использование специальных знаний в уголовном процессе Украины. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2014. Вип. 14. С. 177–182.

65. Борисова Л. В. Транснаціональні комп'ютерні злочини як об'єкт криміналістичного дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 217 с.

66. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Центр учб. літ., 2008. 729 с.

67. Бразоль Б. Л. Очерки по следственной части: История. Практика. Петроград : Гос. тип., 1916. 215 с.

68. Брайчевская Е. Ю., Завадинская К. Е. Выявление кровяных пятен на темных тканях. *Социалистическая законность*. 1940. № 8. С. 44–45.

69. Брайчевская Е. Ю., Завадинская К. Е. Обнаружение пороховой копоти на темных тканях. *Труды 1-й научной сессии ВИЮН*. М. : МЮ СССР, 1940. С. 484–488.

70. Брайчевская Е. Ю., Завадинская К. Е. Обнаружение пороховой копоти на темных тканях. *Социалистическая законность*. 1940. № 12. С. 38–41.

71. Брейтман Г. Н. Преступный мир. Очерки из быта профессиональных преступников. Киев : Тип. Губерн. правления, 1901. 302 с.

72. Букаев Н. М., Потанина Е. В. Исследование компьютерных технологий в расследовании преступлений : учеб. пособие. Донецк : Печатная мануфактура, 2001. 110 с.

73. Булгаков Е. М. Общественно опасные деяния психически больных и организация принудительного лечения. Днепропетровск : Тип. Днепропетр. обл. управл. по печати, 1966. 33 с.

74. Буринский Е. Ф. Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование ею. СПб. : Труд, 1903. 386 с.

75. Бычков И. Я. 10 лет советской медицины. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1928. Кн. 9. С. 6.

76. Бычкова С. Ф. Организация назначения и производства судебной экспертизы : учеб. пособие. Алматы : Жеты Жаргы, 1999. 272 с.

77. Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. Алма-Аты : КазНИИСЭ, 1994. 192 с.

78. Ванька Бец. Босяцкий словарь. Опыт словотолкователя выражений, употребляемых босяками. Одесса : Сагал Я. М., 1903. 7 с.

79. Варфоломеева Т. В. Організаційні, процесуальні та криміналістичні проблеми захисту адвокатом прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1994. 39 с.

80. Василевский К. А., Новиков С. И. Методическое пособие по исследованию места дорожно-транспортного происшествия. Одесса : Одесская НИЛСЭ, 1971. 98 с.

81. Васильев А. Н. Предмет криминалистики. *Социалистическая законность*. 1967. № 1. С. 31.

82. Ватраль А. В. Імовірність і достовірність знання в оперативно-розшуковій діяльності. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 730–732.

83. Вахліс Б. І. За нові досягнення. *Революційне право*. 1941. № 2. С. 21–22.

84. Введение в философию : учебник. В 2 ч. Ч. 1 / под общ. ред. И. Т. Фролова. М. : Политиздат, 1990. 367 с.
85. Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР: дипломатика : учеб. пособие. Киев : Изд-во КГУ, 1963. 220 с.
86. Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений / под ред. В. И. Лебедева. СПб. : Вестник полиции, 1912. 270 с.
87. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Перун ; Ірпінь, 2002. 1728 с.
88. Вергасов Ф. Бокариусы. URL: <http://www.pseudology.org/people/Bokarius.htm>.
89. Весельський В. К. Виникнення криміналістичної тактики як галузі наукового знання. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2010. № 23. С. 174–180.
90. Весельський В. К., Зав'ялов С. М., Пясковський В. В. Сучасні можливості використання даних про спосіб вчинення злочину в боротьбі зі злочинністю : навч. посіб. Київ : КНТ, 2009. 160 с.
91. Вести с мест. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1925. Кн. 2. С. 204.
92. Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза письма. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 159 с.
93. Винберг А. И. Основные принципы советской криминалистической экспертизы. М. : Госюриздат, 1949. 132 с.
94. Винберг А. И. Роль учения Е. Ф. Буринского в формировании отечественной криминалистики. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1981. 80 с.
95. Виявлення та припинення торгівлі людьми : навч.-практ. посіб. / [Н. М. Ахтирська, В. І. Дубина, В. В. Матвійчук та ін.]. Київ : Конус-Ю, 2009. 212 с.
96. Від часів Університету Св. Володимира до сьогодення: історія становлення та діяльності кафедри судової медицини Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (1841–2011) / [Б. В. Михайличенко,

С. С. Бондар, В. А. Шевчук та ін.]. Київ : Нац. мед. ун-т ім. О.О. Богомольця, 2012. 148 с.

97. Вільгушинський М. Й. Тактика судового слідства: особливості формування. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 241–242.

98. Владимиров Л. Е. Курс уголовного права. Часть первая: основы нынешнего уголовного права. М. : Сытин И. Д., 1908. 387 с.

99. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. 4-е изд. СПб. : Оглоблин Н. Я., 1905. 694 с.

100. Возгрин И. А. Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. 475 с.

101. Волобуєв А. Ф. Загальні положення криміналістичної методики : лекція. Харків : Ун-т внутр. справ, 1996. 36 с.

102. Волобуєв А. Ф. Концепция Р. С. Белкина о предмете криминалистики и ее влияние на систему науки. *Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики* : материалы Междунар. науч. конф. (к 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина). М., 2002. С. 93–94.

103. Волобуєв А. Ф. Про використання поліграфа при розслідуванні злочинів. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 110–113.

104. Волчецкая Т. Особенности развития современной криминалистики и ее интеграции с юридическими науками. *Криміналістика та судова експертиза: наука, навчання, практика* : зб. наук. пр. У 2. Т. 1. Харків : Апостіль, 2014. С. 69–76.

105. Волчецкая Т. С. Актуальные проблемы преподавания криминалистики на современном этапе (по материалам анализа зарубежного опыта). *Криміналістика та судова експертиза: наука, навчання, практика* : зб. наук. пр. У 2 т. Т. 1. Харків : Апостіль, 2014. С. 783–787.

106. Волчецкая Т. С. Современные тенденции развития криминалистики в России и США. *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis*. 2015. Vol. 4 (1). С. 147–154. URL: <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/66103>.

107. Волчецкая Т. С. Современные направления развития криминалистики как науки и как учебной дисциплины. *Вестник Башкирского университета*. 2015. Т. 20. № 1. С. 349–355.

108. Вопросы судебной медицины : сб. тр. / под общ. ред. В. И. Прозоровского. М., 1971. 232 с.

109. Вопросы, намеченные к обсуждению на съезде начальников сыскных отделений. *Вестник полиции*. 1913. № 26. С. 597–598.

110. Вороновский Н. Д. Уголовная техника. Начальный курс. Практическое руководство для работников органов расследования. М. : Изд-во НКВД РСФСР, 1931. 168 с.

111. Всеукраинский съезд деятелей советской юстиции. *Вестник советской юстиции на Украине*. 1922. № 1. С. 1–2.

112. Второй Всеукраинский съезд работников юстиции. *Вестник советской юстиции*. 1924. № 7 (17). С. 167–169.

113. Гавло В. К. Криминалистическое обеспечение предварительного и судебного следствия как задача криминалистической методики. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 243–244.

114. Гаджиев Т. М. Система следственных действий в уголовном процессе: история и современность. URL: http://www.rusnauka.com/18_NPM_2008/Pravo/34497.doc.htm.

115. Галаган В. І., Саліхова І. Ю. Встановлення події кримінального правопорушення як обставини, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні : монографія. Київ : УкрДГПІ, 2017. 198 с.

116. Ган И. И. О способе применения фотографии на предварительном следствии. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. № 7. С. 84–96.

117. Ганс Гросс: праці вченого та література про нього з фондів Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича: до 100-річчя з дня смерті : бібліогр. покажч. Чернівці : Книги–ХХІ, 2015. 222 с.

118. Гапонов Ю. С. Общая и судебная фотография в работе аппаратов криминалистических исследований. Киев : МООП УССР, 1964. 112 с.

119. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 16, арк. 64.

120. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

121. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 31, арк. 33.

122. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 5, арк. 21–22.

123. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 54, арк. 18.

124. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 56, арк. 23

125. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 7, арк. 41.

126. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 80, арк. 15.

127. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 83, арк. 3.

128. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 5, арк. 2.

129. ГДА МВС України, ф. 30, оп. 1, спр. 79, арк. 98.

130. Гейндль Р. Дактилоскопия и другие методы уголовной техники в деле расследования преступлений / под ред. А. И. Крюкова ; пер. с нем. В. В. Шпеер. М. : Гостехиздат, 1927. 332 с.

131. Гельвиг А. Современная криминалистика. Методы расследования преступлений. М. : Право и жизнь, 1925. 99 с.

132. Ген Э. Ю. Идентификация личности по кишечной палочке. *Сборник судебно-медицинской экспертизы*. 1926. Кн. 10. С. 25–33.

133. Георгіца А. З., Марчук В. П., Никифорак М. В., Пацурківський П. С. Юридичний факультет Чернівецького університету (історичний нарис). *Ерліховський збірник*. 1995. Вип. 2. С. 15–25.

134. Герасименко О. Ю. Забезпечення можливості фіксації цифрових даних при проведенні огляду місця події. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 116–117.

135. Гернет М. Н. Избранные произведения. М. : Юрид. лит., 1974. 639 с.

136. Гик С. Криміналістика. Регенсбург : Наклад М. Борецького, 1948. 221 с.

137. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика : монография / под общ. ред. Н. П. Яблокова. М. : ЛексЭст, 2002. 335 с.

138. Голяк Л. В., Мацко А. С., Тюріна О. В. Порівняльне правознавство : курс лекцій. Київ : МАУП, 2004. 200 с.

139. Гончаренко В. Г. Потреби й можливості використання адвокатом криміналістичних знань в своїй діяльності. Криміналістика в адвокатській діяльності : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 6–9.

140. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве: методологические вопросы. Киев : Вища шк., 1980. 160 с.

141. Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві : навч. посіб. Київ : УАВС, 1994. 46 с.

142. Гора І. В. Деякі сучасні проблеми криміналістики, пов'язані із забезпеченням захисту учасників кримінального процесу. *Криміналістика в адвокатській діяльності* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 27–32.

143. Гора І. В., Колесник В. А. Криміналістика : навч. посіб. : у 2 ч. Київ : Алерта, 2005. Ч. 1 : Криміналістична техніка. 320 с.

144. Горбаньов І. В. Особливості огляду місця події при розслідуванні незаконного використання комп'ютерних програм. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України*. Спецвип. 2005. Ч. 2. С. 75–81.

145. Горбачевський В. Я. Кримінальне переслідування як функція кримінального процесу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4 (93). С. 46–59.

146. Горидько А. А., Коновалов Е. П. Привлечение специалиста-криминалиста к расследованию преступлений : учеб. пособие. Киев : РИО МВД УССР, 1968. 28 с.

147. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листоп. 1991 р. № 1798-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/1798-12>.

148. Грановский Г. Л. Методы обнаружения и фиксации следов рук. М. : ВНИИ МВД СССР, 1973. 31 с.

149. Грекул-Ковалик Т. А. Особливості навчального процесу на юридичному факультеті Чернівецького університету у 1918–1940 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 538. С. 25–30. (Серія «Правознавство»).

150. Гродзинский М. М. Учение о доказательствах и его эволюция. *Архив криминологии и судебной медицины*. 1925. № 1. С. 18–19.

151. Громов А. П., Панов И. Е., Панфиленко О. А. Развитие судебно-медицинской службы в СССР. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1982. Вып. 4. С. 6–10.

152. Громов В. И. Дознание и предварительное следствие. Теория и техника расследования преступлений. Руководство для органов дознания и народных следователей. М. : НКВД, 1925. 297 с.

153. Громов В. И. Материальная истина и научно-уголовная техника. М. : НКВД РСФСР, 1930. 94 с.

154. Громов В. Методика расследования преступлений. Руководство для органов милиции и уголовного розыска. М. : НКВД РСФСР, 1929. 114 с.

155. Громов В. Осмотр места происшествия. Руководство для органов расследования. М. : НКВД РСФСР, 1931. 48 с.

156. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / пер. с нем. Л. Дудкина и Б. Зиллера. СПб. : Меркушев М., 1908. 1040 с.

157. Гросс Г. Руководство для судебных следователей, чинов общей и жандармской полиции. Смоленск, 1895–1897. Вып. 1–3.

158. Гросс Г. Руководство к расследованию преступлений / пер. с нем., изм. и доп. И. Н. Якимовым. М. : НКВД РСФСР, 1930. 144 с.

159. Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. Київ : КНТ, 2006. 272 с.
160. Грошевий Ю. М. Судове слідство за Статутом кримінального судочинства 1864 р. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. Вип. 4. С. 106–111.
161. Губар С. В. Кримінальна юстиція в Україні. 1927–1939 рр. : монографія. Київ : Хай-Тек Прес, 2009. 351 с.
162. Гуров А. И. Профессиональная преступность. Прошлое и современность. М. Юрид. лит, 1990. 442 с.
163. Дадашева Ф. Д. Проблемы правового регулирования судебно-медицинской экспертизы в гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. М., 2002. 21 с.
164. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. М., 1955. Т. 2 : И–О. 777 с.
165. Данилевский Г. Дактилоскопия. Киев : Всеукр. ин-т изучения преступности, 1934. 47 с.
166. Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку. Харьков : Право, 1998. 144 с.
167. Даньшин М. В. Криміналістика ХХІ століття: місце у системі наукового знання : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 480 с.
168. Дарест Р. Исследования по истории права / пер. с франц. Изд. 2-е. М. : ЛИБРОКОМ, 2012. 392 с.
169. Денисюк А. Н. Правовые и организационные вопросы использования специальных медицинских знаний при расследовании преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1985. 19 с.
170. *Державний Вісник*. 1918. № 35. 15 серп. 4 с.
171. Джу́жа О. М., Довбня В. А. Становлення, розвиток та організаційно-правові засади діяльності першого всеукраїнського навчального закладу з підготовки працівників міліції (1921–1937 рр.). *Актуальні питання історії органів внутрішніх справ України (історико-правовий аспект)* : зб. наук. пр. Київ : НАВС, 2010. С. 100–105.

172. Дисертації, які захищені у Львівському державному університеті ім. Івана Франка в 1946–1957 рр. / уклад. Г. О. Пантелєєва. Львів : ЛьвДУ, 1959. 80 с.

173. Добкевич Л. А. Настольный полицейский словарь. Руководство для чинов наружной полиции и урядников, исправленное и дополненное. 3-е изд. Одесса : Тип. Штаба Одес. воен. округа, 1904. 362 с.

174. Домашенко О. М. Криміналістичні інновації як фактор попередження тактичних помилок у слідчій діяльності. URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1403%3A071216-17&catid=170%3A5-1216&Itemid=211&lang=ru.

175. Домбровский Р. Г. Предмет криминалистики. Рига : Изд-во Латв. гос. ун-та, 1973. 56 с.

176. Домбровский Р. Г. Предмет криминалистики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Л., 1974. 23 с.

177. Дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій : метод. рек. / уклад. О. В. Шведова. Київ : НАВСУ, 2004. 41 с.

178. Дослідження наркотиків, поширених на території України / [С. О. Шимановський та ін.]. Київ : МВС України, 1997. 92 с.

179. Драпкин Л. Я. Ситуационный подход и система криминалистики. *Предмет и система криминалистики в свете системных исследований*. М. : Высш. шк., 1988. С. 82–84.

180. Дулов А. В. Криминалистика : учеб. пособие. Минск : Экоперспектива, 1998. 415 с.

181. Дунаєва А. В. Правова регламентація розшуку обвинуваченого: історичний аспект. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 3 (76). С. 246–247.

182. Дурнов Є. С. Суспільно-політична обстановка в Україні за доби Української Центральної Ради та політико-правові підходи її керівництва до створення правоохоронних органів. *Міліція України*. 2011. № 5–6. С. 24–25.

183. Дьяконова О. Г. Регламентация института сведущих лиц в уставах судопроизводства Александра II. *Актуальные проблемы российского права*. 2014. № 4 (41). С. 707–710.

184. Дяченко Н. М. Основні етапи розвитку молекулярно-генетичної експертизи в ДНДЕКЦ МВС України. *Криміналістичний вісник*. 2001. № 1 (15). С. 165–169.

185. Евгеньев М. Е. Методика и техника расследования преступлений. Киев : Госполитиздат. при СНК УССР, 1940. 307 с.

186. Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. / [В. Г. Гончаренко, В. Є. Бергер, Л. П. Булига та ін.]. Київ : Либідь, 1993. 198 с.

187. Ельчанинов Е. О проявлении и фиксации пальцевых отпечатков на металлических поверхностях. *Журнал Министерства юстиции*. 1914. № 4. С. 186–189.

188. Євдокіменко С. В. Злочинна діяльність: сутність та криміналістичні аспекти боротьби з нею : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 219 с.

189. Жук І. В. Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2009. 293 с.

190. Журавель В. А. Знову до проблеми систематизації криміналістичних знань (деякі дискусійні питання). *Вибрані твори*. Харків : Апостіль, 2016. С. 41–42.

191. Журавель В. А. Направления модернизации криминалистических методик. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 292–297.

192. Журавель В. А. Предмет криміналістики: генезис та сучасний стан. *Вибрані твори*. Харків : Апостіль, 2016. С. 5–10.

193. Журавель В. А. Система криміналістики: сучасні концепції та перспективи розвитку. *Вибрані твори*. Харків : Апостіль, 2016. С. 11–19.

194. Журавель В. А. Систематизація криміналістичних знань: погляди, пропозиції, наукові дискусії. *Вибрані твори*. Харків : Апостіль, 2016. С. 31–33.

195. Журавель В. А. Сучасні концепції формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 2 (49). С. 177–187.

196. Заблоцька О. Ю., Ніколаюк С. І. Протидія злочинам, що пов'язані з порушеннями бюджетного законодавства (ст. 210, 211, 175 КК): наук.-практ. посіб. Київ: КНТ, 2006. 87 с.

197. Завадинская К. Е. Значение правильного изъятия и сохранения вещественных доказательств. *Социалистическая законность*. 1939. № 10. С. 45–47.

198. Закатов А. А., Оропай Ю. Н. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений. Киев: РИО МВД УССР, 1980. 104 с.

199. Закон України «Про Національну поліцію». Науково-практичний коментар (станом на 22 вересня 2015 р.) / [С. В. Петков, А. В. Григоренко, Л. С. Григоренко та ін.]. Київ: Центр навч. літ., 2015. 240 с.

200. Законы XII таблиц. URL: <http://ancientrome.ru/ius/i.htm?a=1446588975>.

201. Закорецький О. В. Деякі аспекти повернення на додаткове розслідування справ про злочини, вчинені організованими злочинними групами. *Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей)*. Харків, 1999. С. 41–44.

202. Затенацький Д. В. Можливості застосування техніко-криміналістичних прийомів для актуалізації ідеальних слідів. *Криміналістика XXI століття*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 124–126.

203. Захарченко П. П. Історія держави і права України: підручник. Київ: Атіка, 2005. 368 с.

204. Збірник робіт Українського науково-дослідного інституту юридичних наук. 1939. Вип. II. 160 с.

205. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. 1921. № 5. 703 с.

206. Зелинский А. Ф. Понятие «преступная деятельность». *Советское государство и право*. 1978. № 10. С. 100–102.

207. Зелінський А. Ф., Коржанський М. Й. Корислива злочинна діяльність. Київ : Генеза, 1998. 144 с.

208. Зельдес М. Первое Всесоюзное совещание по вопросам врачебной экспертизы инвалидности. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1930. Кн. 12. С. 158–160.

209. Зинин А. М. Фоторобот (история создания и внедрения в практику органов внутренних дел. *85 лет Экспертно-криминалистической службе органов внутренних дел России* : сб. ст. / [сост. А. М. Зинин, П. Т. Скорченко]. М. : Щербин. тип., 2004. С. 218–230.

210. Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку: науково-практичний коментар / [уклад.: В. М. Бутузов, С. Л. Остапеч, В. П. Шеломенцев]. Київ : Друкарня МВС України, 2005. 86 с.

211. Золотников М. Ф. Подьячие Ивановской площади. Петербург, 1916. 50 с.

212. Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики. Минск : Амалфея, 2000. 416 с.

213. Зуев Е. И. Предмет, задачи, методы и система советской криминалистики. *Криминалистика (актуальные проблемы)*. М., 1988. С. 11–15.

214. Зуев Е. И. Непроцессуальная помощь сотрудника криминалистического подразделения следователю. М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. 90 с.

215. Зюскин Н. М. Фотометрический метод исследования поверхности. *Заводская лаборатория*. 1948. № 7. С. 884–836.

216. Зюскін М. М. Більше уваги речовим доказам. *Революційне право*. 1935. № 2. С. 32–34.

217. Инструкция о порядке ведения учебного занятия на офицерских курсах при штабе Отдельного корпуса жандармов. *Неизвестная Россия. XX век*. 1992. Вып. 2. С. 4–5.

218. Инструкция по изъятию, консервации запаха человека. Киев : ГУУР МВД Украины, 1993. 16 с.
219. Инструкция фотографирования преступников и составления регистрационной карты примет. СПб. : Тип. МВД, 1907. 70 с.
220. История возникновения и развития судебной медицины в Западной Европе и Азии. URL: <http://sudebnaja.ru/istoriya-sudebnoj-medicziny.html>.
221. История милиции Украинской ССР. 1917–1937 : в 2 т. / под ред. П. П. Михайленко. Киев : Тип. МВД УССР, 1969. Т. 1. 883 с.
222. Исютин-Федотков Д. В., Каразей О. Г., Мухин Г. Н. Криминалистическая дерматоглифика (история, современность, перспективы развития) : монография. М. : Юрлитинформ, 2011. 152 с.
223. Итоги II Всеукраинского административного совещания при НКВД. *Бюллетень НКВД УССР*. 1925. № 9. С. 3–9.
224. Ищенко А. В. Библейский сыск. Опыт этико-исторического исследования Библии в оперативно-розыскном аспекте : конкурс. работа. Киев, 1979. 52 с.
225. Ищенко А. В., Головина В. П. Использование специальных медицинских знаний в криминалистической науке и практике (к истории вопроса). *Криміналістичний вісник*. 2006. № 1 (5). С. 167–173.
226. Ищенко А. В. К вопросу об организации научного обеспечения судебно-экспертной деятельности. *Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики* : тезисы науч.-практ. конф. Киев, 1993. С. 52–54.
227. Ищенко А. В. Летопись криминалистики: даты, факты, имена. Киев : УкрДГРІ, 2016. 384 с.
228. Ищенко Е. П., Топорков А. А. Криминалистика : учебник. Изд. 2-е, испр. и доп. М. : ИНФРА-М, 2005. 748 с.
229. Ищенко Е. П. О месте криминалистики в системе уголовно-правовых наук. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 5–9.

230. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). М. : Юрид. лит., 1990. 160 с.
231. Про розмежування діяльності кабінетів науково-судової Інструкція крайовим кабінетам науково-судової експертизи від 30 жовт. 1923 р. *Бюлетень Народного комісаріату юстиції*. 1923. № 47–48. С. 413–422.
232. Історія Одеської національної юридичної академії / [голов. ред. С. В. Ківалов]. Одеса : Юрид. літ., 2002. 328 с.
233. Історія створення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз. URL: <http://kniise.com.ua/index.php>.
234. Історія юридичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: <https://www.law.univ.kiev.ua/ua/history-of-the-faculty>.
235. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / за ред. І. П. Красюка. Київ : НАВСУ, 2003. 359 с.
236. Іщенко А. В. Науковий доробок криміналістів-почеркознавців. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 529–540.
237. Іщенко А. В. Періодизація використання спеціальних знань у юридичній практиці на ранніх етапах слов'янської державності. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ*. 1996. № 1. С. 58–64.
238. Іщенко А. В., Азжеуров В. А. Порівняльні дослідження і криміналістика. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2000. № 2. С. 19–24.
239. Іщенко А. В. Проблеми загальної теорії криміналістики. *Криміналістика XXI століття : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.)*. Харків, 2010. С. 9–13.
240. Іщенко А. В., Ієрусалимов І. О., Удовенко Ж. В. Теорія і практика криміналістичного забезпечення процесу доказування в розслідуванні злочинів : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2007. 158 с.
241. Іщенко А. В., Ляшенко Д. А. Розробка проблем методики розслідування злочинів ученими Одеської наукової школи криміналістів.

Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2017. Вип. 4–5. С. 123–131.

242. Кабинет научно-судебной экспертизы. *Право*. 1912. № 4. С. 205–208.

243. Казарин В. Н. Первые профессора-юристы Иркутского университета. *Сибирский юридический вестник*. 1998. Вып. 2. С. 6–7.

244. Календарь криміналіста / [авт.-сост. А. В. Ищенко, Д. А. Ищенко]. Харьков : Арсис, 2010. 216 с.

245. Калюжний Р., Дорошенко Ю. Нарис історії Київського правничого (юридичного) товариства. *Український правничий альманах* / [за заг. ред. Ю. Шемшученка]. Київ : Київ. правн. т-во, 2002. С. 224–243.

246. Каминский М. К. Криминалистические основы деятельности по выявлению и раскрытию преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09. М., 1989. 49 с.

247. Каминский М. К. Специальные знания сила? *Криминалистика Первопечатный*. 2011. № 3. С. 67–71.

248. Кантер Э. И. Организационно-методические мероприятия в области судебно-медицинской экспертизы в СССР. *Вопросы судебной медицины* : сб. тр. / под общ. ред. В. И. Прозоровского. М., 1968. С. 8–14.

249. Караев Т. Э. Повторность преступлений. М. : Юрид. лит., 1983. 104 с.

250. Карпов Н. С., Євдокименко С. В. Злочинна діяльність. Київ : Семенко С., 2001. 59 с.

251. Касяненко Ю. Я. Український інститут судової політики НКЮ УСРР. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : Укр. енцикл., 2004. Т. 6 : Т–Я. С. 200–201.

252. Кафедра криміналістики та судової експертології Харківського національного університету внутрішніх справ. URL: <http://www.univd.edu.ua/dir/375/kafedra-kriminalistiki-ta-sudovoi-ekspertologii>.

253. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз: етапи становлення, розвитку та сучасні напрями діяльності / [Н. І. Клименко, О. О. Садченко, Г. М. Янкович та ін.]. Київ : КНДІСЕ, 2013. 210 с.

254. Київський національний університет внутрішніх справ: Історія та сучасність. До 85-річчя заснування. Київ : Атіка, 2006. 383 с.

255. Київський університет за радянських часів (1917–1991). URL: <http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/history/#1-1>.

256. Кириченко О. А., Басай В. Д. Історія, предмет і система криміналістики : лекція. Київ : РВВ КІВС, 2002. 64 с.

257. Кириченко С. А., Кириченко Ю. О., Ткач Ю. Д. Періодизація розвитку, поняття і системно-структурна будова криміналістики : навч. посіб. Київ : РВВ КІВС, 2004. 79 с.

258. Киричинский Б. Р. Краткое руководство по судебной и судебно-метрической фотографии. Киев : КНИИСЭ, 1937. 78 с.

259. Киричинский Б. Р., Павловский В. М. Краткое руководство по судебной и судебно-метрической фотографии : в 2 ч. Киев : КИНСЭ, 1937. Ч. I. 78 с.

260. Киричинский Б. Р. Судебная радиология. *Рентгено- и радиологические методы исследования вещественных доказательств*. Киев : Наук. думка, 1969. С. 4–12.

261. Киричинский Б. Р. Исследование вещественных доказательств в инфракрасных лучах. *Социалистическая законность*. 1940. № 12. С. 41–42.

262. Киричинский Б. Р. Применение мягких рентгеновских лучей при исследовании вещественных доказательств. *Социалистическая законность*. 1941. № 9–10. С. 20–23.

263. Киричинский Б. Р. Применение мягких рентгеновских лучей при исследовании вещественных доказательств. *Криминалистика и научно-судебная экспертиза*. 1948. Вып. 2. С. 55–72.

264. Киричинский Б. Р. Применение рентгеновских лучей при расследовании случая симуляции кражи. *Криминалистика и научно-судебная экспертиза*. 1946. Вып. 2. С. 261–264.

265. Киричинський Б. Р. Інфрачервоні промені та їх застосування в криміналістиці. *Революційне право*. 1936. № 8. С. 22–26.

266. Киселев А. Отчет о командировке за границу летом 1913 г. *Записки Харьковского университета*. 1913. Кн. 4. С. 8–14.

267. Киселев В. Б., Голикова Т. Д. Киевский НИИ судебных экспертиз: становление и развитие. *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи* : зб. матеріалів круглого столу (Севастополь, 10–11 черв. 2010 р.). Харків, 2010. С. 27–29.

268. Киселев В. Б. Становление и развитие Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз. *Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку* : тези доп. Київ, 2010. С. 3–10.

269. Кисленко С. Л. К вопросу об объекте криминалистики. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 18–21.

270. Клименко Н. И., Кириченко А. А. Криминалистика как наука и учебная дисциплина : монография. Днепропетровск : Изд-во Днепр. гос. ун-та, 1994. 200 с.

271. Клименко Н. И. Криминалистика как наука : монография. Киев : Правник, 1997. 83 с.

272. Клименко Н. И. Криминалистические знания в структуре профессиональной подготовки следователя : учеб. пособие. Киев : Вища шк., 1990. 103 с.

273. Клименко Н. И., Комиссаров Н. Л. Криминалистические знания в структуре профессиональной подготовки следователя : монография. Донецк : Цифр. тип., 2012. 222 с.

274. Клименко Н. И. Криминалистические знания: природа, структура, оптимизация использования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1993. 40 с.

275. Клименко Н. І. Використання стороною захисту спеціальних знань у формі судової експертизи. *Криміналістика в адвокатській діяльності* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 45–48.

276. Клименко Н. І. Криміналістичні знання: поняття, структура, розвиток. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 26–31.
277. Клименко Н. І. М. Я. Сегай відомий експерт-криміналіст і вчений. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 512–518.
278. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій. Київ : Ін Юре, 2007. 528 с.
279. Клименко Н. І. Щодо корупції і антикорупційних судових експертиз. *Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування* : зб. матеріалів конф. (Київ, 20 квіт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 154–156.
280. Клочков В. В. Объект, предмет и система советской криминалистики. *Предмет и система криминалистики в свете современных исследований* : сб. науч. тр. М. : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1988. С. 19–21.
281. Клочков В. В., Образцов В. А. Преступление как объект криминалистического познания. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1985. Вып. 42. С. 48–49.
282. Князєв С. М. Розслідування шахрайства, вчиненого способом фінансової піраміди : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2012. 256 с.
283. Ковальчук З. А. Образцы экспертных заключений. Судебное почерковедение / [З. А. Ковальчук, В. В. Липовский, З. С. Меленевская и др.]. Киев : РИО МВД Украины, 1995. 164 с.
284. Ковкіна Є. В. Функціонування термінолексем підсистеми криміналістики під час становлення юридичного тезаурусу на початку XIII – в XVII ст. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 7–8 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 48–49.
285. Когутич І. І. «Криміналістична адвокатологія» та її місце у криміналістиці. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 31–34.

286. Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 37 с.
287. Когутич І. І. Криміналістичні знання, їх сутність і потреба розширення меж використання : монографія. Львів : Тріада плюс, 2008. 420 с.
288. Когутич І. І. Проблеми методології криміналістики та інших її складових частин : навч. посіб. Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. 219 с.
289. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/2747-15>.
290. Кодекс Хаммурапі: основні закони, опис та історія. URL: <http://faqukrs.xyz/osvita/istorija/111447-kodeks-hammurapi-osnovni-zakoni-opis-ta-istorija.html>.
291. Козаченко І. М. Батько й син Бокаріуси – видатні фундатори вітчизняної судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 16. С. 427–435.
292. Козицький А. М., Білостоцький С. М. Кримінальний світ Старого Львова. Львів : Афіша, 2001. 230 с.
293. Колдаев В. М. Из истории практической криминалистики в России: применение научных методов работы в розыске и расследовании преступлений: факты, документы, комментарии. М. : ЛексЭст, 2005. 376 с.
294. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Харьков : Юрид. ин-т, 1965. 47 с.
295. Колмаков В. П. Идентификационные действия следователя. М. : Юрид. лит., 1977. 112 с.
296. Колмаков В. П. Харьковский научно-исследовательский институт судебной экспертизы на службе социалистического правосудия. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1967. Вып. 4. С. 51–57.
297. Комаринец Б. М., Шевченко Б. И. Руководство по осмотру места преступления. М. : Тип. им. Воровского, 1938. 272 с.

298. Комаха В. А., Комаха О. В., Чернобай Л. Н. К вопросу об истории становления Одесского научно-исследовательского института судебных экспертиз. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2001. Вып. 50. С. 53–60.

299. Комаха В. О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України (За матеріалами перших двох етапів становлення і розвитку Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз 1914–1941 рр.) : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2002. 512 с.

300. Комиссарова Я. В., Килессо Е. Г., Перч В. О. Криминалистика + криминалисты = опыт борьбы с преступностью : монография. М. : Юрлитинформ, 2005. 200 с.

301. Комп'ютерні технології в діяльності правоохоронних органів : навч.-практ. посіб. / [В. Г. Хахановський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. 102 с.

302. Комп'ютерно-технічна експертиза (загальна частина): методика / [уклад.: К. М. Ковальов, С. М. Корнійко, В. О. Княздвірський]. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2007. 24 с.

303. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. Изд. 2-е, испр. и доп. М. : Наука, 1975. 721 с.

304. Коновалова В. Е. Генезис криминалистической тактики. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 347–350.

305. Коновалова В. Е. Некоторые вопросы истории советской криминалистики (1917–1920). *Ученые записки Харьковского юридического института*. 1957. Т. XI. Вып. 2. С. 66–75.

306. Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования : монография. 2-е изд., доп. и перераб. Харьков : Вапнярчук Н. Н., 2006. 320 с.

307. Кононенко И. П. К истории возникновения судебно-экспертных учреждений Министерства юстиции УССР. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1978. Вып. 16. С. 12–18.

308. Корж В. П. Деякі проблеми формування методики розслідування організованої злочинної діяльності у сфері економіки. *Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей)* : зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 26–27 квіт. 1999 р.). Харків : Право, 2000. С. 185–189.

309. Корж В. П. Сучасні тенденції розвитку криміналістики в умовах реалізації кримінального процесуального законодавства. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 2 (33). С. 236–242.

310. Корноухов В. Е. Основы общей теории криминалистики. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1993. 153 с.

311. Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : науч.-практ. пособие. М. : НОРМА–ИНФРА-М, 1998. 534 с.

312. Корухов Ю. Г. Правовые основания применения научно-технических средств при расследовании преступлений. М. : Юрид. лит., 1974. 29 с.

313. Косарев С. Ю. История и теория криминалистических методик расследования преступлений / под ред. В. И. Рохлина. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. 495 с.

314. Косоротов Д. П. Еще о кабинете научной экспертизы. *Право*. 1913. № 30. С. 1771–1775.

315. Костицький М. В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі : навч. посіб. Київ : НМК ВО, 1990. 88 с.

316. Котюк І. І. Судова гносеологія: проблеми методології та практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 37 с.

317. Кофанов А. В., Волошин О. Г., Літвінова О. В., Індюкова В. В. Судова експертологія : курс лекцій. Київ : Три К, 2010. 240 с.

318. Коцан І. Д. Міліція Харківщини у 1917–1930 рр. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2003. 190 с.

319. Кочаров Г., Селиванов Н. Развитие советской криминалистики и ее задачи на современном этапе. Социалистическая законность. 1968. № 1. С. 32–33.

320. Краснобаев Ю. И. Совершенствование предварительного следствия и предмет современной криминалистики : учеб. пособие. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1979. 94 с.

321. Красюк І. П., Печніков В. С. Виникнення, становлення та розвиток експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України. *Про актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2010. С. 5–8.

322. Красюк І. П. Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центру МВС України 10 років. *Криміналістичний вісник*. 2008. № 1 (9). С. 5–10.

323. Красюк І. П. Експертна служба МВС України сьогодні. *Криміналістичний вісник*. 2004. № 2 (2). С. 7–15.

324. Кратер Ю. Отравления. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1927. Кн. 5. С. 15.

325. Краткий очерк деятельности кабинетов научно-судебной экспертизы в 1914 году. *Журнал Министерства юстиции*. 1915. № 6. С. 305–322.

326. Кривошеин П. К. Уголовно-правовая характеристика понятия преступной деятельности. *Проблемы борьбы с преступлениями в сфере экономики* : межвуз. сб. науч. тр. Киев, 1990. С. 60–65.

327. Кривошеин П. К. Понятие «преступная деятельность». *Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности в деятельности ОВД* : межвуз. сб. науч. тр. Киев, 1986. С. 24–25.

328. Кривошеин П. К. Преступление. Историческое исследование. Киев : УАВД, 1993. 56 с.

329. Криминалистика / под ред. В. А. Образцова. М. : Юрист, 1997. 746 с.

330. Криминалистика : учеб. пособие / [А. В. Дулов и др.]. Минск : Экоперспектива, 1996. 415 с.

331. Криминалистика : учебник / [отв. ред. Н. П. Яблоков]. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Бек, 1999. 762 с.

332. Криминалистика : учебник / [под общ. ред. Е. П. Ищенко и др.]. М. : ИНФРА-М, 2006. 544 с.
333. Криминалистика : учебник / [Т. В. Аверьянова и др.]. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Норма–Инфра-М, 2015. 928 с.
334. Криминалистика : учебник / [Т. В. Аверьянова и др.]. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Норма-Инфра-М, 2007. 944 с.
335. Криминалистика : учебник / под ред. А. Г. Филиппова. М. : Юриспруденция, 2000. 687 с.
336. Криминалистика : учебник / под ред. А. И. Винберга, С. П. Митричева. М. : Госюриздат, 1950. 304 с.
337. Криминалистика : учебник / под ред. А. Н. Васильева. М. : Изд-во МГУ, 1963. 620 с.
338. Криминалистика : учебник / под ред. Б. А. Викторова, Р. С. Белкина. М. : Юрид. лит., 1976. 552 с.
339. Криминалистика : учебник / под ред. Б. М. Шавера, А. И. Винберга. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 344 с.
340. Криминалистика : учебник / под ред. И. Ф. Крылова. Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. 591 с.
341. Криминалистика : учебник / под ред. Н. П. Яблокова, В. Я. Колдина. М. : Юрид. лит., 1990. 464 с.
342. Криминалистика : учебник / под ред. Р. С. Белкина. М. : Норма–Инфра-М, 1974. 672 с.
343. Криминалистика : учебник : в 2 кн. / под ред. А. Я. Вышинского. М. : ОГИЗ, 1935. Кн. 1 : Техника и тактика расследования преступлений. 272 с.
344. Криминалистика и научно-судебная экспертиза : сб. ст. / под ред. Д. Х. Панасюка. М. : Юриздат, 1950. 135 с.
345. Криминалистика и судебная экспертиза : сб. науч. работ / под ред. В. К. Лисиченко, В. П. Колмакова. Киев, 1957. 244 с.
346. Криминалистика : учеб. пособие / под ред. Н. И. Порубова. Минск : Высш. шк., 1997. 344 с.

347. Криминалистика : учебник / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская]. М. : Норма, 1999. 990 с.
348. Криминалистика : учебник / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. М. : Высш. шк., 1994. 528 с.
349. Криминалистика : учебник / под ред. Н. П. Яблокова. М. : Бек, 1997. 704 с.
350. Криминалистика : учебник / под ред. проф. В. А. Образцова. М. : Юрист, 1995. 592 с.
351. Криминалистика : учебник / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. СПб. : Изд-во СПб. гос. ун-та, 1995. 626 с.
352. Криминалистика : учебник : в 2 кн. / под ред. А. Я. Вышинского. М. : ОГИЗ, 1936. Кн. 2. Методика расследования отдельных видов преступлений. 252 с.
353. Криминалистика : учебник : в 2 т. / под ред. Р. С. Белкина, И. М. Лузгина. М. : Акад. МВД России, 1978. Т. 1. 507 с.
354. Криминалистика : учебник. В 2 т. Т. 1 : История, общая и частные теории / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. М. : Акад. МВД России, 1995. 424 с.
355. Криминалистика : учебник. В 3 ч. Ч. 1. Теоретические основы криминалистики. Криминалистическая техника / под ред. Г. Н. Мухина. Минск : Акад. МВД Республики Беларусь, 2010. 215 с.
356. Криминалистическая топография на месте происшествия / под ред. З. М. Ломако. Киев : Киев. высш. шк. МВД СССР, 1980. 67 с.
357. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, А. И. Бородулин и др.]. М. : Новый Юрист, 1997. 400 с.
358. Криминология / под ред. А. И. Долговой. М. : Инфра-М–Норма, 1997. 779 с.

359. Криміналістика (криміналістична техніка) : курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтевський, Г. С. Семаков. Київ : МАУП, 2001. 216 с.
360. Криміналістика : навч. програма / [А. В. Іщенко, В. С. Кузьмічов, І. В. Строков та ін.]. Київ : НАВСУ, 2003. 60 с.
361. Криміналістика : підручник / [В. М. Глібоко та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька]. Київ : Ін Юре, 2001. 684 с.
362. Криміналістика : підручник / [К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг та ін.]. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2014. 380 с.
363. Криміналістика : підручник / [П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, М. В. Салтевський, П. Ю. Тимошенко]. Київ : Атіка, 1998. 416 с.
364. Криміналістика : підручник / [Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна]. 3-тє вид., переробл. та доповн. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с.
365. Криміналістика : підручник / за ред. В. В. Тіщенка. Одеса : Гельветика, 2017. 556 с.
366. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Ін Юре, 2004. 728 с.
367. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2008. 462 с.
368. Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]. 5-те вид., переробл. та доповн. Київ : Ін Юре, 2016. 640 с.
369. Криміналістика : підручник / [В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко та ін.]. Київ : Центр учб. літ., 2015. 544 с.
370. Криміналістика : підручник / за ред. П. Д. Біленчука. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ : Атіка, 2001. 544 с.
371. Криміналістика : програма навчальної дисципліни для підготовки фахівців за ступенем вищої освіти бакалавра за спеціальністю «Правознавство» (6.030401) галузі знань «Право» (0304) / В. В. Пясковський, А. В. Самодін. Київ : НАВС, 2016. 16 с.

372. Криміналістика : програма навчальної дисципліни для підготовки фахівців за ступенем вищої освіти бакалавра за спеціальністю «Право» (081) галузі знань «Право» (08) / В. В. Пясковський, А. В. Самодін. Київ : НАВС, 2017. 15 с.

373. Криміналістика. Академічний курс : підручник / [Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін.]. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.

374. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 1998. 376 с.

375. Криміналістика. Періодизація, поняття і система : лекція № 1 / [О. А. Кириченко, В. Д. Басай, Ю. О. Кириченко, Ю. Д. Ткач]. Київ : РВВ КІВС, 2003. 36 с.

376. Криміналістика: методичні матеріали і вказівки до практичних занять / [уклад.: А. Ф. Волобуєв, М. Г. Щербаковський, Д. Д. Заєць]. Харків : Право, 2007. 102 с.

377. Криміналістика: питання і відповіді : навч. посіб. / [А. В. Кофанов та ін.]. Київ : Центр учб. літ., 2011. 280 с.

378. Криміналістична техніка : навч. посіб. : в 2 кн. / за ред. А. В. Кофанова. Київ : КИЙ, 2009. Кн. 2. 416 с.

379. Криміналістична техніка : навч. посіб. : у 2 кн. Київ : КИЙ, 2011. Кн. 2, ч. 2. 352 с.

380. Криміналістична техніка : навч. посіб. : в 2 кн. / за ред. А. В. Кофанова. Київ : КИЙ, 2006. Кн. 1. 455 с.

381. Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.). У 2 кн. Кн. 1 / [авт. кол.: М. Г. Вербенський, С. І. Гирько, Т. О. Проценко та ін.]. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків, 2013. 637 с.

382. Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.). У 2 кн. Кн. 2 / [авт. кол.: М. Г. Вербенський, С. І. Гирько, Т. О. Проценко та ін.]. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків, 2013. 602 с.

383. Кримінальний кодекс України. Офіц. текст. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 240 с.
384. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіц. текст. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2017. 372 с.
385. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР. Київ : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1961. 213 с.
386. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Офіц. текст. Київ : Юрид. вид-во НКЮ СРСР, 1940. 174 с.
387. Кримінально-процесуальні та криміналістичні прийоми і засоби протидії злочинній діяльності : монографія / [С. В. Євдокіменко, Я. В. Кузьмічов, В. В. Семенов та ін.]. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2006. 352 с.
388. Кручинина Н. В. Алиби: теоретические проблемы и их прикладное значение в уголовном судопроизводстве / Н. В. Кручинина, В. И. Шиканов. Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1992. 200 с.
389. Крылов И. Ф. Были и легенды криминалистики. Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. 216 с.
390. Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы. Л. : ЛГУ, 1975. 188 с.
391. Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе. Л. : ЛГУ, 1963. 213 с.
392. Крылов И. Ф. В мире криминалистики. 2-е изд. Л. : ЛГУ, 1989. 328 с.
393. Ксенофонт Платонович Сулима (к 150-летию со дня рождения). *Судебно-медицинская экспертиза*. 2007. Вып. 1. С. 45–46.
394. Кудрявцева А. В., Петров А. В. Использование знаний сведущих лиц в дореволюционном законодательстве России: вопросы теории. *Вестник Омского университета*. 2014. № 2 (39). С. 225–230. (Серия «Право»).
395. Кузнецов А. Н. Способы собирания доказательств: актуализация Устава уголовного судопроизводства 1864 года. *Судебная власть и уголовный процесс*. 2014. № 3. С. 170–175.

396. Кузьмічов В. С., Юсупов В. В. Алібі у розкритті злочинів : навч. посіб. Київ : КНТ, 2007. 264 с.
397. Кузьмічов В. С. Головоломка криміналістики. *Криміналістика у протидії злочинності* : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 16 жовт. 2009 р.). Київ, 2009. С. 60–62.
398. Кузьмічов В. С. З історії розвитку знання про криміналістичні засоби і методи слідчої діяльності. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ*. 1996. № 1. С. 65–70.
399. Кузьмічов В. С. Система криміналістики на межі III тисячоліття. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 40–42.
400. Кузьмічов В. С. Криміналістика в окремих зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 жовт. 2011 р.). Одеса : Фенікс, 2011. С. 216–219.
401. Кузьмічов В. С. Криміналістичний аналіз розслідування злочинів : монографія. Київ : Правник, 2000. 450 с.
402. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика : навч. посіб. / за ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсеєва. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 267 с.
403. Кустов А. М. Криминалистическое учение о механизме преступления : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. М., 1997. 355 с.
404. Кустов А. М. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления. М. : Акад. МВД России, 1997. 228 с.
405. Лаврухин С. В. Предмет, задачи, методы и система криминалистики : лекция. Саратов : Сарат. высш. шк. МВД РФ, 1997. 29 с.
406. Лазеры в криминалистике и судебных экспертизах / под общ. ред. Н. Г. Находкина, В. И. Гончаренко. Киев : Вища шк., 1986. 231 с.
407. Ланге В. В. Преступный мир. Мои воспоминания об Одессе и Харькове. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1906. 64 с.

408. Ланге Н. И. Древнее русское уголовное судопроизводство: XIV, XV, XVI и половины XVII веков. Изд. 2-е. М. : ЛЕНАНД, 2016. 256 с.

409. Лебедев В., Балувев Я. Словарь воровского языка. *Полиция России. XVIII–XX вв.* / Р. Очкур, Д. Кудрявцев, В. Пиотровский. М. : АСТ ; СПб. : Астрель-СПб., 2010. С. 490–506.

410. Лебедев В. И. Искусство раскрытия преступлений. Вып. I. Дактилоскопия (Пальцепечатание) ; Вып. II. Антропометрия ; Вып. III. Судебно-полицейская фотография. СПб., 1909–1912.

411. Левенстим А. А. Доктор Ганс Гросс и его проект улучшения следственной части. *Журнал юридического общества при Санкт-Петербургском университете*. 1896. Кн. 3. С. 51–55.

412. Левенстим А. А. Предварительное следствие по руководству доктора Г. Гросса. *Журнал Министерства юстиции*. 1895. № 5. С. 132–160.

413. Лейбович Я. Л. Годовой отчет по судебно-медицинской экспертизе в РСФСР в 1926 г. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1928. Кн. 9. С. 84–114.

414. Лейман И. И. Науковедение и проблема единства наук. *Методологические проблемы взаимосвязи и взаимодействия*. Л. : ЛГУ, 1970. С. 73–77.

415. Ленъ В. В. Проблеми застосування примусових заходів медичного характеру на Русі і в Російській імперії періоду Х – початку ХХ століття. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. № 1. С. 278–286.

416. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие. Киев : Киев. гос. ун-т, 1987. 100 с.

417. Лисиченко В. К., Сабуров И. В. Развитие криминалистики и судебной экспертизы в первые годы советской власти в РСФСР и УССР. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1983. Вып. 26. С. 3–13.

418. Лисиченко В. К., Шехавцов Р. М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями : наук.-практ. посіб. Київ : Атіка, 2009. 220 с.

419. Лісовий В. В. Огляд місця події при розслідуванні «комп'ютерних» злочинів. *Право України*. 2001. № 1. С. 52–54.
420. Лубин А. Ф. Механизм преступной деятельности. Методология криминалистического исследования. Н. Новгород, 1997. 336 с.
421. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания : учеб. пособие. М. : НИИРИО, 1969. 178 с.
422. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : монографія. Київ : НАВСУ, 2005. 360 с.
423. Лукашевич В. Г., Юнацький О. В. Моделювання у криміналістиці та пізнавальній діяльності слідчого : монографія. Київ : КНТ, 2008. 184 с.
424. Лукашевич В. Г. Методологія інтегративних процесів у сучасній криміналістиці. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : III Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 жовт. 2011 р.). Одеса, 2011. С. 239–241.
425. Лукьянчиков Е. Д., Кузьмичев В. С. Тактические основы расследования преступлений : учеб. пособие. Киев : КВШ МВД СССР, 1989. 48 с.
426. Любарский М. Г. Записки криминалиста. СПб. : Искусство России, 2009. 364 с.
427. Макалинский П. В. Практическое руководство для судебных следователей, состоящих при окружных судах : в 2 ч. СПб. : Тип. А. Бенке, 1870. Ч. I. 228 с.
428. Макаренко Н. К. Розвиток професійної злочинності на території України в дорадянський період. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (102). С. 85–97.
429. Макаренко Н. П. Кабинеты научно-судебной экспертизы. *Еженедельник советской юстиции*. 1922. № 11. С. 5–6.
430. Макаренко Н. П. Техника расследования преступлений: практическое руководство для судебных работников. Херсон : Гринь Д. С., 2013. 156 с.
431. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Вид. 5-те, доповн. Київ : Атіка, 2006. 680 с.

432. Маннс Г. Ю. Криминалистика как прикладная дисциплина и предмет преподавания. *Криминалистъ первопечатный*. 2010. № 1. С. 79–91.
433. Маннс Г. Ю. Криминалистика как прикладная дисциплина и предмет преподавания. *Криминалистъ первопечатный*. 2011. № 2. С. 107–118.
434. Маннс Герберт Юлианович (Manns Herbert). URL: <http://crimcongress.com/portretnaya/manns-gerbert-yulianovich-manns-herbert/>.
435. Маркус В. О. Криміналістика : навч. посіб. / В. О. Маркус. Київ : Кондор, 2007. 558 с.
436. Матвеев С. Н. Криминалистическая технология и её значение. *Химико-фармацевтический вестник*. 1926. № 5–6. С. 12–20.
437. Матвеев С. М. До судового дослідження розбитих та прострілених шибок. *Питання криміналістики та науково-судової експертизи*. 1931. № 5–6. С. 17–21.
438. Матвеев С. М. Ідентифікація письма та збирання порівняльного матеріалу. Харків, 1931. 30 с.
439. Матвеев С. М. До ідентифікації підписів. *Питання криміналістики та науково-судової експертизи*. 1931. № 3–4. С. 14–24.
440. Матвеев С. М. До судового дослідження вогнепальної зброї, гільз та куль. *Питання криміналістики та науково-судової експертизи*. 1931. № 5–6. С. 21–28.
441. Материалы первой Всесоюзной научной конференции работников НИИМ, НТО–НТГ и оперативных аппаратов милиции / под общ. ред. В. Н. Рощина. М., 1959. 142 с.
442. Матусовский Г. А. Криминалистика в системе юридических наук и ее межнаучные связи : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09. М., 1980. 22 с.
443. Матусовский Г. А. Вопросы совершенствования системы криминалистики. *Предмет и система криминалистики в свете современных исследований*. М. : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1988. С. 82–84.

444. Матусовский Г. А. Криминалистика в системе научных знаний. Харьков : Вища шк., 1976. 113 с.

445. Методологічні проблеми криміналістики і судової експертизи : монографія / [О. М. Моїсєєв, В. В. Седнєв, Л. Г. Бордюгов та ін.]. Донецьк : Ноулідж, 2013. 293 с.

446. Микешина Л. А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования : учеб. пособие. М. : Прогресс-Традиция, 2005. 464 с.

447. Миронов А. И. Возникновение и развитие криминалистических подразделений в органах внутренних дел : учеб. пособие. М. : Акад. МВД СССР, 1979. 64 с.

448. Миронов А. И. Криминалистическая служба МВД России в ее историческом развитии (1919–2002 гг.). *85 лет Экспертно-криминалистической службе органов внутренних дел России* : сб. ст. / [сост.: А. М. Зинин, П. Т. Скорченко]. М. : Щербин. тип., 2004. С. 27–35.

449. Миронов А. И. Криминалистические подразделения органов внутренних дел в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). *Экспертная практика*. 1975. Вып. 6. С. 7–10.

450. Миронов А. И. Научно-техническая служба уголовного розыска в первые годы советской власти (1918–1919 гг.). *Труды ВНИИ МВД СССР*. 1970. Вып. 15. С. 46–54.

451. Митний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44–45, № 46–47, № 48. Ст. 552. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.

452. Митричев С. П. Предмет советской науки криминалистики и ее место в системе юридических наук. *Социалистическая законность*. 1952. № 3. С. 20–25.

453. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3 т. Т. 1 : 1917–1925. Київ : Генеза, 1997. 504 с.

454. Михайлов М. А. З історії викладання криміналістики в кримському регіоні. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. 2004. Вип. 5. С. 150–152.

455. Михайлов М. А., Грачев Э. А. Криминалист. *Весы Фемиды*. 1998. № 1 (8). С. 57–58.

456. Мовчан А. В. Проблеми використання інформаційно-пошукових систем біометричної ідентифікації особистості в оперативно-розшуковій діяльності. *Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25–26 жовт. 2007 р.). Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. С. 19–21.

457. Моїсєєв О. М., Седнев В. В., Бордюгов Л. Г., Щербак І. А. Методологічні проблеми криміналістики і судової експертизи : монографія / за заг. ред. О. М. Моїсєєва. Донецьк: Ноулідж, 2013. 293 с.

458. Морарю И. Г. К истории судебной медицины в Румынии. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1960. Вып. 2. С. 17–20.

459. Мотлях О. І. Питання методики розслідування злочинів у сфері інформаційних комп'ютерних технологій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 20 с.

460. На допомогу народному засідателеві / за ред. С. М. Прушицького. Київ : Рад. буд. і право, 1937. 68 с.

461. На службі народу: становлення та розвиток слідчого апарату органів внутрішніх справ України : у 2 кн. / [упор.: А. К. Давидюк, І. О. Ростов, О. О. Крюков, В. П. Кравченко]. Київ : ГСУ, 2009. Кн. 2. 144 с.

462. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Криміналістика» (відповідно до вимог ECTS) / [уклад.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. 155 с.

463. Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания». *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1980. Вып. 21. С. 37–42.

464. Надеждин В. А. Судебная медицина в вопросах и ответах: для работников суда, следствия, прокуратуры, угрозыска и милиции. Л. : Рабочий суд, 1927. 150 с.

465. Найда А. І., Малик О. Р. Історіографія судової медицини Львівщини і передумови її розвитку в судочинстві України (теоретичний аспект). *Медичне право України: проблеми становлення та розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 19–20 квіт. 2007 р.). Львів, 2007. С. 197–199.

466. Наказ інститутам науково-судової експертизи : Постанова НКЮ УСРР від 3 трав. 1927 р. № 97. *Бюлетень Народного комісаріату юстиції*. 1927. № 25–26. С. 233–255.

467. Народное образование в СССР : сб. док. 1917–1973 гг. М., 1974. 650 с.

468. Натансон В. М. Основы техники расследования преступления в конспективном изложении. Харьков : тип. ВУСПС им. П. Иванова, 1925. 86 с.

469. Науковий твір «Методика розслідування злочинів, пов'язаних з умисним знищенням або пошкодженням об'єктів житлово-комунального господарства» / [В. В. Чернєй, С. С. Чернявський, О. Ю. Татаров та ін.]. № 49413 ; заяв. 29 берез. 2013 р. ; зареєстр. 31 трав. 2013 р.

470. Науковий твір «Методика розслідування незаконного заволодіння автотранспортом» / [С. С. Чернявський, О. М. Брисковська, Н. О. Попова, В. В. Юсупов] : свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 55793 від 28 лип. 2014 р.

471. Науковий твір «Методика розслідування незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом» / [С. С. Чернявський, В. І. Василичук, Ф. М. Сокиран та ін.] : свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 61079 від 7 серп. 2015 р.

472. Науковий твір «Методика розслідування шахрайств, учинених способом фінансової піраміди» / [С. С. Чернявський, О. Ю. Татаров, С. М. Князєв та ін.]. Свідоцтво авторського права на твір № 47515 від 29 січ. 2013 р.

473. Научная конференция по работам, выполненным в 1964 году : тезисы докл. (Харьков, сент. 1965 г.). Харьков, 1965. 186 с.

474. Научная конференция профессорско-преподавательского состава Харьковского юридического института : тезисы докл. (Харьков, февр. 1968 г.). Харьков, 1968. 249 с.

475. Національна академія внутрішніх справ України: люди, події, факти (1921–2001) / [Я. Ю. Кондратьєв, О. Ф. Гіда, О. С. Гордецький та ін.]. Київ : НАВСУ, 2002. 308 с.

476. Національний університет «Одеська юридична академія». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_університет_»Одеська_юридична_академія.

477. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого 1804–2014 / [редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), Ю. П. Битяк, А. П. Гетьман та ін.]. Харків : Право, 2014. 616 с.

478. Нежурбіда С. І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2013. 432 с.

479. Немошкаленко В. В., Новиков М. В., Пелих В. М. Академія наук Української РСР. Київ : Наук. думка, 1969. 272 с.

480. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці : Рута, 2004. 384 с.

481. Никифорак М. В. Становлення вищої юридичної освіти на Буковині. *Ерліховський збірник*. 1994. Вип. 1. С. 12–22.

482. Никифорчук Д. Й., Ніколаюк С. І., Баранюк Є. В. Злочини, що вчиняються у сфері оподаткування, засоби запобігання та викриття (ст. 212 КК України) : наук.-практ. посіб. Київ : КНТ, 2008. 329 с.

483. Ніколаюк С. І., Никифорчук Д. Й. Безпека суб'єктів підприємницької діяльності : курс лекцій. Київ : КНТ, 2005. 319 с.

484. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко]. Вид. 2-ге, випр. Київ : Аконіт, 2005. Т. 1 : А–К. 926 с.

485. О возможностях специальных лабораторий : пособие / [И. В. Писаренко и др.]. Киев : РИО МВД Украины, 1993. 144 с.

486. Об организации отделений уголовного розыска : Постановление СНК УССР от 3 апр. 1920 г. *Збірник постанов та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*. Харків : Вукопспілки, 1920. 1147 с.

487. Об учреждении кабинета научно-судебной экспертизы : Закон, одобренный Государственным Советом и Государственной Думой 28 июня (11 июля) 1912 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. 1912. № 142. Ст. 1237.

488. Об учреждении кабинетов научно-судебной экспертизы в городах Москве, Киеве и Одессе : Закон, одобренный Государственным Советом и Государственной Думой 4 (17) июля 1913 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. 1913. № 158. Ст. 1441.

489. Обіжник МВС від 13–15 серп. 1919 р. *Вісник УНР*. 19 верес. 1919 р.

490. Образцов В. А. Курс лекций по криминалистике. М. : МГУ, 1996. 448 с.

491. Образцов В. А. Криминалистическая дидактика: еще раз об изменении научной парадигмы. *Российское законодательство и юридические науки в современных условиях: состояние, проблемы, перспективы*. Тула : Изд. Тульск. гос. ун-та, 2000. С. 51–59.

492. Образцов В. А. Основы криминалистики : учеб. пособие. М. : Юрист, 1996. 160 с.

493. Образцов В. А. Проблемы криминалистической систематики. *Южноуральские криминалистические чтения*. 2000. Вып. 8. С. 14–18.

494. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : монографія. Харків : Діса плюс, 2015. 528 с.

495. Ожегов С. И. Словарь русского языка : около 57000 сл. / под ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Сов. энцикл., 1973. 846 с.

496. Олейник П. Достижения криминалистики на уровень первоочередных задач органов внутренних дел УССР. *Криминалист*. 1971. Вып. 1. С. 23–32.

497. Ольховенко С. І., Юсупов В. В. Окремі питання взаємодії експертів-криміналістів та інспекторів-криміналістів, їх адаптація в умовах реформування системи МВС України. *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1 (25). С. 18–22.

498. Орлов Ю. Ю. Використання поліграфа під час досудового слідства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. Вип. 4 (93). С. 172–186.

499. Орлов Ю. Ю. Застосування лазерного сканування під час огляду місця події. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 196–201.

500. Осмотр места происшествия / под ред. Ю. Ф. Кравченко. Киев : ЭКУ МВД Украины, 1993. 88 с.

501. Основы борьбы с организованной преступностью : монография / [под ред. В. С. Овчинского и др.]. М. : ИНФРА-М, 1996. 786 с.

502. Основы научных исследований: теория и практика : учеб. пособие / [В. А. Тихонов, Н. В. Корнев, В. А. Ворона, В. В. Остроухов]. М. : Гелиос АРВ, 2006. 349 с.

503. Особливості збирання у досудовому провадженні біологічних слідів людини : метод. рек. / [Я. В. Фурман, В. В. Юсупов, Л. Т. Котляренко, Р. С. Дмитрук]. Київ : НАВС, 2016. 44 с.

504. Особливості призначення та проведення експертиз звуко- та відеозапису, молекулярно-генетичних експертиз зі встановлення особи, яка передала завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності : метод. рек. / [С. С. Чернявський, І. В. Цюприк, В. В. Юсупов та ін.]. Київ : НАВС, 2015. 36 с.

505. Отдельный оттиск из «Сборник трудов профессоров и преподавателей Государственного Иркутского университета». 1921. Вып. 2. С. 139–164.

506. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1912 г. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1913. Кн. 2. С. 167.

507. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1913 г. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1914. Кн. 1. С. 196.

508. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1910 г. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1911. Кн. 3. С. 34.

509. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1915 г. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1916. Кн. 2. С. 154.

510. Павлов В. І. Обґрунтування категорій гносеології засобами системного підходу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.01. Київ, 2001. 19 с.

511. Паламарчук Л. П. Криміналістичне забезпечення розслідування незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 18 с.

512. Памятники русского права / под ред. С. В. Юшкова. М., 1953. Вып. 2 : Памятники права феодально-раздробленной Руси, XII–XV вв. 442 с.

513. Памятники русского права / сост. А. А. Зимин ; под ред. С. В. Юшкова. М., 1952. Вып. 1 : Памятники права Киевского государства. X–XII вв. 278 с.

514. Панич Н. Ю. Становлення та розвиток інституту прокуратури в Галичині у складі Австрії і Австро-Угорщини (1849–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2009. 18 с.

515. Панфиленко О. А. Научно-исследовательская деятельность кафедр судебной медицины в 20–30 годах. *Вопросы судебной медицины* : сб. тр. / под общ. ред. В. И. Прозоровского. М., 1971. С. 32–42.

516. Папаспираки А. К. Конференции Одесского института научно-судебной экспертизы. *Одесский медицинский журнал*. 1929. № 2–4. Т. 4. С. 247–250.

517. Папаспіракі А. К. До психології свідочьких свідчень (Випадок помилкового упізнання). *Питання криміналістики та науково-судової експертизи*. 1931. № 5–6. С. 33–40.

518. Папаспіракі А. К. Музей Одеського інституту науково-судової експертизи. *Революційне право*. 1933. № 2. С. 80–85.

519. Пашкова В. И. Развитие физико-технических отделений в системе судебно-медицинской экспертизы. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1967. Т. 10. Вып. 3. С. 11–12.

520. Пашнєв Д. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 228 с.

521. Пашук А. Й. До питання про суди на Україні у другій половині XVII ст. *Наукові записки Львівського університету ім. Івана Франка*. 1956. Вип. III. С. 59–60.

522. Пеньківський В. Значення музеїв криміналістики при підготовці працівників правоохоронних органів. *Криміналістичний вісник*. 2012. Вип. 2 (18). С. 210–214.

523. Первый Всеукраинский съезд работников юстиции (краткий обзор). *Вестник советской юстиции на Украине*. 1922. № 2. С. 62–65.

524. Петрова І. А. Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2012. 39 с.

525. Петрушенко В. Л. Знання як форма зв'язку свідомості і буття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.02. Одеса, 2003. 33 с.

526. Печников А. П. Организационно-правовые основы управления тюремными учреждениями в Российском государстве (1649 – октябрь 1917 гг.) : монография. М. : Юрлитинформ, 2012. 312 с.

527. Печніков В. С. Є така служба... : в 2 т. / за ред. І. П. Красюка. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2011. Т. 1. Ч. 1. 585 с.

528. Печніков В. С. Є така служба ... : в 2 т. / за ред. І. П. Красюка. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2017. Т. 1. Ч. 2. 662 с.
529. Пиджаренко А. Полицейский сыск. *Именем Закона*. 1999. № 3. С. 13–14.
530. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. 430 с.
531. Пиріг І. В. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. 312 с.
532. Питання кримінального процесу та техніки розслідування злочинів : зб. ст. / за ред. Х. П. Радченко. Харків : Укр. ін-т суд. політики, 1936. 186 с.
533. Погорецький М. А. Розшук злочинців та доказування їхньої вини за часів Руської Правди. *Право і безпека*. 2002. № 3. С. 73–77.
534. Погорецький М., Шеломенцев В. Кіберзлочини: до визначення поняття. *Вісник прокуратури*. 2012. № 8. С. 89–96.
535. Погорецький М. Розшук за Статутом кримінального судочинства 1864 року. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. Вип. 4 (35). С. 272–283.
536. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі : монографія. Харків : Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.
537. Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
538. Познышев С. В. Элементарный учебник русского уголовного процесса. М. : Г. А. Леман, 1913. 337 с.
539. Полиция: от прошлого до настоящего. Сборник статусных нормативных документов : науч.-практ. пособие / [сост.: Р. С. Мулукаев, В. В. Черников]. М. : Юрайт, 2012. 335 с.
540. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года : [Собрание 1-е. По 12 дек. 1825 г. : Т. 1–45]. СПб., 1830–1851. Т. 6 : 1720–1722. 1830. 818 с.

541. Полное собрание законов Российской империи. СПб. : Тип. II Отд. Собст. Его Императ. Величества Канцелярии, 1830. Т. XXXVI. 734 с.

542. Положение о кабинетах научно-судебной экспертизы : Постановление СНК УССР от 10 июля 1923 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1923. № 26. Арт. 384.

543. Положение о судеустройстве УССР : Постановление ВУЦИК и СНК УССР от 11 сент. 1929 г. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*. 1929. № 26. Арт. 203.

544. Положення про судеустрій УССР : Постанова ВУЦВК від 23 жовт. 1925 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_1925_10_23/KP250018.html.

545. Полугодовой отчет о деятельности милиции. *Пролетарская правда*. 1924. № 208. С. 4.

546. Попов В. И. Из истории дореволюционной русской криминалистики. *Вопросы криминалистики*. 1962. № 6–7 (21–22). С. 257–272.

547. Попов Н. В. Первый Всеукраинский судебно-медицинский съезд. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1925. Кн. 2. С. 199–201.

548. Порядок проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів Національним агентством з питань запобігання корупції : рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 28 лип. 2016 р. № 1. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1184-16/paran18#n18>.

549. Постіка І. В. Судова (криміналістична) фотографія: теорія і практика : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2002. 296 с.

550. Потапов С. М. Введение в криминалистику. М. : РИО ВЮА КА, 1946. 24 с.

551. Потапов С. М. О постановке судебно-лабораторной немедицинской экспертизы. *Административный вестник*. 1926. № 3. С. 30.

552. Пошук, виявлення, фіксація та вилучення об'єктів у кримінальних провадженнях щодо наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів :

метод. рек. / [О. М. Стрільців, В. А. Арешонков, В. В. Юсупов та ін.]. Київ : НАВС, 2016. 76 с.

553. Правдюк В. Судова реформа: головні новації. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2017/10/11/165407.htm>.

554. Право. 1901. № 1. С. 44–46.

555. Право. 1905. № 5. С. 364–367.

556. Предмет советской криминалистики и ее место в системе юридических наук. *Социалистическая законность*. 1952. № 3. С. 79.

557. Прилуцкий С. А., Никольский В. П. К истории Бюро судебно-медицинской экспертизы Московского областного отдела здравоохранения. *Вопросы судебной медицины* : сб. тр. / под общ. ред. В. И. Прозоровского. М., 1968. С. 62–66.

558. Про виконавче провадження : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 30. Ст. 542. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>.

559. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України та деяких інших законодавчих актів України у зв'язку з утворенням податкової міліції : Закон України від 5 лют. 1998 р. № 85/98-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85/98-%D0%B2%D1%80>.

560. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.

561. Про екологічну експертизу : Закон України від 9 лют. 1995 р. № 45/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 8. Ст. 54. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/45/95-%D0%B2%D1%80>.

562. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page>.

563. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з

питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

564. Про затвердження Настанови про діяльність експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ : наказ МВС України від 9 берез. 1992 р. № 140. Київ : МВС України, 1992. 32 с.

565. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 3 листоп. 2015 р. № 1343. Київ, 2015. 13 с.

566. Про затвердження Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листоп. 1994 р. № 778. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/778-94-п>.

567. Про кабінети науково-судової експертизи : Постанова РНК УСРР від 25 квіт. 1925 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_1925_04_25/an/7/KP250026.html#7.

568. Про організацію при ВУЦВК інститутів червоної професури. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України*. 1932. № 36–40. Ст. 243.

569. Про передачу міліції м. Києва в розпорядження Міністерства внутрішніх справ : Закон Української Центральної Ради. *Вісник Ради народних міністрів Української Народної Республіки*. 1918. 25 берез.

570. Про порядок проведення експертизи підроблених грошових знаків та цінних паперів : циркуляр НКЮ УСРР від 28 черв. 1926 р. № 107. *Бюлетень Народного комісаріату юстиції*. 1926. № 23. С. 212–213.

571. Про розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій при губздравах та реєстраційних бюро при органах карного розшуку і про порядок надсилання різних об'єктів на дослідження : Інструкція НКЮ, НКОЗ і НКВС від 20 трав. 1924 р. *Бюлетень Народного комісаріату юстиції*. 1924. № 22. С. 193–195, 199–202.

572. Про розширення мережі науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 січ. 1995 р. № 52. *Судові експертизи в Україні* : зб. норматив. актів. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 162 с.

573. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

574. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS97004.html#.

575. Про утворення Державного бюро розслідувань : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 лют. 2016 р. № 127. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/127-2016-%D0%BF>.

576. Про утворення Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 трав. 1998 р. № 617. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/617-98-%D0%BF>.

577. Про утворення Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 черв. 2002 р. № 341-р. *Офіційний вісник України*. 2002. № 25. Ст. 1216.

578. Про утворення Експертної служби Міністерства внутрішніх справ : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 черв. 2000 р. № 988. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/988-2000-п>.

579. Про утворення Кримського науково-дослідного інституту судових експертиз : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лют. 2002 р. № 70-р. *Офіційний вісник України*. 2002. № 8. Ст. 364.

580. Проблемы и опасности, которые создает организованная транснациональная преступность в различных регионах мира : справоч. док. *Материалы Всемирной конференции на уровне министров по организованной транснациональной преступности (Неаполь, 21–23 нояб. 1994 г.)*. E/CONF 88/2. 1994. 18 Aug. P. 5.

581. Проблемы криминалистики : тезисы докл. науч. конф. (Харьков, май 1969 г.). М., 1969. 178 с.

582. Прозоровский В. И., Панфиленко О. А. Развитие судебно-медицинской науки и экспертизы за годы советской власти. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1967. Т. 10. Вып. 3. С. 4–8.

583. Прозоровский В. И. 25 лет научной и организационно-практической деятельности Научно-исследовательского института судебной медицины. *Вопросы судебной медицины* : сб. тр. / под общ. ред. В. И. Прозоровского. М., 1959. С. 6–18.

584. Пространная редакция. Суд Ярославль Володимирович. Правда Руськая. *Российское законодательство X–XX веков* : в 9 т. М. : Юрид. лит., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. С. 64–132.

585. Психологічна енциклопедія / [уклад. О. М. Степанов]. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

586. Псковская судная грамота. *Российское законодательство X–XX веков* : в 9 т. М. : Юрид. лит., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. С. 321–386.

587. Пфеффер Э. Г. Школа научной полиции в Риме и дактилоскопическая регистрация в Италии. *Журнал Министерства юстиции*. 1914. № 4. С. 165–169.

588. Работа милиции и уголовного розыска в цифрах. *Бюллетень НКВД СССР*. 1925. № 2. 5 февр. С. 26–33.

589. Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика / за ред. В. П. Колмакова. Київ : Вища шк., 1973. 296 с.

590. Разумов Э. А. Криминалистические учеты : метод. пособие. Киев : РИО МВД Украины, 1991. 244 с.

591. Разумов Э. А., Молибога Н. П. Осмотр места происшествия. Киев : РИО МВД Украины, 1994. 672 с.

592. Расследование дорожно-транспортных происшествий / [И. В. Писаренко, В. Н. Магера, В. И. Ткаченко, В. В. Чудновский]. Киев : РИО МВД Украины, 1994. 336 с.

593. Рейсс Р. А. Научная техника расследования преступлений. СПб. : Сенат. тип., 1912. 206 с.
594. Рейсс Р. А. Словесный портрет. Описание и отождествление личности по методу Альфонса Бертильона. М. : ЗНАНИЕ, 1911. 154 с.
595. Рефераты докладов Объединенной научной конференции Киевского и Харьковского научно-исследовательских институтов судебных экспертиз. Киев, 1956. 82 с.
596. Рефераты докладов Объединенной научной конференции. Харьков, 1959. 84 с.
597. Рогатюк І. В. Використання спеціальних знань прокурором на стадії порушення кримінальної справи. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків : Право, 2010. С. 723–727.
598. Рогожин А. И. Высшая юридическая школа в г. Харькове за годы Советской власти. *Ученые записки*. 1957. Т. 11. Вып. 1. С. 160–171.
599. Рожановский В. Судебно-медицинская экспертиза в дореволюционной России и в СССР. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1927. Кн. 6. С. 63–102.
600. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія. Київ : НАВС, 2002. 196 с.
601. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. М. : Юрид. лит., 1985. Т. 3 : Акты Земских соборов. 511 с.
602. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. М. : Юрид. лит., 1985. Т. 2 : Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. 520 с.
603. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. М. : Юрид. лит., 1986. Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. 512 с.
604. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. М. : Юрид. лит., 1991. Т. 8 : Судебная реформа. 496 с.

605. Россинская Е. Р. Современные проблемы криминалистической дидактики. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 795–800.
606. Россинская Е. Р. Криминалистика : курс лекцій. М. : Норма, 2006. 655 с.
607. Рувін О. Г., Голікова Т. Д., Федчишина В. В. Славетні сторінки історії: до 100-літнього ювілею КНДІСЕ. Київ : АНТОЛОГІЯ, 2013. 288 с.
608. Руководство для дискуссии на Девятом конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. *A/CONF. 169/PM. 1*. Согг. 1. Р. 39.
609. Русская группа Международного союза криминалистов. *Вестник права*. 1889. Вып. 29. С. 240.
610. Рыжов Д. С. Борьба полиции России с профессиональной преступностью (1866–1917 гг.). Самара : Самар. юрид. ин-т, 2001. 143 с.
611. Рябокучка Л. Судові експертизи: основні поняття, види та призначення. *Судова експертиза*. 2014. Вип. 1. С. 28.
612. Сабадаш В. П., Ларкін М. О. Криміналістика : навч. посіб. Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2012. 228 с.
613. Садченко О. О., Старушкевич А. В. Теоретичні основи судової експертизи : програма спеціального курсу для курсантів відомчих вищих закладів юридичної освіти. Київ : НАВСУ, 2000. 20 с.
614. Сакало В. О. Злочинна діяльність як соціальне явище. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. 2001. Вип. 2. С. 207–215.
615. Салическая правда / пер. Н. П. Грацианского. М. : Образц. тип. им. Жданова, 1950. 168 с.
616. Салтевский М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов. Харьков : Рубикон, 1996. 432 с.
617. Салтевский М. В., Щербаковский М. Г., Губанов В. А. Осмотр компьютерных средств на месте происшествия : метод. рек. Харьков : Нац. юрид. акад. України, 1999. 11 с.

618. Салтевский М. В., Глибко В. Н. Запаховые следы в следственной практике : учеб. пособие. Киев : НМК ВО, 1992. 56 с.

619. Салтевский М. В., Малышев В. Н. Из истории развития криминалистических подразделений МВД Украинской ССР. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1979. Вып. 19. С. 10–16.

620. Салтевский М. В. Использование запаховых следов для раскрытия и расследования преступлений. Киев : КВШ МВД СССР, 1982. 52 с.

621. Салтевский М. В. Криминалистическая одорология. Работа с запахowymi следами : лекция. Киев : КВШ МВД СССР, 1976. 47 с.

622. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2008. 588 с.

623. Салтевський М. В., Лукашевич В. Г., Глібко В. М. Навчально-довідковий посібник з криміналістики : навч. посібник. Київ : ВІПОЛ, 1994. 180 с.

624. Самойленко Е. А. Киевская городская полиция в середине XIX – начале XX вв. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харьков, 2000. 193 с.

625. Самойленко О. А. Особливості розслідування викрадень майна, вчинених із використанням комп'ютерних технологій : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 20 с.

626. Сапун А. П., Сегай М. Я. 50 лет деятельности Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1967. Вып. 4. С. 35–49.

627. Сборник работ № 1 / Одесский научно-исследовательский институт судебной экспертизы. Одесса, 1948. 112 с.

628. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 66596. Програмний продукт «Навчальна інформаційно-довідкова програма “Робоче місце експерта з трасологічних експертиз”» / [Ю. О. Мазниченко, О. О. Садченко, В. В. Юсупов та ін.]. № 66596 ; заяв. 17.05.2016 ; зареєстр. 13 лип. 2016 р.

629. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 62380. Програмний продукт «Інформаційно-довідкова навчальна програма “Робоче місце працівника підрозділу боротьби з незаконним обігом наркотиків”» /

[О. М. Стрільців, М. М. Алексійчук, Д. Й. Никифорчук та ін.] ; авторські майнові права. Київ, зареєстр. 5 листоп. 2015 р.

630. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 73394. Літературно-письмовий твір учбового характеру «Методика “Виявлення, фіксація та вилучення наркотичних засобів, психотропних речовин, аналогів та прекурсорів у кримінальних провадженнях”» / [О. М. Стрільців, В. В. Юсупов, В. В. Крижна, К. Ю. Бобрик]. № 73394 ; заяв. 74067 ; зареєстр. 19 черв. 2017 р.

631. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 73857. Програмний продукт «Інформаційно-довідкова програма “Автоматизоване робоче місце слідчого”» / [Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, В. В. Юсупов та ін.]. № 73857 ; заяв. 74183 ; зареєстр. 18 верес. 2017 р.

632. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 65883. Програмний продукт «Мультимедійний підручник “Криміналістика”» / О. О. Алексєєв, В. В. Арешонков, В. В. Юсупов та ін. ; Нац. акад. внутр. справ. № 65883 ; заяв. 04.04.2016 ; зареєстр. 06.06.2016. (заявка № 66228).

633. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. Киев : РИО МВД УССР, 1970. 256 с.

634. Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2003. Вип. 3. С. 25–32.

635. Селиванов Н. А. К вопросу о понятии и системе криминалистики. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1977. Вып. 26. С. 104–108.

636. Селиванов Н. А. Криминалистика: система понятий. М. : Юрид. лит., 1982. 152 с.

637. Селіванов В. Поняття і категорії в процесі історичного розвитку юридичної науки. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 4 (43). С. 3–15.

638. Семеновский П. С. Дактилоскопия как метод регистрации. М. : Розыск респ., 1923. 113 с.

639. Семенцов А. М., Павлов В. Л. Новый метод разрушения органических веществ при судебно-химических анализах. *Архив криминологии и судебной медицины*. 1926. Кн. 2. Т. I. С. 43–46.
640. Семенцов А. К вопросу об экспертизе в делах о поджогах. *Журнал Министерства юстиции*. 1916. № 3. С. 220–224.
641. Семенцов В. А. Следственные действия по Уставу уголовного судопроизводства. *Актуальные проблемы российского права*. 2014. № 4 (41). С. 679–684.
642. Сергеева Д. Б. Співвідношення пізнання і доказування у кримінальному процесі. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. Вип. 4 (71). С. 144–149.
643. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2016. 456 с.
644. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 40 с.
645. Скорик Н. В. Новые направления в экспертной и научно-исследовательской деятельности Харьковского НИИСЭ. *Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики* : тезисы науч.-практ. конф. Киев, 1993. С. 42–44.
646. Скригонюк М. І. Криміналістика : підручник. Київ : Атіка, 2005. 516 с.
647. Скулиш Є. Д. Особливості викладання криміналістики в Національній академії Служби безпеки України. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 800–804.
648. Словарь воровского и арестантского языка / сост. В. М. Попов. Киев : Печатня С. П. Яковлева, 1912. 128 с.
649. Смоленские уставные грамоты. *Российское законодательство X–XX веков* : в 9 т. М. : Юрид. лит., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. С. 212–223.

650. Снегирев Н. М. О сыске. Опыт исследования приемов, способов и средств к раскрытию истины происшествий. Касимов, 1908. 252 с.

651. Снетков В. А. Проблемы повышения эффективности экспертно-криминалистической службы (в период 1984–1991 гг.). *85 лет Экспертно-криминалистической службе органов внутренних дел России* : сб. ст. / [сост.: А. М. Зинин, П. Т. Скорченко]. М. : Щербин. тип., 2004. С. 118–122.

652. Советская криминалистика. Теоретические проблемы / [Н. А. Селиванов, В. Г. Танасевич, А. А. Эйсман, Н. А. Якубович]. М. : Юрид. лит., 1978. 192 с.

653. Советский уголовный процесс / под ред. С. Д. Карева. М. : Высш. шк., 1968. 551 с.

654. Соколовский З. М. Понятие специальных знаний (к вопросу о назначении экспертизы). *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1969. Вып. 6. С. 198–206.

655. Соколовский М. К. Характер и значение деятельности Аптекарского приказа. СПб. : Сойкин П. П., 1904. 32 с.

656. Сокуренок В. В. Сучасні тенденції розвитку кримінального процесу та криміналістики. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.) : у 2 ч. Київ, 2017. Ч. 1. С. 38–40.

657. Солохин А. А., Солохин Л. Л. К истории присуждения ученых степеней по судебной медицине в России и СССР с конца XVIII до начала XXI столетия. *Судебно-медицинский журнал*. 2006. Вып. 1. С. 39–45.

658. Сорокотягин И. Н. Понятие специальных познаний, формы их использования в процессе расследования преступлений. *Использование специальных познаний при расследовании преступлений*. Свердловск, 1978. 208 с.

659. Сорокотягин И. Н. Специальные познания в расследовании преступлений. Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1984. 119 с.

660. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования) : учебник. Киев : НИ и РИО, 1987. 384 с.

661. Спиридонов В. А., Иогансон Е. В. Особенности правового регулирования судебно-медицинской деятельности в России конца XIX – начала XX века. *Медицинская экспертиза и право*. 2012. № 4. С. 53–55.

662. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : монографія. Київ : НАВСУ, 2005. 272 с.

663. Стахівський С. М. Проблеми «знаючих свідків» у кримінальному процесі. *Проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства* : вибр. твори. Київ : Бізнес Медіа Консалтинг, 2010. 276 с.

664. Степан Гик – вчений, правознавець, лікар, меценат: до 105-річчя з дня народження : монографія / [П. Д. Біленчук, В. М. Чисніков, Г. О. Стрілець, Я. О. Береський]. Київ : УкрДГРІ, 2017. 92 с.

665. Степанов В. В. О системе советской криминалистики. *Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы*. Саратов, 1982. С. 7–14.

666. Степанюк Р. Л. Проблемні питання розвитку науки криміналістики в Україні. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.) : у 2 ч. Київ, 2017. Ч. 1. С. 187–188.

667. Стифен Дж. Очерки доказательственного права. СПб. : Сенат. тип., 1910. 155 с.

668. Столітній шлях судової експертизи в Україні (1918–2018 рр.) : монографія / [авт.-укл.: О. М. Ключев, О. П. Угровецький, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. ; за ред. О. М. Ключева]. Харків : Золоті сторінки, 2018. 336 с.

669. Стояновский М. В., Трухачев В. В. Классификация способов сокрытия преступной деятельности. *Криминалистические средства и методы исследования преступлений*. 1999. Вып. 10. С. 35–37.

670. Стратонов В. Деякі теоретичні проблеми сучасної криміналістичної науки. *Криміналістика та судова експертиза: наука, навчання, практика* : зб. наук. пр. : у 2 т. Харків : Апостиль, 2014. Т. 1. С. 128–133.

671. Стрілець Г. О. Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2009. 224 с.

672. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. М. : Наука, 1968. Т. 1. 468 с.

673. Строгович М. С. Учебник уголовного процесса. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. 247 с.

674. Судебная фотография. История судебной фотографии. URL: <http://ufalaw.Narod.ru/3/sf/foto.htm>.

675. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны. Часть первая. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/115/308.html>.

676. Судебные экспертизы (Возможности, подготовка материалов, назначение, оценка) / [И. П. Кононенко, Г. М. Надгорный, М. Я. Сегай и др.]. Киев : РИО МВД УССР, 1981. 412 с.

677. Судова медицина : підручник / [І. О. Концевич та ін. ; за ред. І. О. Концевич, Б. В. Михайличенка]. Київ : МП Леся, 1997. 656 с.

678. Танасевич В. Г. О предмете советской криминалистики (в порядке обсуждения). *Вопросы борьбы с преступностью*. 1976. Вып. 24. С. 121–122.

679. Таран О. В. Розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці : монографія. Київ : ДІА, 2012. 352 с.

680. Тарасов П. И., Шавер Б. М. Руководство по расследованию преступлений : пособие для прокуроров, следователей и работников милиции / под ред. Г. Н. Сафонова. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. 191 с.

681. Тарасов-Радионон П. И. Советская криминалистика (предмет и метод). *Социалистическая законность*. 1951. № 7. С. 12–13.

682. Тарасов-Родионов П. И. Предварительное следствие : пособие для следователей / под ред. М. А. Чельцова-Бебутова. М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 196 с.

683. Татаров О. Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС). Донецьк : Промінь, 2012. 640 с.

684. Татаров О. Ю. Нововведення у кримінальному процесі: брак наукового підґрунтя та криза результату. URL: http://zib.com.ua/ua/130768-40_zmin_do_kpk_ostanni_tendencii_u_kriminalnomu_procesi.html.

685. Таубер Л. К вопросу об усовершенствовании способов исследования преступления. *Вестник права*. 1915. № 41. С. 1132–1134.

686. Тезисы докладов на 2-й украинской конференции судебно-медицинских экспертов и 1–8 сессии УНОСМиК. Одесса : УНОСМиК, 1949. 52 с.

687. Тезисы докладов научной конференции Киевского научно-исследовательского института судебной экспертизы (Киев, 21–22 окт. 1949 г.). Киев, 1949. 34 с.

688. Терехович В. Н. Криминалистика. Конспект курса лекций : учеб. пособие. Рига : Балт. Междунар. акад., 2008. 120 с.

689. Терехович В. Н., Э. В. Ниманде Проблема систематизации криминалистического знания. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. Вип. 9. С. 37–41.

690. Терзиев Н. В., Эйсман А. А. Введение в криминалистическое исследование документов : в 2 ч. / под ред. Л. П. Рассказова. М. : Изд-во ВЮЗИ, 1949. Ч. 1. 124 с.

691. Терзиев Н. В. К вопросу о системе советской криминалистики. *Правоведение*. 1961. № 2. С. 152–156.

692. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навч. посіб. Львів : ГВ УМВС України у Львів. обл., 2003. 156 с.

693. Тихенко С. И. Представление вещественных доказательств для судебной экспертизы. *Научные записки*. 1948. Вып. VII. № 3. С. 133–150.

694. Тихенко С. И., Лисиченко В. К. Развитие криминалистики в Украинской ССР за 50 лет советской власти. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1967. Вып. 4. С. 7–33.
695. Тихенко С. И. Направление вещественных доказательств для криминалистической экспертизы. Киев : МЮ УССР, 1949. 44 с.
696. Тихенко С. І. Судово-графічна експертиза рукописних текстів. Київ : КДУ, 1946. 79 с.
697. Тищенко В. В. Криминалистические аспекты изучения преступной деятельности. *Проблемы государства и права Украины* : сб. науч. тр. Киев : УМК ВО, 1992. С. 103–109.
698. Тищенко В. В. Система криминалистики: проблемы оптимизации. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 46–50.
699. Тіщенко В. В. Корисливо-насильницькі злочини: криміналістичний аналіз : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2002. 360 с.
700. Тіщенко В. В. Щодо поглядів професора М. В. Салтевського на систему криміналістики. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народж. проф. М. В. Салтевського (Харків, 8 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 28–30.
701. Томин С. В., Юрчишин В. Д. Щодо Європейської системи судово-експертних установ. *Криміналістика ХХІ століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 747–750.
702. Тонков Е. Е., Комаров И. М. Современные тенденции развития криминалистики и судебной экспертизы. *Современное право*. 2011. № 6. С. 129–134.
703. Торбин Ю. Г. Советская криминалистика. Введение, теоретические основы. М. : Акад. МВД СССР, 1981. 44 с.
704. Торвальд Ю. Век криминалистики / пер. с нем. И. С. Власова, Л. А. Пэкд. М. : ПРОГРЕСС, 1984. 326 с.
705. Трегубов С. Н. Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений. Петроград : Право, 1915. 334 с.

706. Трегубов С. Н. Первый Кабинет научно-судебной экспертизы в России (история его учреждения и открытия). *Журнал Министерства юстиции*. 1913. № 1. С. 233–242.

707. Третий Всеукраинский съезд работников юстиции. *Вестник советской юстиции*. 1926. № 8–9. С. 357.

708. Труды Государственного научно-исследовательского института судебной медицины / отв. ред. В. И. Прозоровский. М., 1949. 262 с.

709. Уварова И. А. Развитие и современное состояние судебного почерковедения. *Вестник Томского государственного университета*. 2015. № 395. С. 162–170.

710. Удалова Л. Д. Деякі проблемні питання застосування гіпнозу при отриманні вербальної інформації. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 509–510.

711. Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2005. 324 с.

712. Удалова Л. Д., Патюк С. О. Цілі і завдання сучасного кримінального судочинства України : навч. посіб. Київ : КНТ, 2014. 176 с.

713. Українська радянська енциклопедія. У 12 т. Т. 4 : Електрод–Кантаридин / [редкол.: М. П. Бажан та ін.]. Київ : Поліграфкнига, 1979. 558 с.

714. Усанина Ю. И. Развитие института судебной экспертизы: от «сведущих лиц» до современной регламентации участия эксперта в уголовном судопроизводстве. URL: <http://territoriaprava.ru/topics/66744>.

715. Устав Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз. Киев, 1971. 25 с.

716. Устав святого князя Володимира, крестившаго Руськую Землю, о церковных судах. *Российское законодательство X–XX веков* : в 9 т. М. : Юрид. лит., 1984. Т. 1. С. 148–162.

717. Фаворский В. И. Методы прочтения стертых карандашных подписей. *Архив криминологии и судебной медицины*. Т. I. Кн. 2. Харьков : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1926. С. 53–55.

718. Фастовець В. А. Деякі проблемні питання щодо визначення змісту спеціальних знань у кримінальному судочинстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2015. Вип. 15. С. 171–180.

719. Филонов В. П. Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение : монография. Донецк : Донеччина, 1999. 640 с.

720. Фотографические и физические методы исследования вещественных доказательств : пособие для экспертов, работников органов дознания, прокуратуры и суда / под ред. Н. М. Зюскина, Б. Р. Киричинского. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1962. 542 с.

721. Фром В. К. Новейшие методы антропометрической фотографии для полицейских целей по системе А. Бертильона. Одесса, 1906. 102 с.

722. Хазиев Ш. Н. О Европейской сети судебно-экспертных учреждений. *Адвокат*. 2005. № 8. С. 15–17.

723. Хайрусов Д. С., Щербич Л. А. Источники и методы криминалистического исследования преступной деятельности : учеб. пособие. М. : Юрлитинформ, 2008. 144 с.

724. Харабуга Ю. С., Білий С. Б. Дослідження мобільних телефонів і смарт-карт до них у межах комп'ютерно-технічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. Вип. 9. С. 454–458.

725. Хахановський В. Г. Теорія і практика криміналістичної інформатики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 28 с.

726. Хрестоматия по истории государства и права СССР: Дооктябрьский период / [Т. Е. Новицкая, В. П. Портнов, Н. А. Семидеркин и др.]. М. : Юрид. лит., 1990. 380 с.

727. ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 5, арк. 166.

728. ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 82, арк. 89.

729. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 21, арк. 199.

730. ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 1050, арк. 144.

731. ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 959, арк. 158.

732. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 733, арк. 46.

733. ЦДІА України, ф. 237, оп. 3 спр. 46 а, арк. 15–16.
734. ЦДІА України, ф. 442, оп. 533, спр. 205, арк. 28.
735. ЦДІА України, ф. 442, оп. 849, спр. 140, арк. 3.
736. ЦДІА України, ф. 442, оп. 518, д. 115, арк. 1–3.
737. ЦДІА України, ф. 442, оп. 518, д. 115, арк. 21–22.
738. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
739. Цимбал М. Експертне забезпечення правосуддя в Україні важливий аспект розвитку правової держави. *Право України*. 2001. № 6. С. 93–95.
740. Цимбал М. Л., Дереча Л. Н. Історія розвитку судової експертизи і судово-експертних установ в Україні. *Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии* : матеріали Междунар. науч.-практ. конф. (20–21 сент. 2007 г., Автономная Республика Крым). Симферополь, 2007. С. 112–115.
741. Цимбал П. В., Лазебний А. М. Зародження та еволюція експертології в кримінальному судочинстві. *Міжнародний юридичний вісник*. 2015. Вип. 2. URL: <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%D0%B0-12-2015.pdf>.
742. Цимбал П. В., Клименко Н. І. Значення загальної теорії судової експертології в системі наукових знань. *Міжнародний юридичний вісник*. 2014. Вип. 1. URL: <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA-11-2014.pdf>.
743. Цымбал М. Л., Симакова-Ефремян Э. Б., Дереча Л. Н. Роль профессора Н. С. Бокариуса в развитии судебной экспертизы и криминалистики. *Теория и практика судебной экспертизы та криміналістики*. 2009. Вип. 9. С. 566–574.
744. Чаплинский К. О. Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2010. 304 с.
745. Чельшева О. В. Гносеологические основы криминалистики (теоретико-прикладное исследование) : монография / под ред. И. А. Возгина. СПб. : СПб. ун-т МВД России, 2003. 227 с.

746. Черваков В. Ф. Судебная баллистика. М. : Наркомюст СССР, 1937. 119 с.

747. Чередніченко А. Межі компетенції судового експерта-економіста. *Судова експертиза*. 2014. Вип. 1. С. 74–78.

748. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича в незалежній Україні: до 140-річчя від дня заснування : бібліогр. покажч. / [уклад.: Н. М. Загородна, Н. І. Горюнова, Н. І. Ткач, В. І. Ряба]. Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2015. 512 с.

749. Чернявський С. С., Василевич В. В. Основні концепти реформи системи освіти МВС України. *Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 берез. 2016 р.)*. Дніпропетровськ, 2016. С. 37–40.

750. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія. Київ : Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.

751. Чисников В. Н. А. А. Левенстим первый пропагандист трудов Ганса Гросса и науки криминалистики в Российской империи. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 224–235.

752. Чисников В. Н. Трагическая судьба И. Г. Щегловитова – ученого-криминалиста (к 155-летию со дня рождения). *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1 (25). С. 198–206.

753. Чисніков В. М. Альфонс Бертільйон – основоположник «наукової поліції» (до 160-річчя з дня народження). *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 213–218.

754. Чисніков В. М. Вчений-криміналіст професор О. Д. Кісільов: невідомі сторінки біографії. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 1 (15). С. 197–212.

755. Чисніков В. М. Перша особлива міжвідомча нарада з удосконалення розшукової справи в Російській імперії (1913 р.): криміналістичний аспект. *Криміналістичний вісник*. 2008. № 2 (10). С. 186–195.

756. Чисніков В. М. Сискна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження : навч. посіб. : у 2 кн. Кн. 1. Документи і матеріали. Київ : Титул, 2011. 939 с.

757. Чисніков В. Нарком за сумісництвом. *Іменем Закону*. 2014. № 21 (5927). С. 24.

758. Чисніков В. М. Сискна поліція в Україні за часів Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2018. 40 с.

759. Чорноус Ю. М. Криміналістика: напрями розвитку та вдосконалення. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.) : у 2 ч. Київ, 2017. Ч. 1. С. 189–190.

760. Чорноус Ю. М. Теорія і практика криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру : монографія. Київ : Скіф, 2012. 448 с.

761. Шавер Б. М. Предмет и метод советской криминалистики. *Социалистическая законность*. 1938. № 6. С. 56–82.

762. Шаркова Т. Ф. Работа Одесской научно-исследовательской лаборатории судебной экспертизы за 50 лет. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1967. Вып. 4. С. 62–67.

763. Шведова О. В. Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 259 с.

764. Шевченко Б. И. Научные основы современной трасеологии / под ред. Е. У. Зицера. М. : ТАСС, 1947. 54 с.

765. Шевченко О. В. Використання спеціальних товарознавчих знань під час досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 20 с.

766. Шевчук В. М. Теоретичні основи формування та реалізації тактичних операцій у криміналістиці : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2013. 46 с.

767. Шевчук В. М. Современные тенденции противодействия контрабанде наркотических средств в Украине (криминалистический анализ). *Збірник наукових праць Харківського Центру вивчення організованої злочинності спільно з Американським університетом у Вашингтоні*. 2004. Вип. 9. С. 230–277.

768. Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник. 5-те вид., стер. Київ : Знання, 2006. 307 с.

769. Шепитько В. Ю. Изменчивость криминалистики в XXI веке и ее задачи в современных условиях. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 55–59.

770. Шепитько В. Ю. Криминалистика XXI века: предмет познания, задачи и тенденции в новых условиях. *Современное состояние и развитие криминалистики* : сб. науч. тр. / под ред. Н. П. Яблокова, В. Ю. Шепитько. Харьков : Апостиль, 2012. С. 41–54.

771. Шепитько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій. Харків : Одісей, 2003. 352 с.

772. Шепитько В. Ю. Криминалистика в системе юридических наук и ее роль в глобальном мире. *Криміналістика та судова експертиза: наука, навчання, практика* : зб. наук. пр. : у 2 т. Харків : Апостіль, 2014. Т. 1. С. 142–153.

773. Шепитько В. Ю. Проблемы использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве. *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи* : зб. матеріалів круглого столу (Севастополь, 10–11 черв. 2010 р.). Харків, 2010. С. 7–9.

774. Шепитько В. Ю. Роль криминалистики в состязательном судебном процессе. *12 Criminalistics and Forensic Expertology: science, studies, practice*. Vilnius, Warchaw, 2016. P. 169.

775. Шепитько В. Ю. Історія судово-експертних установ в Україні. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / [редкол.: В. Я. Тацій та ін.]. Харків :

Право, 2016–2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. 2018. С. 347–348.

776. Шепітько В. Ю. Практикум з криміналістики : навч. посіб. / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]. Київ : Ін Юре, 2013. 128 с.

777. Шепітько В. Ю. Природа і предмет вивчення криміналістики в системі наукового знання. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук.-практ. матеріалів (до 55-річчя вид. роботи С. М. Потапова «Введение в криминалистику»). Харків : Право, 2001. С. 12–17.

778. Шепітько В. Ю. Роль професора М. В. Салтевського у формуванні методологічних засад криміналістики. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 7–8 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 7–8.

779. Шепітько В. Ю. Вибрані твори. Харків : Апостиль, 2010. 576 с.

780. Шепітько В. Ю. Історія криміналістики. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / [редкол.: В. Я. Тацій та ін.]. Харків : Право, 2016–2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія, 2018. С. 344–347.

781. Шепітько В. Ю. Сучасний стан та тенденції криміналістики в її прагматичному аспекті. *Вибрані твори*. Харків : Апостіль, 2010. С. 19–27.

782. Шеремет А. П. Криміналістика : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Центр учб. літ., 2009. 472 с.

783. Шехавцов Р. М. Впровадження технологій 3D моделювання у розслідуванні злочинів: правові та криміналістичні проблеми. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 166–170.

784. Шиканов В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса. Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1978. 190 с.

785. Шимановский М. В. Фотография в праве и правосудии. Одесса : Одес. листок, 1894. 42 с.

786. Шляхов А. Р. Предмет, метод и система советской науки криминалистической экспертизы. *Вопросы судебной экспертизы и криминалистики*. Алма-Ата, 1969. Вып. 1. С. 12–32.

787. Штибер В., Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска. М. : НКВД РСФСР, 1925. 192 с.

788. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособие. Харьков : Эспада, 2005. 544 с.

789. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.

790. Щербаковський М. Г. Судова експертологія : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2009. 199 с.

791. Щербаковський М. Г. Тактика проведення судових експертиз : лекція. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 32 с.

792. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов : Вища шк., 1974. 190 с.

793. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія. Харків : Харків. юрид., 2010. 320 с.

794. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 32 с.

795. Эйсман А. А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование). М. : Юрид. лит., 1967. 152 с.

796. Эксархопуло А. А. Понятие общей теории криминалистики и ее место в системе науки. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 66–67.

797. Экспертизы в судебной практике : учеб. пособие / [В. И. Гончаренко, В. Е. Бергер, Т. В. Варфоломеева и др.]. Киев : Вища шк., 1987. 200 с.

798. Энциклопедия криминалистики в лицах / под ред. В. Ю. Шепитько. Харьков : Апостиль, 2014. 400 с.

799. Юридична наука, правознавство, юриспруденція. URL: https://stud.com.ua/30977/pravo/yuridichna_nauka_pravoznavstvo_yurisprudentsiya.

800. Юридичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка : істор. огляд. URL: <http://www.old.law.lnu.edu.ua/about/history/>.

801. Юсупов В. В. Актуальные проблемы периодизации криминалистики. *Ә 80 Әубәкіров оқулары : Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары* (19 ақпан 2017 ж.) = *Аубакировские чтения : материалы Междунар. науч.-практ. конф.* (19 февр. 2017 г.). Алматы, 2016. С. 369–372.

802. Юсупов В. В. Анализ современных взглядов на объект криминалистики. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали наук.-практ. конф.* (Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 603–604.

803. Юсупов В. В. Анализ современных концепций общей теории судебной экспертизы. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*. 2012. Вып. 2/32. С. 131–135.

804. Юсупов В. В. Генезис криминологических и криминалистических отдельных научных теорий в аспекте противодействия преступности в современных условиях. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. Вип. 2 (6). С. 161–166.

805. Юсупов В. В. Діяльність кабінетів науково-судової експертизи в Україні у 1918–1923 рр. *Криминалістика и судебная экспертиза*. 2012. Вып. 57. С. 227–234.

806. Юсупов В. В. З історії словесного портрету. *Актуальні проблеми розслідування злочинів : зб. тез доп. III Всеукр. наук.-практ. конф.* (Київ, 1 лип. 2014 р.). Київ, 2014. С. 219–223.

807. Юсупов В. В. Історичні витоки сучасної системи судово-експертних установ Міністерства юстиції України. *Сучасні тенденції розвитку судової експертизи : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф.* (Сімферополь, 20–21 верес. 2012 р.). Сімферополь, 2012. С. 62–65.

808. Юсупов В. В. Київський дактилоскопічний кабінет – перший. *Столична міліція*. 2004. № 8. С. 36–38.

809. Юсупов В. В. Криміналістика в Україні в XX–XXI століттях : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 556 с.

810. Юсупов В. В. Криміналістичні знання: передумови виникнення та сучасне розуміння. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 1013–1016.

811. Юсупов В. В. Конгрес криміналістів як міжнародне об'єднання криміналістів та фахівців з кримінального процесу. *Судово-експертне забезпечення кримінального процесу* : матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 29 трав. 2014 р.). Київ, 2014. С. 139–142.

812. Юсупов В. В. Криміналістичні музеї: поняття та генеза розвитку. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 2 (20). С. 258–265.

813. Юсупов В. В. Криміналістичні періодичні видання на початку XX століття в Україні. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 1 (23). С. 45–50.

814. Юсупов В. В. Наукова спадщина професора М. В. Салтевського (до 100-річчя з дня народження українського вченого-криміналіста). *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 212–221.

815. Юсупов В. В. Наукова школа кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 січ. 2015 р.). Київ, 2015. С. 216–220.

816. Юсупов В. В. Наукова школа професора М. В. Салтевського: формування та головні напрями досліджень. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 7–8 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 12–14.

817. Юсупов В. В. Научная школа криминалистики Национальной академии внутренних дел и ее связи с другими научными школами и центрами. *Уголовный процесс и криминалистика: история и современность: криминалистические чтения памяти заслуженного деятеля науки Республики Беларусь, доктора юридических наук, профессора Н. И. Порубова* : материалы

Международ. науч.-практ. конф. (Минск, 3 дек. 2015 г.). В 2 ч. Ч. 2. Минск, 2015. С. 303–307.

818. Юсупов В. В. Нормативна складова техніко-криміналістичного забезпечення виявлення слідів пальців рук: нові сторінки історії. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах* : тези доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 жовт. 2015 р.). Львів, 2015. С. 250–252.

819. Юсупов В. В. Нормативно-правове забезпечення діяльності судово-експертних установ в УСРР у 1923–1931 рр. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2 (4). С. 163–173.

820. Юсупов В. В. Об'єкт криміналістики: проблеми визначення. Криміналістика у протидії злочинності : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 16 жовт. 2009 р.). Київ, 2009. С. 253–256.

821. Юсупов В. В. Огляд слідів правопорушення, виявлених поліцейськими під час поверхневої перевірки. *Актуальні питання експертно-криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності* : зб. матеріалів конф. (Київ, 25 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 345–349.

822. Юсупов В. В. Окремі питання нормативного регулювання участі поліграфологів у кримінальних провадженнях. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень в світлі вимог сучасного Кримінального процесуального кодексу України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 26 листоп. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 148–149.

823. Юсупов В. В. Окремі питання призначення експертиз за КПК України. *Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень* : зб. матеріалів круглого столу (Київ, 10 квіт. 2014 р.). Київ, 2014. С. 358–361.

824. Юсупов В. В. Передумови виникнення основ криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2. С. 363–373. (Серія юридична).

825. Юсупов В. В. Передумови створення експертних установ в Україні за часів Російської імперії на початку XX століття. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 5 (84). С. 211–218.

826. Юсупов В. В. Періодизація розвитку криміналістики: проблеми термінології та визначення критеріїв. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (12). С. 119–210.

827. Юсупов В. В. Періодизація розвитку криміналістичних знань в Україні. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). У 2 ч. Ч. 1. Київ, 2017. С. 305–307.

828. Юсупов В. В. Перспективні напрями розвитку криміналістики у сучасних умовах. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : тези доп. Міжнар. наук-практ. конф., присвяч. 85-річчю д-ра юрид. наук, проф. Н. І. Клименко (Київ, 27 лют. 2018 р.). Київ, 2018. С. 406–407.

829. Юсупов В. В. Перспективные направления развития криминалистики. *Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики* : сб. ст. / [редкол.: Ю. П. Шкаплеров (председ.) и др.]. Могилев : Могилев. ин-т МВД, 2018. С. 104–109.

830. Юсупов В. В. Питання періодизації історії криміналістики в Україні. *Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених* : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 квіт. 2010 р.). У 2 ч. Ч. 2. Київ, 2010. С. 382–384.

831. Юсупов В. В. Полицейское право и криминалистика: вопросы соотношения. *Проблемы криминалистической науки, следственной и экспертной практики*. 2015. Вып. 8. С. 71–79.

832. Юсупов В. В. Поняття «спеціальні знання» у законодавстві України. *Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування* : зб. матеріалів конф. (Київ, 20 квіт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 434–437.

833. Юсупов В. В. Поняття та сутність антикорупційної експертизи. *Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку*

криміналістики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5 груд. 2014 р.). Харків, 2014. С. 322–325.

834. Юсупов В. В. Правовий статус експерта відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України. *Розкриття злочинів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 8 листоп. 2012 р.). Київ, 2012. С. 45–47.

835. Юсупов В. В. Правоохоронна діяльність та правозастосовна практика як передумови для виникнення криміналістичних знань. *Правоохоронна діяльність: історія, сучасний стан, перспективи розвитку* : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті видатного науковця О. Ф. Граніна. Київ, 2017. С. 196–198.

836. Юсупов В. В. Проблеми адаптації інспекторів-криміналістів в умовах реформування системи МВС України. *Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 берез. 2016 р.). Дніпропетровськ, 2016. С. 119–122.

837. Юсупов В. В. Проблеми періодизації криміналістики в Україні. *Криміналістична наука: витоки, сучасність та перспективи* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Ірпінь, 23 груд. 2011 р.). Ірпінь, 2012. С. 265–268.

838. Юсупов В. В. Развитие науки криминалистики в учебных заведениях в первой половине XX века. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика*. СПб. : Изд. дом СПб ГУ, 2012. С. 158–164.

839. Юсупов В. В. Реформування органів досудового слідства: деякі історичні аспекти. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 29 берез. 2012 р.). Київ, 2012. С. 210–212.

840. Юсупов В. В. Реформування судово-експертних установ в Україні: історичний аналіз законодавства. *Реформування системи кримінальної юстиції в Україні: кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми* : зб. матеріалів Міжнарод. наук.-практ. конф. (Ірпінь, 16 груд. 2012 р.). Ірпінь, 2012. С. 359–361.

841. Юсупов В. В. Розвиток криміналістики в Київській, Одеській, Харківській наукових школах: головні етапи та персоналії. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. Вип. 1. С. 143–151.

842. Юсупов В. В. Розвиток криміналістики в навчальних закладах України. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 809–814.

843. Юсупов В. В. Розвиток науки криміналістики в навчальних закладах 1920–1940 років. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2 (81). С. 142–150.

844. Юсупов В. В. Розвиток українських судово-медичних закладів у ХХ столітті. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2017. Вип. 17. С. 446–456.

845. Юсупов В. В. Роль Харківського НДІСЕ ім. Заслуженого професора М. С. Бокаріуса в розвитку науково-дослідної діяльності вітчизняних експертних установ на етапі їх становлення. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). Харків, 2013. С. 54–56.

846. Юсупов В. В. Роль экспертных учреждений в обучении специалистов: исторический аспект. *Современное состояние развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. в рамках проекта «Российско-украинские криминалистические чтения на Слобожанщине» (Белгород, 25–26 марта 2011 г.). В 2 т. Т. 2. Белгород, 2011. С. 163–166.

847. Юсупов В. В. Сліди пальців рук: історія виявлення, фіксації, дослідження. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2 (24). С. 190–201.

848. Юсупов В. В. Современные взгляды на периодизацию криминалистики. *Борьба с преступностью: теория и практика* : тезисы докл. V Междунар. науч.-практ. конф. (Могилев, 31 марта 2017 г.). Могилев, 2017. С. 214–216.

849. Юсупов В. В. Современные взгляды на систему криминалистики. *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы*. 2018. Т. 8. № 2 (251). С. 98–108. (Серыя 4. Правазнаўства).

850. Юсупов В. В. Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 35–47.

851. Юсупов В. В. Становлення експертних підрозділів органів внутрішніх справ України у 1918–1923 роках. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 2 (18). С. 243–249.

852. Юсупов В. В. Становлення та розвиток судово-експертних установ на теренах України (1914–1917 рр.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 6 (85). С. 151–161.

853. Юсупов В. В. Становлення та розвиток судової експертології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 185–192.

854. Юсупов В. В. Судова експертологія: проблеми становлення. *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи* : зб. матеріалів засідання круглого столу (Севастополь, 10–11 черв. 2010 р.). Харків, 2010. С. 33–35.

855. Юсупов В. В. Сутність науки криміналістики та її періодизація. *Strategie pre rozvoj pravnej vedy vo svete vedy : zbornik* (Sladkovicovo, Slovenska republika, 28–29 okt. 2016). Sladkovicovo, 2016. С. 198–201.

856. Юсупов В. Сучасні напрями розвитку криміналістики в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3 (265). С. 163–166.

857. Юсупов В. В. Формирование криминалистических знаний: исторический аспект. *Актуальные вопросы права, образования и психологии*. 2017. Вып. 5. С. 110–121.

858. Юсупов В. В. Фотографія в криміналістиці. *Столична міліція*. 2004. № 10. С. 24–27.

859. Юсупов В. В. До питання про місце криміналістики в системі наук. *Актуальні питання реформування правової системи України* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 29–30 трав. 2009 р.). Луцьк, 2009. С. 703–704.

860. Юсупов В. В. Научные исследования Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз: история и современность. *Актуальные проблемы юридической экспертологии на современном этапе* : сб. материалов IV заоч. Междунар. науч.-практ. конф. (Красноярск, 22 окт. 2009 г.). Красноярск, 2009. С. 178–182.

861. Яблоков Н. П., Головин А. Ю. Криминалистика: природа и система. М. : Юристъ, 2005. 174 с.

862. Яблоков Н. П. Некоторые взгляды на криминалистику как науку и учебную дисциплину XXI века. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 69–73.

863. Яблоков Н. П. Объект и предмет криминалистического изучения. *Вестник Московского университета*. 1997. № 1. С. 28–36. (Серия 11 «Право»).

864. Якимов И. Н. Криминалистика. *Руководство по уголовной технике и тактике*. М. : Изд. НКВД РСФСР, 1925. 430 с.

865. Якимов И. Н. Криминалистика: Уголовная тактика. М. : НКВД РСФСР, 1929. 312 с.

866. Якимов И. Н. Наука раскрытия преступлений. *Рабоче-крестьянская юстиция*. 1923. Вып. 2–3. С. 47–49.

867. Якушин С. Ю. Актуальные проблемы тактико-криминалистического обеспечения уголовного судопроизводства в современных условиях. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 555–556.

868. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія. Харків : Консум, 2001. 288 с.

869. Ярмыш А. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков. Киев : Юринформ, 1992. 92 с.

870. Ярошеня Г. В. Щодо створення та розвитку Севастопольського відділення Харківського НДІ судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса.

Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матеріалів круглого столу (Севастополь, 10–11 черв. 2010 р.). Харків, 2010. С. 58.

871. ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка : в 2 т. Т. I : А–К. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 1088 с.

872. Gross H. Ein kurs uber Kriminalistik furdie Instruktionsoffiziere der k.k. osterreichischen Gendarmerie. *Zeitschrift fur die gesamte Strafrechtswissenschaft. Vierzehnter Band*. Berlin, 1894. S. 677–681.

873. Gross H. Handbuch fur Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u. s. w. Graz, 1893. VIII. 620 s.

874. Gross H. Handbuch fur Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. 3 verm. Aufl. Graz : Leuschner & Lubensky, 1899. No. 14. 813 s.

875. Gross H. Handbuch fur Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik : in 2 Bd. 4 verm. Aufl. Munchen : J. Schweitzer Verl., 1904. No. 18. 499 s.

876. Gross H. Handbuch fur Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen. 2 verm. aufl. Graz : Leuschner & Lubensky, 1894. No. 12. 805 s.

877. Gross H. Kriminalistik. *Deutsche Juristen Zeitung*. 1901. № 4. S. 77–80.

878. Gross H. Zur Frage der Kriminalistik. *Schweizerische Zeitschrift fur Strafrecht*. 1900. T. 13. S. 14–19.

879. Niceforo A. VI Congres international d'anthropologie criminelle. Paris, 1908. 62 p.

880. Reiss A. Les methodes scientifiques dans les enquetes judiciaires et policières. Lausanne, 1906. 156 p.

881. Yusupov V. Development of forensic institutions in Ukraine in the second half of the XX century. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2017. № 4 (20). P. 396–406.

882. Yusupov V., Tiutiunyk R. Development of the general forensic theoretical principles in Ukraine. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2018. № 1 (21). P. 242–249.

ДОДАТКИ

Додаток А

РЕЗУЛЬТАТИ

узагальнення анкетування слідчих, інспекторів-криміналістів, судових експертів, адвокатів, суддів, наукових співробітників і викладачів юридичних закладів вищої освіти (460 респондентів), у відсотках

№ з/п	Питання	Слідчі	Інспектори-криміналісти	Судові експерти	Адвокати	Судді	Викладачі	Середній %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Які критерії слід використати для здійснення періодизації розвитку криміналістики в Україні:							
	а) значні соціально-політичні події в історії держави (війни, здобуття незалежності тощо);	22,8	3,8	21,7	45,8	23,5	19,9	22,9
	б) зміни позиції держави щодо використання спеціальних знань у правоохоронній практиці, відображені в нормативних актах;	57,1	53,8	21,7	25,0	39,4	41,8	39,8
	в) трансформаційні процеси в розвитку суду, правоохоронних органів та експертних установ (створення нових, реформування структури тощо);	45,7	57,7	43,5	50,0	49,2	49,0	49,2
	г) зміна уявлень про предмет науки криміналістики;	17,1	3,85	34,8	20,8	19,1	32,8	21,4
	д) формування нових напрямів, наукових течій і тенденцій розвитку науки криміналістики;	48,7	61,5	60,9	54,2	56,3	56,6	56,4
	е) поява значущих криміналістичних наукових праць, підручників із криміналістики тощо;	20,0	11,5	21,7	25,0	13,4	15,5	17,8
	ж) застосовувати критерії комплексно	57,1	61,5	52,2	83,3	63,5	68,4	64,3
2.	Що, на Вашу думку, стало передумовами зародження криміналістичних знань у практиці розкриття злочинів:							
	а) передбачений звичаєвим правом, а потім – нормами закону обов'язок розшуку викраденого майна, встановлення особи правопорушника та складнощі з'ясування відповідних подій минулого;	17,1	19,2	13,0	66,7	29,0	22,7	27,9

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	б) розвиток права, що передбачав залучення різних джерел для дослідження правопорушень, удосконалення спеціальних процедур розшуку;	37,1	53,8	56,5	50,0	49,4	35,6	47,1
	в) необхідність під час вирішення конфліктів і спорів з приводу протиправних діянь використовувати допомогу обізнаних осіб, які володіли знаннями в галузях науки, ремесла та мистецтва;	54,3	42,3	39,1	54,2	47,5	59,4	49,5
	г) недосконала практика розслідування, за якої розшук і виявлення злочинців, дослідження й використання в суді доказів мали недоліки (ордалії, Божий суд, поєдинок)	8,6	23,1	17,4	25,0	18,5	26,5	19,8
3.	Спеціальні знання в кримінальному процесуальному значенні, на Вашу думку, – це:							
	а) знання в певній галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, які використовують учасники кримінального провадження в межах реалізації своїх повноважень;	11,4	15,4	43,3	20,7	22,7	7,4	20,1
	б) знання, які використовують експерт або спеціаліст під час проведення досліджень або участі в слідчих (розшукових) діях;	44,3	23,1	17,4	37,9	29,3	28,2	30,0
	в) не загальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті внаслідок професійного навчання чи роботи за окремою спеціальністю особою, залученою як спеціаліст чи експерт з метою сприяння слідству або суду в з'ясуванні обставин справи чи дачі висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування	54,3	61,5	39,3	41,4	48,0	64,4	51,5
4.	Криміналістичні знання в кримінальному процесуальному значенні, на Ваш погляд, – це:							
	а) систематизована інформація про закономірності злочинної діяльності й закономірності збирання, дослідження, оцінки та використання доказів у різних видах юридичних процесів, що пізнані суб'єктами, які застосовують ці дані у своїй професійній діяльності;	54,3	73,1	52,2	44,0	57,5	31,1	52,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	б) знання кримінально-правового або кримінального циклу (кримінальне право, кримінальний процес, кримінологія, криміналістика, судова статистика, судова медицина, судова психологія тощо), які необхідні для кримінальної процесуальної діяльності;	8,6	15,4	30,4	32,0	21,4	30,3	23,0
	в) сукупність відомостей з криміналістики й інших спеціальних юридичних дисциплін, що набута під час навчання та професійної діяльності слідчими, прокурорами, суддями, захисниками;	31,4	11,5	17,4	24,0	21,1	38,6	24,0
	г) Ваш варіант	5,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,9
5.	У Кримінальному процесуальному кодексі України використано поняття спеціальних знань стосовно експерта (ст. 69) і спеціаліста (ст. 71). На Вашу думку, професійні знання слідчого є:							
	а) спеціальними;	37,2	46,1	39,1	41,7	34,6	35,6	39,0
	б) криміналістичними;	51,4	50,1	60,9	58,3	65,4	64,4	58,4
	в) інший варіант	11,4	3,8	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5
6.	Професійні знання прокурора в кримінальному процесі є:							
	а) спеціальними;	37,2	34,6	–	41,7	54,3	46,4	42,8
	б) криміналістичними;	51,4	62,2	–	58,3	45,7	53,6	54,2
	в) інший варіант	11,4	3,2	–	0,0	0,0	0,0	2,9
7.	Професійні знання судді в кримінальному процесі є:							
	а) спеціальними;	31,4	31,5	–	62,5	31,7	49,5	41,3
	б) криміналістичними;	57,2	65,4	–	37,5	54,0	50,5	52,9
	в) інший варіант	11,4	3,1	–	0,0	14,3	0,0	5,8
8.	Професійні знання захисника (адвоката) в кримінальному процесі є:							
	а) спеціальними;	40,0	26,9	–	62,5	30,7	32,8	38,6
	б) криміналістичними;	51,4	69,3	–	37,5	66,45	67,2	58,4
	в) інший варіант	8,6	3,8	–	0,0	2,85	0,0	3,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9
9.	Які елементи утворюють структуру злочинної діяльності:							
	а) мета зайняття злочинною діяльністю;	51,4	42,3	39,1	66,7	63,4	68,1	55,2
	б) об'єкт, на який спрямована злочинна діяльність;	62,7	61,5	34,8	87,5	62,7	51,4	60,1
	в) суб'єкт (суб'єкти) злочинної діяльності;	74,3	80,8	39,1	66,7	62,1	74,6	66,3
	г) засоби досягнення мети;	54,3	46,15	43,5	66,7	55,6	53,2	53,2
	д) результат злочинної діяльності;	40,0	34,6	30,4	45,8	37,1	64,3	42,0
	е) механізм злочинної діяльності	57,1	42,3	52,2	37,5	48,2	79,8	52,8
10.	Які елементи формують структуру розслідування кримінальних правопорушень як виду діяльності слідчого:							
	а) пізнання обставин події злочину;	62,9	76,9	–	91,6	79,1	78,2	77,7
	б) пошук джерел інформації про ці обставини;	62,9	61,5	–	70,8	68,3	74,5	67,6
	в) фіксація отриманої інформації та її джерел;	77,1	80,8	–	70,8	86,2	69,7	76,9
	г) подолання протидії розслідуванню	17,1	15,4	–	37,5	24,8	30,3	25,0
11.	Що вивчає криміналістика в сучасних умовах (предмет криміналістики):							
	а) закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які є основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки й використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження злочинів;	25,7	25,9	17,4	32,35	29,5	25,4	26,0
	б) зміст і структуру механізму злочинних діянь, закономірності їх відображення в матеріальному середовищі, а також особливості пошуково-пізнавальної слідчої діяльності під час розроблення технологій, методів, прийомів і засобів розкриття й розслідування злочинів;	37,2	20,3	30,4	17,65	21,3	11,0	23,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	в) закономірності виникнення доказової інформації про злочин чи будь-яке явище в суспільстві, яке потребує правового врегулювання шляхом доказування, про систему технічних засобів, тактичних прийомів і методик збирання, дослідження й використання цієї інформації з метою найефективнішого виконання завдань оперативно-розшукової роботи, розслідування, судового розгляду, адвокатської роботи та встановлення в будь-якій сфері людської діяльності фактів, що мають юридичне значення	31,4	50,0	43,5	26,5	36,8	41,3	38,2
	г) закономірності утворення (формування, виникнення), виявлення (встановлення), фіксації, вилучення, дослідження, оцінки та використання інформації, придатної для перевірки чи встановлення будь-яких фактів, подій, явищ, а також розроблення на підставі пізнаних закономірностей прийомів, способів, методів, методик, технологій, інструментів, матеріалів, приладів та їх комплексів й інших засобів оптимізації роботи з такою інформацією	5,7	3,8	8,7	23,5	12,4	22,3	12,8
12.	Чи доцільно розрізняти систему криміналістики як науки і навчальної дисципліни:							
	а) так;	71,4	65,4	87,0	79,2	68,8	91,3	77,2
	б) ні	28,6	34,6	13,0	20,8	31,2	8,7	22,8
13.	Що, на Вашу думку, має становити систему науки криміналістики:							
	а) загальна й особлива частини;	31,4	23,1	56,5	37,5	31,3	72,3	42,0
	б) загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика;	65,7	76,9	43,5	62,5	68,7	23,8	56,8
	в) інше	2,9	0,0	0,0	0,0	0,0	3,9	1,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
14.	Що, на Ваш погляд, має формувати систему навчального курсу «Криміналістика»:							
	а) загальна й особлива частини;	5,7	0,0	0,0	3,9	11,4	38,2	9,9
	б) загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика;	37,2	15,4	39,1	26,9	46,2	40,6	34,2
	в) загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична експертиза, криміналістична тактика, криміналістична методика	57,1	84,6	60,9	69,2	42,4	21,2	55,9
15.	Зазначте пріоритетні напрями розвитку загальної теорії криміналістики:							
	а) розроблення криміналістичної стратегії з урахуванням змін законодавства, досягнень науково-технічного прогресу, тенденцій становлення світової криміналістики;	45,7	57,7	17,4	87,5	46,7	84,3	56,5
	б) поглиблене вивчення закономірностей злочинної діяльності та закономірностей збирання, дослідження, оцінки та використання доказів під час розслідування кримінальних правопорушень;	48,6	61,5	60,9	25	69,3	79,5	57,5
	в) подальше розроблення системи науки криміналістики	8,6	11,5	30,4	29,2	18,6	48,3	24,4
16.	Чи вважаєте Ви за необхідне нині розробляти криміналістичну стратегію протидії злочинності в Україні:							
	а) так;	94,3	100,0	91,3	87,5	89,2	86,8	91,5
	б) ні	5,7	0,0	8,7	12,5	10,8	13,2	8,5
17.	Що має передбачати криміналістична стратегія:							
	а) цілеспрямовану і предметно визначену діяльність правоохоронних органів щодо протидії злочинності;	45,7	30,8	39,1	25,0	25,4	46,2	35,4
	б) вивчення злочинної діяльності, закономірностей її механізмів;	57,1	61,5	34,8	62,5	58,7	68,1	57,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	в) заходи з подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень;	22,85	15,4	17,4	8,3	13,8	57,6	22,6
	г) прогнозування в розслідуванні кримінальних правопорушень	31,4	19,2	34,8	25,0	20,7	51,2	30,4
	д) організацію та управління розслідуванням кримінальних правопорушень;	17,1	11,5	26,1	45,8	29,4	49,3	29,9
	е) розвиток матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів;	34,3	53,8	30,4	66,7	16,3	57,2	43,1
	ж) систему підвищення рівня професіоналізму працівників правоохоронних органів;	20,0	42,3	47,8	66,7	48,2	47,3	45,4
	и) забезпечення соціальних гарантій професійної діяльності працівників правоохоронних органів;	14,3	30,8	13,0	25,0	17,7	38,4	23,2
	к) формування у населення готовності брати участь у розслідуванні та запобіганні злочинів	17,1	19,2	13,0	25,0	33,8	32,6	23,4
18.	Зазначте пріоритетні напрями розвитку криміналістичної техніки:							
	а) упровадження інноваційних інформаційних, цифрових, телекомунікаційних технологій у правозастосовну діяльність;	77,1	65,4	47,8	66,7	66,2	75,2	66,4
	б) удосконалення або створення криміналістичних засобів дослідження звукових, електронних слідів, ДНК-профілів;	62,85	76,9	39,1	87,5	26,6	62,6	59,3
	в) пристосування новітньої техніки для техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (розшукових) дій (використання лазерних 3D сканерів, приладів JPS тощо);	48,6	80,8	43,5	45,8	52,7	64,2	55,9
	г) автоматизація та програмування методик судових експертиз та інформаційно-довідкового забезпечення різних напрямів правоохоронної діяльності;	40,0	46,15	26,1	25,0	54,3	38,5	38,3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	д) розроблення засобів і методів вилучення та дослідження ідеальних слідів у пам'яті людини за допомогою технічних засобів	11,4	15,4	8,7	45,8	21,8	54,4	26,2
19.	Зазначте пріоритетні напрями розвитку криміналістичної тактики:							
	а) науково-методичне забезпечення тактики судового розгляду кримінальних справ;	22,85	38,5	47,8	25,0	67,5	74,2	45,5
	б) розроблення тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій у суді (експертизи, допиту обвинуваченого, свідків, потерпілого, експерта, пред'явлення для впізнання, огляду);	48,6	46,15	43,5	66,7	71,2	51,6	54,6
	в) криміналістичне забезпечення тактики негласних слідчих (розшукових) дій;	42,85	42,3	26,1	45,8	38,6	65,5	43,5
	г) удосконалення рекомендацій щодо проведення обшуку з використанням звуко- та відеозаписувальних технічних засобів (інших дій);	17,1	30,8	21,7	25,0	24,6	45,2	27,4
	д) розроблення тактики участі адвоката в окремих слідчих (розшукових) діях	8,6	7,7	17,4	37,5	42,2	35,7	24,8
20.	Зазначте пріоритетні напрями розвитку криміналістичної методики (удосконалення, розроблення та впровадження в правоохоронну практику методик розслідування):							
	а) злочинів проти основ національної безпеки України;	25,7	42,3	21,7	25,0	44,2	37,2	32,7
	б) військових злочинів;	20,0	23,1	21,7	25,0	54,4	41,2	30,9
	в) організованої злочинної діяльності;	62,85	61,5	43,5	66,7	51,2	53,6	56,6
	г) торгівлі людьми;	48,6	57,7	17,4	25,0	58,7	50,0	42,9
	д) наркозлочинності;	57,1	53,8	26,1	25,0	23,6	34,6	36,7
	е) кіберзлочинності;	68,6	65,4	47,8	87,5	77,4	72,3	69,8
	ж) нелегального обігу зброї та вибухонебезпечних матеріалів;	34,3	61,5	26,1	66,7	34,8	24,3	41,3
	и) транснаціональної злочинної діяльності;	17,1	30,8	21,7	25,0	38,8	31,0	27,4

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	к) злочинів проти довкілля;	22,85	26,9	26,1	45,8	68,5	46,8	39,5
	л) інше	8,6	7,7	8,7	0,0	12,4	0,0	6,2
21.	Шляхами оптимізації криміналістичної підготовки в закладах вищої освіти України можуть бути:							
	а) активне використання порівняльного правознавства (із суміжними дисциплінами в зарубіжних країнах);	25,7	38,5	26,1	45,8	31,5	54,4	37,0
	б) формування у студентів під час занять криміналістичного мислення;	28,6	53,8	30,4	29,2	37,4	48,7	38,0
	в) розширене використання натурних об'єктів, комп'ютерних тренажерів із програмним забезпеченням для моделювання різних слідчих ситуацій;	42,85	69,2	30,4	66,7	50,5	65,8	49,2
	г) комплексні ділові ігри з декількох дисциплін кримінально-правового циклу;	17,1	30,8	34,8	45,8	30,2	42,3	33,5
	д) використання методів активного навчання (рольові ігри, тактико-спеціальні квести тощо);	34,3	65,4	26,1	45,8	43,8	46,6	43,7
	е) розроблення сучасних практикумів;	25,7	42,3	34,8	20,8	38,7	45,3	34,6
	ж) Ваш варіант	5,7	3,8	0,0	0,0	0,0	6,8	2,7
22.	Друковані видання про становлення та розвиток криміналістики в Україні:							
	а) потрібні у зв'язку з браком комплексних досліджень у цій галузі;	71,4	61,5	73,9	79,2	81,3	76,5	74,0
	б) непотрібні, оскільки розвиток криміналістики належно висвітлено в інтернет-ресурсах;	26,5	38,5	26,1	20,8	18,7	19,3	25,0
	в) Ваш варіант	2,1	0,0	0,0	0,0	0,0	4,2	1,0

Додаток Б

УЗАГАЛЬНЕНІ СТАТИСТИЧНІ ДАНІ
щодо стану розслідування кримінальних правопорушень в Україні впродовж 2013–2017 рр.

Вид кримінального правопорушення	2013 рік		2014 рік		2015 рік		2016 рік		2017 рік		Середній показник розкриття, у %
	Обліковано	Вручено повідомлення про підозру (% заг. к-сті)	Обліковано	Вручено повідомлення про підозру (% заг. к-сті)	Обліковано	Вручено повідомлення про підозру (% заг. к-сті)	Обліковано	Вручено повідомлення про підозру (% заг. к-сті)	Обліковано	Вручено повідомлення про підозру (% заг. к-сті)	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Злочини проти основ національної безпеки України	8	1 (12,5 %)	527	184 (35 %)	473	140 (29,6 %)	302	138 (45,7 %)	325	157 (48,3 %)	34,2
Злочини проти життя та здоров'я особи	71749	33411 (46,6 %)	61760	25873 (42 %)	53794	21073 (39,2 %)	45979	19066 (41,5 %)	38274	20223 (52,8 %)	44,4
Злочини проти волі, честі та гідності особи	483	273 (56,5 %)	2202	301 (13,7 %)	1032	306 (29,6 %)	734	247 (33,6 %)	918	350 (38,1 %)	34,3
З них: Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини	131	79 (60,3 %)	118	77 (65,2 %)	110	79 (71,8 %)	115	59 (51,3 %)	342	132 (38,6 %)	57,4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи	1126	763 (67,7 %)	897	607 (67,7 %)	788	454 (57,6 %)	887	562 (63,4 %)	849	610 (71,8 %)	65,6
Злочини проти виборчих, трудоових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина	14495	7763 (53,5 %)	9628	4828 (50,1 %)	6706	2331 (34,7 %)	6497	1851 (28,5 %)	5615	1988 (35,4 %)	40,4
Злочини проти власності	334821	105876 (31,6 %)	311342	97202 (31,2 %)	362213	100017 (27,6 %)	405549	90075 (22,2 %)	335910	110289 (32,8 %)	29,1
Злочини у сфері господарської діяльності	11104	4105 (37 %)	8418	3009 (35,7 %)	7631	2380 (31,2 %)	6940	1837 (26,5 %)	6297	2304 (36,6 %)	33,4
Злочини проти довкілля	2923	1227 (42 %)	2624	1011 (38,5 %)	3181	833 (26,2 %)	3941	679 (17,2 %)	3765	904 (14,3 %)	27,6
Злочини проти громадської безпеки	7772	6531 (84 %)	11947	6701 (56 %)	11699	6531 (55,8 %)	10903	4619 (42,4 %)	11773	7342 (62,4 %)	60,1
З них: незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або ВР	6929	6174 (89,1 %)	7228	5632 (78 %)	7409	5247 (70,8 %)	6307	3841 (60,9 %)	8002	6425 (80,3 %)	75,8
Злочини проти безпеки виробництва	1457	244 (16,7 %)	1084	132 (12,2 %)	1008	41 (4 %)	1233	49 (4 %)	1147	56 (4,9 %)	8,4
Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорт	19722	8082 (41 %)	24700	7648 (31 %)	24035	6618 (27,5 %)	26170	6378 (24,4 %)	22090	6699 (30,3 %)	30,8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Злочини проти громадського порядку та моральності	10949	5918 (54 %)	9555	5103 (53,4 %)	8591	4736 (55,1 %)	7715	3674 (47,6 %)	7890	4966 (62,9 %)	54,6
Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (наркозлочинність)	33982	27701 (81,5 %)	30494	24902 (81,7 %)	25908	19767 (76,3 %)	23029	13872 (60,2 %)	29010	20675 (71,3 %)	74,2
Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації	370	172 (46,5 %)	959	404 (42,1 %)	2926	1399 (47,8 %)	870	200 (23 %)	892	347 (38,9 %)	39,7
Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів	24777	9929 (40 %)	24197	8801 (36,4 %)	23647	8330 (35,2 %)	23156	6647 (28,7 %)	24116	9490 (39,3 %)	35,9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	11	12
Злочини у сфері використання ЕОМ (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (кіберзлочинність)	595	256 (43 %)	443	207 (46,7 %)	598	263 (44 %)	865	472 (54,6 %)	2573	1272 (49,4 %)	47,5
Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг	16586	6692 (40,3 %)	15560	6883 (44,2 %)	14997	5494 (36,6 %)	14820	4540 (30,6 %)	19234	5849 (30,4 %)	36,4
Злочини проти правосуддя	10270	4385 (42,7 %)	8640	3227 (37,3 %)	9693	2605 (26,8 %)	9323	1968 (21 %)	8589	1947 (22,7 %)	30,1
Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)	369	232 (62,8 %)	4153	2240 (53,9 %)	6213	4756 (76,5 %)	3650	2596 (71 %)	4577	2981 (65,1 %)	65,9
Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку	–	–	9	0 (0 %)	49	25 (51 %)	41	10 (24,4 %)	67	28 (41,8 %)	29,3
Організована злочинна діяльність (створення злочинної організації)	8	5 (62,5 %)	5	1 (20 %)	18	10 (55,5 %)	33	11 (33,3 %)	88	42 (47,7 %)	43,8

Додаток В

**МІНІСТЕРСТВО
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

пл. Солом'янська, 1, м. Київ, 03035
тел./факс: +380 44 246-94-91
E-mail: post@naiaukiev.ua
https://www.naiaukiev.ua
Код згідно з ЄДРПОУ 08751177

Голові Комітету Верховної Ради
України з питань законодавчого
забезпечення правоохоронної
діяльності
КОЖЕМ'ЯКІНУ А.А.

26.05.2017 № 46/33-ВР

На № _____ від _____ 20__

Про надсилання пропозицій до
законопроектів

Шановний Андрію Анатолійовичу!

Надсилаємо Вам підготовлені фахівцями академії пропозиції та зауваження до проектів законів України «Про судово-експертну діяльність в Україні» (реєстр. 6264 від 30.03.2017) та «Про судову експертизу» (реєстр. 6244 від 27.03.2017), які були підготовлені за результатом проведення міжвідомчої науково-практичної конференції на тему «Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування», яка відбулася 20 квітня 2017 року в навчально-науковому інституті № 2 Національної академії внутрішніх справ.

Додаток: на 11 арк. в 1 прим.

З повагою
ректор
генерал поліції другого рангу

В.В. Черней

**Пропозиції та зауваження
Національної академії внутрішніх справ
до проектів законів України «Про судово-експертну діяльність в Україні»
та «Про внесення змін до Закону України “Про судову експертизу”»**

За результатами вивчення проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні» (від 30.03.2017 № 6264) сформульовано окремі зауваження та підготовлено такі пропозиції:

1. Ураховуючи те, що висновок судового експерта – це не лише опис проведених судовим експертом досліджень, а й висновки за результатами таких досліджень, пропонуємо п. 1 ст. 1 проекту Закону після слів «висновок судового експерта – оформлений відповідно до вимог законодавства документ, що містить докладний опис проведених судовим експертом досліджень» доповнити словами *«та зроблені за їх результатами висновки»*.

2. У п. 10 ст. 1 проекту Закону міститься визначення поняття «спеціальні знання». **Спеціальні знання** – професійні знання та вміння, якими володіють спеціалісти у тій чи іншій галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, отримані в процесі навчання та практичної діяльності за тією чи іншою спеціальністю (фахом) і необхідні для вирішення питань, які виникають у процесі досудового, судового слідства, виконавчого провадження.

У цьому визначенні поняття «спеціалісти» використано в значенні «фахівці». Не слід змішувати поняття «фахівець» і «спеціаліст», оскільки останнє визначає процесуальний статус особи (фахівця в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо).

З огляду на те, що згідно з КПК України стадіями кримінального провадження є стадія досудового розслідування та судового розгляду, п. 10 проекту Закону слід викласти в такій редакції: «спеціальні знання – професійні знання та вміння, якими володіють *спеціалісти* в тій чи іншій галузі науки, техніки, мистецтва і ремесла тощо, отримані в процесі навчання та практичної діяльності за тією чи іншою спеціальністю (фахом) і необхідні для вирішення питань, які виникають у процесі *досудового розслідування, судового розгляду*, виконавчого провадження».

Крім того, визначення спеціальних знань, запропоноване у проекті Закону, підлягає уточненню. Йдеться про необхідність включення у визначення спеціальних знань, окрім професійних знань та умінь, ще й **навичок**.

Навички і уміння спеціаліст постійно використовує у своїй професійній діяльності. Навички – це засвоєні людиною, постійно або неодноразово повторювані прості або більш складні дії, але виконуються нею швидко, економічно, правильно і без особливого напруження свідомості і як би автоматично. Навички знаходяться в тісному взаємозв'язку з уміннями, які складаються з придбаних людиною знань і життєвого досвіду. У основі їх лежать більш складні процеси самостійного мислення людини при виконанні ним певних дій, які допомагають, наприклад, учасникам процесу – слідчому, спеціалісту та

іншим особам більш творче підходити до виконання покладених на них задач в розв'язанні питань, що стосуються кримінального судочинства.

3. У ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» подано визначення поняття «судова експертиза». **Судова експертиза** – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду.

У п. 6 ст. 1 проекту Закону визначено поняття «об'єкти судової експертизи». **Об'єкти судової експертизи** – матеріальні та матеріалізовані носії інформації, що досліджуються експертом засобами спеціальних наукових знань у межах предмета експертного дослідження (речові докази, похідні речових доказів, зразки, документи, тіло й стан психіки людини, трупи (їхні частки), тварини (їхні частки), рослини (їхні частки), будівлі, споруди, ділянки місцевості тощо, а також відомості, що зафіксовані в матеріалах справи).

Аналізуючи ці два поняття, можна дійти висновку, що в проекті Закону України поняття «об'єкти судової експертизи» звужується до «матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації», хоча в Законі України «Про судову експертизу» зазначено, що дослідженню підлягають «матеріальні об'єкти, явища і процеси».

За аналогію з позицією, викладеною в п. 2 цих пропозицій і зауважень, що стосується системи стадій кримінального процесу, а також з огляду на зміст ст. 534 КПК України, яка регулює процесуальний порядок звернення судового рішення до виконання, п. 11 проекту Закону необхідно викласти в такій редакції: «судова експертиза – дослідження судовим експертом на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо *матеріальних (матеріалізованих) об'єктів, явищ і процесів*, які містять інформацію про фактичні дані й обставини справи, що перебуває в провадженні *органів досудового розслідування, суду, державної виконавчої служби*».

4. У п. 12 ст. 1 проекту Закону України сформульовано визначення поняття «судовий експерт». Судовий експерт – особа, якій відповідно до вимог чинного законодавства доручено проведення судової експертизи.

Згідно із цим визначенням, провести судову експертизу може будь-яка особа, але за умови, що буде дотримано вимог чинного законодавства щодо доручення проведення судової експертизи.

Визначення понять дає змогу висвітлити їхній зміст, який вживають у міркуваннях. Зміст поняття, як відомо, становить сукупність істотних ознак предмета, тому розкрити зміст будь-якого поняття – означає окреслити його істотні ознаки.

Вважаємо, що визначення поняття «судовий експерт» має охоплювати такі істотні ознаки:

наявність в особі вищої освіти (ступінь вищої освіти не нижче ніж «спеціаліст»), спеціальних знань, відповідної підготовки, атестації та кваліфікації судового експерта з певної спеціальності;

особа повинна здійснювати судово-експертну діяльність шляхом проведення досліджень та експертиз з дотриманням вимог чинного законодавства стосовно доручення проведення судової експертизи.

Наявність в особи вищої освіти ще не свідчить про те, що особа має спеціальні знання, оскільки ці знання можуть бути з галузі матеріального та процесуального права, що не є спеціальними.

5. У ст. 2 проекту Закону, яка має назву «Законодавство про судову експертизу», вважаємо недоречним визначати засади судової експертизи, адже засадам (принципам) судово-експертної діяльності присвячено ст. 5 проекту.

Саме тому в ч. 1 ст. 2 проекту Закону замість слів «засади судової експертизи визначаються виключно законами України» пропонуємо зазначити: *«Порядок судово-експертної діяльності визначається виключно законами України»*.

6. Убачається, що ст. 3 проекту Закону, у якій ідеться про забезпечення об'єктивності висновку судового експерта, є неповною через відсутність у ній як гарантії об'єктивності висновку експерта положення про можливість призначення не лише повторної, а й інших видів експертизи, а тому пропонуємо положення про можливість призначення повторної експертизи доповнити положенням про можливість проведення й інших, передбачених цим проектом Закону видів експертиз і викласти це положення в такій редакції: *«можливістю призначення додаткової, повторної, комісійної та комплексної судової експертизи»*.

Частину 2 ст. 3 (Судово-експертна діяльність включає:...) доповнити пунктами: *«7) створення уніфікованих експертних методик на основі положень і методів, що обираються відповідно до об'єктів, що надаються на дослідження; 8) взаємодію з правоохоронними й іншими державними органами для організації та належного забезпечення якості й координації дій під час призначення експертизи та узгодження термінів її виконання»*.

7. Статтю 5 (Принципи судово-експертної діяльності) доповнити такими принципами, як *науковість експертного дослідження та компетентна відповідність (професійність) експерта*, оскільки будь-яке експертне дослідження ґрунтується на методичних положеннях і спеціальних знаннях у певній науковій галузі.

8. У пп. 3 п. 4 ст. 8 проекту Закону зазначено, що незалежність судового експерта забезпечується існуванням державних і недержавних суб'єктів судово-експертної діяльності, не залежних від органів досудового слідства, суду та виконавчого провадження.

Вважаємо за необхідне замінити фразу «органів досудового слідства» на *«органів досудового розслідування»*.

Частину 2 ст. 8 доповнити положенням: *«Судовий експерт дає висновок (...та обирає такий вид висновку, що передбачений відповідними критеріями методики експертного дослідження...)*.

9. У п. 1 ст. 9 проекту Закону передбачено, що під час проведення судової експертизи судовий експерт зобов'язаний ужити заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження, заснованого на його спеціальних наукових знаннях.

Вважаємо за необхідне замінити фразу *«спеціальних наукових знаннях»* на *«спеціальних знаннях»*.

У п. 3 ст. 9 проекту Закону йдеться про те, що об'єктивність висновку судового експерта забезпечується кримінальною відповідальністю судового експерта за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Вважаємо, що кримінальна відповідальність судового експерта за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків **не забезпечує об'єктивність** висновку судового експерта.

10. У ч. 2 ст. 14 проекту Закону зазначено, що до державних спеціалізованих установ належать експертні служби Міністерства внутрішніх справ України.

Вважаємо за необхідне замінити останню фразу на *«підрозділи експертної служби Міністерства внутрішніх справ України»*.

У ч. 4 ст. 14 проекту Закону регламентовано, що проведення судової експертизи в разовому порядку може бути доручено іншим особам, які є спеціалістами в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла.

У цій нормі поняття *«спеціалістами»* використано в значенні *«фахівцями»*. Не можна змішувати поняття *«фахівець»* і *«спеціаліст»*, оскільки останнє визначає процесуальний статус особи (фахівця в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо).

У п. 1 ч. 4 ст. 14 проекту Закону йдеться про те, що проведення судової експертизи в разовому порядку може бути доручене іншим особам, які є спеціалістами в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, у разі призначення виду судової експертизи, який не передбачений переліком судових експертиз, установленим законодавством України.

Вважаємо, що не можна призначити вид судової експертизи. За цих обставин має бути передбачено призначення судової експертизи певного виду.

У п. 2 ч. 4 ст. 14 проекту Закону зазначено, що проведення судової експертизи в разовому порядку може бути доручено іншим особам, які є спеціалістами в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, у разі залучення як судового експерта фахівця іноземної держави згідно зі ст. 44 цього Закону.

У ч. 1 ст. 44 проекту Закону регламентовано, що керівники державних і недержавних експертних установ, що проводять судові експертизи, у необхідних випадках мають право за згодою органу (особи), що призначив судову експертизу, або сторони у справі, за зверненням якої залучено експерта (експертів), включати до складу експертних комісій провідних фахівців інших держав.

У цих нормах Проекту використано різні поняття: фахівець іноземної держави та провідний фахівець іншої держави. Не цілком зрозуміло, який саме фахівець або провідний фахівець іноземної держави може бути включений до складу експертних комісій.

11. У ст. 15 проекту Закону, у якій визначено професійні та кваліфікаційні вимоги до судового експерта, автори законопроекту передбачили, що судовими експертами можуть бути фахівці, які відповідають встановленим у цьому проекті вимогам. Вважаємо, що слід зазначати не про фахівців, а про осіб, які

відповідають певним вимогам, адже саме на підставі відповідності цим вимогам вони стають фахівцями.

Отже, ч. 1 ст. 15 проекту Закону слід викласти в такій редакції: «Судовими експертами можуть бути *особи*, які мають відповідну освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче ніж “спеціаліст”, пройшли відповідну підготовку, отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності».

12. У ч. 1 ст. 17 («Присвоєння кваліфікації судового експерта») проекту Закону зазначено, що «кваліфікація судового експерта присвоюється Центральною експертно-кваліфікаційною комісією, що створюється при Міністерстві юстиції України, яка діє відповідно до положення про неї...», а також у ст. 19 («Зупинення, припинення дії й позбавлення кваліфікаційного свідоцтва судового експерта») передбачено, що «порядок і умови призупинення, припинення дії й позбавлення кваліфікаційного свідоцтва чи позбавлення кваліфікаційного класу державного судового експерта встановлюється Центральною експертно-кваліфікаційною комісією». Законодавець у цьому питанні **обмежується одним лише** посиланням на Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України. Це монопольне право відповідного відомства (Міністерства юстиції України) на присвоєння (підтвердження) судовим експертом своєї кваліфікації та зупинення, припинення дії та позбавлення кваліфікаційного свідоцтва судового експерта.

З огляду на викладене, пропонуємо узгодити ст. 15, 17, 19 проекту Закону з вимогами ст. 17 Закону України «Про судову експертизу» щодо можливості *створення експертно-кваліфікаційних комісій при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність, вищих навчальних закладів, а також чіткого визначення їх компетенції.*

13. Розглядаючи ст. 18 проекту Закону щодо атестації судового експерта, вважаємо за доцільне більш чітко визначити термін для проходження атестації судовими експертами. Тому перше речення ч. 1 ст. 18 проекту Закону слід викласти в такій редакції: «Особи, що мають кваліфікацію судового експерта, з метою визначення рівня їхньої професійної підготовки, через п'ять років *після отримання кваліфікації судового експерта*, проходять атестацію».

14. Вважаємо за доцільне узгодити положення ст. 21 проекту Закону з чинним КПК України в питаннях, що стосуються прав судового експерта.

Так, у п. 2 і 3 ч. 1 ст. 21 проекту Закону необхідно уточнити назву стадії кримінального процесу, у якій експерт має право брати участь у провадженні процесуальних дій. Ураховуючи, що в текстах п. 2 і 3 йдеться про участь у проведенні процесуальних дій та про участь у судовому засіданні, вважаємо, що автори законопроекту, зазначаючи про право експерта брати участь у проведенні процесуальних дій, мали на увазі попередню стадію перед судовим розглядом, якою є стадія досудового розслідування.

Таким чином, п. 2 і 3 ст. 21 проекту Закону слід викласти в такій редакції:

«2) брати участь у провадженні процесуальних дій *на стадії досудового розслідування* та в судовому засіданні з дозволу органу (особи), що призначив

експертизу, і ставити особам, що беруть участь у них, питання в межах предмета судової експертизи;

3) ознайомлюватися з протоколом процесуальної дії, у якій він брав участь *на стадії досудового розслідування*, а також у відповідній частині з протоколом судового розслідування й висловлювати зауваження щодо повноти й правильності фіксації його дій і показань».

15.3 метою узгодження положень цього проекту з положеннями КПК України, вважаємо за доцільне в п. 4 ст. 21 проекту Закону зазначити про викладення повних даних у висновку експерта. Із цією метою п. 4 ст. 21 проекту Закону викласти в такій редакції: «4) у межах своєї компетенції вказувати у висновку експерта на виявлені під час проведення судової експертизи факти й обставини, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання, *викладати у висновку відомості про це*».

16. Вважаємо за доцільне доповнити п. 13 ч. 1 ст. 21 проекту Закону щодо права експерта давати відповіді під час допиту в усній чи письмовій формі не лише в суді, а й *у досудовому розслідуванні*.

17. У ч. 1 ст. 27 проекту Закону йдеться про те, що орган (особа), який призначив судову експертизу, або сторона у справі, за зверненням якої залучено експерта (експертів), має право бути присутнім під час проведення судової експертизи, одержувати роз'яснення судового експерта з приводу проведених ним дій. Факт присутності зазначених осіб під час проведення судової експертизи відображається у висновку експерта.

Вважаємо, що існують такі види судових експертиз, у процесі проведення яких не повинні бути присутні особи, зазначені в цій нормі Проекту. Також у цьому випадку недоцільно відображати процес дослідження у висновку експерта. Прикладом може бути проведення судової технічної експертизи документів, що викликали сумнів у їх справжності, передусім щодо тих документів, які мають спеціальні засоби захисту. Присутність під час проведення такої експертизи або ознайомлення з дослідницькою частиною висновку може надалі бути використане як навчальний посібник для усунення недоліків під час підроблення таких видів документів і запобігання випадкам виявлення підробок.

Із цією метою п. 2 ст. 27 проекту Закону викласти в такій редакції: «Під час проведення судової експертизи в експертній установі з дозволу органу (особи), що її призначив, або сторони у справі, за зверненням якої залучено експерта (експертів), можуть бути присутніми учасники процесу або їх представники *за умови обов'язкового погодження із експертною установою (експертом)...*».

18. У ч. 1 ст. 33 проекту Закону йдеться про те, що комісійну експертизу проводять не менше, ніж два експерти з одного напряму знань (однієї спеціальності), у випадках необхідності проведення складних або багатооб'єктних досліджень, а також в інших випадках за ініціативою органу (особи), що призначив експертизу, або сторони у справі про залучення експерта (експертів), або керівника експертної установи.

Вважаємо за необхідне в цій нормі Проекту замінити поняття «*одного напрям*у» на «*однієї галузі*».

19. У ч. 1 ст. 36 проекту Закону йдеться про те, що в разі проведення судової експертизи судовим експертом спеціалізованої експертної установи, підпис судового експерта (експертів) засвідчують печаткою зазначеної установи.

Вважаємо за необхідне в цій та інших нормах проекту замінити поняття «печаткою» на «відбитком печатки» (ч. 6 ст. 36).

20. У ч. 2 ст. 38 проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність» в Україні йдеться про те, що суб'єкти судово-експертної діяльності мають право одержувати від судів, органів дізнання та попереднього слідства об'єкти дослідження й інші речові докази, щодо яких закінчено провадження у справах, для використання в експертній і науковій діяльності.

Вважаємо за необхідне в цій нормі проекту не вживати термінів, які не передбачені КПК України (органи дізнання, попереднього слідства), і замінити поняття «попереднього слідства» на «досудового розслідування».

Зауваження щодо необхідності подальшого унормування проекту Закону:

1. Порядок проведення експертних досліджень «недержавними експертними установами» в законопроекті не врегульовано, хоча розробники вказують на них як на суб'єктів судово-експертної діяльності.

2. Роз'яснюючи зміст судово-експертної діяльності в ст. 3 законопроекту, розробники пропонують певний правовий механізм регулювання лише окремих її складових (наприклад, у тексті проекту не врегульовано порядок профілактики правопорушень засобами судової експертизи, а також добору, професійної підготовки та процедури надання, підвищення та позбавлення кваліфікації судових експертів тощо). Також звуженим видаються задекларовані завдання судово-експертної діяльності та принципи, з огляду на її зміст, запропонований авторами.

3. Неврегульованим (таким, що не передбачений в запропонованому тексті) є порядок присвоєння приватним підприємствам статусу недержавної експертної установи, порядок їх функціонування, охорони тощо.

4. Запропоноване авторами довічне присвоєння кваліфікації судового експерта суперечить принципам судово-експертної діяльності та принципам судочинства загалом.

5. Виділені авторами види судових експертиз суперечать сучасним науковим знанням щодо розподілу судових експертиз на класи, роди, види та підвиди, що є сучасною основою для присвоєння кваліфікації судовим експертам, зокрема в Україні.

6. Неприпустимим є встановлення на законодавчому рівні переваг щодо соціальних гарантій діяльності державних і недержавних експертних установ, спробу якого здійснили автори запропонованого законопроекту.

7. У законопроекті зовсім не приділено уваги статусу керівників спеціалізованих установ, хоча саме це питання є актуальним з огляду на особливість здійснення судово-експертної діяльності, на чому постійно акцентують науковці та практичні експерти.

8. Передбачити в проекті Закону підготовку вищими навчальними закладами, які мають відповідну кваліфікацію освітньої діяльності та ліцензію, підготовку фахівців за спеціальністю 8.18010003 «Судова експертиза» за різними

освітніми рівнями, визначену класифікатором професій як «судовий експерт». Особи, що пройшли підготовку, отримують документ державного зразка про підготовку за певною експертною спеціальністю. Це має бути підставою для подальшої атестації особи експертно-кваліфікаційною комісією будь-якого інституту судових експертиз, а краще – експертно-кваліфікаційною комісією, на базі якого будуть проводити навчання (співробітники державних спеціалізованих експертних установ) за цією експертною спеціальністю з наданням відповідних дозволів на здійснення судово-експертної діяльності на певний період: 3 роки – для фахівців, які не є співробітниками державних спеціалізованих експертних установ чи відомчих служб, підприємницьких структур; 5 років – для співробітників державних спеціалізованих експертних установ.

Судовий експерт, який успішно склав атестацію та отримав свідоцтво про її підтвердження, має право на проведення судової експертизи, навіть не перебуваючи на відповідних посадах державних спеціалізованих експертних установ, з дотриманням вимог нормативно-правових актів, що регулюють судово-експертну діяльність.

9. У законопроекті запропоновано внести зміни в Цивільний процесуальний кодекс України та Кодекс адміністративного судочинства України шляхом вилучення з них положень, які стосуються комісійної, комплексної, додаткової та повторної експертиз. Вважаємо за необхідне зауважити стосовно зазначеного законопроекту і, можливо, інших ініціатив, що комісійна, комплексна, додаткова і повторна експертизи – це не просто форми використання спеціальних знань у судочинстві, а важливі інструменти реалізації можливостей альтернативних шляхів захисту прав та свобод людини і громадянина у вітчизняній правовій системі, своєрідні гарантії забезпечення тих самих прав та свобод людини і громадянина. Слід зазначити, що ці положення з невідомих причин проігноровано в Кримінальному процесуальному кодексі України й одночасно вилучено з інших кодексів. Побіжне згадування в ст. 101 «Висновок експерта» про те, що «...суд за власною ініціативою або за клопотанням сторін може призначити іншу експертизу (повторну, додаткову, комісійну або комплексну)...» не вирішує цього складного питання, причому не можуть бути тотожними положення щодо суб'єктів, змісту, методів та інших обставин проведення комісійної, комплексної, додаткової і повторної експертиз у таких сферах, як цивільне, адміністративне та кримінальне судочинство.

10. Пропозиції щодо вилучення зі ст. 147 «Проведення експертизи та висновок експерта» Цивільного процесуального кодексу України положень, які стосуються висновку експерта, можна пояснити їх закріпленням у Кримінальному процесуальному кодексі України. У такому випадку не зовсім зрозумілим видається залишення без змін ст. 53 та 144.

За результатами вивчення проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про судову експертизу”» (від 27.03.2017 № 6244) висловлено окремі зауваження та підготовлено такі пропозиції:

1. Викласти положення ст. 7 «Суб'єкти судово-експертної діяльності» в такій редакції:

«Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

До державних спеціалізованих установ належать:

науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;

науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медична експертна установа Міністерства охорони здоров'я України та її територіальні філії, судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;

експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися, крім судових експертів, також інші фахівці з відповідних галузей знань».

2. У розділі 1 законопроекту передбачено ч. 2, відповідно до якої ч. 3, 4, 5 ст. 15 Закону України «Про судову експертизу» пропонуємо викласти в такій редакції: «Проведення судових експертиз, обстежень і досліджень судово-медичною експертною установою Міністерства охорони здоров'я України та її територіальні філії, судово-психіатричними установами Міністерства охорони здоров'я України здійснюється за рахунок коштів...».

Слова «територіальні філії» потрібно вжити у правильній відмінковій формі, а саме: *«та її територіальними філіями»*.

Стаття 15 в частині фінансового забезпечення є такою, що цілком відповідає ч. 2 ст. 243 КПК України, де зазначено, що «сторона захисту має право самостійно залучити експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової». Так, норма «проведення судових експертиз, обстежень і досліджень у кримінальному провадженні державними спеціалізованими установами на замовлення підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, їх захисників, законного представника, потерпілого, його представника здійснюється за рахунок замовника» є доцільною.

3. У ч. 4 проекту запропоновано доповнити чинний Закон України «Про судову експертизу» ст. 18¹. У ч. 2 статті використано словосполучення «... на посадах керівних працівників». Вважаємо за доцільне зазначити *«...на керівних посадах»*.

4. У розділі II законопроекту «Прикінцеві та перехідні положення» доручено Міністерству охорони здоров'я України здійснити деякі реорганізаційні заходи щодо бюро судово-медичної експертизи. Водночас зазначено про територіальні філії в Автономній Республіці Крим, місті Києві та областях України; без зазначення м. Севастополя (ч. 3).

У ч. 4 Прикінцевих та перехідних положень покладено певні завдання з відповідної реорганізації на Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації. Пропонуємо автору законопроекту усунути розбіжності щодо бюро судово-медичної експертизи м. Севастополя.

Водночас вважаємо, що проекти законів України «Про судово-експертну діяльність в Україні» та «Про внесення змін до Закону України “Про судову експертизу”» з позицій нормопроєктувальної техніки:

не узгоджені з принципами господарювання і підприємницької діяльності та недопущення монополізму, визначеними в Конституції України, Господарському кодексі України та Законі України «Про захист економічної конкуренції», оскільки в тексті проекту закладено окремі преференції;

вимога щодо стажування в державній спеціалізованій експертній установі Міністерства юстиції України фактично запроваджує монополію на надання послуг з підготовки приватних експертів, що містить корупційну складову;

дискусійними та необґрунтованими є положення, що стосуються суб'єктів проведення саме криміналістичних видів експертиз (наприклад, зброї, бойових припасів тощо);

запропоновані положення суперечать наявній нормативно-правовій базі ліцензованої діяльності деяких суб'єктів (Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності»);

уведення окремих положень, запропонованих авторами, призведе до руйнації семантичного навантаження назви (загалом), що містить нині чинний нормативний акт (у редакції без запропонованих змін), і порушення викладення структурно-логічної схеми регламентаційних норм.

Висновок:

Питання законодавчого регулювання судово-експертної діяльності в Україні є надзвичайно актуальними.

Видається доцільним:

Підтримати законодавчу ініціативу законопроекту «Про судово-експертну діяльність в Україні» (реєстр. № 6264 від 30.03.2017) з огляду на те, що в проекті Закону втілено ідею врегулювання новим законодавчим актом актуальних питань судово-експертної діяльності в Україні.

Урахувати, що інший проект Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про судову експертизу”» (реєстр. № 6244 від 27.03.2017) спрямований на розвиток положень, які стосуються виключно забезпечення принципів незалежності й об'єктивності під час проведення *судово-медичних експертиз*, належного матеріально-технічного розвитку галузі, підвищення ефективності діяльності *судово-медичної експертизи в Україні*. Тому необхідно об'єднати законопроекти «Про судово-експертну діяльність в Україні» (реєстр. № 6264) та «Про внесення змін до Закону України “Про судову експертизу”» (реєстр. № 6244) в один законопроект.

Створити робочу групу профільного Комітету Верховної Ради України з доопрацювання об'єднаного законопроекту або повернути суб'єкту законодавчої ініціативи для врахування висловлених зауважень і пропозицій.

Робоча група Національної академії внутрішніх справ

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА

04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/257-1-15

„01” 06 2017 р.

ДОВІДКА впровадження результатів дисертаційного дослідження Юсупова Володимира Васильовича у законотворчу діяльність

Інформуємо, що наукові положення дисертаційного дослідження докторанта Національної академії внутрішніх справ Юсупова Володимира Васильовича на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)», були подані у вигляді обґрунтованих пропозицій до проектів законів України «Про судово-експертну діяльність в Україні» та «Про внесення змін до Закону України «Про судову експертизу».

Вважаємо, що положення дисертаційного дослідження Юсупова Володимира Васильовича на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук є актуальними, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичне значення та характеризуються науковою новизною і можуть бути враховані Інститутом законодавства Верховної Ради України у процесі удосконалення чинного законодавства України.

Директор,
член-кореспондент
НАН України

Копиленко О.Л.

Додаток Д1

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник начальника
Головного слідчого управління
Національної поліції України
кандидат юридичних наук,
Заслужений юрист України

М.С. Цуцкірідзе

« 22 » 05 2018 року

А К Т

впровадження у практичну діяльність органів досудового розслідування матеріалів дисертаційного дослідження докторанта кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ Юсупова Володимира Васильовича на тему: «Криміналістика в Україні у XX – XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)»

Комісія у складі: заступника начальника відділу ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Мірковця Д.М., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України Никитюка С.С., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України Смирнової Е.Г., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження докторанта кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ Юсупова Володимира Васильовича на тему: «Криміналістика в Україні у XX – XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» можуть застосовуватись у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Заступник начальника відділу
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук**

Д.М. Мірковець

**Старший слідчий в особливо важливих
справах ГСУ НП України**

С.С. Никитюк

**Старший слідчий в особливо важливих
справах ГСУ НП України**

Е.Г. Смирнова

**НАЦІОНАЛЬНА
ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
Управління забезпечення
прав людини**

вул. Богомольця, 10, м. Київ, 01601
тел. 254-75-88, uzpl@police.gov.ua

Проректорові Національної
академії внутрішніх справ
полковнику поліції
Чернявському С.С.

14.05. 2018 року № 535/37/1101-2018
На № _____ від _____

Про впровадження результатів
дисертаційного дослідження

Шановний Сергію Сергійовичу!

Висловлюємо Вам вдячність за плідну співпрацю, яка існує та розвивається між навчальним закладом та Управлінням забезпечення прав людини. Обмін досвідом, наукове опрацювання практичних проблем з дотримання прав і свобод людини в діяльності органів поліції та попередження правопорушень у цій сфері сприяє профілактиці злочинності, створенню належних умов для виконання превентивних функцій, забезпеченню швидкого, повного та неупередженого розслідування правопорушень, охороні законних інтересів учасників кримінального судочинства.

На підставі вивчення монографії докторанта Академії полковника поліції Юсупова В. В. на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI століть», наукових статей і тез доповідей, констатуємо, що положення, висновки і рекомендації, викладені у зазначених виданнях, виконані на належному науково-теоретичному рівні, можуть використовуватися під час розслідування правопорушень з метою недопущення тортур та інших порушень прав учасників кримінальних проваджень і заслуговують на впровадження у практичну діяльність Управління забезпечення прав людини Національної поліції України.

**З повагою
т.в.о. начальника Управління**

Є.М. Леванцов

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Полтавського
науково-дослідного експертно-
криміналістичного
центру МВС

Т. Ф. Бойко

АКТ

впровадження у діяльність Полтавського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України результатів дисертаційного дослідження Юсупова В. В. на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність)

Комісія Полтавського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС у складі: голови комісії – заступника директора центру Роя В. П., членів комісії: заступника директора центру – завідувача відділу криміналістичних видів досліджень Сахненко О. В., завідувача відділу товарознавчих досліджень та оціночної діяльності, кандидата технічних наук Лисенко Н. В., заступника завідувача відділу забезпечення діяльності центру Данилевського І. П. вивчила матеріали дисертаційного дослідження докторанта Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Юсупова В. В., які опубліковані у монографії «Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях», наукових статтях та тезах доповідей на конференціях.

Комісія вважає, що вказані матеріали можуть бути використані, як основа загальної теорії криміналістики і судової кримінології, під час розробки методологічних основ криміналістичних експертиз, та рекомендовані для інформаційного забезпечення проведення окремих видів експертних досліджень у Полтавському НДЕКЦ.

Голова комісії

В.П. Рой

Члени комісії:

О.В. Сахненко

Н.В. Лисенко

І.П. Данилевський

ЗАТВЕРДЖЕНО

Директор Центру судової експертизи та експертних досліджень
Державного підприємства
«Інформаційні судові системи»
Державної судової адміністрації України

І.В. Стародубов
2018 року

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження Юсупова В.В.
на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність**

Комісія Центру судової експертизи та експертних досліджень у складі: голова комісії – директор Центру судової експертизи та експертних досліджень Стародубов І.В., к.ю.н.; член комісії – заступник директора Центру судової експертизи та експертних досліджень Кісіль Н.В., к.с.-г.н, ст.н.с, вивчивши матеріали дисертаційного дослідження докторанта Національної академії внутрішніх справ, к.ю.н., ст.н.с. Юсупова В.В., опубліковані у монографії «Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях», наукових статтях, тезах доповідей на конференціях та окремі з яких реалізовані у створених об'єктах інтелектуальної власності, вважає, що вони підготовлені на належному науковому рівні, містять ґрунтовні теоретичні і практичні висновки та рекомендації, що можуть бути використані у наукових дослідженнях загальної теорії криміналістики і судової експертології, розробленні методологічних основ судових експертиз, інформаційному забезпеченні проведення окремих видів експертних досліджень.

Голова комісії

І.В. Стародубов

Член комісії:

Н.В. Кісіль

ЗАТВЕРДЖУЮ

Голова комісії –
перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
полковник міліції
Гусарев С.Д.

АКТ**впровадження посібника «Мастерство раскрытия преступлений» у
навчальний процес Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: першого проректора НАВС, доктора юридичних наук, професора Гусарева С.Д. (голова) та членів комісії: заступника начальника навчально-методичного центру НАВС кандидата юридичних наук Хуторянського О.В., начальника кафедри криміналістики та судової медицини, кандидата юридичних наук, професора Весельського В.К., заступника начальника навчально-наукового інституту підготовки фахівців для експертно-криміналістичних підрозділів НАВС з навчально-методичної та наукової роботи кандидата юридичних наук Тарасенка К.В. склала цей акт про те, що посібник «Мастерство раскрытия преступлений» (авторський колектив: В.П. Бахін, С.С. Чернявський, В.В. Юсупов) включено до списку літератури лекцій, семінарських та практичних занять з дисциплін «Криміналістика», «Методика розслідування окремих видів злочинів», «Розслідування окремих видів злочинів» як рекомендовані для ознайомлення під час підготовки до занять.

Члени комісії:**О.В. Хуторянський****В.К. Весельський****К.В. Тарасенко**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

С.А. Гусарєв

23. 10 2015

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача кафедри криміналістики та судової медицини НАВС Юсупова Володимира Васильовича «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI століття: історико-теоретичне дослідження» (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність) у навчальний процес Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі заступника начальника навчально-методичного центру кандидата юридичних наук Кобка Є.В., начальника кафедри кримінального процесу, доктора юридичних наук, професора Удалової Л.Д., начальника кафедри криміналістики та судової медицини, кандидата юридичних наук, професора Весельського В.К., склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри криміналістики та судової медицини Юсупова В.В. «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI століття: історико-теоретичне дослідження» мають належний навчально-методичний та науковий рівень і впроваджені в навчальний процес Національної академії внутрішніх справ шляхом включення у навчально-методичні матеріали з криміналістики та навчальні матеріали для курсантів, студентів та слухачів магістратури, де як джерела рекомендовано такі публікації:

1. Криміналістика [текст] : підручник / В. В. Пяковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. – К. : «Центр учбової літератури», 2015. – 544 с.
2. Бахин В. П. Мастерство раскрытия преступлений [Текст] : пособие / В. П. Бахин, С. С. Чернявский, В. В. Юсупов. – К. : ФЛП Полищук А. В., 2014. – 96 с.
3. Юсупов В. В. Становлення та розвиток судової експертології / В. В. Юсупов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збірник наукових праць. Вип. 10 / ред. кол. : М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2010. – С. 185–192.

4. Юсупов В. В. Розвиток криміналістики в Київській, Одеській, Харківській наукових школах: головні етапи та персоналії / В. В. Юсупов // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – Вип. 1 (1), 2011. – С. 143–151.
5. Юсупов В. В. Розвиток науки криміналістики в навчальних закладах 1920–1940-х років / В. В. Юсупов // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Вип. 2 (81). – 2012. – С. 142–150.
6. Юсупов В. В. Передумови створення експертних установ в Україні за часів Російської імперії на початку XX століття / В. В. Юсупов // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Вип. 5 (84). – 2012. – С. 211–218.
7. Юсупов В. В. Становлення та розвиток судово-експертних установ на теренах України (1914–1917 рр.) // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – Вип. 5 (84). – 2012. – С. 151–161.
8. Юсупов В. В. Нормативно-правове забезпечення діяльності судово-експертних установ в УСРР у 1923–1931 рр. / В. В. Юсупов // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – Вип. 2 (4). – 2012. – С. 163–173.
9. Юсупов В. В. Развитие науки криминалистики в учебных заведениях в первой половине XX века // Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика / Под общ. ред. С.П. Кушнirenко. – СПб : Изд. дом СПбГУ, 2012. – С. 158-164.
10. Юсупов В. В. Анализ современных концепций общей теории судебной экспертизы / В. В. Юсупов // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы: сб. науч. тр. / ГУ «ЦСЭиК Министерства юстиции Республики Беларусь». – Минск: Право и экономика, 2012. – Вып. 2/32. – С. 131–135.
11. Юсупов В. В. Генезис криминологических и криминалистических отдельных научных теорий в аспекте противодействия преступности в современных условиях / В. В. Юсупов // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – Вип. 2 (6). – 2013. – С. 161–166.
12. Юсупов В. В. Криміналістичні музеї: поняття та генеза розвитку / В. В. Юсупов // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / [голов. ред. Коваленко В.В. та ін.] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. – К. : ТОВ «Брайт Вайтт», 2013. – № 2 (20). – С. 258–265.
13. Юсупов В. В. Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення / В. В. Юсупов // Криминалистика и судебная экспертиза: Межведомственный научно-методический сборник. Вып. 59 / Отв. ред. И. И. Емельянова. – К. : Министерство юстиции Украины, 2014. – С. 35–47.

14. Юсупов В. В. Полицейское право и криминалистика: вопросы соотношения / В. В. Юсупов // Журнал східноєвропейського права. – 2015. – № 14. – С. 203–210.

15. Юсупов В. В. Криміналістичні періодичні видання на початку ХХ століття в Україні / В. В. Юсупов // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / [голов. ред. В. В. Чернєй] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. – К. : ПК «Типографія від «А» до «Я», 2015. – № 1 (23). – С. 45–50.

**Заступник начальника
навчально-методичного центру
кандидат юридичних наук**

Є.В. Кобко

**Начальник кафедри кримінального процесу
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України**

Л.Д. Удалова

**Начальник кафедри криміналістики та
судової медицини,
кандидат юридичних наук, професор**

В.К. Весельський

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Харківського національного
університету внутрішніх справ
підполковник поліції

Д.В. Швець

2018 року

АКТ

**про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Юсупова Володимира Васильовича на тему: «Криміналістика в Україні
у XX - на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» у
навчальний процес Харківського національного університету
внутрішніх справ**

Комісія в складі голови – декана факультету № 1, доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України Музичука Олександра Миколайовича та членів – завідувача кафедри криміналістики та судової експертології факультету № 1, кандидата юридичних наук Кікінчука Василя Васильовича, професора кафедри криміналістики та судової експертології факультету № 1, доктора юридичних наук, професора Степанюка Руслана Леонтійовича, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Юсупова В.В. на тему: «Криміналістика в Україні у XX - на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)», використовуються у навчальному процесі Харківського національного університету внутрішніх справ під час проведення практичних занять зі слухачами та курсантами.

Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у навчально-методичних матеріалах, де в якості джерел рекомендовано такі публікації.

1. Юсупов В.В. Криміналістика в Україні у XX-XXI століттях [Текст] : монографія / В.В. Юсупов. – Київ : ФОП Маслаков, 2018. – 556 с.
2. Юсупов В.В. З історії словесного портрету / В.В. Юсупов // Актуальні проблеми розслідування злочинів : зб. тез доп. III Всеукр. наук.-практ. семінару (Київ, 29 трав. 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 219-223.

3. Юсупов В.В. Наукова спадщина професора М.В. Салтевського (до 100-річчя з дня народження українського вченого-криміналіста) / Юсупов В.В. // Криміналістичний вісник. – 2015. - № 1 (23). – С. 45-50.

4. Юсупов В.В. Нормативно-правове забезпечення діяльності судово-експертних установ в УСРР у 1923-1931 рр. / Юсупов В.В. // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2012. – Вип.. 2 (4). – С. 163-173.

5. Юсупов В.В. Передумови виникнення основ криміналістичних знань / Юсупов В.В. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2017. Вип.. 2. – С. 363-373.

6. Юсупов В.В. Сліди пальців рук: історія виявлення, фіксації, дослідження / Юсупов В.В. // Криміналістичний вісник. – 2015. - № 2 (24). – С. 190-201.

7. Юсупов В.В. Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення / Юсупов В.В. // Криміналістика и судебная экспертиза. – 2014. – Вып. 59. – С. 35-47.

Члени комісії:

**Декан факультету № 1 ХНУВС
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
полковник поліції**

**Завідувач кафедри криміналістики та
судової експертології факультету № 1
кандидат юридичних наук
капітан поліції**

**Професор кафедри криміналістики та
судової експертології факультету № 1
доктор юридичних наук, професор**

О.М. Музичук

В.В. Кікінчук

Р.Л. Степанюк

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

Львівського державного
університету внутрішніх справ

доктор юридичних наук, професор

О.М. Балинська

2018

АКТ

24.05 2018

м. Львів

№ 39

Про впровадження результатів дисертації
Юсупова Володимира Васильовича на
здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук за темою «Криміналістика в
Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-
теоретичне дослідження)» в освітній процес
ЛьвДУВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу організації наукової роботи кандидата
юридичних наук майора поліції Павлик Л.В.;
- начальника навчально-методичного відділу кандидата юридичних
наук, доцента полковника поліції Строцького Р.Є.;
- декана факультету № 1 ІПФПНП, кандидата юридичних наук,
доцента, полковника поліції Авраменка О.В.;
- завідувача кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
факультету № 1 ІПФПНП, кандидата юридичних наук, доцента Марка С.І.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 року
№ 431 розглянула й узагальнила матеріали дисертації, поданої на здобуття
наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 –
кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-
розшукова діяльність, та наукові праці докторанта кафедри криміналістики та
судової медицини Національної академії внутрішніх справ Юсупова
Володимира Васильовича за темою «Криміналістика в Україні у XX – на
початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)».

Проаналізовано основні результати дослідження Юсупова В.В., зокрема
наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Юсупов В.В. Становлення та розвиток судової експертології. *Теорія
та практика судової експертизи і криміналістики: збірник наукових праць.*

Вип. 10 / ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. Харків: Право, 2010. С. 185–192.

2. Юсупов В.В. Розвиток криміналістики в Київській, Одеській, Харківській наукових школах: головні етапи та персоналії. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Вип. 1 (1). 2011. С. 143–151.

3. Юсупов В.В. Передумови створення експертних установ в Україні за часів Російської імперії на початку XX століття. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Вип. 5 (84). 2012. С. 211–218.

4. Юсупов В.В. Становлення та розвиток судово-експертних установ на теренах України (1914-1917 рр.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Вип. 6 (85). 2012. С. 151–161.

5. Юсупов В.В. Становлення експертних підрозділів органів внутрішніх справ України у 1918-1923 роках. *Криміналістичний вісник: зб. наук. праць*. 2012. № 2 (18). С. 243–249.

6. Юсупов В.В. Нормативно-правове забезпечення діяльності судово-експертних установ в УСРР у 1923-1931 рр. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Вип. 2 (4). 2012. С. 163–173.

7. Юсупов В.В. Генезис криминологических и криминалистических отдельных научных теорий в аспекте противодействия преступности в современных условиях. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Вип. 2 (6). 2013. С. 161–166.

8. Юсупов В.В. Криміналістичні музеї: поняття та генеза розвитку. *Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб.* / [голов. ред. Коваленко В.В. та ін.] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ТОВ «Брайт Вайтт», 2013. № 2 (20). С. 258–265.

9. Юсупов В.В. Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення. *Криміналістика и судебная экспертиза: Межведомственный научно-методический сборник*. Вып. 59 / отв. ред. И. И. Емельянова. Киев: Министерство юстиции Украины, 2014. С. 35–47.

10. Юсупов В.В. Полицейское право и криминалистика: вопросы соотношения. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 14. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/04/yusupov_14.pdf

11. Юсупов В.В. Криміналістичні періодичні видання на початку XX століття в Україні. *Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб.* / [голов. ред. В. В. Черней] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ПК «Типографія від «А» до «Я», 2015. № 1 (23). С. 45–50.

12. Юсупов В.В. Сліди пальців рук: історія виявлення, фіксації, дослідження. *Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб.* / [голов. ред. В. В. Черней] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ПК «Типографія від «А» до «Я», 2015. № 2 (24). С. 190–201.

13. Юсупов В.В. Періодизація розвитку криміналістики: проблеми термінології та визначення критеріїв. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ: наук. журн.* / [редкол.: В. В. Черней (голова) та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. № 2 (12). С. 119–210.

14. Ольховенко С.І., Юсупов В.В. Окремі питання взаємодії експертів-криміналістів та інспекторів-криміналістів, їх адаптація в умовах реформування

системи МВС України. *Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб.* / [голов. ред. В.В. Чернєй] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ПК «Типографія від «А» до «Я», 2016. № 1 (25). С. 18–22.

15. Юсупов В.В. Наукова спадщина професора М. В. Салтевського (до 100-річчя з дня народження українського вченого-криміналіста). *Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб.* / [голов. ред. В. В. Чернєй] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ПК «Типографія від «А» до «Я», 2017. № 1 (27). С. 212–221.

16. Юсупов В.В. Передумови виникнення основ криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична* / гол. ред. Р.І. Благута. Львів: ЛьвДУВС, 2017. Вип. 2. С. 363–373.

17. Юсупов В.В. Розвиток українських судово-медичних закладів у ХХ столітті. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 17 / ред. кол.: О.М. Ключев, В.Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2017. С. 446–456.

18. Юсупов В. Сучасні напрями розвитку криміналістики в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3 (265). С. 163–166.

19. Юсупов В.В. Анализ современных концепций общей теории судебной экспертизы. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы: сб. науч. тр.* / ГУ «ЦСЭиК Министерства юстиции Республики Беларусь». Минск: Право и экономика, 2012. Вып. 2/32. С. 131–135.

20. Юсупов В.В. Развитие науки криминалистики в учебных заведениях в первой половине ХХ века. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика* / под общ. ред. С.П. Кушнirenко. СПб: Изд. дом СПбГУ, 2012. С. 158–164.

21. Юсупов В.В. Формирование криминалистических знаний: исторический аспект. *Актуальные вопросы права, образования и психологии: сб. науч. трудов; ред. кол.: Ю.А. Матвейчев, В.Е. Бурый, С.В. Венедиктов и др.* Вып. 5. Могилев, 2017. С. 110–121.

22. Yusupov V. Development of forensic institutions in Ukraine in the second half of the XX century. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2017. № 4 (20). P. 396–406.

23. Криміналістика: підручник / В. В. Пяковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. Київ: «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.

24. Бахин В. П., Чернявский С. С., Юсупов В. В. Мастерство раскрытия преступлений: пособие. Киев: ФЛП Полищук А.В., 2014. 96 с.

25. Свідомство про реєстрацію авторського права на твір № 66596. Програмний продукт «Навчальна інформаційно-довідкова програма «Робоче місце експерта з трасологічних експертиз» / [Ю. О. Мазниченко, О. О. Садченко, В. В. Юсупов, Ю. Ю. Орлов, Т. В. Пуйко]; Нац. акад. внутр. справ. – № 66596; заяв. 17.05.2016; зареєстр. 13.07.2016. (заявка № 66978)

26. Свідомство про реєстрацію авторського права на твір № 65883. Програмний продукт «Мультимедійний підручник «Криміналістика» / О. О. Алексєєв, В. В. Арешонков, В. М. Атаманчук, О. О. Вакулик, В. К. Весельський, А. В. Іщенко, Ю. Б. Комаринська, А. В. Кофанов, І. Р. Курилін, В. Г. Лісогор, Б. Є. Лук'янчиков, Є. Д. Лук'янчиков, А. В. Мировська, Л. Л. Патик, В. В. Пяковський, В. Я. Радецька,

А. А. Саковський, М. Ф. Сокиран, Ф. М. Сокиран, М. М. Феськов, Ю. М. Черноус, В. В. Юсупов; Нац. акад. внутр. справ. – № 65883; заяв. 04.04.2016; зареєстр. 06.06.2016. (заявка № 66228).

27. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 73857. Програмний продукт «Інформаційно-довідкова програма «Автоматизоване робоче місце слідчого» / Л.Д. Удалова, В.В. Рожнова, А.В. Форостяний, А.В. Самодін, В.В. Пясковський, О.А. Осауленко, Г.М. Степанова, А.А. Патик, Ю.М. В.В. Юсупов, О.Г. Волошин, О.В. Літвінова, Т.В. Пуйко, К.П. Ключник; Нац. акад. внутр. справ. – № 73857; заяв. 74183; зареєстр. 18.09.2017.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що наукові праці Юсупова В.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Криміналістика», «Судові експертизи», «Судова медицина та судова психіатрія» та «Методика розслідування окремих видів злочинів» під час підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та здобувачів ступеня вищої освіти «магістр».

Члени комісії:

Л.В. Павлик

Р.Є. Строцький

О.В. Авраменко

С.І. Марко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Одеського державного
університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцентС.В. Албул
2018 р.

АКТ
впровадження результатів дисертаційної роботи Юсупова В.В.
на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність в освітній процес та науково-дослідну діяльність
Одеського державного університету внутрішніх справ

Комісія Одеського державного університету внутрішніх справ у складі: начальника навчально-методичного відділу кандидата технічних наук, доцента Сіфорова Олександра Івановича; завідувача кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, кандидата юридичних наук, доцента Зайця Олександра Михайловича; професора кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, доктора юридичних наук, професора Цільмак Олени Миколаївни, вивчивши матеріали дисертаційної роботи докторанта Національної академії внутрішніх справ, к.ю.н., ст.н.с., полковника поліції Юсупова В.В., опубліковані у монографії «Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях» та наукових статтях і тезах доповідей на конференціях, вважає, що вони підготовлені на високому методологічному рівні, містять ґрунтовні теоретичні і практичні висновки та рекомендації, що можуть бути використані в освітньому процесі університету під час викладання навчальних дисциплін «Криміналістика», «Розслідування окремих видів злочинів», а також у наукових дослідженнях кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, при підготовці наукових праць курсантами, студентами і слухачами Одеського державного університету внутрішніх справ.

Члени комісії:

О.І. Сіфоров

О.М. Засць

О.М. Цільмак

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор з навчально-методичної та виховної роботи
Університету державної фіскальної
служби України,
доктор економічних наук, професор
О.А. Шевчук

«23» травня 2018 року

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
в освітній процес**

м. Ірпінь

23 травня 2018 року

Комісія у складі: директора Навчально-наукового інституту права, доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Топчія Василя Васильовича, заступника завідувача кафедри кримінального процесу та криміналістики з навчально-методичної роботи, кандидата юридичних наук Омельчук Любові Василівни, завідувача навчально-методичного відділу Самойлової Ірини Іванівни склала цей акт про те, що опубліковані результати дисертаційного дослідження Юсупова Володимира Васильовича на тему: «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність) використовувалися кафедрою кримінального процесу та криміналістики під час проведення лекцій, практичних та семінарських занять з навчальних дисциплін «Криміналістика», «Кримінальний процес», «Проблеми досудового розслідування», «Судова медицина і психіатрія», а саме:

1. Юсупов В.В. Криміналістика в Україні в XX–XXI століттях. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 556 с.
2. Юсупов В.В. Становлення та розвиток судової експертології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: збірник наукових праць. Вип. 10 / ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. – Харків: Право, 2010. С. 185–192.
3. Юсупов В.В. Анализ современных концепций общей теории судебной экспертизы. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*: сб. науч. тр. / ГУ «ЦСЭиК Министерства юстиции Республики Беларусь». Минск: Право и экономика, 2012. Вып. 2/32. С. 131–135.
4. Юсупов В.В. Передумови створення експертних установ в

Україні за часів Російської імперії на початку XX століття. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Вип. 5 (84). 2012. С. 211–218.

5. Юсупов В.В. Становлення експертних підрозділів органів внутрішніх справ України у 1918–1923 роках. *Криміналістичний вісник*: зб. наук. праць. 2012. № 2 (18). С. 243–249.

6. Юсупов В.В. Развитие науки криминалистики в учебных заведениях в первой половине XX века. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика* / под общ. ред. С.П. Кушнirenко. СПб: Изд. дом СПбГУ, 2012. С. 158–164.

7. Юсупов В.В. Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення. *Криминалистика и судебная экспертиза: Междуведомственный научно-методический сборник*. Вип. 59 / отв. ред. И. И. Емельянова. Киев: Министерство юстиции Украины, 2014. С. 35–47.

8. Юсупов В.В. Сліди пальців рук: історія виявлення, фіксації, дослідження. *Криміналістичний вісник*: наук.-практ. зб. / [голов. ред. В. В. Черней] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ПК «Типографія від «А» до «Я», 2015. № 2 (24). С. 190–201.

9. Юсупов В.В. Полицейское право и криминалистика: вопросы соотношения. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 14. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/04/yusupov_14.pdf

10. Юсупов В.В. Криміналістичні періодичні видання на початку XX століття в Україні. *Криміналістичний вісник*: наук.-практ. зб. / [голов. ред. В. В. Черней] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ПК «Типографія від «А» до «Я», 2015. № 1 (23). С. 45–50.

11. Юсупов В.В. Періодизація розвитку криміналістики: проблеми термінології та визначення критеріїв. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*: наук. журн. / [редкол. : В. В. Черней (голова) та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. № 2 (12). С. 119–210.

12. Юсупов В.В. Розвиток українських судово-медичних закладів у XX столітті. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 17 / ред. кол.: О.М. Ключев, В.Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2017. С. 446–456.

13. Юсупов В.В. Передумови виникнення основ криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична* / гол. ред. Р.І. Благута. Львів: ЛьвДУВС, 2017. Вип. 2. С. 363–373.

14. Yusupov V. Development of forensic institutions in Ukraine in the second half of the XX century. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2017.

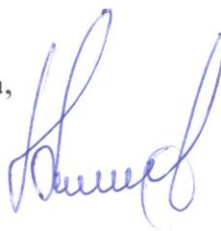
№ 4 (20). Р. 396–406.

15. Юсупов В. Сучасні напрями розвитку криміналістики в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3 (265). С. 163–166.

Комісія вважає, що сформульовані Юсуповим В.В. за результатами досліджень висновки та пропозиції щодо удосконалення законодавства у сфері судово-експертної діяльності використані при формуванні навчально-методичного забезпечення та проведенні навчальних занять.

Члени комісії:

**Директор
Навчально-наукового інституту права,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України**

В.В. Топчій

**Заступник завідувача кафедри
кримінального процесу та криміналістики
з навчально-методичної роботи,
кандидат юридичних наук**

Л.В. Омельчук

**Завідувач навчально-
методичного відділу**

І.І. Самойлова

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор ПВНЗ «Міжнародний
економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»

проф. Дем'янчук А.С.

2018 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
в освітній процес ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»**

Комісія у складі: Декана юридичного факультету ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», доктора філософських наук, доцента, професора кафедри теорії, історії держави і права та філософії Матвійчука Андрій Васильович, проректора з європейської інтеграції та міжнародного співробітництва ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» кандидата юридичних наук, доцента, професора кафедри кримінального права та правосуддя Батюка Олега Володимировича, доцента кафедри кримінального права та правосуддя, кандидата юридичних наук, доцента Микульця Віталія Юрійовича склала цей акт про те, що опубліковані результати дисертаційного дослідження Юсупова Володимира Васильовича на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність) використовувалися професорсько-викладацьким складом кафедри кримінального права та правосуддя ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» під час проведення лекцій, практичних та семінарських занять з навчальних дисциплін «Криміналістика», «Кримінальний процес», а саме:

1. Юсупов В.В. Криміналістика в Україні в XX–XXI століттях. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 556 с.

2. Юсупов В.В. Становлення та розвиток судової експертології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: збірник наукових праць. Вип. 10 / ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. – Харків: Право, 2010. С. 185–192.
3. Юсупов В.В. Анализ современных концепций общей теории судебной экспертизы. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*: сб. науч. тр. / ГУ «ЦСЭиК Министерства юстиции Республики Беларусь». Минск: Право и экономика, 2012. Вып. 2/32. С. 131–135.
4. Юсупов В.В. Передумови створення експертних установ в Україні за часів Російської імперії на початку ХХ століття. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Вип. 5 (84). 2012. С. 211–218.
5. Юсупов В.В. Становлення експертних підрозділів органів внутрішніх справ України у 1918–1923 роках. *Криміналістичний вісник*: зб. наук. праць. 2012. № 2 (18). С. 243–249.
6. Юсупов В.В. Развитие науки криминалистики в учебных заведениях в первой половине ХХ века. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика* / под общ. ред. С.П. Кушнirenко. СПб: Изд. дом СПбГУ, 2012. С. 158–164.
7. Юсупов В.В. Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення. *Криминалистика и судебная экспертиза*: Межведомственный научно-методический сборник. Вып. 59 / отв. ред. И. И. Емельянова. Киев: Министерство юстиции Украины, 2014. С. 35–47.
8. Юсупов В.В. Сліди пальців рук: історія виявлення, фіксації, дослідження. *Криміналістичний вісник*: наук.-практ. зб. / [голов. ред. В. В. Черней] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ПК «Типографія від «А» до «Я», 2015. № 2 (24). С. 190–201.
9. Юсупов В.В. Полицейское право и криминалистика: вопросы соотношения. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 14. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/04/yusupov_14.pdf
10. Юсупов В.В. Криміналістичні періодичні видання на початку ХХ століття в Україні. *Криміналістичний вісник*: наук.-практ. зб. / [голов. ред. В. В. Черней] / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ: ПК «Типографія від «А» до «Я», 2015. № 1 (23). С. 45–50.
11. Юсупов В.В. Періодизація розвитку криміналістики: проблеми термінології та визначення критеріїв. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*: наук. журн. / [редкол.: В. В. Черней (голова) та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. № 2 (12). С. 119–210.
12. Юсупов В.В. Розвиток українських судово-медичних закладів у ХХ столітті. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 17 / ред.

кол.: О.М. Ключев, В.Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2017. С. 446–456.

13. Юсупов В.В. Передумови виникнення основ криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична* / гол. ред. Р.І. Благута. Львів: ЛьвДУВС, 2017. Вип. 2. С. 363–373.

14. Yusupov V. Development of forensic institutions in Ukraine in the second half of the XX century. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2017. № 4 (20). P. 396–406.

15. Юсупов В.В. Современные взгляды на систему криминалистики. *Вестник Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 4. Правазнаўства*. Том 8. № 2 (251). 2018. С. 98–108.

16. Юсупов В. Сучасні напрями розвитку криміналістики в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3 (265). С. 163–166.

Комісія вважає, що сформульовані Юсуповим В.В. за результатами досліджень висновки та пропозиції використані при формуванні навчально-методичного забезпечення та проведенні навчальних занять.

Члени комісії:

Декан юридичного факультету
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана Дем'янчука»,
професор кафедри теорії,
історії держави і права та філософії,
доктор філософських наук, доцент

Матвійчук А.В.

Проректора з європейської інтеграції
та міжнародних відносин
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана Дем'янчука»
професор кафедри кримінального права
та правосуддя,
кандидат юридичних наук, доцент

Батюк О.В.

Доцент кафедри кримінального права
та правосуддя Юридичного факультету
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний
Університет імені академіка Степана Дем'янчука»,
кандидат юридичних наук, доцент

Микулець В.Ю.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Харківського НДІСЕ,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

О. М. Ключев

17 квітня 2018 р.

АКТ

впровадження у діяльність Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України результатів дисертаційного дослідження Юсупова В. В. за темою «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Комісія у складі:

голови – заступника директора інституту з наукової роботи, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Сімакової-Єфремян Е.Б.;
членів комісії:

ученого секретаря, кандидата біологічних наук, старшого наукового співробітника Деречі Л.М.;

завідувача лабораторії теоретичних досліджень та редакційно-видавничої діяльності, кандидата юридичних наук Хоші В.В.,

засвідчує цим актом, що результати дисертаційного дослідження Юсупова В.В., опубліковані у монографії «Криміналістика в Україні у XX-XXI століттях» впроваджено у наукову діяльність Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса.

Сформульовані в монографії положення й наукові результати мають наукове й практичне значення. Вони побудовані на основі критичного аналізу багаточисельних наукових і нормативних джерел, комплексного дослідження розвитку криміналістики в Україні, генези уявлень про предмет криміналістики й сучасні підходи до його трактування, а також засад формування системи криміналістики як науки та навчальної дисципліни. Ці положення використовуються під час проведення науково-дослідних робіт та здійснення підготовки експертних кадрів у процесі їх навчання та стажування в Харківському НДІСЕ.

Голова комісії

Е. Б. Сімакова-Єфремян

Члени комісії:

Л. М. Дереча

В. В. Хоша

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Київського науково-дослідного
інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України
доктор юридичних наук,
заслужений юрист України
О. Г. Рувін

[Підпис]
25.06.2018 р.

АКТ

**впровадження у діяльність Київського науково-дослідного інституту
судових експертиз Міністерства юстиції України результатів
дисертаційного дослідження Юсупова В.В. на тему «Криміналістика в
Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» за
спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова
експертиза; оперативно-розшукова діяльність**

Комісія у складі:

голови – заступника директора інституту, кандидата юридичних наук
Нестор Н.В.,

членів комісії – Ученого секретаря інституту, кандидата юридичних наук,
доцента Колонюка В.П.,

завідувача відділу досліджень матеріалів, речовин та виробів лабораторії
криміналістичних видів досліджень, кандидата хімічних наук
Посільського О.О.,

засвідчує цим актом, що результати дисертаційного дослідження
Юсупова В.В., опубліковані у монографії «Криміналістика в Україні у XX–XXI
століттях» та наукових статтях у збірнику «Криміналістика і судова
експертиза», впроваджено у наукову діяльність Київського науково-дослідного
інституту судових експертиз.

Сформульовані в монографії положення й наукові результати мають
наукове й практичне значення. Вони побудовані на основі критичного аналізу
чисельних наукових і нормативних джерел, комплексного дослідження
розвитку криміналістики в Україні. Ці положення можуть використовуватися
під час проведення науково-дослідних робіт та здійснення підготовки судових
експертів у процесі їх навчання та стажування в Київському науково-
дослідному інституті судових експертиз.

Голова комісії

[Підпис]
Н.В. Нестор

Члени комісії:

[Підпис]
В.П. Колонюк

[Підпис]
О.О. Посільський

[Підписи: Нестор Н.В., Колонюка В.П., Посільського О.О.]
засвідчую.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Т. в. о. директора Вінницького
науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру
МВС України

Куслій Ю. Ю.

19 липня 2018 р.

АКТ

впровадження у діяльність Вінницького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України результатів дисертаційного дослідження Юсупова В.В. на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Комісія Вінницького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України у складі: голови комісії – заступника директора центру – завідувача відділу криміналістичних видів досліджень Сурка І. Є., членів комісії – заступника завідувача відділу криміналістичних видів дослідження Неприлюка Р. Г., завідувача сектору технічних досліджень документів та почерку, кандидата юридичних наук Тальянчук Л. С., провідного фахівця з організаційно-методичного забезпечення Гончар В. В., вивчивши матеріали дисертаційного дослідження докторанта Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Юсупова Володимира Васильовича на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)», опубліковані у монографії «Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях», наукових статтях і тезах доповідей на конференціях, вважає, що вони можуть застосовуватись у діяльності Вінницького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру для проведення наукових досліджень історії та перспектив розвитку підрозділів Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України.

Голова комісії

Члени комісії:

І. Є. Сурко

Р. Г. Неприлюк

Л. С. Тальянчук

В. В. Гончар

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Закарпатського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України,
кандидат юридичних наук

С.І. Ольховенко

04 червня 2018 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Юсупова В.В. на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність у діяльність Закарпатського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

Комісія Закарпатського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України у складі: голова комісії – заступник директора центру – завідувач відділу криміналістичних видів досліджень Закарпатського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, аспірант, здобувач наукового ступеня доктора філософії Щербанюк Д. В., члени комісії – заступник директора центру – завідувач відділу автотехнічних досліджень та криміналістичного дослідження транспортних засобів Закарпатського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України Ярчак С. І., завідувач відділу дослідження матеріалів, речовин і виробів Закарпатського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України Жеребак В. С., старший судовий експерт відділу дослідження матеріалів, речовин і виробів Закарпатського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, аспірант, здобувач наукового ступеня доктора філософії Петрук В. С., вивчивши матеріали дисертаційного дослідження докторанта Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Юсупова В. В., опубліковані у монографії «Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях», вважає, що вони підготовлені на високому методологічному рівні, містять ґрунтовні теоретичні і практичні висновки та рекомендації, що доцільно використовувати у наукових дослідженнях становлення і розвитку експертних підрозділів МВС України.

Голова комісії

Члени комісії:

Д. В. Щербанюк

С. І. Ярчак

В. С. Жеребак

В. С. Петрук

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

О.М. Шрамко
 14. 06. 2018

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Юсупова В.В. на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність у діяльність Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

Комісія з впровадження в діяльність НДЕКЦ наукових розробок та результатів дисертаційних досліджень Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України у складі:

голови Комісії:

Джугли Сергія Васильовича, заступника директора центру - завідувача відділу забезпечення діяльності центру

заступника голови Комісії:

Пілюкова Юрія Олександровича провідного фахівця з організації наукової роботи, кандидата юридичних наук;

членів Комісії:

Яцюка Віталія Миколайовича, заступника завідувача відділу – завідувача сектору дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, кандидат хімічних наук;

Горлачука Олексія Анатолійовича судового експерта відділу товарознавчих досліджень та оціночної діяльності, кандидата економічних наук;

Сівчук Ірини Петрівни судовий експерт відділу економічних досліджень, кандидата економічних наук.

засвідчує цим актом, що результати дисертаційного дослідження докторанта Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Юсупова В.В., опубліковані у монографії «Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях», містять ґрунтовні положення і висновки щодо історії становлення та сучасного стану підрозділів Експертної служби МВС України і рекомендації з перспективних шляхів розвитку криміналістики та судової експертизи.

Комісія констатує доцільність використання зазначених положень під час планування та проведення науково-дослідної роботи Тернопільського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України.

Голова Комісії

С.В. Джугла

Заступник голови Комісії:

Ю.О. Пілюков

Члени комісії:

В.М. Яцюк

О.А. Горлачук

І.П. Сівчук

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор Хмельницького
науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру
МВС України

Ганзюк А.Л.

14 червня 2018 р.

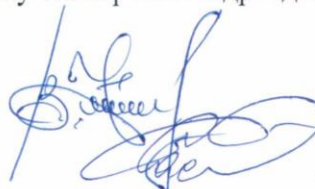
АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження Юсупова В.В.
на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-
теоретичне дослідження)» за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес
та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність у
діяльність Хмельницького науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України**

Комісія Хмельницького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України у складі: голова комісії – заступник директора центру – завідувача відділу криміналістичних видів досліджень, кандидат юридичних наук Кравчука О.В., члени комісії – заступник завідувача відділу забезпечення діяльності центру Сас А.М., провідний фахівець з організаційно-методичного забезпечення та організації наукової роботи Великань Г.І., провідний інженер, кандидат юридичних наук Циганюк Ю.В., вивчивши матеріали дисертаційного дослідження докторанта Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Юсупова В.В., опубліковані у монографії «Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях», наукових статтях і тезах доповідей на конференціях, вважає, що вони підготовлені на високому методологічному рівні, містять ґрунтовні теоретичні і практичні висновки та рекомендації, що доцільно використовувати у наукових дослідженнях становлення і розвитку експертних підрозділів МВС України.

Голова комісії

Члени комісії:

О.В. Кравчук

А.М. Сас

Г.І. Великань

Ю.В. Циганюк

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної
академії внутрішніх справ
з наукової роботи,
доктор юридичних наук,
професор,
полковник міліції

О.М. Джужа

12. 2012

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження Юсупова В.В.
на тему «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI століття
(історико-прикладне дослідження)» на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук у науково-дослідну діяльність**

Комісія у складі: начальника кафедри криміналістики та судової медицини, кандидата юридичних наук, професора Весельського В.К. (голова), та членів комісії: заступника директора Музею МВС України кандидата історичних наук Крупник Л.О., начальника відділу організації науково-дослідної роботи кандидата юридичних наук Бодюла Є.М. посвідчує використання матеріалів дисертаційного дослідження Юсупова В.В. у оформленні ним стенду «Історія експертно-криміналістичних підрозділів МВС України» у залі «Криміналістика» Музею МВС України.

Надані Юсуповим В.В. відомості розкривають становлення, розвиток та сучасний стан підрозділів Експертної служби МВС України, ґрунтуються на архівних документах, аналізі історичних та сучасних криміналістичних джерел.

Голова комісії:

В.К. Весельський

В.К. Весельський

Члени комісії:

Л.О. Крупник

Л.О. Крупник

Є.М. Бодюл

Є.М. Бодюл

**Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості
про апробацію результатів дисертації**

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у ХХ–ХХІ століттях : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 556 с.
2. Столітній шлях судової експертизи в Україні (1918–2018 рр.) : монографія / [авт.-укл.: О. М. Ключев, О. П. Угровецький, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. ; за ред. О. М. Ключєва]. Харків : Золоті сторінки, 2018. 336 с.
3. Юсупов В. В. Становлення та розвиток судової експертології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 185–192.д
4. Юсупов В. В. Розвиток криміналістики в Київській, Одеській, Харківській наукових школах: головні етапи та персоналії. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. Вип. 1. С. 143–151.
5. Юсупов В. В. Розвиток науки криміналістики в навчальних закладах 1920–1940 років. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2 (81). С. 142–150.
6. Юсупов В. В. Передумови створення експертних установ в Україні за часів Російської імперії на початку ХХ століття. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 5 (84). С. 211–218.
7. Юсупов В. В. Становлення та розвиток судово-експертних установ на теренах України (1914–1917 рр.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 6 (85). С. 151–161.
8. Юсупов В. В. Становлення експертних підрозділів органів внутрішніх справ України у 1918–1923 роках. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 2 (18). С. 243–249.

9. Юсупов В. В. Діяльність кабінетів науково-судової експертизи в Україні у 1918–1923 рр. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2012. Вып. 57. С. 227–234.
10. Юсупов В. В. Нормативно-правове забезпечення діяльності судово-експертних установ в УСРР у 1923–1931 рр. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2 (4). С. 163–173.
11. Юсупов В. В. Генезис криминологических и криминалистических отдельных научных теорий в аспекте противодействия преступности в современных условиях. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. Вип. 2 (6). С. 161–166.
12. Юсупов В. В. Криміналістичні музеї: поняття та генеза розвитку. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 2 (20). С. 258–265.
13. Юсупов В. В. Спеціальні і криміналістичні знання у кримінальному провадженні: питання співвідношення. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 35–47.
14. Юсупов В. В. Криміналістичні періодичні видання на початку ХХ століття в Україні. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 1 (23). С. 45–50.
15. Юсупов В. В. Сліди пальців рук: історія виявлення, фіксації, дослідження. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2 (24). С. 190–201.
16. Юсупов В. В. Періодизація розвитку криміналістики: проблеми термінології та визначення критеріїв. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (12). С. 119–210.
17. Ольховенко С. І., Юсупов В. В. Окремі питання взаємодії експертів-криміналістів та інспекторів-криміналістів, їх адаптація в умовах реформування системи МВС України. *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1 (25). С. 18–22.
18. Юсупов В. В. Наукова спадщина професора М. В. Салтевського (до 100-річчя з дня народження українського вченого-криміналіста). *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 212–221.

19. Юсупов В. В. Передумови виникнення основ криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2. С. 363–373. (Серія юридична).

20. Юсупов В. В. Розвиток українських судово-медичних закладів у ХХ столітті. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2017. Вип. 17. С. 446–456.

21. Юсупов В. Сучасні напрями розвитку криміналістики в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3 (265). С. 163–166.

22. Юсупов В. В. Анализ современных концепций общей теории судебной экспертизы. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*. Минск, 2012. Вып. 2/32. С. 131–135.

23. Юсупов В. В. Полицейское право и криминалистика: вопросы соотношения. *Проблемы криминалистической науки, следственной и экспертной практики*. Омск, 2015. Вып. 8. С. 71–79.

24. Юсупов В. В. Формирование криминалистических знаний: исторический аспект. *Актуальные вопросы права, образования и психологии*. Могилев, 2017. Вып. 5. С. 110–121.

25. Yusupov V. Development of forensic institutions in Ukraine in the second half of the XX century. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2017. № 4 (20). P. 396–406.

26. Юсупов В. В. Современные взгляды на систему криминалистики. *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы*. 2018. Т. 8. № 2 (251). С. 98–108. (Серія 4. Правазнаўства).

27. Yusupov V., Tiutiunyk R. Development of the general forensic theoretical principles in Ukraine. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2018. № 1 (21). P. 242–249.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Юсупов В. В. До питання про місце криміналістики в системі наук. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали

VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 29–30 трав. 2009 р.). Луцьк, 2009. С. 703–704.

2. Юсупов В. В. Анализ современных взглядов на объект криминалистики. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : матеріали наук.-практ. конф. (Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 603–604.

3. Юсупов В. В. Об'єкт криміналістики: проблеми визначення. *Криміналістика у протидії злочинності* : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 16 жовт. 2009 р.). Київ, 2009. С. 253–256.

4. Юсупов В. В. Научные исследования Киевского научно-исследовательского института судебных экспертиз: история и современность. *Актуальные проблемы юридической экспертологии на современном этапе* : сб. материалов IV заоч. Междунар. науч.-практ. конф. (Красноярск, 22 окт. 2009 г.). Красноярск, 2009. С. 178–182.

5. Юсупов В. В. Питання періодизації історії криміналістики в Україні. *Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених* : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 квіт. 2010 р.). У 2 ч. Ч. 2. Київ, 2010. С. 382–384.

6. Юсупов В. В. Судова експертологія: проблеми становлення. *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи* : зб. матеріалів засідання круглого столу (Севастополь, 10–11 черв. 2010 р.). Харків, 2010. С. 33–35.

7. Юсупов В. В. Розвиток криміналістики в навчальних закладах України. *Криміналістика XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 листоп. 2010 р.). Харків, 2010. С. 809–814.

8. Юсупов В. В. Роль экспертных учреждений в обучении специалистов: исторический аспект. *Современное состояние развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. в рамках проекта «Российско-украинские криминалистические чтения на Слобожанщине» (Белгород, 25–26 марта 2011 г.). В 2 т. Т. 2. Белгород, 2011. С. 163–166.

9. Юсупов В. В. Реформування органів досудового слідства: деякі історичні аспекти. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 29 берез. 2012 р.). Київ, 2012. С. 210–212.

10. Юсупов В. В. Проблеми періодизації криміналістики в Україні. *Криміналістична наука: витоки, сучасність та перспективи* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. В. К. Лисиченка та 92-річчю з дня народж. І. Я. Фрідмана (Ірпінь, 23 груд. 2011 р.). Ірпінь, 2012. С. 265–268.

11. Юсупов В. В. Развитие науки криминалистики в учебных заведениях в первой половине XX века. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика* : сб. науч. ст. Междунар. науч.-практ. конф. (Санкт-Петербург, 18–19 июня 2012 г.). СПб., 2012. С. 158–164.

12. Юсупов В. В. Історичні витоки сучасної системи судово-експертних установ Міністерства юстиції України. *Сучасні тенденції розвитку судової експертизи* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Сімферополь, 20–21 верес. 2012 р.). Сімферополь, 2012. С. 62–65.

13. Юсупов В. В. Правовий статус експерта відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України. *Розкриття злочинів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 8 листоп. 2012 р.). Київ, 2012. С. 45–47.

14. Юсупов В. В. Реформування судово-експертних установ в Україні: історичний аналіз законодавства. *Реформування системи кримінальної юстиції в Україні: кримінально-правові, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Ірпінь, 16 груд. 2012 р.). Ірпінь, 2012. С. 359–361.

15. Юсупов В. В. Роль Харківського НДІСЕ ім. Заслуженого професора М. С. Бокаріуса в розвитку науково-дослідної діяльності вітчизняних експертних установ на етапі їх становлення. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю

створення Харків. наук.-дослід. ін-ту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). Харків, 2013. С. 54–56.

16. Юсупов В. В. Окремі питання призначення експертиз за КПК України. *Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень* : зб. матеріалів круглого столу (Київ, 10 квіт. 2014 р.). Київ, 2014. С. 358–361.

17. Юсупов В. В. З історії словесного портрету. *Актуальні проблеми розслідування злочинів* : зб. тез доп. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 лип. 2014 р.). Київ, 2014. С. 219–223.

18. Юсупов В. В. Конгрес криміналістів як міжнародне об'єднання криміналістів та фахівців з кримінального процесу. *Судово-експертне забезпечення кримінального процесу* : матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару (Київ, 29 трав. 2014 р.). Київ, 2014. С. 139–142.

19. Юсупов В. В. Поняття та сутність антикорупційної експертизи. *Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5 груд. 2014 р.). Харків, 2014. С. 322–325.

20. Юсупов В. В. Наукова школа кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 січ. 2015 р.). Київ, 2015. С. 216–220.

21. Юсупов В. В. Нормативна складова техніко-криміналістичного забезпечення виявлення слідів пальців рук: нові сторінки історії. *Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах* : тези доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 жовт. 2015 р.). Львів, 2015. С. 250–252.

22. Юсупов В. В. Окремі питання нормативного регулювання участі поліграфологів у кримінальних провадженнях. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у світлі вимог сучасного Кримінального процесуального кодексу України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 26 листоп. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 148–149.

23. Юсупов В. В. Научная школа криминалистики Национальной академии внутренних дел и ее связи с другими научными школами и центрами. *Уголовный процесс и криминалистика: история и современность: криминалистические чтения памяти заслуженного деятеля науки Республики Беларусь, доктора юридических наук, профессора Н. И. Порубова* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 3 дек. 2015 г.). В 2 ч. Ч. 2. Минск, 2015. С. 303–307.

24. Юсупов В. В. Проблеми адаптації інспекторів-криміналістів в умовах реформування системи МВС України. *Світовий досвід підготовки кадрів поліції та його впровадження в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 берез. 2016 р.). Дніпропетровськ, 2016. С. 119–122.

25. Юсупов В. В. Огляд слідів правопорушення, виявлених поліцейськими під час поверхневої перевірки. *Актуальні питання експертно-криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності* : зб. матеріалів конф. (Київ, 25 листоп. 2016 р.). Київ, 2016. С. 345–349.

26. Юсупов В. В. Сутність науки криміналістики та її періодизація. *Strategie pre rozvoj pravnej vedy vo svete vedy* : zbornik (Sladkovicovo, Slovenska republika, 28–29 okt. 2016). Sladkovicovo, 2016. С. 198–201.

27. Юсупов В. В. Актуальные проблемы периодизации криминалистики. *Ә80 Әубәкіров оқулары* : Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (19 ақпан 2017 ж.) = *Аубакировские чтения* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (19 февр. 2017 г.). Алматы, 2016. С. 369–372.

28. Юсупов В. В. Криміналістичні знання: передумови виникнення та сучасне розуміння. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності* : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 берез. 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 1013–1016.

29. Юсупов В. В. Правоохоронна діяльність та правозастосовна практика як передумови для виникнення криміналістичних знань. *Правоохоронна діяльність: історія, сучасний стан, перспективи розвитку* : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті видатного науковця О. Ф. Граніна (Київ, 23 берез. 2017 р.). Київ, 2017. С. 196–198.

30. Юсупов В. В. Современные взгляды на периодизацию криминалистики. *Борьба с преступностью: теория и практика* : тезисы докл. V Междунар. наук.-практ. конф. (Могилев, 31 марта 2017 г.). Могилев, 2017. С. 214–216.

31. Юсупов В. В. Поняття «спеціальні знання» у законодавстві України. *Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування* : зб. матеріалів конф. (Київ, 20 квіт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 434–437.

32. Юсупов В. В. Наукова школа професора М. В. Салтевського: формування та головні напрями досліджень. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (Харків, 7–8 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 12–14.

33. Юсупов В. В. Періодизація розвитку криміналістичних знань в Україні. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). У 2 ч. Ч. 1. Київ, 2017. С. 305–307.

34. Юсупов В. В. Перспективні напрями розвитку криміналістики у сучасних умовах. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 85-річчю д-ра юрид. наук, проф. Н. І. Клименко (Київ, 27 лют. 2018 р.). Київ, 2018. С. 406–407.

35. Юсупов В. В. Перспективные направления развития криминалистики. *Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики* : сб. ст. Междунар. науч. конф. (Могилев, 29–30 мая 2018 г.) / [редкол.: Ю. П. Шкаплеров (председ.) и др.] . Могилев : Могилев. ин-т МВД, 2018. С. 104–109.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Криміналістика : підручник / [В. В. Пяковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко та ін.]. Київ : Центр учб. літ., 2015. 544 с.

2. Бахин В. П., Чернявский С. С., Юсупов В. В. Мастерство раскрытия преступлений : пособие. Киев : Полищук А. В., 2014. 96 с.

3. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 65883. Програмний продукт «Мультимедійний підручник “Криміналістика”» / [О. О. Алексєєв, В. В. Арешонков, В. В. Юсупов та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. – № 65883 ; заяв. 04.04.2016 ; зареєстр. 06.06.2016. (заявка № 66228).

4. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 66596. Програмний продукт «Навчальна інформаційно-довідкова програма “Робоче місце експерта з трасологічних експертиз”» / [Ю. О. Мазниченко, О. О. Садченко, В. В. Юсупов, Ю. Ю. Орлов, Т. В. Пуйко] ; Нац. акад. внутр. справ. – № 66596 ; заяв. 17.05.2016 ; зареєстр. 13.07.2016. (заявка № 66978).

5. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 73857. Програмний продукт «Інформаційно-довідкова програма “Автоматизоване робоче місце слідчого”» / [Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, В. В. Юсупов та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. – № 73857 ; заяв. 20.07.2017 ; зареєстр. 18.09.2017. (заявка № 74183).